

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 20 (183) ЖОВТЕНЬ

2009

2009 жовтень № 20 (183)

ВІСНИК
ЛУГАНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Заснований у лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено
до переліку наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 24.09.09 №1-05/4

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 25 вересня 2009 року)

Виходить 2 рази на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор Курило В. С.

Заступники головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.,**

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор **Бурьян М. С.,**

доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.,**

доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.,**

доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.,**
доктор сільськогосподарських наук, професор **Конопля М. І.,**

доктор філологічних наук, професор **Синельникова Л. М.,**

доктор філологічних наук, професор **Ужченко В. Д.**

Редакційна колегія серії «Історичні науки»:

Члени редакційної колегії:

Головний редактор –

Бурьян М. С., доктор історичних наук, професор

Заступник

головного редактора –

Грицьких І. В., кандидат історичних наук, доцент

Відповідальний

секретар –

Савенков В. В., кандидат історичних наук, доцент

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор

Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор

Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор

Качараба С. П., доктор історичних наук, професор

Климов А. О., кандидат історичних наук, професор

Михальський І. С., доктор історичних наук, професор

Подаляк Н. Г., доктор історичних наук, професор

Посохов С. И., доктор історичних наук, професор

Рєєнт О. П., доктор історичних наук, професор

Рубель В. А., доктор історичних наук, професор

Савенкова І. Ю., кандидат історичних наук, доцент

Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор

Хазанов А. М., доктор історичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ до технічного оформлення статей

Редколегія “Вісника” приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***), 2009.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13–14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова „Література” або після слів „Література і примітки” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 3 – 4 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Богданова Т. Г.** Джон Хей: життя та політична діяльність за часів президентства У. Мак-Кінлі.....6
2. **Борисова О. В.** "Новое учение" Н. Я. Марра, четыре признака этноса ал-Мас'уди и теория плазматичности языка Н. Н. Вашкевича: ракурс совпадений.....20
3. **Гончаренко А. В.** Британська історіографія британсько-російських відносин у Східному питанні в 70–80-х рр. ХІХ ст...29
4. **Грекова І. І.** Розвиток місцевої промисловості в болгарських селах Північно-Західного Причорномор'я (II половина 40-х – 50-і рр. ХХ ст.).....37
5. **Заболотна Л. Л.** Місце колоніальної політики Німеччини у зовнішньополітичних планах О. Бісмарка в 1880–1884 рр.....44
6. **Манцева М. С.** Англо-американське суперництво щодо Близького Сходу після Першої світової війни.....52
7. **Машевський О. П.** Проблема Чорноморських проток у політиці країн Троїстого союзу в період італійсько-турецької війни.....59
8. **Орленко О. М.** Перехід до нової економічної політики та перші кроки реформування податкової системи (на прикладі Петроградської губернії).....71
9. **Погорелова І. С.** Адміністрація Б. Обами і країни Північно-Східної Азії: основні контури американської політики.....79
10. **Русаков К. А.** Канцлер А. М. Горчаков: 25 лет во главе внешнеполитического ведомства России.....88
11. **Савенков В. В., Савенкова І. Ю.** Проблема розвитку транс-близькосхідних комунікацій у контексті боротьби у британському суспільстві навколо монопольного статусу Ост-Індської компанії (1832–1833).....95
12. **Саранов С. В.** Генерал-губернатор Т.-Р. Бюжо и установление господства Франции над центральной частью Алжира, 1841–1847 гг. 112
13. **Ткаченко І. В.** Джерела вивчення приватно-промислового сектору Москви в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.).....119
14. **Харьковский Р. Г.** Политика Франции в отношении Египта (ХІ–ХІХ вв.): основные этапы.....129
15. **Щербань П. М., Щербань Т.Ю.** Антикомуністичні революції кінця ХХ ст. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: внутрішні та зовнішні чинники перемоги.....136

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

16. **Абакумова В. І.** Інтеграція українського мистецтва у світовий культурний простір на зламі 80–90-х рр. ХХ ст.....147
17. **Адамович С. В.** Угорський пам'ятник на Верецькому перевалі – між символом дружби і знаком домінування угорців на Закарпатті.....155
18. **Анпілогова Т. Ю., Онищук О. О.** Культурно-освітні установи Донбасу в системі політичної освіти (20-і роки ХХ ст.).....161
19. **Бадер А. В.** Науково-дослідна творчість студентської молоді Донбасу (1956–1985 рр.).....169
20. **Байкеніч Д. В.** Транспортні проблеми під час депортації українців з Польщі в 1944–1946 рр. 178
21. **Баранова Н. В.** Добродійна діяльність Київського митрополита Платона Городецького щодо покращення становища православних церков та монастирів.....187
22. **Барцьось В.В.** Концепція державотворення як реформаторський антикризовий документ Народного Руху України в соціально-економічній галузі.....201
23. **Бернацький М. П.** Робітники у практичній діяльності Товариства Червоного Хреста в Донбасі у 70-і рр. ХХ ст.....212
24. **Буканов Г. М.** Російське самодержавство та питання українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. 218
25. **Гаухман М. В.** Український та єврейський національні проекти в Російській імперії: порівняльний аналіз публіцистики М. Грушевського та С. Дубнова.....228
26. **Гречишкіна О. С.** Залучення піонерських організацій до участі в політичних та агітаційних акціях радянської влади в українському селі у 1930-х рр.....236
27. **Жихарева Т. Л.** Формування договірно-правової бази українсько-німецьких відносин у галузі науки і освіти (1991–2006 рр.).....244
28. **Ідріс Н. О.** Дослідження психологічних аспектів "українізації" міст УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. за мемуарами та свідченнями сучасників.....250
29. **Кальніцька Н. Д.** Укладання міжкнязівських договорів на Русі в удільну добу.....259
30. **Киданюк А. В.** Особливості підготовки західноукраїнського села до входження в нову систему соціально-економічних відносин (1944–1946 рр.).....266
31. **Клапчук В. М.** Солеваріння у Східній Галичині другої половини ХІХ – першої третини ХХ століть.....274
32. **Климов А. О.** Вища педагогічна освіта на Луганщині в 30-і роки ХХ століття.....290

33. **Сафонова Н. М.** Стратегія трансформації вищої освіти суверенної України: історичний перебіг та перспективи.....300

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

34. **Анікєєв Д. О.** Зміна означень мадярів у творах учених Арабського халіфату IX–X століть.....308
35. **Крюков В. Г.** Таємниця "Острова русів".....317
36. **Саидов З. А.** Ранній мусульманський раціоналізм на Кавказі (по сведениям арабских биографических словарей).....323

РЕЦЕНЗІЇ

37. **Марочко В. І.** В. В. Ткаченко. Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-і рр. XX ст.). –К.: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2009. – 375 с.....330

Відомості про авторів.....332

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(73) «1897/1901»

Богданова Т. Г.

**ДЖОН ХЕЙ: ЖИТТЯ ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗА ЧАСІВ
ПРЕЗИДЕНТСТВА У. МАК-КІНЛІ**

Остання чверть XIX ст. стала для США періодом розквіту військово-морського потенціалу, неймовірного економічного зростання та розширення сфер впливу у тихоокеанському та далекосхідному регіонах. У цей час Вашингтон, що традиційно дотримувався політики ізоляціонізму, перейшов до активних дій у зовнішній політиці. Серед багатьох, хто був частиною цих трансформацій, був і Джон Хей. Цей відомий дипломат, державний діяч та автор 10-томної біографії Лінкольна у другій половині XIX – на початку XX ст. займав важливі посади, у тому числі був послом США у Великобританії та очолював Державний департамент у 1898–1905 рр. Він не лише збагатив літературну спадщину Сполучених Штатів своїми творами та історичними нарисами, але й зробив досить вагомий внесок у формування та проведення усєї зовнішньої політики Сполучених Штатів, сприяв встановленню "особливих відносин" з Великобританією та зміцненню позицій своєї держави на міжнародній арені.

Не дивлячись на плідну діяльність Хей, відомості про нього у літературі та джерелах достатньо обмежені. Серед праць, присвячених його діяльності як політика та літератора слід зазначити дослідження Т. Деннетта, К. Клаймера, Л. Сірза, В. Таера та ін., заснованих в основному на витягах з його листів та щоденників [1]. Разом із тим, роль Джона Хей у формуванні та здійсненні американської зовнішньої політики вивчена, на наш погляд, ще недостатньо. Саме тому можна зробити висновок про необхідність додаткового аналізу джерел та літератури для більш повного відтворення картини формування міжнародних відносин на зламі XIX–XX ст. та розуміння багатьох основ сучасної зовнішньої політики.

Майбутній державний секретар США Джон Мільтон Хей народився 8 жовтня 1838 р. у м. Варсав, штат Іллінойс. Після закінчення школи юнак перебрався до Пітцфілду на запрошення свого дядька Мільтона Хей, адвоката за фахом, який активно займався політикою і був досить впливовою людиною у своєму штаті [2, с.5–10]. Саме дядько наполіг на тому, аби Джон здобував освіту в Броунівському університеті у м. Роуд Айленді. Під час навчання юнак виявляв неабиякий інтерес не лише до основ правознавства, але й до літератури, зокрема англійської поезії. Викладачі відзначали у Хей чудові здібності до перекладу з

англійської мови, що, вочевидь, полегшило у майбутньому його спілкування з британцями [2, с.12–19].

Після закінчення навчання в університеті у 1858 р. Джон студіював право у Спрінгфілдському коледжі. У 1860 р. Мільтон Хей запросив його на роботу до свого офісу в якості помічника [2, с.23]. Фірма займалася юридичними питаннями та вела справи різноманітних торгових підприємств. Це була одна з найавторитетніших та найуспішніших адвокатських контор на Заході. Ще у 40-х рр. XIX ст. серед її партнерів значилися А. Лінкольн, Дж. Палмер, Ш. Каллом та ін. [3, с.74]. У 50-х рр. Мільтон Хей співпрацював із фірмою Лінкольн енд Херндон, яка розташовувалася поруч, тому не дивно, що серед її клієнтів були відомі політичні та державні діячі [4, с.31]. Дж. Хей отримав гарну нагоду реалізувати свій потенціал у світі великої політики, куди йому відкривалися двері завдяки новим знайомствам. Сам Лінкольн досить часто з'являвся в офісі і неодноразово давав молодому юристові корисні поради.

Після висунення Лінкольна у якості претендента на посаду президента Спрінгфілд опинився в центрі політичної уваги, а Хей, відповідно, у вихрі всіх подій. Кмітливий Джон, якому на той час виповнилося лише двадцять два роки, прийняв активну участь у передвиборчій компанії. Він виступав на мітингах, приймав участь у виборчій комісії, був автором агітаційних листів до виборців та ін. Відданість, відповідальність та завзятість юнака не залишилися поза увагою А. Лінкольна. У 1860 р. після перемоги на виборах той запросив Джона до Вашингтона як відданого друга та надійного компаньйона [2, с.23–25]. Після інавгурації у березні 1861 р. Дж. Хей отримав посаду помічника особистого секретаря глави держави Дж. Ніколая.

Діяльність Дж. Хея на цій посаді була достатньо різноманітною. Він допомагав Ніколаю у веденні кореспонденції президента, відповідав на листи, зустрічався з відвідувачами Білого Дому, підтримував контакти з політичними і громадськими діячами та ін. [5, с.91]. Зокрема, він мав чудову можливість безпосереднього спілкування з членами Конгресу, губернаторами різних штатів, з командувачами військово-морських сил та ін. [2, с.66]. Крім того, Джон став практично частиною родини Лінкольна, адже постійно знаходився поряд та спілкувався з його дружиною і дітьми. Тому після трагічної смерті президента у квітні 1865 р. він не лише втратив свою посаду у зв'язку зі зміною керівництва держави (у 1865 р. до влади прийшов демократ Ендрю Джексон. – *Т. Б.*), але й залишився без друга та порадника. Єдиною втіхою був той факт, що нова адміністрація залишила для Хея можливість займатися дипломатією. Так, у 1865 р. його було призначено на посаду секретаря посольства США у Парижі. Це дало змогу Дж. Хею протягом двох років поподорожувати та познайомитися зі світом, міжнародним бізнесом, а також стало школою політичного виховання [2, с.38]. Біограф Т. Деннет зазначав, що "до Європи він поїхав недосвідченим юнаком, а повернувся

зрілим чоловіком" [3, с.57]. У 1867 р. державний секретар Уільям Сьюорд (1861–1869 рр.) відправив його до Відня на посаду повіреного у справах США в Австро-Угорщині. Подорож Європою, що поєднувала у собі старовинні традиції з європейськими нововведеннями, не лише збагатила знаннями про міжнародний світ та дипломатію, але й надихнула на творчість. Саме у цей час були написані його відомі "Пайк Каунті Балладс" (1871) та інші поеми.

Через два роки Хей вирушив до Іспанії як перший секретар американського посольства [2, с.36–40]. Часи його перебування співпали з політичною кризою в цій країні. Припинення царювання королеви Ізабелли II призвело до боротьби між прихильниками різних форм державного правління – республіки та монархії [5, с.316]. Враження від події в Мадриді лягли в основу відомих "Кастіліан Дейз" (1875), де автор виразив свої симпатії до республіканського уряду Еміліо Кастелара [2, с.42–46]. Ця подорож зіграла у майбутньому свою роль у формуванні у нього негативного відношення до іспано-американської війни.

Одразу після повернення у 1870 р. Джона Хей до Нью-Йорку Уайтелоу Рейд, головний редактор "Нью-Йорк Трібьюн", запропонував йому посаду журналіста в газеті, що на той час займала лідируючі позиції серед періодичних видань [5, с.332]. Джон прийняв пропозицію Рейда, з яким був знайомий ще за часів свого перебування у Вашингтоні. Досвідченість у справах політики та дипломатії допомогла йому стати відомим аналітиком, який у своїх статтях висвітлював важливі проблеми тогочасного суспільства та міжнародних відносин. Згодом, обіймаючи посаду посла США у Лондоні, він підкреслював значення отриманого ним журналістського досвіду. "Бути послом, – констатував Хей, – це, по суті, майже те саме, що бути редактором" [3, с.186].

В останній рік своєї співпраці з виданням "Нью-Йорк Трібьюн" Дж. Хей одружився з донькою успішного фінансиста Амази Стоуна та переїхав до м. Клівленда, штат Огайо, де почав займатися бізнесом разом із тестем [5, с.351]. Входження до родини відомого економіста зіграло у майбутньому свою роль при обранні на посаду державного секретаря. Крім того, цей період його життя відзначився не лише досягненням успіху в фінансових справах (завдяки підтримці та порадам Амази Стоуна у сфері інвестицій у залізничне будівництво та операцій з нерухомістю. – *Т. Б.*), але й знайомством із промисловими магнатами К. Вандербільтом, Дж. Куком та Дж. Гоулдом [4, с.44]. Серед його друзів з'явилися також представники політичної еліти – Дж. Гарфілд, У. Мак-Кінлі, М. Ханна та Р. Хейс, що відіграли вирішальну роль у подальшому становленні Хей на політичній арені, зокрема сприяли його поверненню до уряду [2, с.59]. У 1878 р. Хей було призначено на посаду асистента державного секретаря президента Ратерфорда Хейса (1877–1881 рр.).

Неабияке враження на Хей справила його перша подорож до Лондона у 1878 р.: "Лондон – найдивовижніший світовий феномен... Велика Британія – найчудовіша країна, яку я коли-небудь бачив. Дух

ввічливості та порядку, старанності та кмітливості кружляє прямо у повітрі", – згадував він у своєму листі до місіс Стоун [4, с.87]. Асистент державного секретаря не лише отримав естетичне задоволення, але й укріпився як прибічник англо-американського союзу.

Проте справжній зліт дипломатичної кар'єри Джона Хей розпочався з приходом до влади президента Уільяма Мак-Кінлі (1897–1901). Протягом всієї підготовки до президентських виборів Хей виконував важливі доручення впливового промисловця та "боса" республіканської партії Маркуса Алонзо Ханни. Його головним завданням було досягти порозуміння з політиками різних штатів та отримати їхню згоду на обрання Мак-Кінлі президентом США [4, с.59]. Уже майже одразу після інавгурації останнього Хей призначено на посаду посла Сполучених Штатів у Великій Британії.

Традиційно ця посада вважалася однією з найпрестижніших та найвідповідальніших. Наприкінці XIX ст. її значення ще більше зросло. Не дивлячись на те, що правлячі кола США як і раніше дотримувались політики ізоляціонізму, число прихильників цієї зовнішньополітичної доктрини поступово почало скорочуватися [6, с.15]. На порядок денний стала активізація експансіоністського зовнішньополітичного курсу Вашингтона. За цих умов необхідно було уникнути загострення відносин з головним суперником – Великою Британією [2, с.79]. Саме тому відомий англофіл Джон Хей виявився дуже потрібним. До того ж, серед його друзів уже було чимало прихильників англо-американського зближення: міністр колоній Джозеф Чемберлен, британський посол у Вашингтоні Джуліан Паунсфот, майбутній прем'єр-міністр Великої Британії Артур Бальфур, відомий дипломат та секретар британського посольства у Вашингтоні Сесіль Спрінг Райс, впливовий юрист та майбутній посол Великої Британії у США Джеймс Брайс, видатний представник британської інтелектуальної еліти Редьярд Кіплінг та ін. [3, с.182].

Дж. Хей очолив посольство США у Великій Британії у травні 1897 р. [2, с.75]. Значне зростання рівня економічного розвитку Сполучених Штатів змушувало американців шукати нові ринки збуту своєї продукції, зокрема на Далекому Сході. Крім того, і Велика Британія, і США були зацікавлені у взаємній підтримці. Особливо це було вкрай важливо для Вашингтона, який знаходився на порозі війни з Іспанією [3, с.181]. Загострення відносин із Німеччиною, Францією та Росією спонукало й Велику Британію перейти від ізоляціонізму до активного пошуку союзників [6, с.129–130]. У такій ситуації Джон Хей виявився дійсно "потрібною людиною у потрібному місці".

На той час у сфері англо-американських відносин негайного вирішення вимагали питання не політичного, а економічного характеру. Правлячі кола обох країн спрямували свої зусилля на розв'язання двох проблем: полювання на Командорських островах та біметалізму [3, с.186]. Суть першої проблеми полягала у несанкціонованому полюванні

громадянами Канади на території, яка належала Сполученим Штатам та Росії. Інтереси канадської сторони на міжнародній арені представляла Велика Британія. Інша проблема виникла через існування у США відмінного від інших європейських держав грошового стандарту – біметалізму, згідно з яким роль валютного металу виконували одночасно і золото, і срібло. Правлячі кола обох країн розуміли, що якщо не вирішити ці питання, то в подальшому це призведе до значних матеріальних збитків і до загострення й без того суперечливих відносин між Лондоном та Вашингтоном.

Реалізація поставлених завдань співпала з дуже важливою подією в історії Великої Британії. Свій 60-річний ювілей відзначала королева Вікторія. З одного боку, це ускладнювало ситуацію, оскільки увага Уайтхоллу була зосереджена на Букінгемському палаці, а не на міжнародних відносинах, але з іншого – це створювало сприятливі умови для вирішення існуючих проблем у неформальній обстановці. Щойно призначений посол США мав враховувати всі аспекти ситуації, яка склалася.

Представники Білого Дому сподівалися отримати підтримку від керівників європейських держав, що прибули привітати Її Величність. У відповідь на запрошення Уайтхоллу Вашингтон планував відрядити американську делегацію на чолі з адміралами Дж. Міллером та К. Майлзом. Вони повинні були порозумітися з англійською стороною та досягти консенсусу у розв'язанні дискусійних питань. Рішення королеви про присутність на святкуванні лише по одному представнику від кожної країни змусило президента Мак-Кінлі переглянути попередні плани. До Лондона направили власника "Трібьюн" У. Рейда, який під час президентської компанії 1896 р. активно агітував на сторінках своєї газети за майбутнього президента. Рейд мав певний політичний досвід і вагу: у 1889–1892 рр. він займав посаду посла США у Франції, а в 1892 р. був претендентом на посаду віце-президента [3, с.192–193]. Джон Хей підтримав вибір Мак-Кінлі. Як голова дипломатичного представництва він мав координувати дії Рейда та інформувати його про президентські вказівки. Діяльність Дж. Хея під час перебування у Лондоні у значній мірі сприяла успіху місії У. Рейда. Американський посол справив на королеву неабияке враження та навіть обмінявся із нею фотокартками з автографами [2, с.76].

Після закінчення офіційних заходів, пов'язаних з ювілеєм королеви, Дж. Хей взявся за виконання поставлених завдань. Насамперед це стосувалося непорозумінь у сфері морського полювання у Беринговому морі. Ця проблема мала місце ще за часів президентства Гровера Клівленда (1893–1897 рр.) [4, с.107]. Суперечка полягала у несанкціонованому полюванні на морських котиків, які кожного літа припливали до Прібіловських та Командорських островів на Півночі Тихого океану, котрі належали Сполученим Штатам та Росії. Оскільки ця

галузь була досить прибуткова, то приваблювала інші держави, зокрема Канаду. Саме цей факт і викликав незадоволення Вашингтона [3, с.183].

Для урегулювання протиріч США на основі акту Конгресу від травня 1895 р. ініціювали створення комісії з чотирьох зацікавлених держав – Японії, Росії, США та Великої Британії. Перші дві держави підтримали цю ідею, але Уайтхолл не поспішав погоджуватися. Уряд Великої Британії розумів, що Канада, як обвинувачувана сторона, не матиме права голосу й одразу буде позбавлена тієї вигоди, яку отримувала з полювання [3, с.185]. Із приходом до влади У. Мак-Кінлі цю проблему знову винесено на порядок денний.

У 1897 р. Вашингтон запропонував скликати міжнародну конференцію. У процесі її проведення планувалось утвердити низку законопроектів, що регламентували б суперечливі питання: об'єм дозволеного вилову, форми та засоби полювання, а також визначення дозволеної для полювання території. Цього разу Сполучені Штати одночасно діяли на декількох "фронтах". Так, державний секретар Джон Шерман (1897–1898 рр.) вів переговори з послом Великої Британії у США Джуліаном Паунсфотом, що перебував у Вашингтоні, а Хею було доручено відновити переговори з Форін офісом. Американський посол наполягав на укладанні хоча б тимчасової угоди, розраховуючи на прийняття у майбутньому більш стабільного рішення. Також Дж. Хей наполягав на необхідності скликання конференції для урегулювання морського полювання у наступному сезоні. Ситуація загострювалася через невизначеність рішення Великої Британії. За цих умов уряд Мак-Кінлі відправив до Лондона колишнього державного секретаря Б. Гаррісона (1889–1893) генерала Джона Фостера. У травні 1897 р. його було призначено послом Спеціальної місії у Лондоні [3, с.186].

Фостер мав доповісти Вашингтону про перебіг подій у Лондоні стосовно проблеми на Командорських островах. Хей прагнув домогтися згоди від Великої Британії на скликання конференції. У серпні 1897 р. після тривалих переговорів лорд Солсбері погодився на зустріч експертів від Сполучених Штатів, Канади та Великої Британії. Проте і на цей раз представники Великої Британії не з'явилися. Згодом, у своєму листі Г. Адамсу Хей згадував: "Солсбері зауважив, що він пожартував, погодившись на участь в конференції" [7, с.96]. Американський посол розпочав довготривалі переговори з представниками Канади, що продовжувалися навіть за часів його перебування на посаді державного секретаря. Не дивлячись на те, що бажаного результату у переговорах з Великою Британією так і не було досягнуто, намагання Хея не були марними. У вересні 1897 р. все-таки відбулася міжнародна конференція, на якій підписано Угоду про охорону морських котиків – одну з перших угод у сфері міжнародної співпраці з охорони довкілля.

Наступним завданням на шляху встановлення порозуміння з Великою Британією було вирішення проблеми біметалізму. Довготривале існування цього виду металевого грошового обігу було

особливістю грошової системи Сполучених Штатів Америки. Проте наприкінці XIX ст. більшість країн світу усвідомили переваги монометалізму. Стало зрозуміло, що біметалізм не відповідає вимогам розвинутого суспільства, суперечить природі грошей як єдиного товару та загального еквіваленту, а золоті монети завдяки високій вартості мають меншу вагу на відміну від срібла і тому більш зручні для використання. Саме тому на Паризькій мирній конференції 1867 р. золото було визнано єдиною формою світових грошей. Не зважаючи на це, прихильникам біметалізму в США все ж вдалося частково відновити чеканку срібла, а згодом домогтися його закупівлі казначейством. Лише наприкінці 1893 р. адміністрація Г. Клівленда відмінила закон Шермана про державну закупівлю срібла, але перемога прибічників цього металу на з'їзді демократичної партії у 1896 р. створила додаткові труднощі для золота.

Президент У. Мак-Кінлі – прихильник біметалізму – опинився у складній ситуації: він отримав перемогу під прапором єдиного обігу золота, а тому мав задекларувати це у відповідних актах. Разом із тим, голова держави сподівався на збереження традиційного підходу [8, с.36]. Саме в цих непростих умовах перед послом США постала важка проблема порозуміння з урядом Великої Британії.

За рішенням Конгресу від 3 березня 1897 р. до Європи була направлена комісія у складі сенатора Е. Волкотта, колишнього віцепрезидента А. Стівенсона та полковника Ч. Пейна для підписання міжнародної угоди стосовно біметалізму. Напередодні їх візиту Мак-Кінлі доручив Дж. Хею зібрати інформацію про ставлення до цієї проблеми впливових політичних та громадських діячів Великої Британії. Президент покладав надію на те, що посол підготує підґрунтя для взаємних домовленостей. Але його сподівання не виправдалися: 20 травня 1897 р. У. Мак-Кінлі отримав звіт, згідно з яким серед усієї політичної верхівки лише А. Бальфур (до речі, майбутній прем'єр-міністр Великої Британії. – *Т. Б.*) був не проти срібла. Усі ж інші, у тому числі і міністр колоній Дж. Чемберлен, виявилися прихильниками золотого стандарту. Незважаючи на це, президент не відмовився від ідеї уникнути реформи будь що. Спочатку представники комісії відвідали Францію.

Влітку 1897 р. комісія Волкотта прибула до Лондона [3, с.183]. Там їй, як з'ясувалося остаточно, зовсім не чекали. Не дивлячись на те, що Хею все ж таки вдалося організувати знайомство та безпосереднє спілкування представників Сполучених Штатів з впливовими політичними та громадськими діячами Великої Британії (серед яких відзначилися прем'єр-міністр Р. А. Солсбері, міністр фінансів М. Хікс-Біч, міністр військово-морських сил Г. Ф. Гошен, впливовий банкір та фінансист Ч. Ротшильд та ін.), бажаного порозуміння досягнуто не було [9, с.359]. Стосовно цього у листі Адамсу від 20 жовтня 1897 р. Хей зауважив: "Перебування комісії у Лондоні не має сенсу. Ставлення

Уайтхоллу до біметалізму вельми негативне, що, на мій погляд, частково пов'язано із невирішеністю проблеми у Беринговому морі. Велика Британія знає, що вона не права, а тому намагається уникнути будь-якого союзу з нами, аби звільнити себе від відповідальності" [7, с.100]. Через три роки, коли Хей займатиме уже посаду державного секретаря, уряд Сполучених Штатів все ж буде змушений прийняти рішення про необхідність єдиного золотого стандарту.

У цілому, Дж. Хею вдалося успішно розв'язати усі поставлені перед ним завдання, згідно з планом, затвердженим ще до його відправки до Лондона. Проте вже на початку 1898 р. відбулася подія, що змусила Хею відкоригувати свої плани та перейти до вирішення тепер уже не економічних, а політичних питань. Почалася іспано-американська війна.

Як вже було сказано вище, у другій половині 90-х рр. XIX ст. Сполучені Штати значно активізували експансію в Тихоокеанському регіоні, ініціаторами якої виступили впливові фінансисти з Уолл-Стріт та підприємці. Як зазначалося в одному з офіційних американських видань, а саме в "Огляді світової торгівлі за 1898 р.", "індустрія Сполучених Штатів досягла того рівня, коли вона майже без ускладнень вже може забезпечувати своїми товарами значну частину світу" [10, с.12]. Монополії, які охопили промисловість, транспорт, банківську справу, почали визначати характер та напрямок не лише внутрішньої, але й зовнішньої політики. Головну увагу американських монополістів привернув і Китай як потенційний ринок збуту промислових виробів, джерело сировини та вигідний об'єкт інвестування капіталу. У ділових колах США "Цинська імперія почала займати провідне місце у мріях про майбутні ринки для американської продукції" [11, с.388]. Проте, через слабкість військово-морських сил Вашингтону спочатку було необхідно оволодіти важливою військово-стратегічною базою на шляху до Піднебесної. Таким опорним пунктом і мали стати Філіппінські острови, що на той час належали Іспанії.

Національно-визвольне повстання на Кубі, що тривало з 1895 по 1898 рр., та філіппінське повстання 1896 р. створювали для Сполучених Штатів сприятливий момент. Виступивши офіційно у підтримку боротьби народів цих держав проти іспанського колоніального гніту, Вашингтон насправді сподівався використати її у власних цілях. Джон Хей опинився в непростій ситуації. З одного боку, він, як колишній секретар американського посольства у Мадриді, що мав добрі стосунки з іспанськими високопосадовцями, був проти військових дій. З іншого ж, він мав виконувати накази Вашингтону, який розумів, що активні військові дії можуть викликати незадоволення європейських країн. У цих умовах Джону Хею було доручено знайти порозуміння з правлячими колами цих країн, і перш за все з британським істеблішментом. У той час, коли керівництво Іспанії спрямувало свою увагу на Кубу, Білий Дім скерував свою діяльність на вирішення долі Гавайських та Філіппінських островів.

Ще за часів президентства Гровера Клівленда, який виступав за освоєння внутрішнього ринку та був проти експансії у тихоокеанському регіоні, торгово-промислові кола намагалися переконати уряд у необхідності оволодіння Гавайськими островами. З приходом до влади Мак-Кінлі – прямого ставленика Рокфеллера – їх бажання почали стрімко здійснюватися. Влітку 1897 р. був підготовлений проект анексії Гаваїв, а вже наступного року ця територія вже належала США. Проте найбільшу увагу Вашингтону привертала Філіппіни як форпост на шляху до Китаю. Заступник міністра фінансів США зазначав, що "Філіппіни займають сприятливе положення не лише відносно тієї чи іншої країни Сходу, а відносно усього Сходу в цілому..." [6, с.115].

Готуючись до військових дій на території іспанської колонії, Сполучені Штати розраховували на підтримку з боку Великої Британії, що напередодні іспано-американської війни вже пішла назустріч Вашингтону у вирішенні конфлікту з Венесуелою. І хоча цей "акт доброї волі" Уайтхоллу не знімав об'єктивних суперечок між обома країнами, це було свідченням прагнення сторін до пом'якшення напружених відносин та співпраці у боротьбі проти інших держав. Британський уряд схилився до визнання переважаючого впливу США у Карибському басейні та надання їм підтримки проти Іспанії за умови відповідної допомоги проти Росії у справах Далекого Сходу [11, с.391–393]. Ці політичні обставини Дж. Хей мав врахувати при побудові діалогу з Лондоном.

Після тривалих переговорів зі Спрінгом Райсом та лордом Солсбері американський посол інформував Білий Дім про відсутність заперечень щодо початку бойових дій з боку Сполучених Штатів. І хоча він розумів, що Уайтхолл надає підтримку виключно із власних міркувань, він заспокоював себе думкою про те, що "Велика Британія єдина з європейських країн, котрі не виступають принаймні відкрито ворожо проти США" [2, с.367].

Приводом до бойових дій став вибух 15 лютого 1898 р. у Гавані американського броненосця "Мен". Користуючись моментом, уряд Мак-Кінлі оголосив війну Іспанії. Через свої тісні зв'язки з торгово-промисловими колами Хей, як і більшість бізнесменів, непокоївся, що війна не піде на користь економіці, яка щойно почала відновлюватися після довготривалої економічної депресії 1893 р. Тим не менш, проаналізувавши ситуацію, що склалася на Кубі, та усвідомивши, що війна неминуча, голова американського посольства приступив до виконання вказівок свого керівництва [4, с.116].

Головним завданням Дж. Хейя стало отримання військової та фінансової допомоги від Великої Британії для реалізації намірів Білого Дому. І йому це певною мірою вдалося. Недарма у листі від 15 квітня 1898 р., адресованому сенатору Лоджу, він зазначав, що завдяки укріпленню американо-англійських відносин можна буде на час війни "позичити" британський флот [3, с.190]. Американський посол добре усвідомлював, що напруга між США та Іспанією забезпечить слушний

привід пом'якшити громадське незадоволення його співвітчизників Великою Британією, якщо остання підтримає намагання Вашингтона вирішити ситуацію на Кубі з вигодою для себе [4, с.116–117]. Ще одним вагомим аргументом на користь англо-американського зближення була поява на горизонті небезпечного супротивника в обличчі Німеччини, що також претендувала на Філіппіни.

Саме тому під час перебування в Лондоні Дж. Хей постійно закликав до зміцнення союзу між двома державами. 21 квітня 1898 р. він виступив з промовою "Співпраця у благодіянні", яка принесла йому загальне визнання [3, с.189]. Через два місяці у своєму виступі перед американською громадою у Лондоні він навів декілька важливих аргументів на користь англо-американського зближення, серед яких одне з перших місць займала ідея про "єдність англо-саксонських націй" [4, с.121]. При цьому, як зазначав біограф Хей Лоренцо Сірз, головним мотивом діяльності майбутнього державного секретаря було прагнення "зберегти те цінне у взаємовідносинах Вашингтона та Лондона, що вже було у наявності, та добиватися більшого, наскільки це буде можливо" [2, с.78].

У червні 1897 р. Хей отримав доручення від Мак-Кінлі зустрітися зі щойно призначеним послом США в Іспанії генералом С. Вудфордом, котрий зупинився у Лондоні на шляху до Мадриду. Положення Вудфорда було особливим: поряд з донесеннями у державний департамент той доповідав безпосередньо президенту. Після спілкування з Хеем він у доповідній записці на ім'я Мак-Кінлі відзначив непохитну віру останнього у те, що іспано-американська війна, по-перше, сприятиме послабленню протиріч між двома державами, а по-друге, може також стати чудовою нагодою для підвищення авторитету США на міжнародній арені [4, с.117]. Цей звіт повідомляв також і про відсутність заперечень зі сторони Великої Британії стосовно експансіоністських планів Білого Дому. У цих умовах покращення відносин з Великою Британією, хоча й тимчасове, полегшило реалізацію планів США у встановленні контролю над головними тихоокеанськими військово-морськими базами та, відповідно сприяло втручання у вирішення долі Цинської імперії.

Намагання Хей зміцнити відносини з Уайтхоллом продовжувалося і після його призначення на посаду державного секретаря у серпні 1898 р. І це цілком зрозуміло, адже плани Вашингтону у цей час на пряму залежали від прихильності Великобританії. Увагу уряду Мак-Кінлі привертало вирішення наступних завдань: проведення мирних переговорів після іспано-американської війни та встановлення контролю Вашингтону на Далекому Сході. Спираючись на отриманий протягом багатьох років дипломатичної служби досвід, Дж. Хей приступив до розв'язання існуючих проблем.

Завданням першочергової важливості стала підготовка та проведення мирних переговорів після іспано-американської війни. Не

дивлячись на очевидні вигоди з захоплення Філіппінських островів, громадська думка з приводу приєднання архіпелагу до США була не одноставною. Демократична партія непокоїлася, що анексія заморських територій призведе до непотрібних ускладнень на міжнародній арені. Республіканці ж, інтереси яких і представляв Джон Хей, навпаки, наполягали на анексії, пояснюючи важливість Філіппін на підступах до Китаю [6, с.115–116]. Після тривалих переговорів між Хеєм, У. Мак-Кінлі, Дж. Деєм, Г. Адамсом та ін. Було прийнято рішення про анексію Філіппінських островів [4, с.131–133]. У результаті, 10 грудня 1898 р. було підписано Паризький мирний договір. Згідно цієї угоди Іспанія передавала Сполученим Штатам у володіння Пуерто-Рико, о. Гуам та Філіппіни. Перемога США у "блискучій маленькій війні", як її охарактеризував Джон Хей, розв'язала Сполученим Штатам руки для проникнення до далекосхідного регіону, зокрема, в Китай. Саме це завдання і стало наступним кроком у діяльності Хея.

Інтерес до Цинської імперії з'явився у державного секретаря ще за часів його роботи у Нью-Йорк Тріб'юн. Висвітлюючи у своїх статтях проблеми Далекого Сходу, він зазначав прогресивний напрямок розвитку Японії та висловлював незадоволення бездіяльністю уряду С. Гранта у цьому регіоні [4, с.143]. У другій чверті XIX ст. ця ситуація дещо змінилася. Призначення Хея на посаду голови Державного департаменту співпало з активізацією Вашингтону у Піднебесній. Торгово-промислові кола, представники Конгресу, що мали економічні інтереси в цьому регіоні, виступали за проведення "енергійної політики" [6, с.111]. Найбільшу активність виявили "Американ Чайна Дівелопмент Компані", заснована наприкінці 1895 р. та Американско-Азіатська Асоціація, створена у червні 1898 р. Цікаво зазначити, що серед членів-засновників цих організацій були не лише видатні представники банківських та промислових кіл США, а й політичні діячі, чим, на наш погляд, було засвідчено єдність інтересів торгово-промислової та політичної верхівки відносно питань зовнішньої політики [6, с.43]. Не став виключенням і Джон Хей. Американський історик Ч. Кемпбелл зазначав, що "жодного разу не було такого випадку, щоб Хей не виконав будь-якого їхнього офіційного прохання відносно далекосхідної політики..." [6, с.111]. Проте, відносна військова слабкість США змушувала шукати нові, не військові засоби боротьби за встановлення контролю над Цинською імперією. Цим побажанням мала слугувати доктрина "відкритих дверей".

Для реалізації задуманого, державний департамент відізвав посланника США у Греції Уільяма Ч. Рокхілла, який, до речі, також підтримував тісні зв'язки з американськими торгово-промисловими колами. За словами російського фінансового агента у Нью-Йорку Рутковського, Рокхілл користувався "безмежною довірою" Білого Дому і без нього "не розв'язувалося жодне питання відносно Китаю" [6, с.146]. Після тривалої переписки щодо перспектив американської політики в Китаї зі своїм другом – урядовцем Китайських морських митниць

британцем А. Хіппслі – Рокхілл надав Державному департаменту свої міркування та отримав доручення підготувати проект звернення до держав з викладенням принципу "відкритих дверей". Спочатку Хей бажав оформити доктрину у вигляді угоди для узгодження та підписання всіма зацікавленими країнами. Проте, побоюючись, що Сенат може не ратифікувати її, вирішив виступити з дипломатичною нотою, що викладала б основні умови доктрини. На відміну від більш ранніх – доктрини Монро та доктрини Олні, що "закривали двері" до Америки європейським конкурентам, народжена новою ситуацією доктрина потребувала для США "відкритих дверей та рівних можливостей". Циркуляр було розіслано 6 вересня 1899 р. урядам Великобританії, Німеччини, Італії, Франції, Росії та Японії [4, с.147].

У цілому, відповіді держав були позитивні, але влітку 1900 р. повстання "іхетуанів" у Цинській імперії (повстання селян проти іноземного втручання – *Т.Б.*) та вбивство західних дипломатів у Пекіні змусили державний департамент переглянути свої плани та, відповідно, вплинули на затримку у реалізації намічених завдань. Джон Хей опинився у складній ситуації. Як голова державного департаменту саме він мав прийняти остаточне рішення щодо наступних дій в Китаї. З одного боку, він розумів, що це був чи не найкращий момент для поділу послабленого Китаю, але з іншого боку, державний секретар побоювався, що відкрите військове втручання може взагалі зруйнувати Піднебесну та, як наслідок, завадить досягненню американських економічних інтересів [4, с.148].

Розв'язання цієї проблеми відбулося у липні 1900 р. Після тривалих переговорів з Джоном Басетом Муром, колишнім помічником державного секретаря, з іншими представниками уряду та торгово-промислових кіл, Хей прийняв рішення про проголошення другої доктрини "відкритих дверей", що мала розглядатися як продовження та логічне завершення політики, що була сформульована у попередній ноті. Проте на цей раз мова йшла не лише про економічні та торгові інтереси, але й про збереження "територіальної та адміністративної цілісності Китаю" як головної умови реалізації попередньої доктрини. Цей крок був логічним оформленням головного напрямку зовнішньої політики США – політики встановлення контролю над економікою та політикою Цинської імперії [12, с.35].

Проголошення доктрини "відкритих дверей" було останньою подією в історії президентства Мак-Кінлі. Після його вбивства 14 вересня 1891 р. новим президентом було обрано Т. Рузвельта (1901–1909), що залишив за Хеєм посаду державного секретаря до самої смерті останнього у липні 1905 р.

Таким чином, діяльність Джона Хея за часів президентства У. Мак-Кінлі була досить різнобічною та відзначилася участю Хея у головних подіях американської історії кінця XIX ст. Перебування Джона Хея на посаді посла Сполучених Штатів співпало з дебютом Вашингтону

на міжнародній арені та відзначилося встановленням "особливих відносин" з Великою Британією. Досягнення порозуміння відносно полювання у Беринговому морі, прийняття єдиного золотого грошового стандарту, надання фінансової допомоги Вашингтону протягом усієї іспано-американської війни зі сторони Лондону – усе це сприяло, з одного боку, узгодженню дій обох держав. З іншого ж боку, мотиви, що спонукали до такого зближення, були різними.

Крім того, Хей увійшов в історію як один з видатних державних секретарів США. Він добре орієнтувався у міжнародному положенні та, дотримуючись принципу, що "дружні відносини з Великобританією мають стати невід'ємною частиною американської зовнішньої політики", зумів включити молоду державу Західної півкулі до концерту європейських держав. Його участь в укладанні Паризької мирної угоди та проголошення доктрини "відкритих дверей" принесли йому загальносвітову відомість. За часів його перебування у державному департаменті було підписано 58 міжнародних угод [2, с.100].

В цілому, проведення активної зовнішньої політики США в досліджуваний період врешті-решт сприяло послабленню позицій європейських країн та подальшому становленню Сполучених Штатів у якості світового лідера.

Література

1. **Dennett T.** John Hay. From Poetry to Politics / T.Dennett – New York: Dodd, Mead & Company, 1934. – 476 p.; Thayer W. R. The Life and Letters of John Hay. 2 vols. / W. R. Thayer – Boston and New York: Houghton Mifflin Co., 1916. – 456 p.; Haralson E. L. Encyclopedia of American Poetry: The Nineteenth Century / E. L. Haralson, J. Hollander – Taylor & Francis, 1998.
2. **Sears L.** John Hay. Author & Statesman / L. Sears – New York: Dodd, Mead & Company, 1918. – 150 p.
3. **Dennett T.** John Hay. From Poetry to Politics / T. Dennett – New York: Dodd, Mead & Company, 1934. – 476 p.
4. **Clymer K. J.** John Hay. The gentleman as Diplomat / K. J. Clymer – Michigan: Ann Arbor, 1975. – 314 p.
5. **Thayer W. R.** American Statesman. John Hay. In two volumes. – Vol.1 / W.R. Thayer – Boston & New York: Houghton Mifflin Company, 1915. – 457 p.
6. **Аварин В.** Борьба за Тихий океан, агрессия США и Англии, их противоречия и освободительная борьба народов / В. Аварин – М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. – 671 с.
6. **Фурсенко А. А.** Борьба за раздел Китая и американская доктрина "открытых дверей", 1895–1900 / А. А. Фурсенко – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1956. – 246 с.
7. **Letters of John Hay and Extracts From Diary.** – Vol. 3. – Washington, 1908. – 350 p.
8. **Rhodes J.** The McKinley and Roosevelt Administrations, 1897–1909 / J. Rhodes – Canada: The MacMillan Company, 1922. – 418 p.
9. **Sears L. M.** John Hay in London, 1897–1898 / Sears L. // Ohio Historical Society. – 7 april, 2008. – Vol. 65. – P.356–375.
10. **Горелик С. Б.** Политика США в Маньчжурии в 1898–1903 гг. и

доктрина "открытых дверей" / С. Б. Горелик – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 195 с. 11. **История дипломатии.** Том II. Дипломатия в новое время (1871–1914) / [Сост. В. М. Хвостов]. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. – 807 с. 12. **Ефимов Г. В.** Происхождение и империалистическая сущность доктрины "открытых дверей" / Г. В. Ефимов // Из истории стран Дальнего Востока и Индии. Ученые записки Ленинградского ордена Ленина государственного университета им. А. А. Жданова. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1955. – № 183. – Вып. 5. – 134 с.

Богданова Т. Г. Джон Хэй: жизнь и политическая деятельность во время правления У. Мак-Кинли.

Статья посвящена проблеме формирования англо-американских отношений в конце XIX в. В частности, исследованы деятельность госсекретаря США Джона Хэя и его роль в установлении взаимопонимания между двумя странами.

Ключевые слова: Джон Хэй, внешняя политика США, Белый Дом, Уайтхолл, Дальний Восток, международные отношения

Богданова Т. Г. Джон Хей: життя та політична діяльність за часів президентства У. Мак-Кінлі.

Статтю присвячено проблемі формування англо-американських відносин наприкінці XIX ст. Зокрема, досліджено діяльність державного секретаря США Джона Хей та його роль у встановленні порозуміння між обома країнами.

Ключові слова: Джон Хей, зовнішня політика США, Білий Дім, Уайтхолл, Далекий Схід, міжнародні відносини.

Bogdanova T. G. John Hay: life and political activity during presidency of W. Mc Kinley.

This article is devoted to the problem of forming English-American Relations at the end of 19th cr. Especially, was explored the role of Secretary of State John Hay that had an influence on forming international policy of USA and his contribution to the case of establishment friend relations between two countries.

Keywords: John Hay, foreign policy of USA, White House, Whitehall, Far East, foreign relations.

УДК 81'1:1

О. В. Борисова

**"НОВОЕ УЧЕНИЕ" Н. Я. МАРРА, ЧЕТЫРЕ ПРИЗНАКА ЭТНОСА
АЛ-МАС'УДИ И ТЕОРИЯ ПЛАЗМАТИЧНОСТИ ЯЗЫКА
Н. Н. ВАШКЕВИЧА: РАКУРС СОВПАДЕНИЙ**

Для исторической науки важным является современный лингвистический поворот в философии и его влияние на всю методологию науки [1]. В данной связи интересным является исследование российского лингвиста Н. Н. Вашкевича, а также работы лингвистов, посвященные "новому учению" Н. Я. Марра (Т. В. Гамкрелидзе, А. С. Зеленко, особенно те, которые были опубликованы после проведения Всемирного конгресса лингвистов в Лозанне (2005 г., Швейцария) [2, 3, 4]. На нем "новое учение" о языке Н. Я. Марра было признано всеми лингвистами мира "универсальной лингвистической парадигмой". Исследуя генезис научной парадигмы исторического процесса в средние века, мы не могли обойти вниманием указанные новые направления науки и выявили весьма интересные вещи [5, 6].

Прежде всего, отметим, что филолог-арабист Н. Н. Вашкевич формулирует теорию существования языковой плазмы как некоей программы работы мозга человека. Она постепенно раскрывается во время сна ребенка, но при этом звучание человеческой речи, песен, молитв и т.п. обязательно необходимо. В противном случае непопадание вовремя кодовых звуков в сознание ребенка (как это бывает с изолированными от человеческого общества детьми, найденными в джунглях) приводит к тому, что соответствующие "файлы" в программе не откроются, в результате чего ребенок никогда не станет полноценным человеком. Следовательно, человек в младенческом возрасте не изучает язык, а как бы "вспоминает" его во время сна. Сегодня уже не подлежит сомнению научность теории С. Грофа о матричном характере сознания человека, и проблема заключается уже в определении той объективной основы (сферы), в коей данные матрицы и располагаются. Этим занимаются ныне физики, как также и некоторые психологи, ибо психологическая наука базируется на физической парадигме, и в ней сегодня также ведется серьезный методологический спор – оставаться ли в естественнонаучной области или же уходить в сферу гуманитарных наук? Сторонники первого пути объективно ориентированы на физику с ее современными достижениями. Мы тоже имеем некоторые исследования в данной области, в т.ч. и в содружестве с физиками [7; 8].

С открытием информационных взаимодействий в природе ученым удалось объяснить объективную основу феномена сознания и связанные с ним его проявления. Теория физического вакуума, разработанная акад.

Г. И. Шиповым и А. Е. Акимовым, основанная на информационных взаимодействиях, носителями которых являются торсионные поля (как и недавно открытые скалярные), признает существование невидимого тонкого мира [8, с.5]. Эти поля подчиняются нелинейным уравнениям, описывающим как самодействующие, так и взаимодействующие системы. Самодействующие системы образуют устойчивые полевые образования – солитоны, способные существовать долгое время. Сознание находится в "особом пространстве", которое можно назвать "тонким миром", и представляется в виде торсионного солитона, несущего большой объем информации. Первичные торсионные поля, переносящие информацию без переноса энергии, образуют биоэнергетические солитоны, которые обладают бесконечно большой витальностью.

Вокруг этих открытий и развернулась в естествознании ***борьба за новую физическую парадигму***. А пока ученые спорят, представители новой науки уже конструируют приборы, основанные на открытии информационных взаимодействий. Здесь новая наука не вступает в противоречие с материализмом – речь идет об объективных явлениях реального мира, просто невидимых человеческому взору, а, следовательно, можно говорить об иных формах материи. Мы в союзе с проф. В. А. Ульшиным предложили термин – "химическая ("солнечная" или плазматическая) материя" [8, с.6]. (Как видим, физических данных в исследовании феномена сознания уже недостаточно. Необходимо "подключение" химии). Хотя физики пока что предпочитают использовать концепцию "эфирного пространства" [9].

Сопоставив данные физиков с древней космографической теорией климатической зональности, присутствовавшей в греческой и арабской космографии – теорией "семи климатов", и уточнив указанный термин согласно Феофилакту Симокатте (нач. VII в.), как "семь климатов Вселенной", а также понимания древними греками термина "klimax" как "лестницы", мы пришли к выводу, что речь должна идти не о "лестнице", а об "***этажерке***" [6; 8]. Теология в древности развивала понятие "семи небес", наука – понятие "семи климатов". Проявилась бинарность, характерная для вещества плазмы. Две же, поставленные друг к другу "вверх ногами" плазматические "этажерки" и составят известный физике спин – первокирпичик торсионных (информационных) полей. (Похоже на лестницу, но более сложно). Вот это и есть МАТРИЦА пространства Сознания.

Всё изложенное – чрезвычайно важно, поскольку доказывает наличие объективной основы теории плазматичности языка Н. Н. Вашкевича, а, следовательно, вполне может являться предметом науки. Работа Вашкевича важна еще и в связи с выдвинутым в ней положением, что существуют объединенные общей основой пары языков (мы предлагаем термин "дуальные пары языков" – они лингвистически дуальны, а по своей зонной основе, т.е. по тому, что они несут в себе в

сфере Духа, бинарны, т.е. противоположны). Одной из таких языковых дуальных пар Вашкевич считает русский и арабский языки.

Арабская средневековая наука вся базировалась на филологии, что арабистике известно. Средневековые арабы многое из космографических достижений заимствовали у православных греков, а те – у античных, но следует учитывать, что христианство всячески противилось развитию науки о "климатах". Поэтому арабо-исламская наука в этой области была главным авторитетом. По крайней мере, так было до поры, пока ее не задушила мусульманская теология, что произошло в XV в. Тем не менее, объективная лингвистическая основа любой религии выведет нас на то, что нам нужно. Итак, – Иоанн 1:1:

    "В начале было Слово,
    И Слово было у Бога,
    И Слово было Бог.
    Оно было в начале у Бога".

Обращаем самое пристальное внимание на "ОНО", идущее после точки (в таких источниках важно всё, включая знаки препинания). Согласно мифологии, Бог – это уже состояние Космоса (как "порядка"), а Бог и стоит здесь во 2-й строке. Но до этого был Хаос – как Начало (см. 1-ю строку). Значит, до появления "ОНО" существовало еще что-то. Что именно – уточнит нам древний славянский источник "Описание торжеств в честь окончания жатвы у славян-язычников" (опубликовано в статье Г. Глинки "Храм Световида" в "Вестнике Европы", 1803 г.). В нем поступательно описано состояние перед появлением бога Световида, само его появление, пребывание в видимом образе и исчезновение, т.е. – Начало, фаза Ожидания, Появление Бога и Смена богов. Берем только первую строфу:

    "ПЕРВЫЙ ЛИК И ОБОРОТ
    Ясен месяц во полночи,
    Звезды ярко блестят ноцию,
    Месяц серебрит воды темныя,
    Звезды златят небо синее;
    Только греет **одно** солнце ясное" (выделено *О. Б.*).

А вот и "ОДНО"! "ОНО" появится тоже, но – во "Втором лике и обороте". Все совпадает с Иоанном. Следующий наш шаг – сопоставление с установленными Н. Я. Марром четырьмя первоэлементами языка, а это – SAL, BER, YON, ROШ, и Марр их располагает именно в указанном порядке. Мы же утверждаем, что, поскольку речь идет о перво**началах** языка, то YON и есть ОНО, но его в таком случае следует ставить **первым** в ряду первоэлементов. Все первоэлементы и есть основания языковой плазмы, но "включение" YON, на наш взгляд, происходит еще во внутриутробном периоде жизни человека, поскольку элемент SAL можно отождествить с СОЛО, программа коего, похоже, "включается" с рёвом новорожденного.

Наше утверждение подтверждает сам Марр, поскольку он в своих работах доказывает, что именно элемент YON имеет *универсальное значение*, и в нем заключены ВСЕ СЛОВА, что видно из составленной ним самим Таблицы [10, с.104–105]. И числовой показатель элемента YON (ОНО) устанавливается также по Марру. В указанной Таблице выделяем значение его "рука", что Марр сопоставил с человеком как личностью и с числом "1" и представил еще доказательства этого своего утверждения [11, с.183]. Следовательно, YON (ОНО) = 1, а значит, – Моно, что соответствует первоначальному состоянию Вселенной, о чем мы и говорили выше. Так что, и здесь всё сходится.

Далее следует обратиться к великому ученому X в. – выдающемуся космографу и "арабскому Геродоту" Абу-л-Хасану Али ибн ал-Хуссейну ал-Мас'уди. Этот ученый, невзирая на то, что работал в рамках классической арабской космографо-этнографической парадигмы и ссорился не с теологами (как философы его времени), а с политиками, все же библейско-кораническую версию начала истории принимал с оговорками. Он обращал особое внимание на то, что некоторые народы, в частности, персы, индусы и китайцы считают своими праотцами иных, чем библейские, мифологических персонажей. Сомнения ученого подкреплялись, в первую очередь, тем, что их мифы не содержат никаких данных о Потопе. Интересно.

Обратимся к яфетической теории генезиса языков Н. Я. Марра [12]. Ученый называет "яфетическим" некий первоначальный язык (о существовании которого говорил также и А. А. Потебня), основные четыре элемента которого (см. выше), по мнению Марра, и лежат в основе всех языков [13]. Мы уже определили, что YON соответствует ОНО, как также предположили, что до выделения ОНО существовало ОДНО. В таком случае, после разделения ("выпадения" из ОДНО) Д какое-то время существует отдельно и на нем могло возникнуть что-то типа ДОНО. Это слово тоже будет очень древним (кстати, а вот и Танаис /арабск./ или Танаис. Важно, ведь именно славянский источник нам уточняет Евангелие Иоанна, что не может быть случайным). И соединенное состояние Логоса (ОДНО), а затем "выпадение" Д будет, согласно нашей логике, соответствовать состоянию Хаоса (Моно) или Первому лику и обороту (Первый лик = ОДНО, оборот – в конце его Д "выпадет", качество изменится).

А сейчас сделаем то, что делает Вашкевич: читает все слова по-арабски, т.е. справа налево, и получим:

SAL – LAS
BER – REB
YON – NOY – sic!
ROШ – ШOR

ОНО – "первое, первоначальное", согласно Марру. Можно признать, если учесть, что это уже будет отвечать появлению Бога и человека. И именно здесь, в оборотном прочтении элемента YON у нас

возникает **Ной**. Язык Ноя, в таком случае, и проявляется как первоначальный (из ОНО). Полагаем, что то, что Марр называл "яфетическим" языком, правильнее называть **ноическим** (или йоническим), поскольку Ной старше Яфета в силу того, что был его отцом. И это был язык *допотопный*. Можно предположить, что народы, языки которых развивались на основе элемента YON (ОНО), могли сохранить и какие-то предания, где и не могло быть данных о Потопе, поскольку он случился позже возникновения ноического (йонического) языка. Далее же, исходя из ОНО, понимаем, что первоначально могла существовать только одна гласная (а филологи и утверждают, что А появилась позже, чем О). Распространяем это на первоэлементы:

SOLO	–	LOSO
BORO	–	ROBO
YONO	–	NOYO (первоначало все равно – Ной)
ROШO	–	ШOPO
(с)		(с)

Выделяем самые основные элементы: olo, ого, оно, ошо /осо/. Очевидно, мы имеем дело с главными базовыми элементами, на которых строился язык. Когда возникнет гласная А, может быть еще и так:

SOLA	LASO	II. SALO	LOSA
BORA	RABO	BARO	ROBA
YONA	NAYO	YANO	NOYA
ROШO	ШARO	ШORO	ШORA
(с)	(с)	(с)	(с)

К "строительным" элементам тогда добавятся: ola /alo/, ago /ora/ и т.п. Буква А – очень важна: "кип-арис" здесь надо видеть (только проще, видимо: кип-аго), связанный с Ковчегом Ноя. Сопоставим:

1. SAL (LAS) – SOLO (LOSO) – SOLA (LASO) – SALO (LOSA).
2. BER (REB) – BORO (ROBO) – BORA (RABO) – BARO (ROBA).
3. YON (NOY) (ОНО) – YONO (NOYO) – YONA (NAYO) – YANO (NOYA).
4. ROШ (ШOR) – ROШO (ШORO) – ROША (ШАRO) – RAШO – (ШORA).

(с) (с) (росо) (соро) (роса) (саро) (расо) (сора).

Как видим, и "сало" здесь есть (которому Марр уделял значительное внимание, как и слову "конь", которое выходит с YON), и robo, и vogo, и расо, и росо и т.п.

Но нам надо проследить еще и "выпавшее" Д. Получим следующее: Д+ОНО = ДОНО, в перевороте (важно, не забываем: "лик и оборот"! – все равно получим ОДНО (YODNO), а также будет присутствовать NOD (земля Каина). Так у нас проявляется бинарность – женское и мужское первоначала языка. Но ведь еще существует и

соединение Г – Д. Получаем YOGNO. А вот и Агнец, а еще "агни" (огонь. – санскр.).

Осмотр первоэлемента YON (в переводе NOY) проявляет, что ОНО остается в ряду трансформаций (трёх) практически неизменным, но дает противоположности YANO – NOYA, и ЯНО проявляется как начало женское, но такое, что возникло из мужского. Здесь – либо информация об андрогинизме Логоса, либо о том, что у Евы был свой язык, но родственный языку Адама (они существовали до Ноя).

Мы склонны ко второму варианту, ибо, по всему, андрогинизм Абсолюта исчез задолго до возникновения человека – еще тогда, когда от ОДНО "отвалилось" Д. И от этого Д явно идет еще одно женское начало (а вот здесь уже точно **первоначало**, т.к. возникло до появления первых людей), поскольку Бог, владеющий ОНО, – мужского рода. А ведь у нас, кстати, проявляется ничто иное, как Божественная сущность женского рода (владеющая Д). Очень интересно, особенно на фоне того, что в теологической традиции человечества на Небесах – абсолютный патриархат.

От Д же, учитывая первоначала языка, могло возникнуть: DAL, DER, DON, ДОШ (ДОЩ) – LAD, RED, NOD, ШОД (ЩОТ). От оппозиции же (сейчас убедимся, что мы правы относительно определения полов), т.е. от Г могло возникнуть: GAL, GER (HER. Вот! Точно от Г идет мужская линия), GON, ГОШ, – LAG, REG, NOG, ШОГ (позже – ШАГ). В первом ряду проступает украинский и немецкий языки, во втором – немецкий и русский. Так проявляется, что русский и украинский языки составляют *еще одну дуальную пару языков*, причем, тоже бинарную, хотя и по-своему.

Отметим, что нигде пока что не проявилось INO (инь), которое у тех же китайцев считается женским началом, что учитывать необходимо. Возможно, возникнет по линии Д, что будет органичным, поскольку по Д, собственно, и идет женское самое древнее начало. Смотрим на Д и видим: DON – DIN (А вот и снова тот же Танаис – как Дон или украинский Дін; при этом учитываем и Донец или Дінець /укр./). Проставляем тут же, что "дин" означает "вера" на персидском языке, и напоминаем, что те же персы, согласно ал-Мас'уди, выводили свое происхождение не от Ноя. А ведь теория "индоевропеизма" терпит крах просто на глазах! И именно с ней Н. Я. Марр и воевал бескомпромиссно. Имел основания, прямо скажем.

Как бы там ни было, но первоначал в языке явно проявилось две пары, и та из них, что идет от согласных, – древнее. Отсюда и могли выходить архаические предания, в которых и не могло быть информации о Потопе.

В работах ал-Мас'уди содержится также и его знаменитая теория "семи древних народов". Ученый базировал ее на том положении, что после Потопа и раздела Земли между сыновьями Нуха возникли 7 народов, внесших решающий вклад в развитие мировой цивилизации.

Это – персы, халдеи, греки, египтяне, индусы, тюрки, китайцы. Обратившись к "Генеалогическому древу языков" Марра, увидим, что утверждение ал-Мас'уди отражает развитие "ствола" (персы, греки, индусы), двух "ветвей" слева (китайцы, тюрки) и двойной "ветки" справа (халдеи, египтяне). Первым из указанных народов ал-Мас'уди считал персов [12, с.126; 14, с.106].

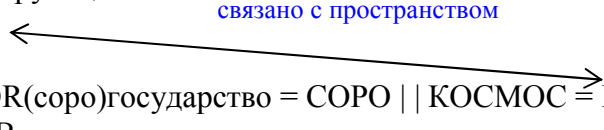
Безусловным достижением ал-Мас'уди является разработка системы признаков, согласно которой описывался каждый народ. Признаки эти таковы:

- 1) общий язык,
- 2) общая территория,
- 3) общая государственность,
- 4) общие физические свойства.

Практически те же признаки этноса выделяет и современная наука. Сопоставим выделенные ал-Мас'уди признаки этноса с первоэлементами языка, взяв уже развернутую трансформацию, изложенную нами выше (т.е. YON мы ставим первым), и получим следующее:

- 1) общий язык: YANO – NOYA – ONO – DONO + SOLO;
- 2) общая территория: BORA, ROBA, DAL, DON, ДОШ+ЛОСА+РОШО;
- 3) общая государственность: RABO, BARO, LAD+LASO, ШАРО, DER, ЩОТ;
- 4) общие физические свойства: РАШО (RASO), RED (RID), может быть выход на BER в трансформации REB.

Выделяем доминирующие:

1. YON ↔ NOY
  2. SAL ↔ LAS
  3. BER ✕ ШОР(соро)государство = СОРО || КОСМОС ⇒ LAD
  4. РОШ ✕ REB
-

Как видим, система признаков этноса ал-Мас'уди и теория Н. Я. Марра о четырех первоэлементах человеческого языка обоюдно подтверждают друг друга. Выходы украинского и русского языков в трансформациях языковых первоэлементов заставляют внимательнее присмотреться к тому факту, что Марр боролся со всеми лингвистами мира именно из-за первоэлемента РОШ, который, согласно нашей схеме, стоит в основании *физических свойств народов*. Через тему первоэлементов языка выходим на физические свойства человека как такового, и, следовательно, в первую очередь, на работу плазматических программ человеческого мозга. Марр, преодолевая огромное сопротивление западноевропейских ученых и издателей, упорно ставил в элементе РОШ именно русскую Ш. Буква эта является и украинской так же. К тому же, не забудем и о возможной трансформации от Д – ДОШ(Щ) (как ДОЩ-Бог, или Дажьд-бог), а также ROD (RID) – RED (здесь и украинское "рід" проступает, и яснее становится, почему

средневековые арабы переводили этноним "русы" как "красные" – см. RED).

Таким образом, у нас имеются основания утверждать, что в плазме человеческих языков по линии всех четырех первоэлементов четко прослеживается, что один из ее корней и, похоже, самый глубокий – *славянского рода*. Но особое значение имеет первоэлемент ROШ, связанный с физическими свойствами человека. Есть основания к утверждению, что языковая плазма без развития в человечестве основанных на первоэлементе ROШ языков (прежде всего русского и украинского как дуальной пары) может не раскрывать всех возможностей мозга человека. Следовательно, для сохранения и развития этих языков (обоих) необходимо сохранение и изучение в системе образования славянской языковой основы (старославянского языка), как также украинцам и русским необходимо изучение латинского языка – он "открывает" какие-то важные, но иные, чем те, что идут от элемента ROШ, программы мозга человека.

Литература

1. **Пряженцева К. В.** Лінгвістичний поворот в філософії та його вплив на філософію науки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук / К. В. Пряженцева. – К., 2000. – 16 с.
2. **Вашкевич Н. Н.** Системные языки мозга / Николай Николаевич Вашкевич. – М.: Белые альвы, 2002. – 400 с.
3. **Гамкрелидзе Т. М.** Якобсон и проблема структурного изоморфизма между генетическим и лингвистическим кодами / Т. М. Гамкрелидзе // Бессознательное. Многообразие видения. – Новочеркасск: Агентство САГУНА, 1994. – С. 103–105.
4. **Зеленько А. С.** Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні: [монографія] / Анатолій Степанович Зеленько. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Луганськ : Альма матер, 2004. – 228 с.
5. **Гамкрелидзе Т. М.** Об одной лингвистической парадигме / Т. М. Гамкрелидзе // Вопросы языкознания. – 2005. – № 2. – С. 3–7.
6. **Борисова Ольга.** Генеза наукової парадигми історичного процесу в середні віки (V– V ст.) [монографія] / Ольга Василівна Борисова. – Луганськ : Альма матер, 2005. – 456 с.
7. **Борисова О. В.** К вопросу о синтезе истории и естествознания в генезисе научной мысли (постановка проблемы) / О. В. Борисова // Наука. Здоров'я. Реабілітація: Матеріали III міжнар. наук.-метод. конф. – Вип. III. – Луганськ : Знання, 2005. – С. 27–33.
8. **Борисова О. В.** К вопросу о методологии изучения пространства сознания: физический и исторический аспекты / О. В. Борисова, В. А. Ульшин // Історія науки і техніки: мат. методологічного семінара 20–21 лютого 2007 р. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 4–12.
9. **Иванов Ю. И.** Мерцающий мир. Гипотеза ускользящей реальности или эволюция человека в Природе / Юрий Иванович Иванов. – Самара-Ореховка, 2002. – 72 с.
10. **Март М. Я.** До семантичної палеонтології в мовах неяфетичних систем // Март М. Я. Вибрані твори. – Т. II. Проблеми

граматики / Микола Якович Марр. – К. : Вид-во АН УРСР, 1938. – С. 63–106. 11. **Марр М. Я.** Про числівники // Марр М. Я. Вибрані твори. – Т. II. Проблеми граматики / Микола Якович Марр. – К. : Вид-во АН УРСР, 1938. – С. 153–212. 12. **Марр М. Я.** Яфетична теорія // Марр М. Я. Вибрані твори. – Т. I. Мова і мислення / Микола Якович Марр. – Вид 2-ге, випр. і доп. – К.: Вид-во АН УРСР, 1938. – С. 95–198. 13. **Потебня А. А.** Мысль и язык / А. А. Потебня. – Харьков, 1923. – 139 с. 14. **Микульський Д. В.** Арабский Геродот / Д. В. Микульський. – М.: Алетейя, 1998. – 229 с.

Борисова О. В. "Новое учение" Н. Я. Марра, четыре признака этноса ал-Мас'уди и теория плазматичности языка Н. Н. Вашкевича: ракурс совпадений

В статье сопоставляются теория четырех первоэлементов языка Н. Я. Марра, теория четырех признаков этноса ал-Мас'уди и плазматичности языка Н. Н. Вашкевича.

Ключевые слова: универсальная языковая парадигма, теория плазматичности языка, общие элементы языка.

Борисова О. В. "Нове вчення" М. Я. Марра, чотири ознаки етносу ал-Мас'уді та теорія плазматичності мови М. М. Вашкевича: ракурс збігу

У статті зіставляється теорія чотирьох першоелементів мови М. Я. Марра з теорією чотирьох ознак етносу ал-Мас'уді та плазматичності мови М. М. Вашкевича.

Ключові слова: універсальна мовна парадигма, теорія плазматичності мови, загальні елементи мови.

Borisova O. V. Four signs of ethnos by al-Masudi; "new studies" by N. Y. Marr and theory of plasmatic language by N. N. Vashkevitch as foreshortening coincidence

In article compare with al-Mas'udi systems of signs ethnos and theory of N. Marr about for firstelements of the human language with N. Vashkevich theory plasmatic of language.

Keywords: universal language paradigm, theory of plasmatic language, general elements of language.

УДК 94(411).08+94(470+571) „1870/1880”

А. В. Гончаренко

**БРИТАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ БРИТАНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ
ВІДНОСИН У СХІДНОМУ ПИТАННІ В 70–80-Х РР. ХІХ СТ.**

Проблеми, пов'язані з дослідженням зовнішньої політики Великобританії та Росії у Східному питанні в 70–80-х рр. ХІХ ст., протягом багатьох років викликали значну увагу вчених різних країн. Посиленню зацікавленості та інтенсифікації досліджень у цьому напрямку в останні роки сприяв 130-річний ювілей російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та визволення балканських народів від османського панування. У науковий обіг було уведено значну кількість архівних матеріалів, що розкривають політику провідних європейських країн. Поряд з цим майже всі фундаментальні роботи західних істориків та дослідників, що вивчали дипломатичну історію 70–80-х рр. ХІХ ст., ґрунтуються на використанні документальних джерел з британських, австрійських, німецьких і французьких архівів. На недостатнє дослідження російських документальних джерел ще в 1941 р. вказував американський історик Дж. Рапп, який у передмові до своєї монографії зазначав, що "остаточне вирішення всіх спірних питань", які торкаються історії Східного питання, необхідно шукати в московських архівах [1]. Проте багаті колекції російських архівів ще недостатньо досліджені, що дозволяє продовжувати розробку багатьох аспектів цієї міжнародної проблеми, політики Великобританії, Росії та інших провідних європейських країн на Балканах та Близькому Сході в 70–80-х рр. ХІХ ст.

Аналізуючи британську історіографію, присвячену дослідженню зовнішньої політики Великобританії, Росії та інших європейських держав, можна стверджувати, що вона налічує значну кількість робіт, написаних ученими, дослідниками, політиками та журналістами. У своїх роботах вони намагалися з'ясувати походження Східного питання, визначити його періодизацію та дослідити її різні аспекти – політичні, економічні, релігійні та психологічні.

Але існування великої кількості робіт з проблеми, що досліджується, не дозволяє стверджувати, що в цьому питанні не залишилося "білих плям". Не дивлячись на те, що картина британсько-російських відносин у контексті Східного питання в 70–80-х рр. ХІХ ст., була створена в загальних рисах ще до 70-х рр. ХХ ст., проте відтворення історії цієї проблеми, особливо в тій її частині, що торкається процесу формування британської політики та ставлення Уайтхолла до Східного питання, ще не завершено. Цьому сприяла певна тенденційність більшості робіт британських істориків, унаслідок чого вони розглядали політику Лондона та Санкт-Петербурга у Східному питанні через призму

британсько-російського протистояння в Близькосхідно-Балканському регіоні, а також дуже часто ігнорували російські документальні джерела.

Тому ми ставимо за мету проаналізувати праці учених Великобританії, присвячені дослідженню британсько-російських відносин у контексті Східного питання в 70–80-х рр. XIX ст., та висвітлити основні здобутки британської історіографії проблеми.

Розглядаючи роботи істориків Великобританії, перш за все, необхідно відзначити, що існує велика кількість різнопланових за своїм характером праць. Тому в цьому дослідженні не ставиться за мету проаналізувати всі праці, необхідно відзначити лише ступінь розробки проблеми, охарактеризувати головні напрямки дослідження, висвітлити основні концепції, що визначають вивчення процесу розробки східної політики Великобританії та балканської політики Росії.

Найбільш інтенсивно тема британсько-російських відносин у Східному питанні в 70–80-х рр. XIX ст. обговорювалася британськими дослідниками в 30–60-х рр. та у 70–80-х рр. XX ст. Наприкінці XX – на початку XXI ст., у зв'язку з можливістю більш широкого доступу до російських архівних матеріалів, у цьому напрямку британського сходознавства спостерігається активізація дослідницької роботи.

В історії вивчення проблеми, що досліджується, можна виділити чотири основних етапи. Перший охоплює проміжок часу від Східної кризи 70-х рр. XIX ст. до 20-х рр. XX ст., коли кожна з публікацій у тій чи іншій мірі віддзеркалювала лише офіційне ставлення британського істеблішменту до подій на Балканах та Близькому Сході та виправдовувала політику Уайтхоллу.

Другий етап тривав протягом 30–60-х рр. XX с. Саме в цей час у британській історичній науці почалася боротьба прибічників різних напрямків, які почали дискусію про принципи та методи зовнішньої політики Великобританії.

Характерною рисою третього етапу (70–80-ті рр. XX ст.) було подальше продовження дискусії між представниками різних напрямків, а також використання ними при написанні своїх робіт не лише британських, австрійських, німецьких та французьких документальних джерел, але й документальних матеріалів з радянських архівів.

У 90-х рр. XX ст. почався четвертий етап, головною ознакою якого є залучення британськими істориками нових документальних матеріалів з російських архівів та перегляд ними деяких усталених фактів.

У британській історіографії питання можна відзначити три головних напрямки – консервативний, або апологетичний, ліберальний та радикальний. Аналізуючи британську історіографію проблеми, перш за все, необхідно відзначити, що більша частина праць істориків Великобританії відносяться до періоду Східної кризи 70-х рр. XIX ст. та Берлінського конгресу 1878 р. Період після Берлінського конгресу досліджено недостатньо.

Одними з перших британських істориків, які виступили з позицій консерватизму, були сер Г. Раулінсон і Г. Вормс, які у своїх працях, написаних ще під час Східної кризи 70-х рр. XIX ст., відстоювали ідею "оборонної та безкорисної" ролі Уайтхолла на Балканах і Близькому Сході та тезу про "російську загрозу Індії" [2; 3]. Крім того, вони також одними з перших започаткували тезу про Великобританію – "захисницю" Османської імперії.

Апологетичну лінію британської історіографії продовжили Дж. Бакль і В. Маніпенні, перу яких належить багатотомна біографія Б. Дізраелі. В цій фундаментальній праці її автори підтримали головні положення консервативної концепції – версію про "російську загрозу Індії", тезу про споконвічне намагання Росії анексувати Стамбул і Протоки та відзначили агресивний характер політики Росії на Балканах. Крім того, вони також стверджували, що протягом 1875–1878 рр. глава консервативного кабінету підтримував доктрину *status quo* та намагався не допустити будь-яких політико-правових перетворень в європейських провінціях Порти, оскільки це, на його думку, призвело б до зміцнення впливу Російської імперії на Балканському півострові та втрати Великобританією свого панівного становища на Сході [4].

На думку М. Тревельяна, Великобританія б більш ефективно захищала свої інтереси в Близькосхідно-Балканському регіоні, якби підтримала створення незалежних балканських країн [5, с.375].

До консервативного напрямку належить також і робота Дж. Маріотта "Східне питання", яка вперше була опублікована в 1924 р. і витримала декілька перевидань. Відомий британський історик підтримав всі головні тези апологетичної історіографії [6].

Ліберальний напрямок в 30-х рр. XX ст. започаткував британський історик Г. Темперлі, який підкреслював, що східна політика Уайтхоллу мала реалістичний характер, який, на його думку, полягав у тому, що, з одного боку, Великобританія в Османській імперії захищала свої власні інтереси, з іншого – інтереси самої Порти. Крім того, Г. Темперлі також стверджував, що британський уряд сприяв прогресивному розвитку народів Оттоманської держави [7].

У праці іншого представника ліберальної школи В. П'юріра простежено зв'язок між політичними та економічними інтересами Великобританії на Близькому Сході. Британський історик зазначав, що Лондон намагався зміцнити свій вплив у султанській державі, витіснити Росію з близькосхідних ринків, а Францію з Єгипту та Сирії. Проте головною причиною британсько-російських протиріч на Сході В. П'юрір вважав не балканські справи, а боротьбу Російської імперії за проникнення в Індію та намагання Великобританії захистити свої індійські колонії [8].

Вагомим внеском у вивчення британсько-російських протиріч у Східному питанні є роботи одного з засновників Школи Слов'янських досліджень Лондонського університету Р. Сетон-Уотсона, який одним з

перших в історичній науці Великобританії виступив з позицій радикалізму в 30-х рр. ХХ ст. [9; 10]. Проте остаточно цей напрямок сформувався лише у 50–80-х рр. ХХ ст.

Використавши при написанні своїх досліджень велику кількість різних за своїм характером джерел, британський історик проаналізував східну політику кабінету Б. Дізраелі та дійшов висновку, що вона була помилковою, оскільки перешкоджала прогресивному розвитку балканських провінцій Османської імперії та не могла перешкодити розпаду Оттоманської держави. Крім того, як стверджував Р. Сетон-Уотсон, збільшення особистої ролі Б. Дізраелі в розробці британського зовнішньополітичного курсу на Балканах та Близькому Сході призвело до існування в цьому питанні багатьох недостатньо досліджених моментів – міжпартійної боротьби консерваторів та лібералів щодо принципів та методів британської східної політики, вплив різних угруповань у середині британського істеблішменту на формування зовнішньої політики Великобританії та ін. Р. Сетон-Уотсон також зазначав, що у період Східної кризи 1875–1878 рр. російський уряд намагався мирним шляхом вирішити Східне питання.

Зовнішню політику ліберального кабінету У. Гладстона досліджує в своїй праці, вперше опублікованій в 1935 р. і перевиданій в 1970 р., П. Непланд, який її ідеалізує та стверджує, що саме британський уряд був найбільш зацікавленим в покращенні становища балканських народів [11]. Керівники Форін оффіс вважали, як стверджує дослідник, що "проблеми повинні розглядатись з точки зору допомоги балканським народам, а не з метою зміцнення тієї чи іншої держави" [11, с.156].

Ще один представник консервативного напрямку Б. Самнер у своїй роботі "Росія та Балкани, 1870–1880" розглянув зовнішню політику Росії на Балканському півострові через призму економічного та соціального факторів, відзначивши, що Східна криза 70-х рр. ХІХ ст. виникла внаслідок інтриг російської дипломатії та панславистів [12].

У 1938 р. було опубліковано працю відомого британського історика У. Медлікотта, перевидану в 1963 р. і присвячену дослідженню подій, пов'язаних з Берлінським конгресом 1878 р. та після нього [13]. На думку автора, Великобританія та Австро-Угорщина мали власні інтереси і згадували про султана лише тоді, коли його інтереси співпадали з їхніми. Британський дослідник також стверджує, що Росія та Австро-Угорщина біли головними агресорами в Близькосхідно-Балканському регіоні, а позиція Великобританії була більш стримана і поміркована.

Багатий фактичний матеріал міститься в іншій роботі У. Медлікотта "Держави та об'єднання двох Болгарій, 1885" [14]. На його думку, британський істеблішмент, який на Берлінському конгресі 1878 р. підтримав розділ Болгарії, підтримав необхідність об'єднання внаслідок того, що Уайтхолл вирішив замінити болгарами турків, які дискредитували себе як британський форпост на Балканах. Більш того,

політику Великобританії у Східному питанні під час об'єднання Болгарії він називає періодом "нової Балканської політики" [14, с.234].

Найбільш чітко тезу про "незацікавленість" Великобританії близькосхідно-балканськими справами обґрунтував Ф. Бейлі у своїй праці, присвяченій дослідженню британсько-турецьких відносин у 30–40 рр. XIX ст. Головну увагу він акцентував на "реформаторській" діяльності Великобританії в Османській імперії та відзначав, що лише завдяки британській доктрині *status quo* та підтримці територіальної цілісності Османської імперії Порто зберегла життєздатність та незалежність [15].

Важливе значення при розгляді політики Великобританії і Росії у Східному питанні мають монографії одного з представників радикального напрямку професора Лондонської економічної школи М. Андерсона "Східне питання. 1774–1923" і "Великі держави та Близький Схід. 1774–1923", в яких він широко використав роботи радянських істориків О. І. Дружиніної, О. М. Зайончковського, Н. С. Кіняпіної, О. В. Фадеева, а також маловідомі західним дослідникам російські архівні матеріали. Відкидаючи всі догми консервативної та частково ліберальної британської історіографії, М. Андерсон розглянув Східне питання в динаміці, фіксуючи зміни, що відбувалися в зовнішній політиці Великобританії, Росії та інших великих держав стосовно Оттоманської держави. Він також наголошував на тому факті, що британська політика щодо Порти мала колоніальний характер [16; 17].

Р. Блейк в своїй біографії Б. Дізраелі, опублікованій в 1966 р. і перевиданій в 1978 р., стверджує, що Лондону треба було підтримувати "балканський націоналізм", оскільки він був більш ефективним бар'єром російському просуванню, ніж Порто та страхи створення Великої Болгарії, які були спростовані менше ніж через 10 років антиросійською позицією, яку зайняла ця країна [18, с.650].

У 1971 р. було опубліковано роботу Дж. Клейтона "Британія та Східне питання", в якій автор чітко сформулював сутність Східного питання як комплексу міжнародних, політичних, економічних та стратегічних протиріч у Близькосхідно-Балканському регіоні. Автор виокремлює декілька вузлових протиріч: між Росією та Австро-Угорщиною на Балканах та Дунаї, між Великобританією та Францією в Єгипті та Сирії, між Росією та західними державами в Константинополі та протоках. У дослідженні Дж. Клейтона велике значення мав економічний фактор, який автор охарактеризував як "торговий імперіалізм" великих держав. У той же час він продовжив "оборонну" традицію британської історіографії. Дж. Клейтон відзначив, що британське керівництво виступало проти зміни політико-правового статусу християнських володінь султана, оскільки вони б змогли перебувати під безпосереднім впливом Росії, яка була найголовнішим та найнебезпечнішим противником Великобританії на Сході у 1815–

1907 рр. Лише британсько-російський союз 1907 р. надав політиці Росії миролюбного характеру [19].

Безпосередньо подіям Східної кризи 70-х рр. XIX ст. у британській історіографії присвячено роботу одного з найяскравіших представників радикальної школи професора Р. Міллмана "Британія та Східне питання. 1875–1878." [20]. У цій роботі на основі різного роду джерел політика консервативного уряду Б. Дізраелі на Балканах та Близькому Сході оцінюється як помилкова. Крім того, як стверджує Р. Міллман, збільшення ролі Б. Дізраелі в розробці зовнішньополітичного курсу Великобританії призвело до того, що залишилося нез'ясованим питання про роль різних угруповань та фракцій у середині британського істеблішменту в розробці політики Уайтхолла в Східному питанні. Поряд з цим, Р. Міллман підкреслював, що Росія намагалася врегулювати ситуацію в Близькосхідно-Балканському регіоні мирним шляхом.

У 90-ті рр. XX ст. у зв'язку з можливістю більш широкого доступу до російських архівних матеріалів відбулася активізація британського сходознавства. Особливої уваги заслуговує класична робота П. Хопкірка, в якій учений досліджує британсько-російське протистояння в контексті Великої Гри ("The Great Game") від Петра I до Миколи II, підтримуючи більшість постулатів ліберального напрямку [21].

Вагомим внеском в британську історіографію питання є колективна праця вчених-істориків Великобританії "Східне питання в XIX ст." та стаття Д. Маккензі "Балканська політика Росії за часів Олександра II" [22–24].

Серед останніх публікацій британських дослідників необхідно відзначити праця професора Лондонської школи економіки Д. Лівена "Російська імперія та її вороги з XVI ст. і до наших днів", в якій він досліджує історію Росії у взаємозв'язку її відносин з Британською, Османською та Австро-Угорською імперіями [25]. На думку вченого, саме Великобританія була головним суперником Росії у Східному питанні та всіляко намагалась послабити її.

Отже, аналізуючи британську історіографію з проблеми, що досліджується, необхідно відзначити головне: усі її представники, незалежно від напрямків, які розглядали процес розробки зовнішньої політики Великобританії і Росії в Східному питанні, намагалися збільшити роль Уайтхоллу в процесі врегулювання ситуації в Близькосхідно-Балканському регіоні.

Представники апологетичного напрямку (Г. Раулінсон, Г. Вормс, Дж. Бакль, В. Маніпенні, Ф. Бейлі, Б. Самнер) підтримують версію про "російську загрозу Індії", тезу про намагання Російської імперії протягом XIX ст. захопити Стамбул і Чорноморські протоки та бажання останньої провести територіальний розділ Османської держави. Крім того, оскільки Великобританія була союзницею Порти, британсько-російські протиріччя в Близькосхідно-Балканському регіоні розглядалися цими

авторами у контексті боротьби Заходу та Сходу. Об'єктивними причинами цієї боротьби консервативні британські історики вважають політичні, культурні та навіть побутові розбіжності між Росією та країнами Західної Європи.

Інший характер мають дослідження вчених ліберального напрямку (Г. Темперлі, В. П'юрір, П. Непланад, У. Медлікотт, Р. Блейк, Дж. Клейтон, П. Хопкірк, Д. Лівен). Характерною рисою ліберальної історіографії було визнання економічних та політичних інтересів Лондону на Балканах та Близькому Сході, а також намагань захистити їх. Крім того, однією з найбільш популярних тем істориків цього напрямку є теза про те, що У. Гладстон був послідовним захисником слов'янства й непримиренним противником турецького деспотизму.

Прибічники радикального напрямку британської історіографії Р. Сетон-Уотсон, М. Андерсон і Р. Міллман наголошували на той факт, що політики Лондону в Близькосхідно-Балканському регіоні мала колоніальний характер та була помилковою. Прибічники радикального напрямку також стверджували, що правлячі кола Великобританії повинні були підтримати національно-визвольну боротьбу балканських народів, а не перешкоджати розпаду Османської імперії. Радикальні британські історики зазначали, що зовнішня політика Росії не загрожувала геополітичним інтересам Великобританії та була спрямована на мирне врегулювання Східного питання.

Література

1. **Rupp G. H.** A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876–1878 / G. H. Rupp. – Cambridge: Harvard University press; L.: H. Milford; Oxford: University press, 1941. – 599 p.
2. **Rawlinson H.** England and the Russia on the East / H. Rawlinson. – L.: John Murray, 1875. – 393 p.
3. **Worms H.** England's policy on the East / H. Worms. – L.: Chapman and Hall, 1877. – 185 p.
4. **Buckle G.** The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield / G. Buckle, W. F. Monypenny/ – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. (1876–1881). – 719 p.
5. **Trevelyan M.** British history in the nineteenth century. 1789–1901 / M. Trevelyan. – L.: Longmans, Green and Co, 1922. – 450 p.
6. **Marriott J.A.R.** The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy / J.A.R. Marriott. – [4-th ed.]. – Oxford: Clarendon, 1958. – 536 p.
7. **Temperley H. W. V.** Foundations of British foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents old and new / H. W. V. Temperley, L. M. Penson. – Cambridge: At the University Press, 1938. – 573 p.
8. **Puryear V.** International Economics and Diplomacy in the Near East / V. Puryear. – Stanford: University press; L.: Milford; Oxford: University press, 1935. – 264 p.
9. **Seton-Watson R. W.** Britain in Europe. 1789–1919 / R. W. Seton-Watson. – Cambridge: University press, 1938. – 716 p.
10. **Seton-Watson R. W.** Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics / R. W. Seton-Watson. – L.: Macmillan & Co. Limited, 1935. – 590 p.
11. **Knaplund P.** Gladstone's

Foreign policy / P. Knaplund – L.-N.-Y.: Taylor & Francis, Inc. – 1970 – 256 p. 12. **Sumner B. H.** Russia and the Balkans. 1870–1880 / B. H. Sumner – Oxford: Clarendon press, 1937. – 724 p. 13 **Medlicott W. N.** The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement. 1878–1880 / W. N. Medlicott. – Edinburgh: Cass, 1963. – 442 p. 14. **Medlicott W. N.** The Powers and Unification of the Two Bulgarias, 1885 / W. N. Medlicott // English historical review. – 1939. – V.54. – P. 67–82, 263–284. 15. **Bailey F.** British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo-Turkish relations 1826–1853 / F. Bailey. – Cambridge: Harvard University press; L. : Milford, 1942. – 312 p. 16. **Anderson M. S.** The Eastern Question. 1774–1923. A Study in International Relations / M. S. Anderson – L.: Macmillan; N.-Y.: St. Martin's press, 1966. – 436 p. 17. **Anderson M. S.** The Great Powers and the Near East. 1774–1923 / M. S. Anderson. – L.: Arnold; N.-Y.: St. Martin's press, 1970. – 181 p. 18. **Blake R.** Disraeli / R. Blake. – L.: Methuen, 1978. – 819 p. 19. **Clayton G. D.** Britain and the Eastern Question: Missolongi to Gallipoli / G. D. Clayton. – L.: University of London Press Ltd., 1971. – 256 p. 20. **Millman R.** Britain and the Eastern question, 1875–1878 /R. Millman/ – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p. 21. **Hopkirk P.** The Great Game. On Secret Service in High Asia / P. Hopkirk. – L.: John Murray 1991. – 650 p.; **Хопкирк П.** Большая игра против России: Азиатский синдром / П. Хопкирк; пер. с англ. И. И. Кубатько. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 640 с. – (Мир тайных войн). 22. **Cunningham A.** Eastern questions in the 19-th century: Coll. Essays / A. Cunningham; ed. by E. Ingram. – London, Portland: Cass, 1993. – Vol. 1. – 240 p. 23. **Cunningham A.** Eastern questions in the 19-th century: Coll. Essays / A. Cunningham; ed. by E. Ingram. – L., Portland: Cass, 1993. – Vol. 2. – 272 p. 24. **Mackenzie D.** Russia's Balkan policies under Alexander II. 1855–1881 / D. Mackenzie // Imperial Russian foreign policy. – Cambridge: University press, 1993. – P. 219–246. 25. **Liven D.** Empire. The Russian Empire and Its Rivals from the sixteenth century to the present / D. Liven. – New Haven, Conn: Yale University Press, 2001. – 690 p.; **Ливен Д.** Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Д. Ливен; пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова. – М.: Европа, 2007. – 688 с. – (Империя).

Гончаренко А. В. Британская историография британско-российских отношений в Восточном вопросе в 70–80-х гг. XIX ст.

В статье проанализированы основные публикации британских исследователей, посвященные британско-российским отношениям в Восточном вопросе в 70–80-х гг. XIX ст.

Ключевые слова: Великобритания, Россия, британско-российские отношения, Восточный вопрос.

Гончаренко А. В. Британська історіографія британсько-російських відносин у Східному питанні в 70–80-х рр. XIX ст.

У статті подано аналіз основних публікацій британських дослідників, присвячених британсько-російським відносинам у Східному питанні в 70–80-х рр. XIX ст.

Ключові слова: Велика Британія, Росія, британсько-російські відносини, Східне питання.

Goncharenko A. V. British historiography of the British-Russian relations in the Eastern question in 70–80-th XIX cr

The presents the analysis of the basic publications of the British researchers, devoted to studying of the British-Russian relations in the Eastern question in 70–80-th XIX century.

Keywords: Great Britain, Russia, British-Russian relations, the Eastern question.

УДК 94(477.74):338.45(=163.2)''1840/1850''

І. І. Грекова

**РОЗВИТОК МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В БОЛГАРСЬКИХ
СЕЛАХ ПІВНІЧНО – ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
(ІІ ПОЛОВИНА 40-Х – 50-І РР. ХХ СТ.)**

Болгарське населення в Україні найбільш компактно проживає в Одеській області, в регіоні, який історично називається Бессарабія. Протягом тривалого часу складнощі розвитку болгарської діаспори залишалися поза полем досліджень радянських істориків. Багато в чому така ситуація визначалась ідеологічними стандартами радянської епохи, які вимагали зображувати життя радянського села тільки в позитивному ракурсі та спираючись на узагальнений широкомасштабний матеріал. Нині в Україні активно проходить процес переосмислення багатьох подій і фактів, особливо радянського періоду. Розвиток громадського суспільства обумовлює актуальність неупередженого вивчення історії національних меншин, їх внеску в розвиток нині незалежної України. Значення історико-культурних надбань важливе не лише для піднесення національної гідності, а й для використання кращих традицій в практиці сьогодення.

Післявоєнний розвиток промисловості саме в болгарських селах не став об'єктом спеціального дослідження істориків. Впродовж другої половини ХХ ст. увага дослідників болгарського населення Північного Причорномор'я зосереджувалась, головним чином, на історії переселення болгар на територію Російської імперії та на окремих розвідках їх суспільного та культурного життя. Окремі згадки про

місцеву промисловість вміщені в книгах присвячених історії міст і сіл Одеської області [1]. Частково про розвиток промисловості можна дізнатися з праць, присвячених Українському Подунав'ю. В першу чергу це роботи А. Д. Бачинського, О. М. Лебеденко, А. К. Тичини [2, 3]. Але вони носять узагальнюючий характер, і не розглядають болгарські села окремо. Сьогодні існує традиція спеціального вивчення окремих болгарських поселень України. Вони хоча й здебільшого мають етнографічну спрямованість, але частково й освітлюють розвиток промисловості [4].

Отже, метою повідомлення стало дослідження розвитку місцевої промисловості в болгарських селах сучасної Одеської області та її ролі в економіці краю.

Райони, які ми досліджуємо, як і вся Ізмаїльська область (існувала в 1940–1941 та в 1944–1945 рр.), завжди були сільськогосподарськими. В краї не існувало будь-яких умов для індустріалізації. Це було обумовлено відсутністю сировинних ресурсів та традиційними галузями економіки краю: розвитком харчової та легкої промисловостей в тісному взаємозв'язку з розвитком сільського господарства. Говорячи про "промисловість на селі", треба підкреслити, що до її складу входили в основному дрібні підприємства борошномельної, маслоробної, виноробної, легкої, будівельної, деревообробної та металообробної промисловостей. Деяким винятком були підприємства, розташовані в районних центрах: смт. Ново-Іванівка, смт. Суворове, м. Болград. Архівні матеріали свідчать, що в 1941 р. в районах з болгарським населенням існували підприємства, які приносили прибуток в економіку Ізмаїльської області. Так, в Ново-Іванівському районі: кам'яний кар'єр будівельного каменя – ракушняка (200–250 робітників), районний промисловий комбінат займався видобутком вапна, виробництвом цегли та будівельного каменю, маслозавод – виробляв рослинне масло (1–1,5 т масла на добу), маслозавод з переробки молока, 4 млина (один з випуском 20–25 т. борошна на добу знаходився в районному центрі Ново-Іванівка) [5, арк.27]. В Болградському районі: м'ясокомбінат, горілчаний завод (пропускна здібність до 2000 літрів на добу), винкомбінат, млинокомбінат, маслозавод, вугільна шахта з кількістю робітників в 40 чоловік, 8 цегляно-вапняних та гончарних підприємств (300 робочих), 7 майстерень з фарбування шерсті та полотна (80 робочих), 3 шкіряних заводи (30 робочих) [6, арк.29–44]. В Суворовському районі: 3 парових млина, райпромкомбінат з видобутку вапна та виробництва цегли і черепиці [6, арк.32].

У післявоєнні роки ситуація змінилася. За неповними даними, окупанти знищили в придунайських землях більш ніж 70 тис. чол., що складало 24% населення порівняно до чисельності на 1 січня 1941 р. Власність колгоспів та радгоспів була пограбована. Промислові та торгові підприємства були частково повернуті їх попереднім власникам, переважно румунській буржуазії. В цілому, політика окупантів була

спрямована на ліквідацію промисловості краю і перетворення його в аграрно-сировинний придаток та ринок дешевої робочої сили для Румунії. Такі галузі промисловості, як виноробна та м'ясо-молочна, були зовсім знищені. За часи окупації чисельність робочих місць та службовців в народному господарстві (без сільського) скоротилася більш ніж на 60%. Сума збитків від окупації складала в придунайських землях більше 3,5 млрд.[2, с.71–72] Так, згідно архівних даних: Деленське кар'єро-управління каменя ракушняка та вапняний завод (с. Делени Ново-Іванівський район) – загальна сума збитків 550917 крб., Болградський комбінат Промбудматеріалів (м. Болград) – 102950,30 крб. [7, арк.2].

Перехід від війни до мирного будівництва в Українському Подунав'ї відбувався в дуже складних умовах. Економіка краю в 1946 р. знаходилася на рівні більш низькому, аніж під час його звільнення влітку 1940 р. [2, с.71–74]. Більшість підприємств були дрібними, погано оснащеними. Модернізація та реконструкція на підприємствах була частковою, не відповідала вимогам дня. Відставання сільського господарства не дозволяло забезпечити сировиною підприємства. В межах четвертої п'ятирічки особлива увага приділялася будівництву підприємств харчової та легкої промисловості. Реконструкція та будівництво нових підприємств вимагали розбудови, перш за все, промисловості будівельних матеріалів. В роки четвертої п'ятирічки розвиток промисловості будівельних матеріалів проходив прискореними темпами. Кількість підприємств до 1950 р. досягла 239, їх валова продукція порівняно з 1945 р. зросла в 11,2 рази [3, с.90]. Архівні документи засвідчують збільшення підприємств будівельних матеріалів і в болгарських районах. Так, в 1944 р. були введені в експлуатацію Суворовський, Ново-Іванівський, Болградський районні промислові комбінати та Болградський комбінат будівельних матеріалів. В цьому ж році при Суворовському райпромкомбінаті були введені в експлуатацію такі підприємства та виробництва: в с. Суворове – вапняний та цегляний цехи, кузня з виготовлення та ремонту металевих виробів для населення; в с. Кірнічки – вапняний завод. В 1945 р. в с. Суворове було відкрито хімічний, столярний цехи з деревообробки, виготовлення та ремонту меблів, металообробний цех для обслуговування сільського господарства та виготовлення металевих виробів широкого споживання, в с. Кірнічки – кам'яний кар'єр. В 1947–1948 рр.: в с. Суворове – лісопилка, ливарний, деревообробний та жерстяний цехи [8, арк.20; 26]. В 1952 р. у с. Суворове було введено в експлуатацію черепичний завод, який у цьому ж році виготовив 4049 штук черепиці. Вапняний завод с. Кірнічки в 1952 р. виготовив 610 тон вапна, кам'яний кар'єр 1067 м³ каменю розпиленого та 3127 м³ каменю буту [9, арк.2].

По Ново-Іванівському райпромкомбінату в 1944 р. були введені в експлуатацію: в с. Главани – кам'яний кар'єр №1, кам'яний кар'єр №2, вапняний цех. В 1946 р. в с. Ново-Іванівка – кузня, столярний цех, в

с. Виноградне – цегляний завод [10, арк.12]. У Ново-Іванівському районі в 1946 р. майже в усіх сілах (Главани, Вільне, Делени, Оріховка, Огородне, Задунайка, Нові Трояни) існували кузні, столярно-теслярські майстерні, виробництво дерев'яних частин обозобудування, кам'яні кар'єри тощо [11, арк.46]. В 1947 р. в с. Виноградне було введено в експлуатацію завод з виробництва цегли [10, арк.12].

До складу Болградського районного промислового комбінату на 1 червня 1946 р. входили такі виробництва: чавунне ливарництво, ливарництво кольорових матеріалів, механічна майстерня, виробництво будівельних матеріалів, гончарне виробництво [12, арк.1]. 1954 р. зафіксував збільшення кількості виробництв: з'явилися металообробне, деревообробне та лісопильне виробництво, ливарництво сільськогосподарських приладь, ремонт металевих виробів [13, арк.4].

В 1944 р. був введений в експлуатацію Болградський комбінат будівельних матеріалів. В 1945 р. комбінат виконав річний план на 73%, в 1946 р. на 68%, в 1947 р. на 83% [14, арк.12, 15]. За станом на 1 січня 1952 р. працювали: цех з формовки цегли, черепичний цех, цех для сушки, пічне господарство [14, арк.1, 2]. В 1950 р. в Болградському районі в селах Табакі, Червоноармійське, Владичені існували кар'єри з добування піску, каменю будового, каменю – ракушняка та інших дорожно – будівельних матеріалів.

В усіх районах зросла чисельність підприємств з текстильного, трикотажного, швейного, в'язального, шкіряного, взуттєвого виробництва. В 1944 р. в с. Суворове були введені в експлуатацію взуттєве виробництво, швейне підприємство, валяльня, в 1947 р. – трикотажне виробництво. В 1944 р. в с. Ново-Іванівка – швейне виробництво з шиття та ремонту одягу, в 1945 р. – в'язальне виробництво, в 1946 р. – валяльня, 1947 р. – взуттєвий цех, в 1948 р. – шкіряне виробництво. З переліку промислових підприємств Ново-Іванівського району за 1946 р., видно, що майже в усіх сілах (Главани, Вільне, Делени, Оріховка, Огородне, Задунайка, Нові Трояни) існували швейні, взуттєві, шкіряні, трикотажні, валяльні виробництва, шаповальні тощо [16, арк.46]. В 1949 р. в с. Делени були введені в експлуатацію швейна та взуттєва майстерні [17, арк.17;12].

В 1946 р. утворені Болградська швейна фабрика та Болградська взуттєва фабрика. В лютому 1947 р. вони були об'єднані в Болградську швейно-взуттєву фабрику. Однак, взуттєвий цех виявився нерентабельним, тому, за наказом Ізмаїльського обллегпрому від 24 лютого 1948 р. його було ліквідовано, а фабриці повернуто попередню назву. Основна діяльність фабрики була спрямована на випуск масових швейних виробів для трудящих області з реалізацією через торговельну сіть – плащі жіночі, чоловічі та дитячі, костюми жіночі, чоловічі та дитячі, постільна білизна тощо [18, арк.2]. В 1950 р. робітники Прокопенко О.А., Марчук К.О., Македонська О.М., Димитрова М.А., виконували план на 150–300% за добу [19, арк.10]. Прискорені темпи

розвитку приводили до перевиконання планів, але вони не могли дати якісної продукції. Так, по Болградській швейній фабриці, з отриманих базою главлегзбуту 19 січня 1949 р. 400 жіночих спідниць 46 було повернуто на доробку, з 311 пар брюк – 37, з 160 жіночих костюмів – 88 [20, арк.12, 31]. Окрім цього, Болградська швейна фабрика виконувала експортні поставки. Так, в 1957 р. для Монголії пошито 8000 чоловічих пальт [21, арк.8]. В цьому ж році зафіксовано зниження цін: в 1956 р. пальто коштувало 165 крб. 17 коп., а в 1957 р. – 148 крб. 38 коп. [22, арк.43].

Харчова промисловість в структурі господарства Ізмаїльської області в післявоєнний період становила 59,9% [3, с.90]. Її розвиток проходив за рахунок відбудови та реконструкції існуючих підприємств, перевищення на цій основі довоєнного рівня виробництва та розширення асортименту продукції. Такий розвиток характерний також для борошномельного, виноробного та м'ясо-молочного виробництва, де кількість основних підприємств було скорочено, а випуск продукції за даними звітів, збільшувався. Проте велика кількість цих підприємств були дрібними і знаходилися в системі колгоспно-кооперативної промисловості за виключенням районних центрів. Так, до Болградського районного харчового комбінату на 1 червня 1944 р. входили такі виробництва: борошномельне та маслоробне виробництво, соління овочів, виробництво квасу [23, арк.1]. В подальшому спостерігається збільшення виробництв.

Майже в усіх селах були відкриті млини та олійні, в м. Болград млин №1 та млин №2. На них переробляли зерно, маслonaсіння, борошно, крупу, олію [24, арк.2, 5; 4, 49]. Наприклад, млин в с. Огородне, на добу переробляв 168 центнерів борошна, в с. Голиця – 360 центнерів на добу. Олійні в селах Огородне та Голиця переробляли на добу 10 центнерів масла [25, арк.18–27]. За списком підприємств Ново-Іванівського району, які пройшли облік на 1 січня 1956 р. в с. Огородне налічувалося 17 діючих повітряних млини, в с. Вільне – 3, в с. Главани – 6, в с. Нові Трояни – 9, в с. Голиця – 1, в с. Делени – 2. Кількість олієнь Ново-Іванівського району в 1956 р. складала: в с. Оріховка – 2, в с. Огородне – 5, в с. Виноградне – 2, в селах Задунаївка, Главани, Голиця, Делени – по одній [26, арк.2–3].

В післявоєнні роки в краї виникли та мали великий розвиток хлібопечення та кондитерське виробництво. В 1944 р. була введена в експлуатацію пекарня в смт. Ново-Іванівка, в 1947 р. пекарні існували в селах Виноградне, Огородне, Нові Трояни, Главани, Задунаївка, Делени Ново-Іванівського району [27, арк.1–7].

Для болгарських районів, традиційною залишалась така галузь промисловості, як виноробна. В роки війни вона була майже знищена, але вже в 50-і рр. тут відбулися значні зміни. Майже в усіх селах Ново-Іванівського району (Голиця, Огородне, Главани, Делени, Оріховка, Виноградне, Нові Трояни тощо) існували виноробні заводи [28, арк.138–

169]. Перелік груп важливих видів виноробної продукції заводу с. Огородне Ново-Іванівського району:

I. Вино в пляшках (столове, європейське, столове марочне, кріплене європейське, кріплене марочне);

II. Вино бочкове (столове, європейське, столове марочне, кріплене європейське, кріплене марочне);

III. Виробка виноматеріалів (столових, європейських, шампанських, виноградного соку);

IV. Виробка іншої продукції (шампанське в пляшках 0,8 л та в пляшках 0,4 л, спирт коньячний, коньяк бочковий, коньяк пляшковий) [29, арк.11].

В 1950 р. в Болградському районі налічувалося 1613 га виноградників, а на коньячно-перекурочному заводі в м. Болграді вироблялися вино сухе, в тому числі, в пляшках, вино кріплене, в тому числі, пляшкове, вино десертне, коньяк тощо [30, арк.3, 4].

Таким чином, порівняно високі загальні показники відбудови промисловості краю не знімали проблем та труднощів. Показники 1945 р. були дуже мізерними, а тому їх збільшення навіть у декілька разів не задовольняло потреб. У 50-і рр. більшість підприємств залишилися дрібними, погано оснащеними. На підприємствах модернізація та реконструкція була частковою, не відповідала вимогам дня. Відставання сільського господарства не дозволяло повною мірою забезпечити промислові підприємства сировиною. Не вистачало кваліфікованої робочої сили, інженерно-технічних працівників. В 50-х рр. гостро стояли питання якості продукції та зниження її собівартості, розширення асортименту та механізації ручної праці. Однак, місцева промисловість при усіх її негараздах, хоча і не відіграла провідної ролі у житті болгарського населення Придунав'я, але надавала позитивний поштовх розвитку економіки краю. Огляд ситуації з розвитку промисловості II половини 40-х – 50-х рр. ХХ ст. доводить, що болгарські села представляють собою багатий матеріал для дослідження і потребують більш детального аналізу.

Література

1. **Історія** міст і сіл Української РСР. Одеська область: у 26 т. / [упоряд. Гладка Л. В. та ін.]. – Київ: Українська радянська енциклопедія, 1969. – 890 с.; История городов и сел Украинской ССР. Одесская область: в 26 т. / [сост. Чередниченко А. П. и др.]. – Киев: Институт истории академии наук, 1978. – 822 с. 2. **Бачинський А. Д.** В семье советской. Социалистическое строительство в Придунайских землях Украинской ССР. – К.: Вища освіта, 1984. – 171 с. 3. **Лебеденко О. М.** Українське Подунав'я: Книга 2 / О. М. Лебеденко, А. К. Тичина. – Ізмаїл, 2000. – 125 с. 4. **Камчик.** Страницы истории / [В. Н. Златова, И. В. Златов, Ф. С. Георгиев и др.]. – Одесса: Астропринт, 2003. – 457 с.; Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в

Бесарабии / [А. В. Шабашов, Н. Н. Червенков, Л. В. Суботин и др.]. – Одесса: Астропринт, 2003. – 788 с.; Грек І. Гюльмян-Дюльмен-Яровое. – Кишинев, 2006. – 450 с. 5. **Державний архів** Одеської області (ДАОО), ф. Р-4980, оп. 1, спр. 56. 6. **ДАОО**, ф. Р-4980, оп. 1, спр. 53. 7. **Муниципальне підприємство** Ізмаїльський архів (МПА), ф. Р.-418, оп. № 1, спр. 202. 8. **МПА**, ф. Р.-418, оп. №1, спр. 6; Ф.Р.-1826, оп. № 1, спр.12. 9. **МПА**, ф. Р.-2115, оп. № 1, спр.42. 10. **МПА**, ф. Р.-2112, оп. №1, спр.3. 11. **МПА**, ф. Р.-950, оп. № 1, спр.8. 12. **МПА**, ф. Р.-928, оп. № 1, спр.4. 13. **МПА**, ф.Р-928, спр.53. 14. **МПА**, ф.Р-928, спр.1. 15. **МПА**, ф. Р.-418, оп. № 1, спр.86. 16. **МПА**, ф. Р.-950, оп. № 1, спр.8. 17. **МПА**, ф. Р.-1826, оп. № 1, спр.6; ф. Р.-2112, оп. 1, спр.3. 18. **МПА**, ф. Р.-1826, оп. № 1, спр.6. 19. **МПА**, ф. Р.-928, оп. № 1, спр.23. 20. **МПА**, ф. Р.-803, оп. № 1, спр.8. 21. **МПА**, ф. Р.-935, оп. № 1, спр.34. 22. **МПА**, ф. Р.-935, спр.30; спр. 34, л. 43. 23. **МПА**, ф. Р.-2115, оп. № 1, спр.4. 24. **МПА**, ф. Р.-439, оп. № 1, спр.5; ф. Р.-804, оп. № 1, спр.56. 25. **МПА**, ф. Р.-950, оп. № 1, спр.1. 26. **МПА**, ф. Р.-950, спр.141. 27. **МПА**, ф. Р.-950, спр.8. 28. **МПА**, ф. Р.-950, спр.7. 29. **МПА**, ф. Р.-2115, оп. № 1, спр.2. 30. **МПА**, ф. Р.-928, оп. № 1, спр.23; спр. 53.

Грекова И. И. Развитие местной промышленности в болгарских селах Северо-Западного Причерноморья (II половина 40-х – 50-е гг. XX ст.)

Данная статья посвящена анализу развития местной промышленности в районах компактного проживания болгар на территории Измаильской обл. УССР во второй половине 40-х – первой половине 50-х гг. XX в.

Ключевые слова: болгарские села, Измаильская область, промышленность.

Грекова І. І. Розвиток місцевої промисловості в болгарських селах Північно-Західного Причорномор'я (II половина 40-х – 50-і рр. XX ст.)

Дану статтю присвячено аналізу розвитку місцевої промисловості в місцях компактного проживання болгар на території Ізмаїльської обл. УРСР в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст.

Ключові слова: болгарські села, Ізмаїльська область, промисловість.

Grekova I. I. The development of local industries in Bulgarian villages of Northern-Western region of the Black sea in II half of forties to the first half of fifties of the 20th cr

This article is devoted to analysis of a development of local industries in districts of compact inhabitation of the Bulgarians within the former Izmail regions of Ukrainian Soviet Socialistic Republic, in a time from the second half of forties to the first half of fifties of the 20th century.

Keywords: Bulgarian villages, Izmail region, industry.

УДК 94 (430) «1880/1884»

Л. Л. Заболотна

**МІСЦЕ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЧЧИНИ У
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ О. БІСМАРКА
В 1880–1884 РР.**

Історія колоніалізму належить до числа найбільш актуальних тем, що розробляються у світовій історіографії. Незважаючи на те, що з розпадом колоніальної системи це питання, здавалося б, утратило "прикладне" значення, інтерес до нього не згасає тому, що наш час характеризується встановленням нової політико-економічної системи, яку деякі дослідники називають неокolonіалізмом. А оскільки явище неокolonіалізму відноситься до сучасності, актуальним на сьогодні залишається дослідження феномену колоніалізму, як його попередника. Цьому сприяє відкриття доступу до раніш секретних архівних матеріалів, а також публікації нових документів особистого характеру.

В останні роки в умовах значних змін у світі та в зв'язку з привертанням уваги міжнародної співтовариства до поняття "глобалізму", стала зрозумілою необхідність зміни підходів до вивчення історії міжнародних відносин.

На сьогоднішній день значну увагу дослідників привертає роль особистості в історії. Про визнання цієї ролі свідчить велика кількість нової літератури, статей та монографій стосовно історичних діячів різноманітних країн та епох. Ймовірно, з цим і пов'язано нагадування авторитетного британського тижневика "Економіст", в травні 1989 р., наступного твердження Оскара Уайльда: "Особистості, а не принципи рухають епохи!". Яскравим прикладом даного твердження є Отто фон Бісмарк, який серед держаних діячів ХІХ ст. займає одне з перших місць з історичного значення своєї діяльності. З його ім'ям неподільно пов'язані важливі німецькі та загальноєвропейські події в історії ХІХ ст.

Так, однією із таких подій є початок колоніальної експансії Німеччини в 80-х рр. ХІХ ст. Необхідність наукового дослідження впливу О. Бісмарка на колоніальну політику Німеччини в 70–80-х рр. ХІХ ст. обумовлена тим, що це питання недостатньо досліджене у світовій і вітчизняній історичній науці.

Характеризуючи німецьку історіографію проблеми, необхідно відзначити дослідження Х. Робольски, Х. Пошингера, які присвячені О. Бісмарку та його зовнішній політиці [1; 2].

Велике значення при дослідженні даного питання мають праці Гогенлое-Шіллінгсфіурта, В. Віндельбанда, Ф. Гольштейна і Л. Ратмана, присвячені вивченню німецької та європейської історії [3; 4; 6; 7].

Серед останніх робіт, які заслуговують особливої уваги, в німецькій історіографії питання треба виокремити працю Х. Грюндера опубліковану на початку XXI ст. [8].

Однак, розбіжності які існують в роботах істориків, не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому ми, на основі аналізу маловідомих документальних джерел, використовуючи праці дослідників, ставимо за мету проаналізувати місце колоніальної політики Німеччини в зовнішньополітичних планах канцлера Отто фон Бісмарка в 1880–1884 рр.

В період колоніальної політики Німеччини, існувало протиріччя між зовнішньополітичною концепцією О. Бісмарка, яка включала в себе агресію в Європі, та в першу чергу – військову перемогу над Францією в якості центрального завдання, та колоніальною експансією. Це протиріччя було джерелом сумнівів та вагань канцлера та правлячих кіл Німеччини при переході імперії до політики колоніальних загарбань. Але оскільки інтереси правлячих кіл і, перш за все, монополістичної буржуазії, вимагали переходу країни до колоніальної експансії, рейхсканцлер, погляди якого неможливо відділити від їх інтересів, виступив за проведення такої політики.

На початковому етапі О. Бісмарк хотів поєднати колоніальні загарбання з європейською політикою у вигляді проведення колоніальної політики без колоній, які б безпосередньо належали імперії, як наслідок активності флоту та дипломатії, нерівноправності договорів та як економічна допомога і гарантії колоніальним компаніям [8, с.51–52]. Приближення завершення розподілу колоніального світу та прагнення німецької буржуазії до монопольного володіння колоніальними територіями вказували на недостатність таких дій. Саме тому "залізний канцлер" погоджується на утворення колоніальної імперії .

26 червня 1884 р. в рейхстазі у своїй першій промові про колоніальну політику О. Бісмарк відзначив: "Як у рейхсканцлера, у мене не було мужності визнати банкрутство німецького народу в заокеанських справах перед тими німецькими комерсантами, які при впевненості в захисті з боку імперії створили колонії" [9, с.1061].

Через п'ять років після промови канцлер виступав в рейхстазі та цитував ту її частину, в якій говорив про свої сумніви відносно доцільності проведення імперією колоніальної політики, а саме: "Я повинен думати про те, чи не буде мені через 20–30 років пред'явлений докір про те, що в цього боягузливого канцлера тоді не вистачило сміливості для того, щоб забезпечити нам володіння, яке зараз стало гарним" [10, с.621]. Він заявив в цьому виступі, що не є і не був "колоніальною людиною", а колоніальну політику почав під натиском суспільної думки. О. Бісмарк запропонував Бамбергеру, самому завзятому із критиків колоніальної політики, слідувати в цьому питанні за ним та підпорядкувати свої особисті погляди волі суспільства [10, с.620]. Ці заяви канцлера часто приводяться для того, що б довести, що

він був та залишився противником колоніальної політики, а в період його канцлерства колоніальна політика була випадковою. При цьому інколи наводиться його бесіда з Каприві, яку 23 вересня 1884 р. в своєму щоденнику відмітив Гольштейн:

О. Бісмарк: – Я чув, Ви проти колоніальної політики?

Каприві: – Так.

О. Бісмарк: – Я теж [11, с.177].

Питання про те, діяв в тих чи інших випадках рейхсканцлер відповідно чи ні до своїх поглядів, дуже важко простежити. Але безумовно можна виділити те, що політика канцлера не завжди співпадала з його поглядами, а орієнтувалася на потреби правлячих кіл.

Безсумнівним є те, що особисті погляди О. Бісмарка еволюціонували під впливом різноманітних фактів. В цьому відношенні між О. Бісмарком та Бамбергером була безумовна різниця. Бамбергер був противником колоніальної політики. Його погляди спиралися на фритредерські основи торгівлі, на заперечення втручання держави в економічне життя та виражалися в послідовній опозиції до колоніальних законопроектів О. Бісмарка і до його політики колоніальних захватів. "Залізний канцлер", на відміну від Бамбергера, був прихильником колоніальної експансії. Ті сумніви та зволікання, які в нього були, торкалися не необхідності самої колоніальної політики, а доцільності для Німеччини таку політику проводити в світлі завдань її європейської політики. Тим не менше, фактом є те, що Німеччина проводила колоніальні захоплення, і що О. Бісмарк їх підтримував, що визнання необхідності колоніальної політики, а не сумніви, пов'язані з нею, було визначаючим.

В своєму вищезазначеному виступі, в якому канцлер назвав себе "не колоніальною людиною", в умовах невдач Німеччини в колоніях, які навіть найзавзятіші представники колоніальної партії змушені були охарактеризувати, як "фіаско", О. Бісмарк, тим не менше, виступив на захист колоніальної політики. "Кордони наших колоній, – заявив він, – встановлені, і німці можуть в їх межах розгорнути свою діяльність. Нехай зараз вони не бажають, або зараз вона не вдалась. Збережемо можливість для наступного покоління повторити цю спробу" [10, с.622].

Здійснюючи поворот до активної колоніальної експансії, канцлер намагався поєднати колонії з своєю зовнішньополітичною концепцією таким чином, щоб перші, по можливості, мало зв'язували імперію, та менше відволікали на себе її сили, фінансові, військові та інші ресурси. Колоніальну політику він вбачав "...менше в формі анексування заокеанських провінцій, ніж в формі надання протекторатних грамот..." і вважав бажаним колоніальним підприємцем "...надавати такий захист, який імперія змогла б без розквартирування військ" [9, с.1062].

В інструкції Нахтігалю, яка уповноважувала його на встановлення протекторату над Того та Камеруном, "залізний канцлер" писав:

"Створення управлінського апарату..., введення постійних гарнізонів німецьких військ та дана імперією обіцянка надавати захист німецькому населенню, яке поселилось в цих регіонах та їх факторіям в разі можливої війни з великими морськими країнами не мається на увазі". Таким же чином він окреслив завдання та межі колоніальної політики Німеччини запрошеним до нього на раду ганзейським комерсантам, додавши, що створення великого флоту не мається на увазі [2, с.102].

Суперечністю було захоплення Німеччиною колоній та обмеженість захисту, яку О. Бісмарк та уряд готові були їм надати. Це засвідчує безпомічність уряду в вирішенні протиріччя між його політикою агресії в Європі та політикою агресії за океаном. О. Бісмарк це розумів, саме цим і пояснюються його посилення на те, що Німеччина "оточена друзями, а не ворогами". Ліндтхорст піддав сумніву твердження рейхсканцлера та іронічно запропонував "...зробити висновок про ліквідацію деяких армійських корпусів на користь нашого флоту та колоніальної політики" [12, с.539]. Наміри канцлера вести колоніальну політику без імперської адміністрації, без розміщення військ та невикористання імперських фінансів виявилися неможливими. Німецькі колонії стали звичайними колоніями з імперською адміністрацією, з широкою діяльністю каральних військ та значним фінансуванням цієї діяльності. Але слід зауважити, що О. Бісмарк намагався цього уникнути.

Разом з тим, необхідно відзначити, що в 1880–1884-х рр. центральне місце в зовнішньополітичних планах Німеччини зберігалось за інтересами європейської політики. Інтереси колоніальної політики відігравали другорядну, підпорядковану роль.

На перший погляд, події 1884–1885 рр. спростовують зроблений вище висновок. Дійсно, Німеччина здійснює з надзвичайною активністю колоніальні захоплення. Колоніальна політика начебто займає центральне місце в зовнішній політиці країни. Для її здійснення, здається, що Німеччина займає демонстративну ворожу позицію щодо Англії та вступає з нею в конфлікти з ряду колоніальних питань. Одночасно Німеччина шукає зближення з своїм традиційним ворогом, а саме з Францією. Все це могло вплинути на розповсюдження точки зору, що "...франко-німецький антагонізм відсторонений на останній план... центральним фактом політичного положення став антагонізм англо-німецький", що "...початок приязні країн, які ще недавно воювали між собою, не є вираженням швидкоплинної дипломатичної необхідності" [13].

Однак, це твердження суперечить тогочасній дійсності. Зовнішньополітична концепція О. Бісмарка в основному залишалася без змін. Як і раніше, рейхсканцлер вбачав головні цілі для Німеччини в Європі. Він вважав, що для боротьби на цій арені Німеччина повинна тримати в Європі свої війська, а фінансові та політичні ресурси імперії повинні слугувати цій меті.

Невірним є те, що до цих поглядів канцлер повернувся пізніше, коли міжнародна обстановка змінилася в негативний для Німеччини бік. Таких же поглядів він дотримувався в період своєї найбільшої активності в колоніальній області. Більш того, навіть в період найбільшої активності та при здійсненні зовнішньополітичних поворотів, які, здавалося, суперечать його поглядам, він в дійсності поряд з інтересами колоніальної політики переслідував інтереси європейської політики.

Дійсно, англо-німецькі відносини зовнішньо набули ворожого характеру. Несприятливе положення Англії дозволило Німеччині чинити на неї тиск, протидіючи їй, в першу чергу, в єгипетському питанні.

Єгипетське питання набуло вагомого значення для Німеччини тому, що воно надавало можливість лавіювати на протиріччях між європейськими державами. Єгипет відігравав значну роль в боротьбі Німеччини за гегемонію в Європі, оскільки він, на думку О. Бісмарка, був "корисною ділянкою для політичних операцій" [4, с.645].

В червні 1884 р. в бесіді з Ампилом голова уряду Німеччини, наперекір своїм попереднім заявам, підкреслив зацікавленість німецьких, а особливо франкфуртських банків в єгипетському боргу, яка нібито вплинула на його інтерес в фінансовій стороні єгипетського питання [5, с.333]. На відновленій 28 червня 1884 р. в Лондоні конференції по єгипетському питанню Німеччина відійшла від підтримки політики Англії в Єгипті.

В листі до Мюнстера від 12. 08. 1884 р. О. Бісмарк виявляє незадоволення не досить енергійним проведенням останнім цієї нової політики. Канцлер пише, що був би засмученим, якщо б Мюнстер не пояснив англійським міністрам, що німецька стриманість на конференції була наслідком англійського відношення до німецьких заморських інтересів і продовження такого відношення примусить піти Німеччину на укріплення дружніх зв'язків з Францією [14, с.78]. О. Бісмарк в бесіді з Дж. Чемберленом, яка відбулася півтора місяці потому, доповнив погрозу, заявив, що "було б нелегко знову зблизитися після того, як наші політичні лінії розійшлися б" [14, с.83].

Як ворожі Англії виглядали спроби Німеччини захопити Бечуаленд та Санта-Лючію, які створювали для німців можливість безпосереднього контакту з бурами. І в питанні Конго О.Бісмарк діяв проти інтересів Англії спільно з Францією.

"Колоніальна антанта" з Францією, яка, здавалося, була інструментом колоніальної політики рейхсканцлера та найбільш очевидним доказом того, що колоніальні інтереси зайняли в німецькій політиці центральне місце, насправді мала приховану мету. Оскільки мова йде про її таємні європейські завдання, антанта була продовженням політики відволікання сил та ресурсів Франції від її лотарінгського кордону, зштовхуючи її з іншими країнами, а також її ізоляції на випадок війни з Німеччиною. Тому надійним засобом була підтримка колоніальної експансії Франції. Цю політику О. Бісмарк проводив

протягом всіх попередніх "колоніальній антанті" років. "Ми, – говорив канцлер в кінці 1882 р. Гогенлоє, – могли б спокійно спостерігати, якщо б де-небудь англійській та французькій паровози налетіли один на одного... Вони можуть на Земній кулі робити те, що забажають" [3, с.329].

Таку політику "залізний канцлер" проводив і стосовно інших країн, які в разі нападу Німеччини на Францію могли б стати на заваді. Виходячи з таких міркувань, як твердить Гольштейн, "Німеччина радила Італії захопити Туніс. Це було запропоновано під час Берлінської конференції 15 листопада 1884 р. італійському міністру іноземних справ Коті. Останній дав зрозуміти, що Німеччина бажає франко-італійської війни та відхилив пропозицію" [6, с.104]. Одночасно тоді ж і в слід за цим, в розмові з запрошеним в Варцин французьким послом Вальє, О. Бісмарк пропонував французам захопити Туніс [6, с.106]. Як відомо, захоплення Францією Тунісу змусило Італію зайняти ворожу Франції позицію та домогтися приєднання до німецько-австрійського союзу.

В лютому 1880 р. рейхсканцлер в бесіді з Гогенлоє показав своє задоволення можливим захопленням Францією Марокко, де б її інтереси перетнулися з англійськими [3, с.295]. Через 2 місяці, його задоволення викликало повідомлення консула в Танжері Вебера про проєктовану французами Транссахарську залізницю та можливі великі територіальні захоплення в цьому районі [6, с.396]. В липні 1881 р. він запропонував Гогенлоє заявити французькому уряду, що він "...може покластися на наше дружнє та прихильне відношення до його африканської політики", а також завірити його в доброзичливості Німеччини до французької експансії в Середземному морі [15, с. 401]. Але це не заважало йому говорити одночасно англійцям "беріть Єгипет" [7, с.79]. Коли навесні 1884 р. італійський уряд, який ще в 1882 р. приєднався до німецько-австрійського союзу, звернувся в Берлін за підтримкою своїх претензій в Марокко проти Франції, то О. Бісмарк жорстко відмовив. Назвавши інтереси Італії "...не актуальними, але такими на які можна сподіватися в майбутньому", він, хоч мова йшла про Марокко, рішуче заявив, що "...ні в Марокко, ні в Червоному морі, ні в Тунісі, Єгипті чи в якій-небудь іншій частині Африки..." італійцям не слід розраховувати на підтримку Німеччини [15, с.410]. Це і доводить думку про використання колоніальної політики в європейських інтересах Німеччини.

Переїшовши до захоплення власних колоній, німецьке керівництво на чолі з О. Бісмарком продовжило політику захоочення колоніальної експансії Франції, і навіть там, де німецькі колоніальні інтереси перетиналися з французькими, німецький уряд поступався власними.

Проте самого лиш "доброзичливого" ставлення Німеччини до французьких колоніальних загарбань останній було не достатньо для того, що б вона зважилась заради своїх колоніальних інтересів дійти до розриву відносин з іншими країнами, особливо з Англією. Адже ідея

превентивної війни, яку О. Бісмарк безрезультатно намагався здійснити на практиці в 1875 р., не була забута в Франції і мала стримуючий вплив на її колоніальну експансію. Тому заохочуючи колоніальну активність Франції, рейхсканцлер одночасно намагався заспокоїти тривогу французького уряду відносно намірів Німеччини. Про що неодноразово в приватних бесідах на початку 1880-х рр. запевняв французького посла в Берліні Вальє [1, с.83–88].

Німецька політика підштовхувала як Францію до колоніальної експансії, так одночасно з нею і Англію в тих місцях, де ймовірність їхнього зіткнення була найбільшою. Найбільш очевидним прикладом цього є Єгипет, який був предметом гострої боротьби між країнами. Будь-яка можливість мирного врегулювання між цими країнами даного питання викликала незадоволення О. Бісмарка. Доказом даного твердження є лист міністра закордонних справ Гатцфельда до посла в Вені Реуса від 15 січня 1882 р., в якому він зазначає, що рейхсканцлер роздратований тим, що "Англія розраховує тільки на дружні відносини з Францією" [10, с.30–31]. А в грудні 1884 р. Гольштейн запропонував Гогенлоє, акредитованому в Парижі "...з особливою увагою спостерігати за ознаками англо-французького зближення, але так, щоб зовні наше занепокоєння не було помітним" [6, с.225].

О. Бісмарк не був зацікавлений в тому, щоб Англія та Франція знайшли компромісне рішення єгипетського питання. Для того, щоб таку можливість зірвати, він рекомендував анексію, яка б перешкодила мирному вирішенню даного питання. Такі поради канцлера викликали в Англії підозри та примусили О. Бісмарка діяти обережніше [5, с.314, 322]. В листі до кронпринца від 7 вересня 1882 р. О. Бісмарк писав: "Нам слід показувати лише обмежену підтримку англійським претензіям (на конференції по єгипетському питанню, яка відбулася в червні 1882 р.). В іншому випадку... ми можемо не тільки у французів, але й у більшості англійців викликати підозру, що наша політика намагається роз'єднати дві великі західні країни та ініціювати війну між ними" [15, с.33]. Останнє і було дійсною метою О. Бісмарка.

Підводячи підсумки, необхідно відмітити те, що в 1880–1884 рр. колоніальна політика Німеччини хоч і вийшла на перше місце в зовнішньополітичних пріоритетах німецьких правлячих кіл, проте в політиці канцлера вона використовувалася лише для досягнення геополітичних завдань Берліна на Європейському континенті.

На початковому етапі експансії Німеччини існувало протиріччя між зовнішньополітичною концепцією О. Бісмарка, яка включала в себе агресію в Європі та, в першу чергу, військову перемогу над Францією в якості центрального завдання, та колоніальною експансією. Це протиріччя було джерелом сумнівів та вагань канцлера.

О. Бісмарк намагався поєднати колоніальні загарбання з європейською політикою на користь останньої. Він підтримував колоніальну експансію Франції для того, щоб відволікти її сили та

ресурси від лотарінгських кордонів, а також щоб налаштувати проти неї інші європейські країни. Стосовно інших країн рейхсканцлер проводить таку ж політику. Саме тому вагомого значення для Німеччини набувало єгипетське питання, адже воно надавало можливість лавіювати на протиріччях між європейськими державами.

Отже, винесення на перший ряд колоніальних завдань в зовнішній політиці зовсім не значило, що вони зайняли центральне положення та відтіснили на задній план чи змінили завдання європейські, хоча зовні це так і виглядало, тим паче, що європейські плани Німеччини трималися в таємниці і заперечувалися.

Література

1. **Robolsky. H.** Unterredungen mit Bismarck / H. Robolsky. – Berlin: Eckstein, 1889. – 228 s. – (Veröffentlicht unter dem Pseudonym "A. v. Unger").
2. **Poschinger H.** Fürst Bismarck und seine Hamburger Freunde / H. Poschinger. – Hamburg: Hamburger VA und Druckerei AG, 1903. – 260 s.
3. **Hohenlohe-Schillingsfürst.** Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst. Im Auftr. d. Prinzen Alexander zu Hohenlohe-Schillingsfürst hrsg. v. Friedrich Curtius vierter Abdruck: 2 Bände / Hohenlohe-Schillingsfürst, Chlodwig Fürst. – Stuttgart, Berlin: Deutsche Verlags. Anst., 1907. – Zweiter Band: Drei Bildnisse und einer Faksimile-Beilage. – 1907. – 565 s.
4. **Windelband. W.** Bismarck und die europäischen Großmächte 1879–1885 / W. Windelband. – Essen: 1940. – 699 s. – (Auf Grund unveröffentlichter Akten).
5. **Knaplund P.** Letters from the Berlin embassy 1871–1884, 1880–1885 / P. Knaplund. – Washington: U.S. G.P.O., 1944. – 428 p. – (Annual report of the American Historical Association).
6. **Holstein Friedrich von.** Die geheimen Papiere Friedrich von Holsteins. – Band II: Tagebuchblätter. Herausgegeben von Norman Rich und M. H. Fisher. Deutsche Ausgabe von Werner Frauendienst. – Göttingen: Musterschmidt Verlag, 1957. – 442 s. – (Original-Leineneinband mit Schutzumschlag).
7. **Rathmann. L.** Zur Ägyptenpolitik des deutschen Imperialismus vor dem Ersten Weltkrieg / L. Rathmann. – Berlin: 1960. – Bd. 2. – S.73–99. – (Geschichte und Geschichtsbild Afrikas. Studien zur Kolonialgeschichte und Geschichte der nationalen und kolonialen Befreiungsbewegungen).
8. **Gründer H.** Geschichte der deutschen Kolonien / H. Gründer. – [5 Auflage]. – Paderborn, München, Wien, Zürich: UTB, 2004. – 336 s.
9. **Stenograph.** Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags nebst Anlagen. – Berlin : Staatsverlagsbuchhandlung, 1878–1889. – Bd. II. – 1884. – 5.IV.
10. **Stenograph.** Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags nebst Anlagen. – Berlin: Staatsverlagsbuchhandlung, 1878–1889. – Bd. I. – 1888–1889. – 7. IV.
11. **Die geheimen Papiere Friedrich von Holsteins.** Herausgegeben von N. Rich und M. Fischer. Deutsche Ausgabe von W. Frauendienst. – Göttingen-Frankfurt am Main: 1956–1961. – Bd. II: Tagebuchblätter. – 1957.
12. **Stenograph.** Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags nebst Anlagen. – Berlin:

Staatsverlagsbuchhandlung, 1878–1889. – Bd. I. – 1884–1885. – 6.I. 13. **Московские** ведомости. – М., 1884. – 21.IX. 14. **Die große** Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amts / [Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme]. – Berlin: 1922. – Bd. 4. – 1922. 15. **Die große** Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amts / [Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme]. – Berlin: 1922. – Bd. 3. – 1922.

Заболотная Л. Л. Место колониальной политики Германии во внешнеполитических планах О. Бисмарка в 1880–1884 гг.

В статье исследовано место колониальной политики Германии во внешнеполитических планах О. Бисмарка в 1880–1884 гг. Особое внимание уделено использованию канцлером колониальной экспансии как средства в достижении геополитических целей в Европе.

Ключевые слова: Германия, О. Бисмарк, колониальная экспансия.

Заболотна Л. Л. Місце колоніальної політики Німеччини у зовнішньополітичних планах О. Бісмарка в 1880–1884 рр.

У статті досліджено місце колоніальної політики Німеччини у зовнішньополітичних планах О. Бісмарка у 1880–1884 рр. Особливу увагу приділено використанню канцлером колоніальної експансії як засобу в досягненні геополітичних цілей у Європі.

Ключові слова: Німеччина, О. Бісмарк, колоніальна експансія.

Zabolotnaya L. L. The place of a colonial policy of Germany in O. Bismark's foreign policy in 1880–1884

In article the place of a colonial policy of Germany in O. Bismark's foreign policy in 1880–1884 was investigated. Special attention was paid use by the chancellor of colonial expansion for achievement of the geopolitical purposes in Europe.

Keywords: Germany, O. Bismark, colonial expansion.

УДК 94(410:73) «19»

М. С. Манцева

АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКЕ СУПЕРНИЦТВО ЩОДО БЛИЗЬКОГО СХОДУ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Серед найбільш актуальних проблем сучасної світової політики особливе місце займають проблеми Близького Сходу. Стратегічне розташування, наявність найкрупніших у світі запасів нафти, економічні та людські ресурси зумовлюють пильну увагу до цього регіону

провідних геополітичних гравців і, насамперед, США. Прагнення останніх до встановлення власного домінуючого контролю над регіоном Близького Сходу є чи не найголовнішою з причин, якими можна пояснити найвищий у світі ступінь конфліктогенності згаданого регіону. У загальному контексті визначення найбільш прийнятних шляхів до стабілізації ситуації на Близькому Сході досить доцільним уявляється всебічне вивчення історичних витоків, причин, проблем та міжнародного протистояння тут провідних держав світу, серед яких найбільшу активність свого часу проявляли Великобританія та Сполучені Штати. Отже, тема, обрана для дослідження, є актуальною.

Проблемам англо-американських відносин міжвоєнного періоду присвячене широке коло робіт вітчизняних та закордонних істориків. Відзначимо суттєву відмінність у підходах до вивчення зазначених відносин, яка існує, з одного боку, між радянською і сучасною російською історіографією та дослідженнями англо-американських істориків – з іншого. Якщо перша робила акцент, передусім, на виявленні англо-американських протиріч, то у других, навпаки, підкреслювалась широта області співробітництва Великобританії та США [1]. Разом з тим, серед цих робіт до сьогодні відсутнє спеціальне дослідження, присвячене проблемам англо-американської боротьби за вплив на Близькому Сході. Дана стаття становить собою спробу розглянути основні вектори англо-американського протистояння у згаданому регіоні у період після Першої світової війни.

Історія англо-американського протистояння на Близькому Сході розпочалася ще задовго до Першої світової війни. Протягом багатьох десятиліть представники американських монопольних компаній безуспішно намагались затвердитися на ринках Османської імперії, отримати там панівне становище. Однак, торгівля США нашоувувалась тут на сильну протидію з боку європейських країн, що раніше затвердилися на Близькому Сході, і передусім – Великобританії. Як слушно зазначив сучасний російський дослідник В. Мальков, "...потужним зустрічним рухом у західному напрямку, підкріпленим наростаючим економічним потенціалом США, що випереджали Європу за темпами росту продуктивності і ініціативою й енергією заповзятливості, ставилося завдання відтіснити старих колоніальних тигрів, які звично розглядали Азію як свою територію й привчили їх поважати інтереси Америки" [2, с.28]. Завершення ж Першої світової війни зафіксувало значне посилення американських позицій у цій конкурентній боротьбі.

Ситуація ускладнювалась ще й тим, що Лондон і Вашингтон вели відкриту боротьбу за політичне лідерство у післявоєнному світі. Підстав для протиріч було чимало, і вони були досить серйозними: прагнення обох держав до контролю над сировинними запасами колоніальних і залежних країн, проблема розподілу німецьких репарацій, міжсоюзницькі військові борги, військово-морське суперництво. Останнє

для обох держав носило стратегічний характер, адже було невідмінною складовою світового лідерства. Звичайно ж, його справжня мета камуфлювалася різного роду доктринами на кшталт "відкритих дверей і рівних можливостей", "сфер впливу", "свободи морів і торгівлі", "паритету морських озброєнь". Як наслідок, суперництво між двома провідними країнами англомовного світу нерідко набувало край гострого характеру [3, с.193].

При цьому для Великобританії післявоєнна боротьба за домінуючий вплив на Близькому Сході значно ускладнювалася тим, що вона була настільки зв'язана численними й суперечливими таємними договорами і угодами (наприклад, з Росією про Константинополь і Протоки, укладена 4 березня – 10 квітня 1915 р., таємний Лондонський договір з Італією в лютому 1916 р., угода Сайкс–Піко, укладена в Сен-Жан-де-Морине англо-франко-італійська угода, таємні угоди з арабами), що у Форін-оффіс подумували, як би привести їх у відповідність одна з одною, а головне – у відповідність із тими новими завданнями, які англійці збиралися за сприятливих обставин висунути щодо згаданого регіону. До того ж, дотримання букви багатьох укладених угод на той час вже не збігалось з інтересами Лондона. Зокрема, для Ллойд Джорджа вони були "вузьким чоботом, що заважав швидко рухатися вперед до наміченої мети" [4, с.188].

Як наслідок, під час Паризької конференції 1919–1920 рр. англійці всіляко відтягували вирішення турецького питання й охоче роздавали нові обіцянки за рахунок Туреччини, розглядаючи території колишньої Османської імперії як розмінну монету. Неучасть Сполучених Штатів у розподілі колоніальної здобичі пояснювалося низкою особливих причин, невіддільних від загального ставлення США до Версальського миру та Ліги Націй зокрема. Зважаючи на це, легко пояснити, чому британський прем'єр, коли становище на Близькому Сході загострилося, наполегливо пропонував мандат на Константинополь, на Протоки й на Вірменію, словом, саме на ті території, де позиції союзників були особливо хиткими. Ллойд Джордж вважав, що включення американців у близькосхідні справи в обмежених рамках буде вигідним для Англії тому, що вони не зможуть відігравати занадто активної ролі в цьому регіоні через географічну віддаленість, ізоляціоністські тенденції в зовнішній політиці США, та, як наслідок, відсутність достатнього досвіду в європейських та близькосхідних справах.

Разом з тим, й у самих британських дипломатів не було офіційної програми відносно територій Оттоманської імперії і всього Близького Сходу. Єдиною метою, досягнення якої більш-менш послідовно прагнули англійці, було створення в цьому регіоні низки напівзалежних держав, які перебували б під її безпосереднім чи непрямим контролем.

Більш конкретного оформлення набули прагнення правлячих кіл США. Поява цієї країни серед світових лідерів збігалася з подвоєнням зацікавленості американського бізнесу у вільному доступі до азійських і

близькосхідних ринків сировини й збуту і загальним визнанням Сполучених Штатів як великої держави завдяки їхній зростаючій економічній міцності, морській і політичній вазі, військовому потенціалу. За справедливим визнанням радянського історика Н. А. Халфіна, саме Паризька мирна конференція стала "початком нового й досить важливого етапу в історії англо-американських протиріч" [5, с.146]. Америка кидала виклик Англії, її морській гегемонії, її значенню й ролі як світового фінансового й торгового центру.

У британському істеблїшменті небезпідставно побоювалися, як би "демократичний пацифізм" В. Вільсона, його "14 пунктів", його Ліга Націй не виявилися ідеологічним прикриттям для наступу американського капіталу на європейські світові ринки. Аналіз мемуарів діячів Уайтхолла свідчить, що вони визначали вільсонівський ідеалізм як зворотний бік американської "реальної" політики. Невипадково у американській історіографії дуже важливу роль відігравала теза про те, що Сполучені Штати, на протигагу Великобританії, нібито не проводили колоніальну політику, не знали колоніалізму.

Однак уже в першій половині XIX ст. американський уряд "проводив активну колоніальну політику, збройною силою розчищаючи дорогу своїй торгівлі, нав'язував народам Азії договори й угоди, що мали явно нерівноправний характер" [5, с.4]. На думку сучасного російського дослідника В. І. Горохова, в Парижі при вирішенні колоніального питання зіткнулися два політичних курси: традиційно-анексїоністський та ліберальний. Перший представляли провідні колоніальні держави – Великобританія та Франція, які "діяли по-дипломатичному обережно, озвучуючи свої ідеї за допомогою делегатів від домініонів та залежних країн" [6, с.50]. Другий напрямок представляв В. Вільсон, який протистояв традиційній імперіалістичній політиці провідних колоніальних держав.

Американський президент вважав, що черговий переділ колоній міг спровокувати широке суспільне незадоволення. Зростання національно-визвольного руху народів окупованих країн, популярність гасла "національного самовизволення", яке містилося в післявоєнних програмах миру провідних країн, національна політика Радянської Росії, яка першою проголосила "право націй на самовизначення, аж до відділення та створення самостійної держави", – саме цими причинами Вільсон обґрунтував свою думку відносно нових принципів вирішення колоніальних проблем [6, с.50]. Звідси й поява ідеї про заснування мандатної системи, зафіксованої в Статуті Ліги Націй. Це означало передачу колишніх колоній Німеччини та володінь Туреччини під керування створюваної міжнародної організації як підмандатних територій.

Проте у боротьбі проти британських дипломатів Вільсон зазнав повної поразки, не зумівши домогтися визнання й гегемонії США. Рішення Паризької конференції й устав Ліги Націй фактично

закріплювали гегемонію Великобританії. Як наслідок, американський імперіалізм після Першої світової війни не вступив до Ліги Націй та взагалі відособився від інших держав Антанти. Поразка США пояснюється, головним чином, реальним співвідношенням сил. Британські війська стояли в Європі у всеозброєнні, моря й океани знаходилися під контролем англійців, які за цих умов не збиралися відмовлятися від плодів своєї перемоги на користь американських союзників.

Як наслідок, англо-американські протиріччя ще більше підсилювалися – США всюди розвивали економічний наступ на позиції британського капіталу, прагнучи у такий спосіб ліквідувати відставання у інших аспектах світової могутності. Оскільки перемога Великобританії у Першій світовій війні продемонструвала важливість ресурсів, і насамперед нафти, стало цілком зрозуміло, що будь-яка країна, що прагне досягти ідеологічної, культурної та економічної переваги, повинна забезпечити доступ до ресурсів, головним з яких, зрозуміло, була та ж нафта. "Питання нафти є життєве питання, тому що від того, у кого буде більше нафти, залежить, хто буде контролювати світову промисловість й торгівлю... Саме в цій області боротьба між компаніями Англії й нафтовими компаніями Америки йде смертельна, не завжди, щоправда, явна, але завжди існуюча й тліюча, як це видно з історії між Англією й Америкою на цьому ґрунті. Боротьба відбувається скрізь, у всіх частинах світу, де є нафта, у всіх частинах світу то в прихованій, то у відкритій формі" [7, с.28].

Що ж стосується арабських країн, на території яких були розташовані нафтові родовища, то держави – переможниці вирішували питання їх післявоєнного облаштування виходячи, передусім, зі своїх інтересів і найменше рахувалися з національними сподіваннями арабів. "Союзники пливли до перемоги на хвилях нафти", – говорив лорд Д. Керзон у 1918 р. Отже, на цих хвилях пливли й до вирішення арабського питання.

Разом з тим, після закінчення Першої світової війни баланс сил у близькосхідному регіоні зазнав суттєвих змін. Незважаючи на усунення Німеччини й Росії – головних суперників англійців на Близькому Сході, посилення економічної й військової могутності США та зростання національного руху арабів, викликаного розпадом Османської імперії, значно ускладнили для Великобританії завдання збереження домінуючих позицій на Близькому Сході. Уайтхолл зіткнувся з наполегливими домаганнями своїх союзників по Антанті, які прагнули не тільки допуску до родовищ близькосхідної нафти, але й рівної для себе участі в розділі нафтових ресурсів колишньої Османської імперії.

Окрім політичних факторів, наполегливість колишніх союзників підсилювалася також тим, що Перша світова війна наочно продемонструвала перевагу рідкого палива над вугіллям та, як наслідок, військово-економічну могутність країн, які володіють цією стратегічною

сировиною. У той же час керівництво Великобританії усвідомлювало ступінь своєї залежності від нафтових поставок зі Сполучених Штатів. Це, в свою чергу, могло стати слабким місцем в обороні Британської імперії, адже американські компанії могли в будь-який час обмежити або зовсім припинити ці поставки. Все це підсилювало прагнення Лондона зберегти й збільшити ступінь свого контролю над близькосхідною нафтою, а Близький Схід взагалі став розглядатися на Даунінг-стріт як англійське природне нафтове сховище [8, с.443].

Внаслідок викладеного вище, англо-американське суперництво у регіоні Близького та Середнього Сходу швидко набуло характеру боротьби (яка, зрозуміло, велась за підтримки урядів. – М. М.) нафтових компаній, у якій з американського боку брали участь такі гігантські монополії, як "Стандарт ойл", "Сінклер ойл" й інші, а з англійської – компанії "Ройял Датч/Шелл" та "Англо-іранська нафтова компанія". Боротьба йшла за нафту Іраку (Мосул), Саудівської Аравії, Ірану, де американські компанії постійно тіснили своїх конкурентів. Так, ще до початку Першої світової війни американські нафтовики були витіснені з Мосула, поступившись місцем англо-німецькій компанії "Теркіш петролеум", три чверті акцій якої потрапили до рук Великобританії. Після поразки ж Німеччини у війні англійці передали німецьку частку Франції в обмін на підтримку власних інтересів у європейських справах. США, вважаючи себе обійденими, заявили різкий протест.

Завзята боротьба між Великобританією і США розгорнулася і за нафту Північного Ірану, де американські монополії для боротьби проти супротивника використали свої зв'язки в правлячих колах цієї країни. Американці вміло використовували також антианглійський рух у країні, внаслідок чого, наприклад, компанія "Стандарт ойл" одержала концесію на видобуток нафти у північних районах Ірану, яку й було затверджено меджлісом наприкінці 1921 р. Великобританія, продовжуючи вважати нафтові родовища на півночі Ірану "своїм добром", заявила протест проти надання нафтової концесії американській компанії. На захист "Стандарт ойл" виступив уряд США, що зажадав розповсюдження на Іран "політики відкритих дверей". Окрім "Стандарт ойл", у боротьбу з Англо-іранською нафтовою компанією вступила й американська компанія "Сінклер ойл", що одержала від іранського уряду концесію на видобуток нафти в тих же північних районах Ірану, що й "Стандарт ойл". Ця боротьба, у якій суперники не гребували жодними засобами, та яка зі зростанням ролі нафти у світовій економіці лише загострювалась, значною мірою зумовлювала ступінь конфліктогенного потенціалу регіону Близького Сходу протягом всього ХХ століття. Багато у чому така ситуація зберігається й донині.

Отже, англо-американське суперництво на Близькому Сході, основні передумови якого було закладено ще до початку Першої світової війни, після її завершення набуло надзвичайної гостроти та розмаху. Незважаючи на те, що США на той час ще не змогли одразу потіснити

послаблену внаслідок війни Великобританію з домінуючих позицій у світовій політиці, у Вашингтоні цілком вірно з'ясували, що саме Близький Схід, і саме через розташовані там запаси нафти, у майбутньому визначатиме характер міжнародних відносин. Як удається, виважені дії Сполучених Штатів у боротьбі за контроль над цим регіоном були не останнім фактором, який сприяв їх майбутній перемозі у світовому протистоянні з Великобританією. Певні аспекти цієї боротьби потребують подальшого вивчення.

Література

1. Див., напр.: **Аварин В. Я.** Борьба за Тихий океан / В. Я. Аварин. – М.: Госполитздат, 1952. – 672 с.; **Иноземцев Л. Н.** Внешняя политика США в эпоху империализма / Л. Н. Иноземцев. – М.: Межд. отн., 1960. – 746 с.; **Лемин И. М.** Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно (1919–1923) / И. М. Лемин – М.: Политздат, 1947. – 488 с.; **Халфин Н. А.** Начало американской экспансии в странах Средиземноморья и Индийского океана / Н. А. Халфин. – М.: Издательство восточной литературы, 1958. – 365 с.; **Башкирова А.** Экспансия анлийских и американских империалистов в Иране /А. Башкирова. – М.: Госполитиздат, 1954. – 284 с.; **Солонцов З. Н.** Дипломатическая борьба США за господство на море и противоречия империалистических держав (1918–1945) / З. Н. Солонцов. – М.: Межд. отн., 1962. – 356 с.; **Фурсенко А. А.** Нефтяные войны / А. А. Фурсенко. – Л.: Наука, 1985, – 207 с.; **Мальков В. Л.** Путь к имперству / Л. В. Мальков. – М.: Наука, 2004. – 604 с.; **Горохов В. Н.** История международных отношений (1918–1939): Курс лекций / В. Н. Горохов. – М.: МГУ, 2004. – 288 с.; **Davis G.** Navy Second to None / G. Davis. – N.Y., 1940. – 235 p.; **Никольсон Г.** Как делался мир в 1919 году / Г. Никольсон; пер. с англ. **И. С. Звавича.** – М.: Полит. лит-ра, 1946. – 28 с.; **Ллойд-Джордж Д.** Правда о мирных договорах / Д. Ллойд-Джордж; пер. с англ. **К. Б. Виноградова.** – М.: Наука, 1957. – Т.1–2; **Хауз Э.** Архив полковника Хауза / Э. Хауз; пер. с англ. **Н. К. Котова.** – М.: Астрель, 2004. – Т.1–2, та ін. 2. **Мальков В. Л.** Путь к имперству / Л. В. Мальков. – М.: Наука, 2004. – 604 с. 3. **Аварин В. Я.** Борьба за Тихий океан / В. Я Аварин. – М.: Госполитздат, 1952. – 672 с. 4. **Лемин И. М.** Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно (1919–1923) / И. М. Лемин – М.: Политздат, 1947. – 488 с. 5. **Халфин Н. А.** Начало американской экспансии в странах Средиземноморья и Индийского океана / Н. А. Халфин – М.: Изд. вост. лит., 1958. – 365 с., 6. **Горохов В. Н.** История международных отношений (1918–1939): Курс лекций / В. Н. Горохов. – М.: МГУ, 2004. – 288 с. 7. **Башкирова А.** Экспансия анлийских и американских империалистов в Иране /А. Башкирова. – М.: Госполитиздат, 1954. – 284 с. 8. **Shwadran B.** The Middle East, Oil and the Great Powers / B. Shwadran. – N.Y., 1955. – 456 p.

Манцева М. С. Англо-американское соперничество в отношении Ближнего Востока после Первой мировой войны

В статье проанализированы причины и содержание англо-американского соперничества на Ближнем Востоке после Первой мировой войны.

Ключевые слова: США, Англия, Ближний Восток, Первая мировая война, соперничество.

Манцева М. С. Англо-американське суперництво щодо Близького Сходу після Першої світової війни

У статті проаналізовано причини та зміст англо-американського суперництва на Близькому Сході після Першої світової війни.

Ключові слова: США, Англія, Близький Схід, Перша світова війна, суперництво.

Mantseva M. S. English-American rivalry concerning the Near East after the First World War

There were causes and matter of English-American rivalry concerning the Near East after First World War period analyzed in this article.

Keywords: USA, England, Near East, First World War, contradiction.

УДК 94(100): 327.5 (262.5) «1911/1912»

О. П. Машевський

ПРОБЛЕМА ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У ПОЛІТИЦІ КРАЇН ТРОЇСТОГО СОЮЗУ В ПЕРІОД ІТАЛІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

Проблема Чорноморських проток, ще починаючи з останньої третини ХІХ ст., була одним з важливих факторів формування та трансформації міжнародних союзів. В свою чергу, зміни у співвідношенні сил у Європі та зовнішньополітичної орієнтації провідних держав континенту суттєво впливали на підходи європейських кабінетів до одного з найважливіших питань міжнародної політики – статусу Босфору та Дарданелл. Адже, ці Протоки є єдиним шляхом сполучення між Чорним та Середземним морями й, тому, контроль за цими комунікаціями давав можливість кардинально впливати, як на економічну, так і військово-політичну ситуацію на Балканах та Близькому Сході й, зрештою, вирішити, на власну користь, так зване "Східне питання", тобто розподіл спадщини Османської імперії.

Згідно з Паризьким трактатом 1856 р., Лондонською конвенцією 1871 р. та Берлінським трактатом 1878 р. Босфор та Дарданелли були

відкриті для торгівельного мореплавства й закриті для проходу військових кораблів. Проте, Російська імперія прагнула здобути право проходу своїх військово-морських сил через Протоки, що дало б їй змогу не лише посилити безпеку власного чорноморського узбережжя, але й створити сприятливі умови для російської експансії у Східному Середземномор'ї. В період італійсько-турецької війни (вересень 1911 – жовтень 1912 р.) царський уряд намагався скористатися сприятливою, на його думку, зовнішньополітичною кон'юнктурою для вирішення вищезгаданого завдання, що спричинило у жовтні – грудні 1911 р. чергову гостру кризу у міжнародних відносинах, яка мала помітний вплив на подальший процес формування міжнародних союзів.

Зважаючи на це, завданням пропонованої статті є дослідження основних підходів німецької та австро-угорської дипломатії до проблеми зміни режиму Проток на користь Росії й вплив цих процесів на відносини як між Берліном та Віднем, так і взаємини між Троїстим союзом та Антантою, а також визначення союзницьких пріоритетів Османської імперії.

У вітчизняній та закордонній історіографії бракує об'єктивних праць, які б комплексно висвітлювали вплив проблеми Проток на функціонування Троїстого союзу в період італійсько-турецької війни.

Сучасна російська історіографія не досить точно визначає позицію Австро-Угорщини щодо прагнень Росії переглянути, на свою користь, режим Проток восени 1911 р., під час так званого "демаршу Чарикова". Зокрема Ю. Луньова та Е. Кострікова необґрунтовано стверджують про те, що Відень зайняв позитивну позицію щодо цього й був готовий виконати обіцянки, дані міністру закордонних справ О. Ізвольському ще напередодні боснійської кризи, під час його зустрічі з провідником австроугорської дипломатії бароном Еренталем в Бухлау [4, с.127; 3, с.280].

Британський дослідник А. Макфі припустився неточності, наголошуючи, що в період "демаршу Чарикова" "лише Німеччина, сподіваючись поділити держави Антанти, надала Росії реальну підтримку". Насправді, як свідчать німецькі дипломатичні документи, берлінський кабінет, не будучи зацікавленим у зміні режиму Босфору та Дарданелл, продекларував свою підтримку Росії у цьому питанні лише після того, як переконався, що Велика Британія не підтримає згадані домагання й, відповідно, вони будуть приречені на поразку [19, с.37].

Інший британський історик П. Грейвс зробив цілком протилежну помилку, зауважуючи, що "німецький і австрійський уряди виступали проти будь-якої зміни (режиму Проток. – О. М.) і переконували Порту відмовитись від російських пропозицій" [12, с.141].

Сучасний український дослідник К. Русаков у своїй кандидатській дисертації ґрунтовно дослідив політику Великої Британії стосовно проблеми Проток, у тому числі протягом італійсько-турецької війни й

лише опосередковано заторкнув питання відносин Лондона з країнами Троїстого союзу в цей період [5, с.97–98].

Підсумовуючи історіографічний огляд із запропонованої проблеми, можна дійти висновку про необхідність всебічного її аналізу на основі документів, недостатньо проаналізованих істориками, що дасть можливість без усталених стереотипів комплексно дослідити вищезгадані процеси.

Керівництво російської дипломатії, насамперед, головні ініціатори перегляду режиму Проток на користь Росії в період італійсько-турецької війни, а саме посол у Константинополі М. Чариков, посол у Парижі О. Извольський та тимчасово керуючий російським МЗС А. Нератов усвідомлювали, що результативність цих зусиль буде залежати, поряд із позицією османського уряду, насамперед, від ставлення до цих спроб великих держав. Враховуючи те, що Порта не хотіла йти назустріч царському уряду й намагалась ігнорувати вимоги щодо перегляду режиму Босфору та Дарданелл, висловлені М. Чариковим великому візиру спочатку приватним чином, 29 вересня 1911 р., та в офіційній ноті від 14 листопада 1911 р., а союзники Росії по Антанті не надали їй дієвої підтримки, в цих умовах важливе значення для Петербурга мала політика щодо цього країн Троїстого союзу й в першу чергу Берліна та Відня [3, с.275–282; 5, с.97–98].

Німецька дипломатія, протягом кризи, пов'язаної з черговою спробою Росії переглянути на свою користь режим Чорноморських проток, продовжила започатковану ще з часів канцлерства О. Бісмарка, активну політику використання цієї гострої проблеми задля того, щоб покращити власні позиції на міжнародній арені та завдати збитків її головним супротивникам. Берлін, будучи занепокоєним подальшою консолідацією російсько-британсько-французької Антанти, хотів, за допомогою дипломатичних маневрів, викликати недовіру між Лондоном і Петербургом, розхитавши, таким чином, згаданий альянс. Водночас берлінські політики хотіли домогтися зближення царського уряду з Німеччиною та Австро-Угорщиною й, таким чином, посилити вплив Троїстого союзу.

Свідчення про неготовність Лондона підтримати домагання Петербурга щодо Проток суттєво вплинули на політику Берліна, а згодом – і Відня. Цікаво, що джерелом витоку цієї інформації був російський посол у Берліні граф Остен-Сакен. Німецький статс-секретар з іноземних справ А. Кідерлен писав Вільгельму II у листі від 18 листопада 1911 р., що у розмові з ним "граф Остен-Сакен натякав, приватним чином і суто конфіденційно, що він вважає, що пан А. Нератов марно розраховує на англійську підтримку, повторюючи помилку, яку свого часу зробив пан Извольський". Німецький статс-секретар вважав, що вищезгадані обставини "створюють підстави для нас (Німеччини. – *О. М.*) більше погоджуватись з російськими бажаннями" й просив санкції Вільгельма II дати позитивну відповідь на запит Петербурга щодо позиції берлінського

кабінету [18, с.206]. З цього часу, Німеччина, як ми побачим далі, не лише демонстративно наголошувала на власній прихильності щодо прагнень Росії до перегляду режиму Проток, але й активно спонукала до цього свого найближчого союзника – Австро-Угорщину. Тому можна зробити припущення, що російський посол, передбачаючи ці перспективи, свідомо "поділився" з німецьким статс-секретарем своїми, цілком обґрунтованими, міркуваннями. Досить парадоксальним є те, що, в той час, як граф Остен-Сакен переконав Берлін у безперспективності зусиль царського уряду переглянути режим Проток, зважаючи на протидію Лондона, керівництво російського МЗС продовжувало сподіватись на успіх цих своїх дій й посилювало дипломатичну активність у згаданому напрямку.

19 листопада 1911 р. Вільгельм II відповів статс-секретарю з іноземних справ А. Кідерлену, що згоден дати позитивну відповідь росіянам на їх запит стосовно позиції Берліна в питанні Проток, однак він хоче, щоб політика його країни була співзвучна з реакцією Відня на дії царського уряду [28, с.206].

Отже, Німеччина вже не лише сама хотіла продемонструвати своє "дружнє ставлення" до Росії у контексті вирішення проблеми Проток, але й докладала зусиль для того, щоб спонукати приєднатись до її політики й віденський кабінет, який, як відомо, ставився до цього питання зі значною пересторогою. Такий дипломатичний маневр обумовлювався бажанням Німеччини уникнути найменших непорозумінь з Австро-Угорщиною, оскільки вони могли негативно позначитись на союзницьких відносинах між Віднем та Берліном. Більш того, німецька дипломатія усвідомлювала, що демонстрація підтримки цими двома провідними державами Троїстого союзу діям царського уряду, щодо Проток, відкривала для берлінського кабінету перспективи зміни зовнішньополітичних орієнтирів петербурзького істеблішменту й, відповідно, зміщення акцентів відносин між європейськими союзами, а також серйозних трансформацій всередині цих альянсів. Тому А. Кідерлен, у листі до німецького посла у Відні Чіршкі, від 19 листопада 1911 р., дав цьому дипломату доручення, використовуючи згадані аргументи, переконати Австро-Угорщину у необхідності разом з Німеччиною продемонструвати, що вона "не буде чинити спротиву" досягненню "домовленостей російського уряду з Туреччиною щодо отримання дозволу на прохід через Протоки російських військових кораблів" [16, с.207].

Виразно проросійська позиція Берліна в питанні Проток викликала підозри у графа Еренталя, що під час зустрічі російського та німецького імператорів у Потсдамі, у листопаді 1910 р., були досягнуті, серед іншого, й домовленості щодо Босфору та Дарданелл. У будь-якому випадку, керівнику австроугорської дипломатії "здавалось, що Німеччина у цьому питанні вже не буде вільною". Вважаючи, що Берлін, за підтримку стосовно Проток, отримав від царського уряду поступки в

інших питаннях, граф Еренталь наголошував, у розмові зі згаданим німецьким послом, що "Австрія, за це, ще нічого не отримала й, тому, він ще повинен детально радитись, про це, з Росією" [26, с.208]. Враховуючи такі прагматичні міркування, граф Еренталь, у відповідь на запит російського посла у Відні М. Гірса, від 20 листопада 1911 р., щодо того, яку позицію займе Австро-Угорщина, "якщо Росія формально поставить питання Проток", відповів, що "це буде залежати від того наскільки гарними будуть відносини між Петербургом та Віднем" [26, с.207].

Таким чином, віденський кабінет не лише не погодився з вищезгаданими побажаннями свого берлінського союзника, але й висловив підозру у сепаратній згоді, за його спиною, Німеччини з Росією щодо Босфору та Дарданелл. Більш того, граф Еренталь натякав, що Відень не збирається підтримувати незручні для себе рішення лише для того, щоб його союзник здобував вигоди від цього у відносинах з Росією. Хоча, Австро-Угорщина й не наважилась відверто висловитись проти російських домагань щодо Проток, однак своїми діями вона створювала для них цілком реальні перешкоди. Як писав французький посол у Франції Бомбард, М. Чариков, як і А. Нератов переконались, що "Австро-Угорщина збирається чинити перепони переговорам між Туреччиною та Росією, стосовно Проток", після того, як віденська проурядова газета "Райхпост" опублікувала статтю в якій повідомлялося, що, "згідно угоди укладеної в Ракконіджі, Росія погодилась визнати інтереси Італії, щодо Тріполітанії, а Італія – не заперечувати проти відкриття Проток для російських (військових. – *О. М.*) кораблів" [9, с.91–92]. Оприлюднення цієї інформації, досить сильно зіпсувало плани російської дипломатії, яка, під час італійсько-турецької війни, своїми публічними виступами проти можливості проведення операцій італійським флотом біля узбережжя Малої Азії, хотіла, серед іншого, продемонструвати свої дружні почуття до Порти і схилити її, зрештою, до схвалення проекту М. Чарикова [11, с.67].

Правда про змову у Ракконіджі, безумовно, поглиблювала недовіру османської дипломатії до Росії, оскільки ставала очевидною дворушність царського уряду, який, вищезгаданими діями заохочував агресію Італії проти Османської імперії й, користуючись її скрутним становищем, хотів завдати ще більшого удару, поставивши під свій контроль Протоки та прилеглі території. Тобто, Порта вже чітко прослідковувала зв'язок між захопленням Тріполітанії та Кіренаїки та "демаршем Чарикова" й, зважаючи на це, Росія сприймалась вже не як потенційний найближчий союзник Константинополя, на що був спрямований вищезгаданий проект угоди між двома державами, а, більше, як агресор, що хоче підпорядковувати вже всю Османську імперію.

За спостереженнями французького посла у Відні Крозьє, Австро-Угорщина, з початком італійсько-турецької війни та, особливо, посиленням російського тиску, у питанні перегляду режиму Проток, все

частіше виявляла свої розбіжності з Німеччиною й, навіть, намагалась перехопити у свого найближчого союзника значну частину його впливу на Порту, що викликало роздратування в Берліні [10, с.63].

Така непоступлива позиція Австро-Угорщини змушувала Німеччину продовжувати переконувати графа Еренталя у тому, що позитивна відповідь на російські домагання є в їх спільних інтересах, оскільки посилює позиції Берліна та Відня у європейській політиці й, відповідно, розхитує Антанту. Німецький статс-секретар з іноземних справ А. Кідерлен, у листі послу у Відні Чіршкі, від 24 листопада 1911 р., порадив йому наголосити, у розмові з міністром закордонних справ Австро-Угорщини, що Німеччина "не пов'язана у питанні Проток будь-якими зобов'язаннями з Росією й лише дотримується своєї традиційної політики не чинити їй, в цьому, жодних перешкод". Він, згідно з цими вказівками, повинен був "попросити графа Еренталя не розділяти Австро-Угорщину з нами (берлінським кабінетом. – *О. М.*) у цьому питанні, оскільки така позиція Німеччини щодо Проток зумовлена стриманим прийомом російського бажання в Англії" [17, с.208–209]. Крім того, німецький посол нагадав графу Еренталю, що, в той "час, як Німеччина нічого не отримала від Росії й тому їй не зобов'язана, Австро-Угорщина отримала від неї, хоча й з неохотою, визнання анексії Боснії та Герцеговини" й зауважив, що "боснійська криза довела, що ми (Берлін та Відень. – *О. М.*) своєю відмовою підтримати російські прагнення щодо Проток, показуємо, що це можуть зробити лише західні держави (Франція та Велика Британія. – *О. М.*)" [8, с.210–211].

Аргументи, висловлені берлінською дипломатією, детально аналізували у Відні. Як писав німецький посол в Австро-Угорщині Чіршкі канцлеру Бетман-Гольвегу, у листі від 27 листопада 1911 р., граф Еренталь "цілком зрозумів нашу (німецьку. – *О. М.*) точку зору" й сприймав те, що Німеччина, висловивши згоду на російські прагнення щодо Проток, "бажає забрати вітер з англійських вітрил". Водночас, австроугорський міністр зауважував, що він "не готовий дати Росії задаток", у вигляді Проток, оскільки, перш ніж зробити такий крок, "повинен знати чи може він, за це, розраховувати на дружбу з Росією" [27, с.211–212].

Отже, в той час, як Берлін цікавили, в першу чергу, зміни розстановки сил у провідних європейських альянсах, Відень хотів використати проблему Проток, насамперед, для відновлення приязних відносин з Петербургом. Габсбургська монархія бажала повернутись до взаємин періоду від російсько-австроугорської угоди 1897 р. до боснійської кризи, коли принципи питання балканської політики вирішувались на основі консенсусу між цими двома державами. Діяльність царського уряду щодо формування ліги балканських держав мала антиавстрійський характер й тому була загрозою для Габсбургської монархії. Зважаючи на це, віденський кабінет намагався скористатися кризою, викликаною "демаршем Чарикова", задля того, щоб змінити, у

вигідному для себе напрямку, балканський вектор політики царського уряду.

Подальше загострення проблеми Проток у європейській політиці у листопаді-грудні 1911 р. викликало конфлікт всередині німецької дипломатії, а саме між керівництвом зовнішньополітичного відомства, зокрема статс-секретарем А. Кідерленом, підтримуваним канцлером Бетман-Гольвегом й, з іншого боку, одним з найавторитетніших дипломатів А. Маршалем, який 14 років займав пост посла у Константинополі, а до цього сім років був посаду статс-секретарем з закордонних справ [24, с.223]. Головною причиною цих суперечностей були розбіжності у підходах щодо того, яким чином найефективніше використати фактор Проток для підтримання та поглиблення союзницьких відносин Берліна з Віднем, а також задля залучення Османської імперії до зовнішньополітичної орбіти центральних держав та визначення оптимальної поведінки, стосовно Петербурга й Лондона, з метою послаблення єдності країн Антанти. Ця жорстка дискусія мала вплив не лише на окреслення подальших зовнішньополітичних, союзницьких уподобань берлінського кабінету, але й на загальний процес подальшої трансформації основних європейських альянсів.

1 грудня 1911 р. міністр закордонних справ Османської імперії Ассім-бей детально ознайомив німецького посла у Константинополі А. Маршала з вимогами Росії до Порти, щодо перегляду режиму Проток, наголосивши на неприйнятності цих домагань для османського уряду, та звернувся за підтримкою до берлінського кабінету. А. Маршаль, в той же день, повідомив про це своє Міністерство закордонних справ [21, с.212].

Німецький посол у Константинополі писав, що, після офіційного вручення М. Чариковим проекту російсько-османської угоди, основою якої було прагнення переглянути режим Проток, міністр закордонних справ Ассім-бей висловлював занепокоєння, що має "серйозні підозри, що Англія згодна з Росією і може пожертвувати, заради цього, принципами, яких раніше дотримувалась. Якщо Англія дійсно згодна з Росією, чого я побоююсь, – писав А. Маршаль, – то, таким чином, ці держави разом завдадуть великих політичних та економічних збитків інтересам Австро-Угорщини та Німеччини". Ассім-бей намагався переконати німецького дипломата, що, зважаючи на вищезгадані обставини, "російський спосіб дій є не лише ударом проти Туреччини, але й супроти Троїстого союзу, оскільки руйнує всю австрійську балканську й німецьку східну політику". Завдяки таким аргументам, османський дипломат доводив необхідність надання Порті необхідної підтримки з боку Берліна та Відня [21, с.213].

3 грудня 1911 р. статс-секретар із закордонних справ А. Кідерлен дав вказівки А. Маршалю "не ставати в першу шеренгу боротьби з цими російськими діями", а, "якщо Ассім-бей повернеться, у розмові з ним, до теми Проток", уникати конкретних порад, зауваживши, що, оскільки це є міжнародне питання, то воно повинно узгоджуватись з усіма великими

державами. Крім того, А. Кідерлен доручив А. Маршалю порадити Порті детальніше з'ясувати російські вимоги [15, с.214].

4 грудня 1911 р. А. Маршаль відповів статс-секретарю А. Кідерлену, що "ризиковано радити туркам починати переговори (про умови зміни режиму Проток. – *О. М.*), оскільки вони так болісно сприймають дії росіян, що звинуватили б нас (німців. – *О. М.*) у тому, що ми готові прийняти порушення статус-кво. Деталі не матимуть ролі, якщо буде задоволено головну вимогу про прохід російських військових кораблів через Протоки, оскільки, за одночасного їх закриття для іноземних флотів, це зробить росіян господарями Константинополя" [20, с.214–215].

Одним із причин конфлікту між послом у Константинополі та керівництвом німецького зовнішньополітичного відомства було різне бачення ними співпраці Берліна з Віднем у період кризи, викликаній "демаршем Чарикова". А. Маршаль відверто писав канцлеру Бетман-Гольвегу, що Німеччина робить трагічну помилку, продукуючи розбіжності, у ставленні до проблеми перегляду режиму Проток, з Австро-Угорщиною. У листі, від 4 грудня 1911 р., він наголошував, що, відразу після того, як берлінський кабінет відмовився від продовження російсько-німецького договору 1887 р., через те, що це суперечило його союзницьким відносинам з Віднем та перспективам німецько-британського зближення, у 1890 р. між німецьким та австроугорським імператорами та канцлерами "було досягнуто усної домовленості, що у питанні зміни режиму Проток, Німеччина та Австро-Угорщина будуть досягати попередньої згоди й дотримуватись спільної позиції і, взагалі, вирішення цього питання, у російському розумінні, навряд чи можливо" [24, с.223]. Хоча, як стверджував А. Маршаль, Відень та Берлін не мали письмових зобов'язань один перед одним щодо проблеми Босфору та Дарданелл, однак вони неодмінно дотримувались згаданих неформалізованих домовленостей й, у кризові періоди міжнародних відносин, швидко досягли в цьому питанні консенсусу [24, с.224]. На підтвердження своєї думки, щодо важливості питання Константинополя та Проток для віденського кабінету, А. Маршаль нагадав переконання колишнього австроугорського міністра закордонних справ А. Голуховського, висловлені ще у 1903 р., що, "якщо Росія контролюватиме Константинополь, то їй не потрібно буде щось чинити проти Австрії, оскільки центробіжні тенденції її самі розірвуть". Пояснюючи цю тезу, згаданий німецький дипломат писав, що "це зовсім не є перебільшенням, оскільки російське домінування у Константинополі стане блискучим, запаморочливим успіхом для слов'ян (на Балканах. – *О. М.*) і, можливо, найтяжчим ударом по німецькій самотності й не лише для Австро-Угорщини, але й у самому широкому розумінні і з далекосяжними наслідками". На думку А. Маршала, після цього Відень втратить свій вплив на Балканах, а Берлін буде змушений, "або залишити

Османську імперію, чи підпорядкувати свої дії там російській політиці" [24, с.226].

На думку А. Маршала, лише об'єднаними зусиллями, ставши "плече до плеча", Берлін та Відень можуть завадити згаданому тиску Росії, який, тим чи іншим способом, будуть змушені підтримувати Велика Британія, Франція та Італія, оскільки це буде, по великому рахунку, "не лише акцією Росії проти Туреччини, а й Антанти проти німецько-австроугорського угруповання". Відповіддю А. Маршала на несприйняття висловлених ним пропозицій берлінським кабінетом було прохання до Вільгельма II, від 11 грудня 1911 р., прийняти його відставку з посади посла у Константинополі, через неможливість узгодження розбіжностей між ним та зовнішньополітичним відомством щодо близькосхідної політики "вихідним пунктом яких є питання Проток". Канцлер Бетмен-Гольвер у листі А. Маршалю, від 13 грудня 1911 р., попросив цього дипломата відкликати прохання про відставку й "не ставити у важке становище уряд та його величність (Вільгельма II. – *О. М.*) у цей критичний момент". Більш того, Бетман-Гольвер запевнив посла у Константинополі, що політика уряду не нівелює його здобутки у відносинах з Портою, а інтерв'ю С. Сазонова газети "Матен", від 9 грудня 1911 р., яке поклало край активізації російської політики щодо Проток, через невідтримку її союзниками Петербурга по Антанті, підтвердило правильність розрахунків берлінського кабінету [7, с.239–240].

А. Маршаль, у своїй відповіді Міністерству закордонних справ, наголошував, що він вбачає одним з головних завдань німецької політики на Сході, окрім дружніх відносин з Портою, "спільні дії з австроугорською дипломатією й, насамперед, у такому життєвоважливому питанні, як проблема Проток, що повинно переконувати Туреччину в згуртованості двоїстого альянсу (німецько-австрійського. – *О. М.*) і його непорушних позиціях" в цьому регіоні. Тому, як переконував А. Маршаль, тривала мовчанка німецької дипломатії у Константинополі, під час згаданих дій М. Чарикова, та ще й на фоні чіткої заяви Відня щодо підтримки ним незмінності існуючих угод по Протокам, "стала для турків доказом послаблення двоїстого союзу й, більш того, ознакою зміни німецької східної політики в сторону проросійських симпатій, що вже можна розглядати, як блискучий тріумф, традиційно вороже налаштованого до Німеччини, М. Чарикова і його інтриг проти неї та її союзника" [22, с.241].

А. Маршаль, у цьому ж листі до свого зовнішньополітичного відомства, повідомив про те, що 14 грудня 1911 р. австроугорський посол у Константинополі граф Паллавічіні вручив османському міністру закордонних справ Ассім-бею офіційну заяву віденського кабінету про підтвердження його позиції стосовно необхідності дотримання вже існуючих договорів щодо режиму Босфору та Дарданелл. На наступний день Ассім-бей в черговий раз поцікавився у А. Маршала підходами Берліна щодо згаданої проблеми. Німецький посол відповів, що уряд

його країни, в цьому питанні, "виступає за збереження діючого юридичного статусу, до того часу, доти не буде знайдене рішення, яке задовольнить не лише інтереси Туреччини та Росії, але й усіх підписантів" угод по Протоках. Така відповідь, як писав А. Маршаль, цілком задовільнила Ассім-бея, тим паче, що її зміст співпадав із заявою графа Паллавічіні, що "сприймалося, як найкраще підтвердження, для турків, єдності двоїстого союзу (німецько-австроугорського. – *О.М.*) у східній політиці й стало для них неабиякою втіхою" [22, с.241].

Таким чином, А. Маршаль, таки не втримався від того, щоб, у порушення всіх інструкцій з Берліна, заявити про німецьку підтримку Порти у питанні Проток. Однак, цей крок вже суттєво не міг зіпсувати вищезгадані розрахунки берлінського кабінету, враховуючи те, що, після згаданого інтерв'ю міністра закордонних справ Росії С. Сазонова газеті "Матен" напруженість щодо проблеми Проток поступово спадала, а Петербург, переважно, думав про те, як з найменшими дипломатичними втратами завершити свою чергову невдалу спробу переглянути режим Босфору та Дарданелл. Цей вчинок А. Маршала не лише сприяв збереженню довіри Порти до Німеччини, але й, дещо нівелював попередні розбіжності Берліна з Віднем.

Німецький статс-секретар з іноземних справ А. Кідерлен, у доповіді канцлеру Бетман-Гольвегу, від 21 грудня 1911 р., підсумовуючи результати нещодавніх подій, навколо проблеми Проток, наголосив, що берлінський кабінет чудово впорався із завданнями, які перед ним стояли, "оскільки зберіг дружні взаємини з Османською імперією й, водночас, уникнув безцільного погіршення відносин з Росією і, як наслідок, зміцнення Троїстої Антанти" [14, с.255]. На думку А. Кідерлена, те, що Берлін не дав заперечувальної відповіді на зондування царської дипломатії щодо ставлення Німеччини до перегляду режиму Проток, "позбавило Англію можливості використати улюблений прийом витягування каштанів з вогню чужими руками й змусило власними силами потурбуватись про те, щоб забезпечити невдачу реалізації цього проекту" [14, с.254].

Щоправда, якщо проаналізувати російські дипломатичні документи, то стає очевидно, що оптимізм німецького зовнішньополітичного відомства був значно перебільшений, оскільки французьке МЗС докладало значних зусиль, щоб показати позицію берлінського кабінету у невивідному світлі. Зокрема, М. Чариков, 26 листопада (9 грудня) 1911 р., повідомляв до Петербурга, що, "за свідченням французького посла, підтверджуваного деякими джерелами, барон Маршаль (німецький посол у Константинополі. – *О.М.*) наполегливо радив туркам, начебто від імені свого уряду, відхилити російські пропозиції щодо Проток" [6, с.174].

Проблема Чорноморських проток викликала кризу у міжнародних відносинах протягом італійсько-турецької війни, також, внаслідок їх закриття Османською імперією для торгівельного мореплавства, в квітні-

травні 1912 р., після атаки італійським флотом османських укріплень в Дарданеллах [5, с.99]. Зважаючи на це, перспективним напрямком для істориків є вивчення впливу цих подій на розвиток міжсоюзницьких відносин країн Троїстого союзу та Антанти, а також взаємини цих провідних європейських альянсів.

В результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що проблема зміни режиму Проток суттєво впливала на функціонування Троїстого союзу в період італійсько-турецької війни. Німеччина, хоча й була занепокоєна спробами Росії переглянути режим Проток на свою користь, і посилити, таким чином, свій вплив на Близькому Сході, однак вона не висловила заперечень проти таких дій царського уряду, оскільки усвідомлювала, що, зважаючи на приховану протидію цьому Великої Британії, ці спроби петербурзького кабінету є цілком безперспективними. Більш того, Берлін докладав зусиль, щоб створити враження свого позитивного ставлення до політики Росії стосовно Проток, на фоні неприйняття цих планів Петербурга у Лондоні та Парижі й, таким чином, зумовити недовіру російського уряду до своїх союзників по Антанті. Крім того, Німеччина намагалась спонукати, до таких дій, ще й свого найближчого партнера по Троїстому союзу – Австро-Угорщину. Однак, Відень не сприймав цих порад берлінського кабінету й готовий був до будь-яких кроків на зустріч Росії лише за умови її поступок у балканському питанні. Таким чином, означились помітні суперечності, у підходах до проблеми Проток між Німеччиною та Австро-Угорщиною, що, в свою чергу, викликало, вже, занепокоєння у частини німецьких дипломатів, стосовно узгодження дій цих двох держав у "Східному питанні". Крім того, німецький посол у Константинополі А. Маршаль висловлював стурбованість, що вищезгадана дворушність, нечітка позиція Берліна у питанні Босфору та Дарданелл зумовить недовіру Османської імперії до Німеччини. Тому А. Маршаль намагався, в порушення інструкцій від свого МЗС, запевнити Порту, що берлінський кабінет підтримає її спротив вимогам царського уряду стосовно Проток. Цим намагалась скористатись французька дипломатія, демонструючи позицію згаданого німецького посла, як приклад антиросійських дій Берліна й посилити, таким чином, недовіру Петербурга до німецької політики та спонукати його до поглиблення співпраці в межах Антанти.

Література

1. **Докладная** записка временно управляющего министерством иностранных дел Николаю II. Петербург, 18/31 октября 1911 г. // Международные отношения в эпоху империализма (МОЭИ). – Т.18. – Ч. 2. – № 843. 2. **Извольский – Нератов**. Париж, 27 октября / 9 ноября 1911. // МОЭИ. – Т. 18. – Ч. 2. – №843. 3. **Костикова Е. Г.** Борьба России за пересмотр статуса Проливов в начале XX в. / Е. Г. Костикова // Россия и Черноморские проливы. – М.,1999. 4. **Лулева Ю. В.** Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907–1914 гг.): дис... к.и.н. –

М., 2003. 5. **Русаков К. А.** Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920 гг.: дис... к.и.н. – Луганск, 2003. 6. **Чарыков – Нератов.** Константинополь, 26 ноября (9 декабря) 1911 г. // Международные отношения в эпоху империализма. – М., 1938. – Серия 2. – Т. 19. – Ч. 1. – № 187. 7. **Bethman Hollweg – Marschall.** Berlin, den 13 Dezember 1911. // Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. – Berlin, 1922-1927. (Далі – G.P.) – B. 30 (1). – №10995. 8. **Bethman Hollweg – Wilhelm II.** Berlin, den 24 November 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10976. 9. **Bompard – de Selves.** Therapia, 13 november 1911. // Documents diplomatiques français. (1871–1914). – Paris, MCMLI. (Далі D.D.F.)– Série 3. – T. I. – № 101. 10. **Crozier – de Selves.** Vienne, 9 november 1911. // D.D.F. – Série 3. – T. I. – № 66. 11. **De Selves – representants diplomatiques de France à Rome, Londres, St-Petersbourg et Caire.** Paris, 9 novembre 1911. // D.D.F. – Série 3. – T. I. – № 69. 12. **Graves P.P.** The question of the Straits. – L., 1931. 13. **Grey – Goschen.** Foreign Office, 6 November 1911. // British documents on the origins of the war, 1898-1914. – L., 1933. (далі – B.D.). – Vol. IX. – P.I. – № 304. 14. **Kiderlen – Bethmann Hollweg.** Berlin, den 21 Dezember 1911. // G.P. – B.30 (1). – № 11005. 15. **Kiderlen – Marschall.** Berlin, 3 Dezember 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10980. 16. **Kiderlen – Tschirschky.** Berlin, den 19 November 1911. // G.P. – B.30 (1). – № 10973. 17. **Kiderlen – Tschirschky.** Berlin, den 24 November 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10975. 18. **Kiderlen – Wilhelm II.** Berlin, den 19 November 1911. // G.P. – B.30(1). – № 10971. 19. **Macfie A.L.** The Straits question 1908-36. – Saloniki, 1993. 20. **Marschall – Auswärtige Amt Pera,** den 4 Dezember 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10981. 21. **Marschall – Auswärtige Amt.** Konstantinopel, den 1 Dezember 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10978. 22. **Marschall – Auswärtige Amt.** Pera, den 15 Dezember 1911. //G.P. – B. 30 (1). – № 10997. 23. **Marschall – Bethman Hollweg.** Pera, den 30 November 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10982. 24. **Marschall – Bethman Hollweg.** Pera, den 4 Dezember 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10987. 25. **Pourtalès – Bethman Hollweg.** St. Petersburg, den 16 November 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10970. 26. **Tschirschky – Auswärtige Amt.** Wien, den 20 November 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10974. 27. **Tschirschky – Bethman Hollweg.** Wien, den 27 November 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10977. 28. **Wilhelm II – Kiderlen.** Neues Palais, den 19 November 1911. // G.P. – B. 30 (1). – № 10971.

Машевский О. П. Проблема Черноморских проливов в политике стран Тройственного союза в период итало-турецкой войны

Автор статьи, основываясь, главным образом, на неисследованных немецких дипломатических документах, анализирует позицию Тройственного союза в отношении проблемы Черноморских

проливов в період кризиса, вызванного попытками России пересмотреть в свою пользу режим Босфора и Дарданелл в октябре-декабре 1911 г.

Ключевые слова: Черноморские проливы, Тройственный союз, Ближний Восток, итало-турецкая война.

Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у політиці країн Троїстого союзу в період італійсько-турецької війни

Автор статті, використовуючи, головним чином, недосліджені німецькі дипломатичні документи, аналізує позицію Троїстого союзу щодо проблеми Чорноморських проток в період кризи, викликаній спробами Росії переглянути на свою користь режим Босфору та Дарданелл в жовтні-груді 1911 р.

Ключові слова: Чорноморські протоки, Троїстий союз, Близький Схід, італо-турецька війна.

Mashevskiy O. P. The Black Sea Straits issue in the policy of the Triple Alliance in the period of Italian – Turkish war

The author of the article, using mostly unresearched German diplomatic documents, analyzed the activity of the Triple Alliance concerning the Straits issue during the crisis caused by Russia's attempts to revise, in its favor, the regime of the Bosphorus and Dardanelles in October – December 1911.

Keywords: The Black Sea Straits, Triple Alliance, Middle East, Italian – Turkish war.

УДК 94(470.23+57) «1921/1922»+336.22(09)

О. М. Орленко

ПЕРЕХІД ДО НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПЕРШІ КРОКИ РЕФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ (НА ПРИКЛАДІ ПЕТРОГРАДСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Однією з умов існування будь-якої держави є функціонування податкової системи. Податки є як важливим джерелом поповнення державного бюджету, так і засобом перерозподілу національного прибутку. Саме тому податкова сфера – це один із головних напрямків внутрішньої політики держави.

Економіка сучасної України знаходиться в стадії становлення, тому одним із пріоритетних напрямків її політики виступає реформування та вдосконалення системи оподаткування. У зв'язку з цим, актуальним є вивчення аналогічного історичного досвіду з метою висвітлення загальних умов та тенденцій.

Джерелом нашого історичного досвіду є 1920-і рр. ХХ ст., коли вища державна влада, взявши курс на неп, переорієнтувала, як і на початку 1990-х рр., державну політику в сфері економіки на розвиток ринкових елементів, в тому числі і системи оподаткування.

В роки непу податкова система виконувала фіскальну функцію, перш за все, для накопичення коштів на відбудову економіки. Оскільки складовими економічної системи 1920-х рр. стали приватні підприємства у сфері торгівлі, промисловості, сільського господарства, фінансів, то система оподаткування виконувала також роль механізму обмеження накопичення коштів капіталістичними елементами.

Незважаючи на наявність достатньої кількості робіт із питань нової економічної політики, інтерес до даної теми не вщухає й досі. Це можна пояснити в першу чергу тим, що в наш час існує багато аспектів непу, які є малодослідженими та вкрай актуальними сьогодні. До таких проблем належить і становлення та розвиток радянської держави в 20-х рр. ХХ ст., насамперед – відновлення податкової системи держави після періоду громадянської війни та політики "воєнного комунізму".

Слід зазначити, що в загальних рисах проблема розбудови держави в роки непу висвітлена в працях багатьох вчених. Так, в роботах В.П. Дмитренка, Л. Широкограда, Р. Білоусова розкрита еволюція зародження непу як системи взагалі, так і оподаткування зокрема [1, 2, 3]. Безпосередньо історії податків з населення СРСР присвячені праці В. П. Д'яченка, А. В. Толкушкіна, Н. К. Петухової, І. В. Караваєвої, В. В. Лантуха [4, 5, 6, 7, 8].

Метою даного дослідження є аналіз процесу відновлення системи прямих податків протягом 1921–1922 рр. на прикладі Петроградської губернії та Петрограду на підставі опрацювання історичної літератури радянського періоду та сучасної доби, залучення документів правлячої більшовицької партії, вищих та місцевих органів влади і управління, статистичних даних. Для досягнення поставленої мети висувається завдання прослідкувати основні етапи відновлення системи оподаткування на початковому етапі непу; визначити основні види податків; вказати на недоліки податкової системи цього періоду; виявити специфіку формування та функціонування податкової системи в Петроградській губернії та Петрограді.

На початку 1919 р. в умовах громадянської війни розпочався черговий етап реформування податкової системи радянської держави з метою максимального економічного тиску на виробників [4, с.56]. В березні 1919 р. було збільшено прогресію ставок прибуткового податку. Так, було визначено максимальну суму прибутку, а кошти, що перевищували визначений максимум, підлягали повному вилученню. З тієї суми, що залишалася у платника, ставка прибуткового податку сягала 25%. Таким чином, якщо максимум для Петрограду становив суму в 96 тис. руб., то максимальний прибуток після сплати податку не міг перевищувати 72 тис. руб. [4, с.58].

3 лютого 1921 р. було видано декрет про скасування всіх грошових податків та зборів [9, с.3]. Такому кроку сприяли об'єктивні обставини періоду "воєнного комунізму". Основні заходи економічної політики 1918–1920 рр. – продрозкладка, натуралізація заробітної плати, проведення принципів безкоштовності – сприяли зміні курсу державної політики в економічній сфері у напрямку відмови від грошей як засобу розрахунку з населенням взагалі та між громадянами зокрема. Отже, перехід до натуральних відносин в роки громадянської війни зробив непотрібним існування та діяльність грошової податкової системи. Крім того, політика націоналізації та ліквідації приватної власності і капіталу призвела до практичної втрати потенційних об'єктів оподаткування. Зважаючи на все вище сказане, послідовне проведення попередньої політики сприяло повній ліквідації грошових податків, а в атмосфері відмирання податкової системи поступово відбувалося руйнування податкового апарату. І, врешті-решт, 9 лютого 1921 р. податковий апарат країни було розпущено [9, с.3].

З початком непу виник своєрідний парадокс – коли в середині 1921 р. з початком втілення в життя нової економічної політики з'явилася потреба повернення до нещодавно ліквідованої податкової системи. Це пояснювалося не лише необхідністю контролювати прибутки та діяльність приватних підприємств, але й використанням надходжень від податків як практично єдиного на той час фінансового джерела для радянської держави. Не маючи ані зовнішніх джерел, ані можливості швидкого отримання значного прибутку від власного виробництва, вище керівництво країни визначило податки як найбільш вірне та доступне на той час таке джерело.

Початок проведення податкової реформи поклав X з'їзд партії більшовиків, який проголосив заміну продрозкладки продподатком, що мав бути меншим за розміром та покривати лише мінімальні потреби армії, міських робітників та неземлеробського населення [10, с.200–202]. Головною метою введення продподатку було попередження поширення селянських виступів, адже лише нещодавно було придушено селянські рухи в Тамбовській губернії, на Дону, Поволжі, в Західному Сибіру. В січні-лютому 1921 р. розпочалися масові страйки робітників у Москві, Петрограді та інших містах. Повстання в Кронштадті 1921 р. ще більше ускладнило ситуацію в країні. Таким чином, задля недопущення антирадянських виступів на селі, влада була змушена піти на створення у селян стимулів до відновлення та розширення господарства, збільшення виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. Саме продподаток мав вирішити поставлені цілі, адже він носив фіксований характер та був заздалегідь визначеним.

Декретом ВЦВК від 21 березня 1921 р. "Про заміну продовольчої та сировинної розкладки натуральним податком" вводився натуральний податок на сільськогосподарську продукцію [10, с.212]. Проголошувалося, що податок буде стягуватися залежно від врожаю,

кількості їдоків в господарстві, наявності худоби в ньому та носити прогресивний характер.

Згідно Декрету РНК від 21 квітня 1921 р. селянські господарства Петроградської губернії для сплати продподатку поділялись на групи в залежності від кількості землі, якою володіли. Так, в Петроградській губернії із 141029 господарств підлягали оподаткуванню 93383. Отже, близько 33,8% господарств були звільнені від сплати податку, бо зараховувались до безземельних чи до забезпечених землею менше, ніж 1 десятина на господарство. У Петроградському повіті частка неоподаткованих господарств становила вже 53,4% із загальної кількості 7407 господарських одиниць. Крім того, серед оподаткованих господарств переважали такі, що володіли менше, ніж 1 десятиною землі на члена сім'ї [11, с.184–185].

В цей період податкова політика радянської влади мала два аспекти: фінансовий та соціально-політичний. Перший був спрямований на подолання дефіциту бюджету та припинення емісії. Другий аспект мав бути використаний для перерозподілу національного прибутку, стимулювання виробництва та експорту, обмеження приватного капіталу, захисту нижчих верств населення.

За виконанням продовольчої кампанії встановлювався державний контроль. Так, в повітах створювалися продовольчі штати, використовувалася практика відрядження до повітів уповноважених Губернського виконавчого комітету, працювали виїзді сесії Народних судів. Так, в Петроградській губернії за період з 18 грудня по березень місяць 1922 р. за несплату продподатку було порушено 2625 справ, із них розглянуто і передано до Революційних трибуналів та Народних судів 1227, а 1153 особи були засуджені до різних видів покарань [12, с.135–136].

Необхідно зазначити, що не все, заплановане в сфері оподаткування, реалізовувалося одразу. Так, у звіті Ради праці та оборони Петроградської губернії за січень-березень 1922 р. повідомлялося, що припущення щодо завершення продовольчої кампанії та виконання всіх 100% завдань ще не виправдалися через відсутність у селян продукції. Це було викликано двома причинами. По-перше, одночасно зі стягненням продподатку Губернському продовольчому комітетові доводилося стягувати і насінневу позичку. Варто зазначити, що остання надавалася селянам державою на початку посівної кампанії та передбачала повернення протягом року з відсотками. По-друге, важливим було і те, що часто показники врожайності були значно нижчими за визначені для Петроградської губернії, і просто об'єктивно їх не можливо було повністю виконати.

Крім того, процес відновлення податкового апарату мав безпосередній вплив на ефективність функціонування податкової системи в цілому. Відновлення податкового апарату почалося з січня –

лютого 1922 р., коли всі керівні функції було зосереджено в Народному комісаріаті фінансів [6, с.235].

Головним податковим органом в Петрограді в початковий період непу було Податкове Управління Фінансового відділу Губернського виконавчого комітету. Саме це Управління займалося організацією, керівництвом та здійсненням стягнення грошових податків. Спільною проблемою як для Петрограду, так і для всієї держави була нестача працівників податкової сфери. Робилися спроби вирішити це питання на державному рівні. Так, згідно постанови РНК "Про повернення до праці за своїм фахом працівників податкової справи" від 22 серпня 1921 р. Народний комісаріат праці мав "вилучати податкових працівників", працюючих не за фахом, та направляти їх у розпорядження Народного комісаріату фінансів [15, с.24].

Повертаючись до питання функціонування системи оподаткування, слід зазначити, що відсутність чіткої визначеності у правилах стягнення податку призвела до введення нових форм оподаткування щодо окремих галузей господарства та видів продукції. Так, на кінець 1921 р. нараховувалося 13 натуральних податків, що стягувалися більш ніж 18-ма видами продукції [4, с.72]. Відповідно до результатів виконання продподатку в Петроградській губернії на 1 квітня 1922 р. на 91,8% було виконано податок на хліб, на 79,3% – на яйця, на 71,6% – молочний податок, 62,5% – сінний, 69,9% – вовняний [12, с.126]. Отже, існувало недовиконання, яке пояснювалося вище згадуваними причинами – нижчою врожайністю, наявністю багаточисельних натуральних податків, нестачею кадрів у податковому апараті.

Не дивлячись на відсутність абсолютного показника виконання запланованого, введення продподатку мало безсумнівний успіх. Так, порівнюючи показники надходжень за продрозкладкою у 1920–1921 рр. та нововведеного продподатку на прикладі Петроградської губернії можна стверджувати, що було стягнуто на 34,9% більше хліба, на 0,6% – сіна, 65,6% – молока, 28% – яєць, 46,8% – вовни, 21,1% – льону [11, с.188].

Після проголошення непу одним із перших було введено промисловий податок, задекларований положенням від 26 липня 1921 р. [13, ст.354]. За ним оподатковувалися не націоналізовані торгівельні та промислові підприємства, а також особисті промислові заняття громадян. Складався податок із двох самостійних платежів – патентного та зрівнювального зборів. Промислові заклади, які сплачували промисловий податок, поділялися на 12 розрядів за кількістю робітників. Промислові центри, серед яких був і Петроград, належали до місцевостей вищого поясу оподаткування, де ставки патентного збору були значно вищими. Так, для першого поясу оподаткування ставка патентного збору становила для першого розряду підприємств від 144 тис. крб. до 5400 тис. крб. для дванадцятого розряду [14, ст.454]. Патентний збір не лише допомагав в обліку підприємств, а й забезпечував надходження до

бюджету значної суми. Другою частиною промислового податку став зрівнювальний збір. Його розмір становив 3% з обігу підприємства за попередню чверть року. В суму зрівнювального збору зараховувалась вартість вибраного патенту [15, с.115–132].

За стягненням промислового податку встановлювався державний контроль. Так, територія Петрограду була поділена у податковому відношенні на 20 податкових дільниць. В листопаді 1921 р. сюди були призначені фінансові інспектори, які займалися перевіркою торгівельних та промислових підприємств міста. За період листопад 1921 р.– березень 1922 р. ними було перевірено близько 9500 торгівельних та промислових підприємств; за цей же період надійшло 17.053.340.590 руб. державного, промислового податку (патентний збір); зрівняльного збору (за лютий–березень) – 7.124.298.100 руб. Загалом за період з 1 жовтня 1921 р. по 1 квітня 1922 р. в Петрограді було стягнуто прямих податків на суму 8.602.218.345 руб. [12, с.231].

Таким чином, за допомогою патентного збору відбувалась своєрідна реєстрація промислового об'єкту для його подальшого оподаткування. Зрівнювальний збір, натомість, коректував розміри промислового податку у відповідності з обігами підприємств, збільшуючи податкове навантаження потужних приватних закладів.

Початковою формою грошового особистого податку був двічі реалізований протягом 1922 р. загальногромадянський податок для надання допомоги голодуючим та для боротьби з епідеміями, введений в дію декретом ВЦВК і РНК від 11 лютого 1922 р. [15, с.197–199]. Він передбачав оподаткування працездатного населення – чоловіків від 17 до 60 років та жінок від 17 до 55 років. Так, в Петрограді цьому податку підлягало близько 370 тис. осіб [11, с.4]. Менш ніж в річний термін завдяки загальногромадянському податку до бюджету радянської держави надійшло 10 млн. руб.

Окрім згаданого вище, у зв'язку з паливною кризою в Петроградській губернії з 1 січня 1921 р. було введено трудовий гужовий податок [12, с.151]. В листопаді 1921 р. він був юридично закріплений вже на державному рівні. Застосовувався податок до громадян, які мусили виконувати трудову повинність. Необхідно зазначити, що в зимовий період робоча та гужова сили часто передавалися у розпорядження залізниць для ліквідації наслідків снігових заметів. Ухиляння від даного виду робіт були нечисленними. Так, у зимовий період 1921–1922 рр. потреби залізниць Петроградської губернії були задоволені на 88%, а Петроградського повіту – стовідсотково. Восени 1922 р. трудовий гужовий податок був замінений грошовим [16, с.92].

Таким чином, протягом 1921–1922 р. радянська держава відновила податкову систему, поклавши в її основу класовий принцип. Відновлення системи податків з початком непу було обумовлено деякими причинами. По-перше, стягнення податків стало частиною нової фінансової політики, спрямованої на зміцнення та оздоровлення

грошового обігу. По-друге, нові можливості, що виникли із запровадженням нової економічної політики, перетворили податки в одне з перших та найважливіших джерел державних прибутків. З переходом до непу податкова політика характеризувалася переважанням натуральних податків з поступовою заміною грошовими, численністю податків та жорсткими покараннями за їх несплату. Виникнення проблеми зі сплатою податків у повному обсязі спонукає зробити висновок про те, що окремі види податків були економічно необґрунтованими, тому об'єктивно їх сплата в повному обсязі була неможливою. У плані оподаткування Петроград виділявся серед інших регіонів РСРФР значно вищими ставками податків.

Література

1. **Дмитренко В. П.** Четыре измерения нэпа / В. П. Дмитренко // Вопросы истории КПСС. – 1991. – №3. – С. 125–138.
2. **Ширококоряд Л. В.И.** Ленин и формирование основ командно-административной системы / Л. Ширококоряд // Вопросы экономики. – 1991. – №12. – С. 97–113.
3. **Белоусов Р.** НЭП: политика, логика, методы / Р. Белоусов // Вопросы экономики. – 1987. – №7. – С. 40–49.
4. **Дьяченко В. П.** История финансов СССР (1917–1950 гг.) / В. П. Дьяченко. – М.: Наука, 1978. – 493 с.
5. Толкушкин А. В. История налогов в России / А. В. Толкушкин. – М.: "Юристъ", 2001. – 432 с.
6. **Петухова Н. Е.** История налогообложения в России в IX–XX вв.: Учеб. пособие. / Н. Е. Петухова – М.: Вузовский учебник, 2009. – 416 с.
7. **Караваяева И. В.** Социальные аспекты наоговой политики России в 20–30-х годах XX в. // Историко-экономический альманах: Вып.2 / Ред.-сост. Д. Н. Платонов. – М.: Академический проспект, Гаудеамус, 2007. – С. 217–226.
8. **Лантух В. В.** Податкова державна політика у відношенні приватної торгівлі на Україні в 20-х роках / В. В. Лантух // Питання історії СРСР: Респ. міжвід. наук. зб. – Харків: основа, 1991. – Вип. 36. – С. 39–46.
9. **Государственные и местные денежные налоги и сборы.** – Рыбинск: Изд. Рыбинского губ. политпросвета, 1922. – 21 с. (Библиотечка советского работника).
10. **Решения** партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 томах. 1917–1967 гг. Сборник документов за 50 лет [сост. К. У. Черненко, М. С. Смиртюков]. – М.: Политиздат, 1967. Т. 1. 1917–1928. – М., 1967. – 783 с.
11. **Статистический** сборник по Петрограду и Петроградской губернии. 1922 г. – Петроград, 1922. – 344 с.
12. **Третий** отчет Совету труда и обороны (за январь-март 1922 г.) / РСФСР. Петроградское губернское экономическое совещание. – Петроград: 1-ая типогр. Главн. Управл. Госуд. Издат. Б. Болотная, 10, 1922. – 237 с.
13. **Декрет** Всероссийского Центрального исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров / СУ РСФСР. – 1921. – №56.
14. **Временное** расписание местностей Российской Социалистической Федеративной Советской Республики на пояса по таксам патентного сбора с торговых и промышленных предприятий / СУ РСФСР. – 1921. –

№62. 15. **Налоги:** Сборник декретов, инструкций и циркуляров на 1921–1922 гг. / Центроналлог. – Пг.; М.: Изд-во Финансово-Экономического Бюро НКФ, 1922. – 772 с. 16. **Марьяхин Г. Л.** Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Л. Марьяхин. – М.: Финансы, 1964. – 252 с.

Орленко Е. М. Переход к новой экономической политике и первые шаги реформирования налоговой системы (на примере Петроградской губернии)

В статье рассмотрены проблемы создания налоговой системы Советского государства в период перехода от "военного коммунизма" к новой экономической политике. Особое внимание уделено прямому налогообложению на примере Петрограда и губернии.

Ключевые слова: Петроградская губерния, налоги, новая экономическая политика.

Орленко О. М. Перехід до нової економічної політики та перші кроки реформування податкової системи (на прикладі Петроградської губернії)

У статті розглянуто проблеми створення податкової системи Радянської держави в період переходу від "воєнного комунізму" до нової економічної політики. Особливу увагу приділено прямому оподаткуванню на прикладі Петрограда та губернії.

Ключові слова: Петроградська губернія, податки, нова економічна політика.

Orlenko O. M. Transition to NEP and the first steps on reforming of tax system (on an example of Petrograd province)

The article is devoted to the problems of formation of tax system of the Soviet state after the period of civil war and "military communism". The special attention is paid to the direct taxation on an example of Petrograd province and Petrograd.

Keywords: Petrograd province, taxation, new economic policy.

УДК 35.075:(73):(5-11)

І. С. Погорєлова

АДМІНІСТРАЦІЯ Б. ОБАМИ І КРАЇНИ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ АЗІЇ: ОСНОВНІ КОНТУРИ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Сполучені Штати Америки значною мірою впливають на розвиток сучасних міжнародних відносин. Водночас, зростає роль і значення Північно-Східної Азії у світовій політиці, цей фактор впливатиме на адміністрацію Барака Обами, яка прагне розробити ефективну політику щодо регіону. Які наслідки перемоги Б. Обами для країн Північно-Східної Азії? Яку стратегію обере новий президент у відносинах з ключовими країнами регіону?

Актуальність статті обумовлено її новизною (аналізуються сучасні події) та недостатньою розробкою. Зазначимо, що в українській історіографії є певні доробки, присвячені окремим аспектам розвитку Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР), зокрема, увагу приділено Китаю, Японії, Тайваню [1]. Разом з тим, новітні проблеми Корейського півострова майже не розглядаються. Мета статті – проаналізувати і зробити певні прогнози щодо політики адміністрації Б. Обами в напрямі Китаю, Японії, Корейського півострова, а саме: окреслити політику США щодо їх азійських військово-політичних союзників та дії США у розв'язанні однієї з вузлових проблем регіону – ядерної програми Корейської Народної Демократичної Республіки (КНДР). Для розкриття теми використовувалися нові американські джерела, зокрема матеріали конгресу США, які допомагають визначити проблеми відносин США з азійськими країнами, з'ясувати сутність питань, що обговорювалися, варіанти рішень і аргументи учасників обговорення [2, 9, 12]. Другу групу джерел складають документи президента (заяви, інтерв'ю, доповіді), представників адміністрації, інших державних органів США з проблем зовнішньої політики [6, 10, 11]. До третьої групи відносяться матеріали російської і американської преси [4, 5, 13].

У сучасних умовах американська адміністрація на чолі з Б. Обамою на початку свого терміну правління концентруватиметься на економічній ситуації у США і боротьбі зі світовою фінансовою кризою. Водночас, окрім боротьби з економічною кризою, новому лідеру доведеться вирішувати низку проблем, пов'язаних із зовнішньою політикою. Зазначимо, що у сфері зовнішньополітичних пріоритетів США особливе значення продовжує займати АТР, в якому нова адміністрація, як і попередня, намагатиметься не втратити свій вплив, а навпаки, посилити його. Важливе значення Азії для нової адміністрації підтверджує і те, що одразу після призначення Х. Клінтон держсекретарем США, її перші візити були здійснені в азійські країни, зокрема Китай, Японію, Республіку Корея (РК). Це був не тільки акт

символізму. Так, голова підкомітету з азіатсько-тихоокеанських справ Ф. Фалімавега вказує, що адміністрація Б. Обама, відправивши Х. Клінтон у азійське турне, підкреслила важливість регіону для американських інтересів та відновлює свій вплив і лідерство у регіоні [2, с.3].

Отже, демократична адміністрація надає Північно-Східній Азії великого значення і укріплює взаємозв'язки з країнами регіону. Зумовлено це зростанням авторитету і впливу Китаю на світовій арені та в регіоні; збереженням військово-політичних союзів США з Японією і РК; економічною потужністю регіону; необхідністю збереження стабільності у регіоні і недопущення розповсюдження зброї масового знищення, що може загрожувати США та їх азійським союзникам.

Зупинимося на передвиборчих заявах команди Б. Обама (разом з тим, підкреслимо, що вони не завжди втілюються у життя) і проаналізуємо загальні контури політики адміністрації США щодо Китайської Народної Республіки (КНР), Японії, Республіки Корея. Саме ці держави є одними з головних об'єктів американської регіональної політики. Так, південнокорейський професор з міжнародних відносин Кім Сунг-Хан відзначав, що останні декілька років адміністрація Буша була зайнята Іраком і Близьким Сходом. Автор наголошує, що Обамі необхідно приділяти більше уваги Азії, пріоритети очевидні – Китай, Японія і Південна Корея [3]. До того ж, як найбільш небезпечний район в АТР США продовжують розглядати Корейський півострів, де протистояння двох корейських держав може за певних умов втягнути США в озброєний конфлікт на стороні Республіки Корея. Запобігання конфлікту на півострові та вирішення ядерної проблеми КНДР залишається одним із пріоритетів політики США.

Немає сумнівів, що Північна Корея буде залишатися серйозною проблемою для демократичної адміністрації, особливо у контексті останніх подій. Пхеньян мав намір на початку квітня вивести на орбіту штучний супутник Землі. Японія, США й РК розглядали майбутній запуск супутника як привід для проведення КНДР випробувального запуску балістичної ракети. 5 квітня 2009 р. КНДР здійснила запуск ракети-носія і вказувала про успішний старт. Світові держави стверджували зворотнє. На думку багатьох експертів, супутник затонув у Тихому океані і спроба доставити його на орбіту закінчилася невдачею. Однак, питання про те, виведений супутник на орбіту чи ні, є неголовним. Небезпечним є те, що Пхеньян порушив заборону на випробування балістичних ракет. Адже резолюція ООН №1718 закликала Північну Корею припинити всі види діяльності, пов'язані з її ядерної і ракетною програмами. Ради Безпеки ООН засудила дії Пхеньяну і попередила КНДР про намір посилити санкції щодо неї. У відповідь 14 квітня 2009 р. КНДР заявила, що вона не буде приймати участь у шестисторонніх переговорах та укріплюватиме ядерні сили для самозахисту через військову загрозу з боку ворожих сил. Пізніше за

вимогою керівництва КНДР її територію покинули американські експерти та співробітники МАГАТЕ.

Окрім вирішення північнокорейської ядерної проблеми, адміністрація Б. Обама ймовірно намагатиметься посилити політику "залучення" і "взаємодії" з Китаєм. В цілому, можна очікувати покращення американсько-китайських відносин. Так, під час передвиборчої кампанії Х. Клінтон заявила, що американсько-китайські відносини стануть у ХХІ ст. важливими двосторонніми відносинами. Пізніше вона наголошувала на необхідності США вести з Китаєм всеохоплюючий діалог [4]. Офіційний Китай підкреслює значимість конструктивних відносин зі США. Разом з тим, традиційно Китаю було зручніше мати справу з республіканцями, ніж з демократами, які надмірно акцентують увагу міжнародного суспільства щодо теми прав людини, політичних свобод. Так, вже під час перших зустрічей з китайськими посадовцями Х. Клінтон звернулася до проблем прав людини не тільки у приватних зустрічах, але і на прес-конференції, наголосивши на важливості просування прав людини і релігійної свободи.

Для США завданням залишається не допустити посилення впливу КНР як військової та економічної сили, що може призвести до зміни балансу сил у регіоні. У контексті цього пріоритетними завданнями США є укріплення співпраці з їх азіатськими союзниками Японією і РК та збереження американської військової присутності в даних державах, що розглядається США як необхідний елемент для збереження стабільності і порядку в регіоні. Так, адмірал Тихоокеанського командування США Т. Китінг вказував, що нова стратегія США заснована на принципах партнерства, військової присутності та боєготовності. Він підкреслив важливість колективних дій, що не означає відходу від головного обов'язку США боротися і перемогти [5].

Ці заяви, азійське турне Х. Клінтон продемонстрували, що уряд Б. Обама зберігатиме належні відносини з Японією і РК. Зокрема, Х. Клінтон у Південній Кореї запевняла "одного з американських найсильніших союзників у регіоні щодо безперервного інтересу США до подальшого будівництва взаємовідносин" та підкреслила зобов'язання використовувати шестисторонні переговори, щоб досягти прогресу у денуклеаризації Північної Кореї [6]. Частина американських науковців також підтримують ідею продовження шестисторонніх переговорів. Так, Д. Манзулло вказував, що необхідно використовувати такий переговорний процес зі всіма його перевагами і слабкими сторонами, в яких США мають відігравати провідну роль. Водночас, дослідник наголошує, що США не повинні жертвувати альянсами заради короткострокової вигоди [2, с.9]. Держсекретар США у Сеулі також підтвердила, що США не зацікавлені у розвитку відносин з КНДР за рахунок відносин з Південною Кореєю. Тому, Пхеньяну необхідно працювати над покращенням відносин з Сеулом.

Зазначимо, що багато азіатів і американців останніми роками звинувачували США у тому, що вони діяли самостійно і не консультувалися із союзниками. Так, американський дослідник Д. Паал підкреслював, що, починаючи з 2001 р., США були стурбовані тероризмом і мало прислухалися до проблем азіатських партнерів. Настав час, щоб новий президент показав важливість і місце азіатських країн для вашингтонської влади і зосередився на пошуку кращих відносин з країнами регіону. Зокрема, науковець вважає, що Б. Обамі необхідно сигналізувати Китаю, що адміністрація проводитиме з ним конструктивну взаємодію; щодо Японії США потрібно акцентувати увагу на координації дій у зовнішній політиці [7, с.2]. Новий лідер обіцяє вдосконалити координацію дій між Сеулом і Вашингтоном. Це хороший початок. Зазначимо, що з перемогою на президентських виборах у США Б. Обами у Південній Кореї відбуваються дискусії щодо того, якою буде північнокорейська політика нової адміністрації. КНДР є одним з головних напрямів дипломатії РК, тому в Сеулі зацікавлені тим, як діятиме щодо Пхеньяну їх головний союзник – Сполучені Штати.

Підкреслимо і те, що активність Китаю створює нові можливості для розвитку військово-політичних відносин США з Японією і РК, для їх тристоронньої співпраці. Хоча, ці відносини не зовсім влаштовують Пекін і Москву, які не мають у Північній Азії аналогічних союзів. Водночас, у своїй авторській статті Б. Обама наголошував про необхідність підштовхувати Китай до виконання більш відповідальної ролі у вирішенні спільних проблем XXI ст. [8]. Це вказує на те, що не тільки двосторонні механізми будуть працювати, а і багатосторонні підходи в дипломатії. Новий уряд буде активно взаємодіяти з Китаєм, водночас, укріплювати американсько-японський і американсько-південнокорейський альянси. І навпаки, укріплюючи партнерські відносини з РК, Японією, США будуть використовувати ці альянси як основу для активної взаємодії з Китаєм. Так, демократи вказують, що на відміну від своїх попередників у зовнішній політиці дотримуються "прагматизму", а не "жорсткої ідеології".

Дійсно, гострі проблеми сучасності США важко вирішити самостійно. Тому адміністрація Обами прагне до співпраці у пошуку вирішення глобальних проблем. Так, Б. Обама наголошував, що відносини і взаємодія між США і Китаєм не лише в інтересах двох країн, але і всього світу. З американського боку була висловлена зацікавленість активізації двосторонніх консультацій та координації дій з проблем безпеки, зокрема щодо нерозповсюдження ядерної зброї, що є однією з головних цілей нової адміністрації. Вже 2 березня 2009 р. спеціальний представник США у КНДР С. Босворт розпочав свій робочий візит у країни Східної Азії, мета якого просування процесу денуклеаризації Корейського півострова (тобто повна відмова КНДР від ядерної зброї і існуючих ядерних програм). В умовах чергового загострення відносин між КНДР і РК та ядерної проблеми перед США постає чимало складних

питань, які доведеться вирішувати. Нагадаємо, що ще перед запуском Північною Кореєю ракети-носія на початку січня 2009 р., Пхеньян звинуватив Сеул у підготовці військового вторгнення на північ півострова і 30 січня оголосив про вихід зі всіх політичних угод з РК.

Звісно США потрібно діяти і реагувати на таку поведінку Пхеньяну. Для адміністрації Б. Обама щодо КНДР важливим завданням є не робити невірні кроки лише для того, щоб не повторювати політику Дж. Буша-молодшого. Так, Д. Паал вірно вказує, що помилка Дж. Буша-молодшого була у тому, що він підтримував будь-яку політику, але не політику його попередників, аналогічно діяла адміністрація Б. Клінтона "все що завгодно, тільки не підхід Дж. Буша" [7, с.3].

Які інструменти необхідно адміністрації Обама використовувати, щоб вирішити північнокорейську ядерну проблему? Як закликати КНДР до поновлення переговорів? Частина експертів схиляє Б. Обаму до форсування подій на Корейському півострові за допомогою організації двостороннього саміту США–КНДР. Деякі переконують, що зустріч президента (віце-президента) США з лідером КНДР прискорила б процес переговорів. Інші експерти наполягають на необхідності більш послідовно, наполегливо і жорстко, ніж адміністрація Дж. Буша добиватися від Пхеньяну реальних кроків щодо ядерного роззброєння. Б. Обама пропонує використовувати дипломатичні важелі впливу, щоб підштовхнути КНДР відмовитися від ядерної зброї. Х. Клінтон вказує на наступні методи: "різка влада" та використання "ряду інструментів – дипломатичних, економічних, військових, політичних або комбінація інструментів для кожної окремої ситуації" [9, с.5]. Клінтон також наголосила, що дипломатія США будуватиметься за принципом тісної взаємодії не лише "м'якої влади, але і розумної сили".

Ф. Фалімавега вважає, що необхідно більший акцент зробити на економічній допомозі, правах людини і переговорах з Північною Кореєю щодо Корейського мирного договору щоб замінити угоду перемир'я 1953 р. [2, с.4] Директор центру американсько-корейських відносин С. Снайдер пропонує двостороннє обговорення між Вашингтоном і Пхеньяном у межах шестисторонніх переговорів [2, с.16]. Відомий південнокорейський дослідник В. Ча закликає адміністрацію США змінити парадигми у політиці щодо КНДР [9, с.3]. Зазначимо, що адміністрація Б.Обама у публічних заявах ідентифікувала Північну Корею перш за все у контексті нерозповсюдження ядерної зброї, але вона представляє більш складний виклик, від якого залежить безпека півострова і регіональна стабільність. Так, В. Ча вказує на необхідність вирішувати окрім ядерної проблеми і проблему північнокорейських ракетних програм під час шестисторонніх переговорів. Виникає у вирішенні корейської проблеми ще одна обставина: час північнокорейського лідера можливо обмежений. В цьому контексті В. Ча вважає, що адміністрації потрібно проводити окремий тристоронній діалог США з РК і Китаєм. Держави починають розуміти необхідність

розробки плану спільних дій на випадок політичної кризи у КНДР. Проте таке обговорення буде негативно сприйнято Пхеньяном. На думку автора, метою таких переговорів є створити деяку прозорість пріоритетів і дії трьох держав у відповідь на можливу політичну нестійкість на Півночі. Координація дій заздалегідь допоможе мінімізувати непередбачувані наслідки подій. До того ж, адміністрація Б. Обама не повинна відчувати себе зобов'язаною проводити на вищому рівні зустріч з лідером Північної Кореї. Тільки після того, як процес денуклеаризації буде завершений, тоді може розглядатися/плануватися зустріч на президентському рівні. Отже, новій адміністрації необхідно проектувати стратегію, що призведе до денуклеаризації і збереження стабільності на півострові.

Важливим завданням США у вирішенні ядерної програми КНДР є мінімізація відмінності з Сеулом. Для цього потрібно дотримуватися деяких основних принципів. США повинні продемонструвати, що залишаються прихильниками мирного дипломатичного рішення у рамках багатостороннього переговорного процесу (не дивлячись на різні погляди республіканців або демократів, які розглядають примусовий варіант і/або зміну режиму). Зазначимо, що Сеул позитивно відреагував на рішення адміністрації Дж. Буша у жовтні 2008 р. вилучити Північну Корею з переліку країн, що підтримують тероризм у відповідь на пхеньянську угоду щодо перевірки КНДР у червні 2008 р. Багато хто вважав це рішення передчасним. Так, Б. Обама заявляв, що лише протокол перевірки КНДР є передумовою для її вилучення зі списку держав – спонсорів тероризму, як і для подальших успіхів у ядерних переговорах [10]. Ще один важливий момент, адміністрація не має покращувати відносини з КНДР за рахунок відносин з РК. Тому важливо підкреслювати, що відносини між США і КНДР не будуть налагоджені доки Пхеньян відмовляється вести діалог з РК. США працюють у цьому напрямку і неодноразово наголошували, що США готові до шестисторонніх переговорів з Північною Кореєю, але Північній Кореї необхідно покращити відносини з його сусідами.

15 лютого 2009 р. Х. Клінтон вказала, що у разі, якщо КНДР дійсно здатна повністю покінчити зі створенням ядерної зброї і зробить це, адміністрація Б. Обама буде прагнути до нормалізації двосторонніх відносин, заміни угоди від 1953 р. про перемир'я постійним мирним договором і допоможе північнокорейському народу задовольнити його економічні потреби і потреби в електроенергії [11]. Адміністрація виступає за необхідність співробітництва з Російською Федерацією, Китаєм для вирішення даної проблеми. Зазначимо, що під час загострення ситуації на півострові, співробітництво між США і КНР було важливим для досягнення необхідного результату (це було у випадку китайської підтримки резолюцій РБ ООН №1695 і №1718 у відповідь на випробування КНДР ракет і ядерної зброї в 2006 р.).

Водночас, американська адміністрація, орієнтована на діалог і компроміс з КНДР, може зробити ряд помилкових кроків, що зміцнять

позиції північнокорейського керівництва. На жаль, КНДР продовжує "свою політику". Як правило, на початку нового президентського періоду у США Пхеньян спочатку загострює ситуацію на півострові, а потім за більшу компенсацію продає свою ядерну програму "новим" американським учасникам переговорів. Тому можна чекати і інших провокаційних запусків північнокорейських ракет або дій в демілітаризованих зонах. Нагадаємо, що 8 березня 2009 р. озброєні сили КНДР були приведені у стан боєготовності у зв'язку з початком південнокорейсько-американських військових навчань. Велика ймовірність того, що Пхеньян зробить інші провокації, щоб перевірити нового американського президента і привернути його увагу, яка зосереджена на інших проблемах. Американський професор П. Бек навіть вказує, що друге випробування ядерної зброї не може бути виключеним [12, с.2]. Провокація – це крик до уваги; КНДР чинить тиск на США, РК і сигналізує, що не буде пристосовуватися на переговорах, не дивлячись на зміну американської влади.

Отже, ситуація навколо Північної Кореї ймовірно піде традиційним колом: загострення ситуації, переговори, поступки з боку Пхеньяну, отримання економічної допомоги, нове загострення. При цьому Пхеньян розраховує, що з демократичною адміністрацією домовитися легше, ніж з республіканцями і напевно посилить свої вимоги: не просто вилучення зі списку країн, що підтримують тероризм, чого вдалося добитися від Дж. Буша, але і зняття інших фінансових санкцій. На вимоги Вашингтона надати додаткову інформацію про уранову ядерну програму, про експорт ядерних технологій тощо, Пхеньян реагуватиме більш різко. Знову ж таки – з метою підвищити "ціну". Як зазначив співробітник фонду "Спадщина" Б. Клінгер: "Північна Корея прагне досягти своїх цілей через формальні і неформальні засоби, маніпулюючи і граючи на протиріччях учасників переговорів" [2, с.22].

Новій адміністрації необхідно зуміти поступово шляхом політики "залучення" сприяти змінам у характері північнокорейського режиму у напрямі ринкових реформ і відкритості, це найбільш надійний шлях до денуклеризації КНДР. Іншим важливим напрямом підходу до Пхеньяну – розробка спільно з іншими учасниками шестистороннього процесу детального, підкріпленого фінансовими ресурсами, плану того, що робити у разі смерті Кім Чен Іра і можливого політичного колапсу Північної Кореї. Чутки про смерть лідера КНДР почали розповсюджуватися після того, як він не з'явився на параді, який відбувся на честь святкування 60-ої річниці утворення КНДР. Віце-президент Центру політичних технологій С. Міхеєв вважає, що чутки про хворобу і смерть Кім Чен Іра можуть бути сплановані членами уряду, щоб перевірити наближених. Але якщо з'являться підтвердження цього, розвиток подій може бути різним (країна впаде у повний хаос або нічого не зміниться, або компроміс між цими крайнощами) [13]. Є ще наступні

варіанти. Перший – боротьба за владу в КНДР виллється у відкрите військово-політичне протистояння різних, не видимих сьогодні угруповань. Це призведе до дестабілізації положення в країні, великої кількості біженців до Китаю, РК, Росії. Водночас, С. Міхеєв підкреслив, що початок війни між Південною і Північною Кореєю маловірогідний, лише якщо РК спробує розв'язати військову операцію, щоб підпорядкувати КНДР [13]. Другий варіант – боротьба за владу не супроводжуватиметься видимою політичною дестабілізацією. Це дасть можливість учасникам переговорів розширити діалог з Пхеньяном, надаючи допомогу в обмін не на ядерну програму, а на ринкові реформи. Ряд аналітиків вважають, що Північна Корея ніколи не відмовиться від програми збагачення урану. Існує думка, що і новий лідер КНДР переслідував би попередню політику і малоімовірно, що відбудуться економічні і політичні реформи, відкриття КНДР.

Отже, Північно-Східна Азія – динамічний регіон, що має для США важливе стратегічне значення і продовжує залишатися у сфері їх зовнішньополітичних пріоритетів. Регіон поступово перетворюється на арену економічного і політичного суперництва США з КНР, водночас ці двосторонні відносини набувають все більше значення не лише для даних держав, а і для сучасної системи міжнародних відносин. Для США американсько-азіатські відносини мають ключове значення для успішної реалізації багатьох задач. Особливе значення мають і будуть мати їх військово-політичні азіатські союзники, з якими США тісно співпрацюють і укріплюють відносини. Новий чинник у ситуації навколо Корейського півострова може з'явитися у разі смерті Кім Чен Іра. Китай, США, РК, РФ, Японія поки не мають скоординованого підходу до такого сценарію розвитку подій. Для недопущення непередбачуваних наслідків і збереження стабільності потрібна координація дій вищезгаданих держав і виділення фінансових ресурсів, що в умовах світової економічної кризи буде достатньо важко. Складним і дуже важливим завданням для США залишається вирішення ядерно-ракетної проблеми КНДР, що ускладнилася и загострилася через останні дії Північної Кореї. Б. Обама і його команда не раз висловлювалися за налагодження співпраці з Північною Кореєю і остаточне вирішення ядерного питання мирними дипломатичними засобами. Це не означає, що політика США відразу перетвориться на сферу нескінченних поступок, але ймовірно, що за часів правління Б. Обама з'являться нові можливості для переговорів і багатостороннього вирішення гострих проблем, зокрема корейської. Якщо Північна Корея остаточно відмовиться від переговорів і буде загрожувати американським інтересам і безпеці їх азіатських союзників, то США будуть залучати і намагатися переконати КНР, РФ, частково РК припинити будь-яку допомогу КНДР, вести жорсткі санкції і розглядати нові обмеження щодо КНДР. Кінцевою метою залишається денуклеаризація Північної Кореї.

Таким чином, у статті проаналізовано основні контури політики адміністрації Б. Обама щодо Північно-Східної Азії, але вищезазначене не є остаточною відповіддю на всі питання зазначеної наукової проблеми. До перспективних завдань з даної теми відносимо розгляд міжнародних чинників впливу на політику демократичної адміністрації та визначення спільних інтересів "основних регіональних гравців" у забезпеченні безпеки в регіоні; аналіз впливу інтеграційних регіональних процесів на сучасну американську політику.

Література

1. **Галака С. П.** Проблема нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах / С. П. Галака. – К.: Київський університет, 2002. – 278 с.; **Пронь С. В.** США та Японія в АТР (50–90-і рр. ХХ ст.) / С. В. Пронь. – Миколаїв: Видавництво МДПУ ім. П. Могили, 2003. – 244 с.; **Чумак В. М.** Ядерна стратегія США: від перевернення до нерозповсюдження / В. М. Чумак. – К.: – 1999. – 304 с.; **Шевчук О. В.** Китай між США та Росією: геостратегічні відносини / О. В. Шевчук. – Миколаїв: ТОВ "Фірма Іліон", 2008. – 448 с.; **Шергін С. О.** АТР: Історія і сучасність / С. О. Шергін. – К.: Вища школа, 1993. – 91 с. 2. **Faleomavaega F.H., Manzullo Donald, Scott Snyder, Bruce Klingner** // Testimony before the House Foreign Affairs Subcommittee on Asia, the Pacific and Global Environment Hearing: "Smart Power: Remaking U.S. Foreign Policy in North Korea" – U.S. House of representatives. – Wash., February 12, 2009. – 28 p. 3. **Repercussions on Asia of Obama's win** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.brecorder.com/latestindex.php> 4. **Международное обозрение: что означает визит Х. Клинтон в Азию** [Електронний ресурс] // Жэньминь Жибао. – Режим доступу: <http://russian.people.com>. 5. **Halloran Richard** Subtly More Assertive in Asia-Pacific [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.realclearpolitics.com/articles/> 6. **Review of Secretary of State Hillary Clinton's First Trip to Japan, Indonesia, Korea, and China February 26, 2009** [Електронний ресурс]: Briefing Foreign Press Center. – Режим доступу: www.state.gov. 7. **Paal Douglas H.** Asia–Shaping the Future Senior Associate, Carnegie Endowment for International Peace // Foreign Policy –June 2008. – P. 1–8; 8. **Obama Barack Hussein** Renewing American Leadership // Foreign Affairs. – 2007. – July/August; 9. **Cha Victor D.** The Need for a Paradigm Shift in U.S. Foreign Policy to North Korea // Testimony before the House Foreign Affairs Subcommittee on Asia, the Pacific and Global Environment Hearing: "Smart Power: Remaking U.S. Foreign Policy in North Korea" – U.S. House of representatives. – Wash., February 12, 2009 – 16 p. 10. **Candidate** Statements on North Korea [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://realclearpolitics.blogs.time.com>. 11. **Х. Клинтон** предложила Северной Корее мирный договор с США в обмен на отказ КНДР от программы создания ядерного оружия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/rus/newsline/> 12. **Beck Peter M.** Crafting a More Effective Approach Toward North Korea // Testimony before the House Foreign

Affairs Subcommittee on Asia, the Pacific and Global Environment Hearing: "Smart Power: Remaking U.S. Foreign Policy in North Korea" – U.S. House of representatives. – Wash, February 12, 2009. – 4 с.; 13. **Міодушевська Т.** Північна Корея грає в ігри із смертю // Аргументи і факти – 2008. – 29 жовтня.

Погорелова И. С. Администрация Б. Обамы и страны Северо-Восточной Азии: основные контуры американской политики

В статье автор пытается проанализировать и сделать определенные прогнозы относительно политики администрации Б. Обамы в отношении Китая, Японии, Корейского полуострова.

Ключевые слова: США, Китай, Корейская Народная Демократическая Республика, Республика Корея.

Погорелова І. С. Адміністрація Б. Обами і країни Північно-Східної Азії: основні контури американської політики

У статті автор намагається проаналізувати і зробити певні прогнози щодо політики адміністрації Б. Обами в напрямі Китаю, Японії, Корейського півострова.

Ключові слова: США, Китай, Корейська Народна Демократична Республіка, Республіка Корея.

Pogoryelova I. S. Administration of B. Obama and North-East Asia countries: basic contours of American policy

In the article an author tries to analyz and make certain prognoses in relation to the policy of administration of B. Obama in direction of China, Japan, Korean peninsula.

Keywords: USA, China, Democratic People's Republic of Korea, Republic of Korea.

УДК 929 Горчаков:327(470+571)

К. А. Русаков

**КАНЦЛЕР А. М. ГОРЧАКОВ: 25 ЛЕТ ВО ГЛАВЕ
ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО ВЕДОМСТВА РОССИИ**

В 2008 г. отмечался 210-летний юбилей со дня рождения выдающегося дипломата и государственного деятеля России – Александра Михайловича Горчакова. Светлейший князь, канцлер, министр иностранных дел, четверть века стоявший во главе внешней политики Российской империи, А. М. Горчаков прожил долгую и интересную жизнь.

Лицейст первого выпуска, он поступил на дипломатическую службу в 1817 г. и отдал ей 65 лет своей жизни, участвуя во всех крупнейших международных событиях того времени. Его многогранная деятельность, являющаяся образцом дипломатического искусства, пришлась на царствование трех российских императоров – Александра I, Николая I и Александра II, каждое из которых оставило глубокий след в истории России XIX столетия.

Конечно, деятельность такого крупного государственного деятеля каким был А. М. Горчаков, всегда привлекала внимание историков [1]. Однако его политический реализм и прагматизм, способность отстаивать интересы своего государства на международной арене может и сейчас служить примером для политических деятелей всех стран и предметом изучения исследователей.

Родился Александр Михайлович 4 июня 1798 г. в Гапсале в военной семье. Его отец – генерал-майор князь Михаил Алексеевич Горчаков – по долгу службы часто получал назначения в разные города, и семья жила то в Гапсале, то в Ревеле, то в Петербурге. Воспитанием детей, а их было в семье пятеро – четыре дочери и сын, занималась мать, Елена Васильевна Ферзен. Начальное образование Александр Михайлович получил дома, а затем окончил гимназию в Петербурге.

В 1811 г. он "выдержал блистательно" приемные экзамены и поступил в Царскосельский лицей, находившийся под покровительством Александра I. Назначение лицея состояло в образовании юношества, предназначенного к прохождению государственной службы и состоявшего из отпрысков знатных фамилий. Здесь он учился в одном классе с А. С. Пушкиным, который посвятил ему одно стихотворение, предсказав блестящее будущее: "Тебе рукой фортуны своенравной указан путь и счастливый и славный". Проведя в лицее 6 лет, А. М. Горчаков окончил его с золотой медалью.

В возрасте 19 лет молодой князь начал дипломатическую карьеру в МИДе в чине титулярного советника. Его первым учителем и наставником стал статс-секретарь граф И. А. Каподистрия, с которым А. М. Горчаков в составе русской делегации участвовал в работе конгрессов Священного союза в Троппау, Лайбахе и Вероне. Глубокие противоречия Каподистрии с первым статс-секретарем графом К. В. Нессельроде, нередко переходившие во вражду, влияли на атмосферу в министерстве, сказывались они и на Горчакове. Граф Нессельроде всячески тормозил его продвижение по службе. В конце 1819 г. князь получает звание камер-юнкера, а вскоре и должность секретаря российского посольства в Лондоне.

С началом службы в МИДе Горчаков хорошо усвоил тонкости дипломатического искусства и не вмешивался в борьбу ведомственных группировок министерства, а занимался совершенствованием своих профессиональных навыков. Получив назначение в Лондон, он начал быстро делать карьеру: 1820 г. – секретарь посольства, 1822 г. – первый

секретарь, 1824 г. – надворный советник, что свидетельствовало о признании императором способностей и талантов молодого дипломата.

В Лондоне Горчаков оставался до 1827 г. Его отношения с послом России бароном Х. А. Ливеном оставляли желать лучшего, и Александр Михайлович переводится на должность первого секретаря посольства в Риме. Здесь Горчаков заводит полезные знакомства, среди которых дочь Жозефины Богарне – Гортензия, мать будущего императора Наполеона III, изучает греческий язык, вникает в состояние дел на Балканах. Через год он переводится в Берлин советником посольства, но вскоре снова возвращается в Италию в качестве поверенного в делах.

До своей отставки Горчаков служил во Флоренции и Луке, был посланником в Тоскане, советником посольства в Вене. Он вышел в отставку в 1838 г. в чине статского советника. Уход со службы был вызван не только женитьбой на Марии Александровне Урусовой, брак с которой укрепил позиции при дворе, так как семья жены была богата и влиятельна, но и отношениями с графом Нессельроде, которые были далеки от дружественных. Александр Михайлович втайне надеялся, что отставка не будет принята, но ее приняли, чем сильно задели честолюбие дипломата.

Горчаков вернулся в МИД в 1841 г. и был направлен чрезвычайным посланником в Вюртемберг. Задача Горчакова сводилась к поддержанию авторитета России как покровительницы германских стран и умелому использованию противоречий, так как создание на границах империи сильной единой Германии для России было небезопасно. Деятельность Александра Михайловича была оценена высоко. Король Вюртемберга наградил его орденом Большого Креста, а император Николай I представил его к орденам Св. Анны и Св. Владимира. В 1850 г. Горчаков получает назначение на должность чрезвычайного посланника и полномочного министра при Германском союзе.

В 1853 г. Александр Михайлович перенес личную трагедию – смерть жены, с которой они счастливо прожили 15 лет. На его плечи легла забота о своих сыновьях и о детях от первого брака Марии Александровны. Забота об их воспитании не помешала ему продолжать активную дипломатическую деятельность, которая приобрела особый вес накануне Крымской войны. В эти трудные для России годы Горчаков еще раз заявил о себе, как о дипломате высшего класса.

В 1854 г. он получает назначение на должность посла в Вену. На стороне Турции уже выступили Англия и Франция. Австрия все еще колебалась, и задача Горчакова сводилась к устранению Австрии как возможной союзницы Турции в борьбе с Россией. Задача была весьма сложной, и Николай I, провожая Горчакова в Вену, сказал ему: "Я доверяю Вам. Но я совсем не надеюсь, что Ваши усилия увенчаются успехом". Прибыв в Вену, Александр Михайлович лично убедился о ненапрасных опасениях императора. Он сразу сообщил в Петербург о

стягивании австрийских войск к Трансильвании, что угрожало русской армии на Дунае, о требовании вывода русских войск с территории Дунайских княжеств, о попытках австрийского правительства вовлечь в войну с Россией и Пруссию. Приложив огромные усилия, Горчакову удалось предотвратить вступление Австрии в Крымскую войну.

На Парижском конгрессе, начавшем работу в феврале 1856 г., интересы России представляли дипломаты А. Ф. Орлов и Ф. И. Бруннов. В Париже самого Горчакова не было, а когда работа конгресса была завершена, он уже находился в Петербурге. Его успешная деятельность по защите интересов России была высоко оценена новым императором Александром II.

Проигранная война и крах дипломатической политики графа Нессельроде заставили Александра II изменить направление внешней политики России и начать преобразовывать внутреннее управление. Нужен был новый министр иностранных дел, и главой МИДа становится Александр Михайлович Горчаков.

Александр Михайлович занял кабинет главы МИДа в трудные для России дни. Поражение в Крымской войне, какого страна не знала давно; тяжелые условия мира, из которых самым неприемлемым и даже унижительным являлся запрет держать флот на Черном море: великую державу лишили права защищать собственные берега! Ни одного союзника. Казалось бы полнейшая изоляция и в перспективе – скатывание на позиции государства второго ранга.

Но это только казалось. Усилиями Горчакова, а также опытного и высокопрофессионального аппарата министерства, авторитет государства удалось быстро восстановить. В своем знаменитом циркуляре от 21 августа (2 сентября) 1856 г. Горчаков изложил основы того курса, которого он придерживался все годы своего пребывания в должности. Ключевая фраза документа гласила несколько загадочно: "Говорят, что Россия сердится. Россия не сердится. Россия сосредотачивается" [2, с.212]. Но тут же следовало разъяснение: Россия намерена впредь руководствоваться исключительно своими государственными интересами. В его циркуляре говорилось – и это звучит весьма современно, – что внешняя политика призвана обеспечить благоприятные условия для проведения внутренних реформ: "Обстоятельства сложились так, что мы вернули себе полную свободу действий. Император полон решимости посвятить свои заботы, прежде всего благосостоянию своих подданных и развитию внутренних ресурсов страны..." [2, с.211].

Отказ от принципов Священного союза Горчаков облек в присущую ему дипломатическую форму: Опекунская "...деятельность, проникнутая заботой о многих правительствах, из которой Россия не извлекала для себя никакой выгоды, использовалась для того, чтобы обвинить нас в стремлении к какому-то мировому господству" [2, с.212].

В качестве непосредственной задачи перед российской дипломатией 50–60-х гг. XIX в. было поставлено добиться отмены тяжелых и унижительных для России статей Парижского мира 1856 г., прежде всего восстановления ее суверенного права держать флот на Черном море и возвращения утраченной Южной Бессарабии.

Результаты курса Горчакова не замедлили сказаться. Антирусская позиция Австрии обошлась ей дорого. Потеряв симпатии Петербурга Габсбургская монархия не обрела поддержки ни в Лондоне, ни в Париже и была последовательно вытеснена из Италии и из Германии. Не Россия, а Австро-Венгрия постепенно скатилась на уровень державы второго ранга. Французский император Наполеон III, не сумевший оценить всю важность сотрудничества с Россией, потерпел поражение в войне с Пруссией в 1870 г., что открыло путь к созданию могущественной Германской империи. Таковы были лишь некоторые итоги в попытке "поставить Россию на место".

В 1871 г. Горчаков добился отмены самого тягостного условия Парижского мира 1856 г. – запрета держать военный флот на Черном море. Парижский договор, по сути дела, лежал в обломках. Акция канцлера высоко оценивается в российской историографии как крупный успех дипломатии Горчакова. Однако не все было так просто.

Воля Александра II была изложена в циркуляре Горчакова от 19 (31) октября 1871 г. Ни одна держава, помимо Пруссии не признала этого решения, и перед МИД встала труднейшая задача: как добиться согласия "европейского концерта"?

В аппарате МИД опасались столкнуться с отказом в принятии циркуляра и получить контрдекларацию держав о сохранении условий Парижского договора. В итоге Лондонская конференция 1871 г., по сути дела, признала выдвинутые в циркуляре Горчакова положения и приняла решение о пересмотре некоторых положений Парижского мира 1856 г.

Важнейшей чертой внешнеполитических концепций А. М. Горчакова был их политический прагматизм. Он никогда не ставил перед собой несбыточных целей.

Политический реализм канцлера подвергся тяжелому испытанию в годы Восточного кризиса 1875–1878 гг., когда на восстание против Османского господства поднялись народы Боснии, Герцеговины, Болгарии, на помощь которым пришли Сербия и Черногория. Успех им могла обеспечить только поддержка России. Не просто далось Александру II и Горчакову решение начать войну, "крымский синдром", опасение схватки с половиной Европы довлели над ними. Они пошли на жертвы, с которыми трудно было примириться, в виде отказа от планов создания большого славянского государства на Балканах и согласия на австрийскую оккупацию Боснии и Герцеговины. Горчакову приходилось спускаться с небес на землю очень влиятельных лиц, мечтавших об "изгнании турок из Европы". Головокружения от успехов он никогда не испытывал, лишь недалёковидные политики полагают, что можно,

пользуясь моментом, прижать оппонента к стене и навязать ему неприемлемые условия. Такого рода урегулирование испытания временем не выдерживает, и развал "крымской системы" тому доказательство.

Тяжелыми выдались последние для Горчакова годы: старость, болезни, одиночество, самонадеянное, а то и высокомерное отношение "молодых". Вынужденные компромиссы приписывались его неспособности постоять за Россию: канцлер одряхлел не только телом, но и умом и стал робок сверх всякой меры.

Горчаков надеялся на "малую войну", полагая, что преодолевать Балканский хребет не придется. Но война выдалась трудной, продолжительной и закончилась у стен Константинополя подписанием Сан-Стефанского мира. А на горизонте замаячила опасность новой войны, с участием Великобритании, Австро-Венгрии и Турции. В таких условиях приходилось думать лишь о том, как сохранить достигнутое.

Летом 1878 г. пришлось отправиться на конгресс в Берлин. Здесь германский канцлер Бисмарк, назвавший себя "честным маклером", свел свою роль к тому, что открывал заседание и удалялся, оставляя российских делегатов на растерзание англичан и австрийцев, при почтительном молчании французов и итальянцев. Во главе российской делегации стоял А. М. Горчаков – фигуры равной ему в российской дипломатии не существовало.

Канцлер был вынужден пойти на значительные уступки, что было воспринято в России с непониманием и крайним раздражением. Виноватыми стали дипломаты, к несчастью для себя представлявшие страну на конгрессе. По рукам ходили листки с речью И. С. Аксакова: "Не собрались ли мы... хоронить великое, святое дело, хоронить русскую славу, русскую совесть?". Западные державы "срывают с России победный венец" и преподносят взамен "шутовскую с гремушками шапку". "Слово немеет, мысль останавливается пред этим колобродством русских дипломатических умов, пред этой грандиозностью раболепства" [Цит. по: 2, с.99].

Можно себе представить впечатление, произведенное на 80-летнего канцлера подобным словоизвержением. Редко когда впечатление в умах современников столь разительно отличалось от суда истории. Но все же Берлинский трактат возвращал России Южную Бессарабию, позволил ей усилить позиции на Кавказе. Он стал крупнейшей вехой в судьбах балканских народов: была признана государственная независимость Сербии, Черногории и Румынии, и они получили территориальные приращения. Произошло возрождение государственности болгарского народа, хотя и в пределах урезанной территории.

Еще три года после Берлинского конгресса Горчаков стоял во главе министерства иностранных дел. Он по-прежнему прилагал усилия для сохранения стабильности в стране и "равновесия сил" в Европе. Но

годы брали свое, и в 1880 г. он уезжает за границу для лечения, сохранив за собой пост министра. Уже без его участия в 1881 г. прошли переговоры в Берлине, приведшие к заключению русско-германско-австрийского союза. В марте 1882 г. Горчаков уходит в отставку с поста министра иностранных дел, сохранив за собой чин государственного канцлера и должность члена Государственного совета. Отойдя от активной политической жизни, он часто проводит время с друзьями, много читает, диктует воспоминания о своей жизни и дипломатической деятельности – прекрасную память он сохранил до последних дней.

Александр Михайлович Горчаков скончался в Баден-Бадене 27 февраля 1883 года. Похоронен он был в Петербурге, в фамильном склепе рядом с женой и старшим сыном.

А. М. Горчаков вписал свое имя в историю России. Много из его наследия может служить примером для дипломатов и государственных деятелей других стран: преданность Родине, служение ее интересам, умение стратегически мыслить, упорство в достижении цели.

Литература

1. См. напр.: **Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения.** – М.: Международные отношения, 1998. – 406 с.; Бушуев С. К. А. М. Горчаков / С. К. Бушуев. – М.: ИМО, 1961; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX. – М.: Наука: ГРВЛ, 1978. – 436 с.; Виноградов В. Н. Князь А. М. Горчаков – министр и вице-канцлер / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история (далее – НИИ). – 2003. – № 2. – С. 172–196; Виноградов В. Н. Князь А. М. Горчаков: триумф в Лондоне и черные дни в Берлине / В. Н. Виноградов // НИИ. – 2003. – № 3. – С. 123–151; Дебидур А. Дипломатическая история Европы: в 2 т. / А. Дебидур. – Ростов-на-Дону, 1995. – Т. 1. – 1995. – 510 с.; Дружинин Н. М. Внешняя политика России (XIX в.) / Н. М. Дружинин. – М., 1988; История дипломатии. – М.: Политическая литература, 1959. – Т. I. – 612 с.; Киняпина Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX в. / Н. С. Киняпина. – М.: Наука, 1974. – 280 с. 2. **Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения.** – М.: Междунар. отношения, 1998. – 406 с.

Русаков К. А. Канцлер А. М. Горчаков: 25 лет во главе внешнеполитического ведомства России

Статья представляет собой очерк жизненного и политического пути одного из величайших российских дипломатов – князя А. М. Горчакова.

Ключевые слова: Россия, А. М. Горчаков, дипломатия.

Русаков К. А. Канцлер О. М. Горчаков: 25 років на чолі зовнішньополітичного відомства Росії

Стаття є нарисом життєвого та політичного шляху одного з найвидатніших російських дипломатів – князя О. М. Горчакова.

Ключові слова: Росія, О. М. Горчаков, дипломатія.

Rusakov K. A. Chancellor Gorchakov: 25 years as the head of the Russian Ministry of Foreign affairs

The article devoted to the life and politics of one of the greatest Russian diplomats – prince Gorchakov.

Keywords: Russia, Gorchakov, diplomacy.

УДК 94(420:54.03)«1832/1833»

В. В. Савенков, І. Ю. Савенкова

**ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ТРАНС-БЛИЗЬКОСХІДНИХ
КОМУНІКАЦІЙ У КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ У БРИТАНСЬКОМУ
СУСПІЛЬСТВІ НАВКОЛО МОНОПОЛЬНОГО СТАТУСУ
ОСТ-ІНДСЬКОЇ КОМПАНІЇ (1832–1833)**

Однією з найважливіших складових сучасної світової політики, значення якої, до того ж, має стійку тенденцію до зростання, є комплекс проблем, пов'язаних з формуванням та функціонуванням транснаціональної системи транспортних коридорів. Боротьба за створення нових та контроль над вже існуючими маршрутами транспортування промислових виробів, продуктів харчування, а головне – енергоресурсів, стає усе більш запеклою у міру розвитку процесів глобалізації. Згадана проблема є досить актуальною й для сучасної України, яка, з одного боку, має дуже вигідне геополітичне становище як транзитна країна, а з іншого – енергозалежну економіку. За таких умов необхідність забезпечення ефективної реалізації найкращого у Європі транзитного потенціалу нашої країни – її вигідного географічного положення, потужної транспортної системи та інфраструктури, наявного наукового й освітнього середовища – має спонукати фахівців до виробки в цьому питанні зваженого політичного курсу на основі балансу інтересів суспільства, суб'єктів природних монополій та споживачів транспортних послуг.

Невід'ємним елементом процесу формування такого курсу, на наш погляд, є пильне дослідження історичного досвіду процесу створення та експлуатації найважливіших міжнародних комунікацій на Близькому Сході, який також має високий транзитний потенціал. Зокрема, можна навести приклад Суецького каналу, який сьогодні не тільки забезпечує швидкий та безпечний транзит морських вантажів між Європою та Південної Азією і Східною Африкою, але й приносить суттєві прибутки

у скарбницю Єгипту [1]. Однак, не варто забувати, що свого часу проекти як цієї транспортної артерії, так і інших транс-близькосхідних комунікацій ставали об'єктами запеклої політичної та дипломатичної боротьби, яка точилася не тільки між провідними державами того часу, але й всередині останніх – між різними владними угрупованнями, кожне з яких мало свій інтерес у зазначеному транзиті. Дана стаття присвячена дослідженню специфіки такої боротьби, що розгорнулася на початку 30-х рр. XIX ст. всередині суспільства країни, яка була більш за всіх інших зацікавлена у близькосхідному транзиті – Великобританії. Зміст цієї боротьби у той час визначався зіткненням інтересів привілейованої Ост-Індської компанії (далі – ОІК), яка до того часу ще зберігала низку преференцій у справі англо-індійського сполучення, та "сторонніми" – підприємцями, яких міркування бізнесу спонукали до пошуку та розвитку найшвидших та найзручніших шляхів доступу до Індії.

Незважаючи на те, що певні аспекти історичного шляху британської ОІК достатньо розкрито у численних спеціальних працях, а також роботах з історії зовнішньої та колоніальної політики Великобританії, економічної історії Індії тощо, питання, пов'язані з еволюцією монопольного статусу Компанії, розглядаються, передусім, у загальному контексті її взаємин з англійською державою [2]. При цьому дослідники, аналізуючи ту чи іншу хартію Компанії, як правило, обмежуються простою констатацією факту укріплення чи то послаблення її позицій на східних ринках. Разом з тим, різні аспекти процесу політичної боротьби, яка відбувалась у британському суспільстві навколо прийняття кожної з хартій, позиції провідних представників промислових та комерційних кіл щодо цієї проблеми, залишаються прихованими від читача [3]. Ми спробуємо певною мірою вилучити цей недолік, дослідивши місце, яке займала проблема розвитку транс-близькосхідних комунікацій у боротьбі навколо монополії ОІК під час обговорення її чергової хартії (1832–1833 рр.).

Запекла боротьба навколо відновлення монополії "поважної корпорації з Ліденхол-стріт" (ОІК. – *I.C.*) розпочалася у британському суспільстві ще задовго до завершення терміну дії чергової хартії Компанії, який спливав у 1833 р. Сила та гострота критики, якій у Великобританії було піддано згадану Компанію, пояснюється, передусім, характером соціально-політичних та економічних процесів, які бурхливо розвивались у Сполученому Королівстві. Монополія на східну торгівлю, що нею до недавнього часу користувалась ОІК, усе більше суперечила головним принципам фритредерського руху, який швидко набирив обертів на хвилі першої промислової революції.

Стрімке зростання машинного виробництва, розвиток текстильної, металургійної, машинобудівної галузей промисловості, а також суднобудування спричинили потребу Великобританії у зовнішніх джерелах дешевої сировини – чорних та кольорових металів, бавовни, деревини, вовни, селітри, барвників тощо [4, с.348–358; 5, с.231–235,

237]. Не менш нагальною була проблема збуту – починаючи з середини 20-х рр. XIX ст. європейські країни та США усе ефективніше захищали власних виробників від масових британських товарів за допомогою високих митних тарифів [6, с.28; 7, с.XIII–XIV; 8, с.1–5]. Єдиною альтернативою у справі забезпечення промисловості дешевою сировиною та порятунку внутрішнього ринку від перенасичення готовою продукцією залишались ємні (як здавалось на той час – взагалі бездонні. – *В.С., І.С.*) ринки країн Сходу, і передусім – Індії та Китаю [9, с.88–89]. У якості ж найбільш дієвого засобу розв'язання цих поєднаних між собою завдань фритредери розглядали забезпечення необмеженого доступу до цих перспективних ринків збуту широкого кола британських промисловців та торговців. В історичній літературі такі підприємці отримали назву "сторонніх", "аутсайдерів", оскільки не мали привілейованого статусу та виступали у зовнішній торгівлі самостійно.

Здавалося б, згадану вище проблему мав вирішити ще акт парламенту (хартія) від 21 липня 1813 р., за яким Компанію було позбавлено виключної монополії на торгівлю зі Сходом. Дійсно, вже за перші півтора десятиріччя дії нової хартії завдяки діяльності приватних торговців загальна сума експорту з Великобританії до країн Сходу зросла з 1741 тис. ф. ст. до 4035 тис. ф. ст., а імпорту з цих країн, відповідно, з 6298 тис. до 10543 тис. ф. ст. [10, с.30–31]. Найбільш показовими були темпи зростання вивозу мануфактурних тканин – з 812 тис. до 44284 тис. ярдів [11, с.97]. Однак на практиці діяльність "аутсайдерів", як і до того, утруднювалася цілою низкою обмежень. Окрім дуже вигідної чайної торгівлі (ст.VIII), ОІК вдалося залишити за собою монополію на торгівлю з Китаєм (ст.II), а також право на видачу ліцензій приватним торговцям, які прагнули торгувати з Цейлоном, Малаккою, Явою, островами Індійського та Тихого океанів тощо (ст.VI) [12, с.1123–1125]. І навіть придбавши недешеву ліцензію (у видачі якої Рада директорів ОІК легко могла відмовити. – *І.С.*), "аутсайдери" повинні були використовувати для перевезення вантажів судна тоннажем не менш, ніж 350 т. (ст.XIII), на шляху до Індії обов'язково заходити до будь-якого порту Сполученого королівства, надавати докладний звіт про характер вантажу, дату відправки та пункт призначення (ст.VII, X, XIV), реалізацію товарів здійснювати лише у Мадрасі та Калькутті (ст.XI), а також виконувати багато інших обтяжливих процедур, якими регламентувалась їх торговельна діяльність на Сході (Див., напр.: ст.XV–XXXIII) [12, с.1126–1134].

Як наслідок, саме у цей період набувають остаточного оформлення нові риси протистояння монополії ОІК. Якщо у попередні століття головний наступ на позиції ОІК вівся, як правило, з боку британських аристократів та купців Сіті (які самі намагалися долучитися до багатств, що їх обіцяла ост-індська торгівля через утворення власних компаній за принципом, аналогічним ОІК. – *І.С.*), то у кінці XVIII – першій третині XIX ст. виникли принципово нові суспільні об'єднання,

які прагнули, внаслідок остаточного вилучення Компанії з англо-індійського торговельного обміну, взагалі змінити весь характер останнього. Представниками таких організацій були, як правило, текстильні промисловці, приватні купці та судновласники Сполученого королівства. На той час ці "аутсайтери", які досить впевнено почувались на добре знайомих європейських та американських ринках, ще не накопичили достатньо досвіду та оборотного капіталу для ведення регулярної торгівлі з віддаленими заморськими територіями, і тому цілком закономірно вважали усі обмеження та бюрократичні перепони, що їх було встановлено за умовами хартії 1813 р., зайвою перешкодою на і без того небезпечному та важкому шляху і вимагали їх перегляду.

Однією з найбільш впливових "аутсайдерських" організацій була Ліверпульська Ост-Індська асоціація, заснована у 1812 р. купцем Джоном Гладстоном (1764–1851), який свого часу серйозно зацікавився індійським ринком. Саме його фірма – "John Gladstone & Co." – була першою приватною компанією, яка відправила до Індії судно з товарами після скасування виключної монополії ОІК [13, с.119–120]. Об'єднавши у своїх лавах непривілейованих промисловців та судновласників, Ліверпульська Ост-Індська асоціація невдовзі висунула власну програму розвитку східної торгівлі Великобританії.

Вказуючи на невпинне зменшення обсягів англо-індійського торговельного обміну та, як наслідок, посилення позицій головних конкурентів Великобританії, і, передусім – французів, члени асоціації пояснювали цю обставину органічною неспроможністю Компанії пристосуватись до нового типу економічних відносин, що в свою чергу, серйозно загрожувало інтересам країни на Сході [14, с.257–264]. Виходячи з цього, в основу програми було покладено вимогу ліквідації монополії ОІК на торгівлю з Китаєм та остаточне усунення всіх перешкод для вільної торгівлі з Індією. Інтереси асоціації було представлено і в парламенті – у 1818 р. Дж. Гладстон та кілька його однодумців стали членами палати громад, і протягом 20-х рр. ХІХ ст. неодноразово входили до складу спеціальних парламентських комітетів з "підтримання та покращення зовнішньої торгівлі країни" [Див., напр.: 15, к.863].

Подібні суспільні об'єднання у кінці 20-х – на початку 30-х рр. розгорнули активну пропаганду проти монополії ОІК у Манчестері, Глазго, Бірмінгемі, Лідсі, Брістолі та інших містах Сполученого королівства. Розмах пропагандистської кампанії мав безпрецедентний характер. Один з найбільш послідовних супротивників ОІК – публіцист та видавець, член парламенту Джеймс Сілк Бекінгем (1768–1855) у 1829 р. вирушив у турне провідними промисловими центрами Великобританії з лекціями. Наводячи численні факти зловживань та корупції з боку керівництва ОІК (головним чином – у справі видачі патентів "аутсайдерам". – *I.C.*), він переконливо доводив згубний вплив існування ост-індської монополії не тільки на зовнішню торгівлю, але й

на соціально-економічні відносини всередині країни [10, с.30–35; 39–40]. Теоретичне обґрунтування необхідності розповсюдження принципів фритреда на володіння ОІК було здійснено також у працях провідних економістів того часу: Д. Рікардо (1772–1823), Т. Р. Мальтуса (1766–1834), Дж. С. Мілля (1806–1873), Дж. Р. Маккуллоха (1789–1864) та ін. [16]. Наслідком цього стало різке зростання кількості петицій, поданих до парламенту, з вимогами взагалі не продовжувати хартію ОІК [17].

Специфічною рисою протистояння навколо ост-індської монополії у цей період було також те, що воно являло собою неодмінну складову загальнобританської боротьби за реформу виборчого права. Кількість "аутсайдерів" у парламенті на початку 30-х років була ще незначною, у той час, як ОІК мала там солідне лобі – близько 60 депутатів, з них 9 – члени Ради директорів компанії [18, с.285–286]. Отже, забезпечення для себе більшості у парламенті розглядалось приватними підприємцями як неодмінна передумова успішного розв'язання давнього завдання – скасування решток привілеїв ОІК та переходу до ефективного опанування східних ринків.

Разом з тим, на початку 30-х рр. XIX ст. боротьба навколо монопольного статусу ОІК набуває ще одного нового аспекту – до традиційних вже закидів у корупції та невідповідності її діяльності британським національним інтересам на Сході, на адресу Компанії у цей період було додано ще й обвинувачення у "недалекоглядній політиці" в питанні розвитку нових, перспективних шляхів англо-індійського сполучення. Окрім іншого, умови хартії 1813 р. визначали єдиний шлях, яким повинні були користуватися усі приватні торговці, що бажали торгувати з Індією – навколо мису Доброї Надії (12, ст. XXXIII, с.1134). Дійсно, цей маршрут на той момент вважався основним як для потреб вантажоперевезень, так і для транспортування пошти та пасажирів, оскільки був не тільки добре вивченим, але й відносно безпечним. За результатами наполеонівських воєн Великобританія отримала контроль над Капською провінцією, о. Маврикій, Сейшельськими островами та о. Цейлон, забезпечивши собі, таким чином, повну монополію сполучення з Індією. Вітрильні судна ОІК – "Ост-Індіамен", які за озброєнням майже не поступалися найкрупнішим військовим кораблям того часу, досить успішно здійснювали усі торговельні операції Компанії [19, с.180–197].

Єдиним, але дедалі більш відчутним недоліком цього маршруту була його велика протяжність. І якщо ОІК протягом століть її діяльності цілком влаштувався на цей традиційний шлях, то "аутсайтери" вже не могли миритись із у край низькою швидкістю ведення торговельних операцій, у яких шлях лише в одному напрямку нерідко займав більше півроку [20, дод.6, с.34–35]. Поворот до політики фритреду та, як наслідок, постійне збільшення торговельного обороту, в край загострили конкурентну боротьбу "сторонніх" компаній, особливо – так званих "керівних агентств" або "посередницьких домів" (Managing Agency

Houses), які прагнули до швидкого освоєння східних ринків [18, с. 181, 193, 243]. Розгалужена ж мережа військово-торговельних комунікацій (переважно – караванних шляхів. – *В.С.*), що існувала на території Османської імперії й протягом багатьох століть використовувалась у якості сполучної ланки між Європою та Азією, через свою архаїчність усе менш відповідала потребам британської економіки, яка швидко розвивалася.

Саме нагальна потреба у більш швидких каналах передачі ділової кореспонденції, що виникла за цих умов, надала "аутсайдерам" ініціюючого поштовху до пошуку нових шляхів на Схід. При цьому, однак, характерним було те, що ініціатива в такому пошуку виходила не тільки із Сполученого королівства, але й зі Сходу. Певною мірою це пояснюється тим, що населення британських комерційних громад в Індії, так званих "англо-індійців" (Anglo-Indians), чисельність яких на початку ХІХ ст. швидко зростала, у своїй підприємницькій і суспільній діяльності було тісно пов'язане із метрополією. Знаходячись в Індії, ці підприємці набагато краще за своїх співвітчизників бачили реальні перспективи володінь ОІК для швидкого накопичення капіталів. Як правило, це були колишні службовці ОІК, які засновували в провідних індійських портах власні посередницькі агентства, що займалися, переважно, перепродажем індійської сировини та готової продукції з метрополії. При цьому вони не тільки мали офіси та власних торговельних представників у Лондоні, але й зазвичай зберігали накопичений капітал у столичних банках. Через це саме англо-індійці прагнули підтримувати з метрополією більш тісний зв'язок через прискорення доставки поштових відправлень та пасажирських перевезень. Крім того, англійські переселенці, виїжджаючи на Схід, частіше за все, зберігали традиційні уподобання й потреби у побуті, у тому числі – й потребу в регулярному отриманні зі Сполученого королівства свіжої інформації про життя близьких, новини політики, економіки, культури, спорту та ін. [21, с.136–144; 22].

Можливість розв'язання зазначеної проблеми "англо-індійці" пов'язували, передусім, із використанням принципово нового транспортного засобу – пароплава, який на початку 20-х рр. вже досить широко й успішно експлуатувався на річках та каналах Британських островів. З метою якнайшвидшої організації регулярного сполучення з метрополією, за сприяння генерал-губернатора лорда Емхерста (1773–1857), "англо-індійцями" у провідних портових містах Індії – Бомбеї, Мадрасі та Калькутті було утворено "парові комітети" (Steam Committees) та організовано грошові підписки на придбання пароплавів та всього необхідного для їх експлуатації [23, с.675–677; 726–727]. Втім, перша ж спроба прискорити у такий спосіб англо-індійське сполучення, що була здійснена капітаном Дж. Г. Джонстоном на пароплаві "Ентерпрайз" у 1825 р., зазнала невдачі. Виконуючи регламентації ОІК щодо маршруту доступу до Індії, Джонстон вирушив навколо мису Доброї Надії, однак непристосованість невеликого за розміром

"Ентерпрайза" для значних за протяжністю океанських маршрутів не дозволила йому в кінцевому підсумку перевищити швидкість "Ост-Індіамен" [20, дод.1, с.5].

Набагато більшу ефективність пароплав продемонстрував на альтернативному маршруті, який пролягав від Бомбея через Червоне море та Єгипет до Середземного моря, а звідти – через Гібралтар до портів Сполученого Королівства. Цей маршрут був для англійців найзручнішим: він не тільки скорочував відстань до Індії майже вдвічі, але й містив відносно малий проміжок суші – Суецький перешийок, що в свою чергу, суттєво зменшило витрати на організацію наземного транзиту. Плавання цим маршрутом було, за суттю, каботажним та відносно безпечним для тодішніх парових суден, адже значну частину маршруту пароплав рухався уздовж західного узбережжя Індії та Аравійського півострова. Вже перший рейс цим маршрутом, здійснений у 1830 р. пароплавом "Х'ю Ліндсей" (багатозначно названим на честь тодішнього голови Ради Директорів ОІК. – *В. С.*), довів повну придатність транс-египетського маршруту для потреб швидкого англо-індійського сполучення. Пошта та пасажери з Бомбея, які вирушили на цьому судні, досягли Лондона за 59 днів, тобто вдвічі швидше, ніж зазвичай на "Ост-Індіамен" [23, с.744]. Подальші ж поїздки "Х'ю Ліндсея" лише підтвердили вірність розрахунків "англо-індійців".

Однак згадані успіхи не знайшли розуміння на Ліденхол-стріт. Більш того, 14 березня 1832 р. Таємний комітет Ради директорів ОІК направив губернатору Бомбея серу Джону Малькольму (1769–1833) (який й організував перший експериментальний рейс новим маршрутом. – *В. С.*) депешу, у якій забороняв "вдаватись до будь-яких подальших заходів у цьому напрямку, пов'язаних із витратами, без нашої попередньої санкції на це" [20, дод.2, с.11; 23, с.759]. В Індія-хауз (правління ОІК. – *І. С.*) досить нервово реагували на сам факт діяльності "парових комітетів" та представників індійської адміністрації, і, якщо й відповідали на їх звернення по допомогу, то лише вказуванням на "надмірні витрати", пов'язані з цією діяльністю [23, с.758–759]. Фінансовий аспект недаремно постійно фігурував у листуванні Ради директорів із представниками британської адміністрації в Індії. Економічне становище ОІК, яке було, за суттю, нестабільним вже на початок ХІХ ст., почало швидко погіршуватися після скасування її виключної монополії. Величезні витрати на утримання численного адміністративного апарату, гарнізонів у провідних форпостах індійських володінь з'їдали майже всі прибутки Компанії.

За таких умов Рада директорів, яка й без того не відрізнялась ентузіазмом щодо будь-яких нововведень, пропонованих приватними торговцями, однозначно негативно сприймала проекти, пов'язані зі значними фінансовими витратами. І хоча керівництво Компанії час від часу направляло представникам індійської адміністрації (переважно – до Бомбея, де справи розвитку нової лінії комунікацій розвивались

успішніше за все. – *В. С.*) списки запитань, що стосувалися вартості комунікаційних нововведень та можливих прибутків від їх реалізації у майбутньому, на Ліденхол-стріт все ж вважали, що прискорення доставки офіційної кореспонденції в цілому не виправдовує високих витрат на будівництво та експлуатацію пароплавів. Останньою краплею у цьому відношенні став фінансовий звіт Дж. Малькольма про експериментальний рейс "Х'ю Ліндсея" – провівши власні підрахунки, Рада директорів з'ясувала, що реальна вартість цієї експедиції майже вдвічі перевищувала попередні розрахунки губернатора [23, с.758]. Певну роль також зіграло побоювання директорів, що розвиток більш швидкого та регулярного сполучення поверне до Індії ще більш широку увагу бажаючих пожитися її ресурсами та ускладнить й без того непросту боротьбу за збереження торговельних позицій Компанії. Отже, після певних коливань керівництво ОІК остаточно визначилось з позицією стосовно проблеми розвитку транс-єгипетських комунікацій, змусивши "аутсайдерів" тим самим додати згадану проблему до числа головних аргументів на користь позбавлення ОІК решти привілеїв.

На той час рейси "Х'ю Ліндсея" вже встигли повернути до нового шляху англо-індійського сполучення широку увагу як в Індії так і на Британських островах. Успіхи та перспективи пароплавного сполучення з Індією знаходили широке висвітлення на сторінках преси, зокрема, калькутського часопису "Куотерлі орієнтал мегезін", лондонських "Ейшиетік джорнел" та "Орієнтал геральд" (до речі, видаваного Дж. С. Бекінгемом. – *І.С., В.С.*), спеціалізованих видань на кшталт "Механікс Мегезін" тощо [24]. Останньому значною мірою сприяла хвиля банкрутств, яка прокотилася серед британських посередницьких торгових домів в Індії у 1829–1833 рр. та зробила наявність швидких і регулярних комунікацій з цією країною чи не найважливішим фактором, що був необхідний для нормального функціонування Лондонської біржі [25, с.164].

Зрозуміло, що за тодішніх засобів сполучення неможливо було спрямувати весь обсяг англо-індійського товарного обміну на новий маршрут, адже на ньому ще не існувало ані обладнаних портів, ані будь-якої інфраструктури для швидкого перетинання вантажами Суецького перешийку. Однак організація експрес-перевезень пошти, і передусім, урядової та ділової кореспонденції та пасажирів, вже на той час була цілком можливим завданням. Розуміючи це, кілька великих торгових домів Лондона зацікавились проектом організації експрес-лінії передачі ділової кореспонденції. У цьому місті також було утворено "паровий комітет", основні завдання якого були ідентичними до англо-індійських.

Думка про те, що прискорення обміну комерційною кореспонденцією може значно сприяти розвитку торговельних операцій в Індії, знаходила все більше прихильників і в інших британських містах. Так, представники торгової палати Ліверпуля ще 30 травня 1831 р. виступили з ініціативою подання до парламенту петиції з вимогою

припинити дію прийнятого ще у 1813 р. акту, згідно якого відправка листів, що йшли до Індії та у зворотному напрямку, мала коштувати не більше двох пенсів за одиницю [26, с.173]. Ініціативу невдовзі було підхоплено в Манчестері, Бірмінгемі, Лідсі, Глазго та в інших містах Сполученого королівства: на думку підприємців, згаданий захід мав підвищити рентабельність використання нового маршруту, та, як наслідок, сприяти його розвитку [23, 727, 734–735].

Окрім того, розрахунки "аутсайдерів" передбачали транспортування новим маршрутом й самих товарів – на початку 30-х рр. XIX ст. у середовищі британських текстильників швидко набувала популярності думка про доцільність переходу на дешеву бавовняну сировину з Індії (27, с. 107–108, 179–180). Певну зацікавленість проєкти транс-близькосхідного сполучення почали викликати й у військових, які розглядали можливість використання комунікаційної лінії для забезпечення безпеки кордонів Індії тим пильніше, чим більшим ставав ступінь контролю британської держави над індійськими володіннями ОІК [28, с. 1–4; 162–163].

Логічним наслідком широкого обговорення у британському суспільстві нової проблеми, що виникла у взаєминах керівництва ОІК із "аутсайдерами", була постановка цієї проблеми на порядок денний у парламенті. Так, ще 27 січня 1832 р. палата громад санкціонувала призначення Спеціального комітету, який мав на меті вивчення "існуючого стану справ ОІК, а також стану торгівлі між Великобританією, Ост-Індією та Китаєм" [29, к.1020–1025]. Очолив комітет президент Контрольної ради (палати) зі справ Індії (відділ британського уряду, заснований у 1773 р. для контролю над діяльністю ОІК; його члени призначалися королем, а його голова міг бути членом кабінету міністрів. – *I. C.*) сер Чарльз Грант (1778–1866).

Серед широкого кола аспектів діяльності ОІК – торговельного, фінансового, суспільного, військового тощо, яке мав дослідити Комітет, належне місце займала проблема пароплавного сполучення з Індією [23, с.675–766; 30, с.5–8, 37; 31, с.101–102; 32, с. 214–219]. Комітетом було складено списки запитань, які стосувались діяльності адміністрації генерал-губернаторств, "парових комітетів", та приватних осіб у рамках розв'язання згаданої проблеми. Ознайомившись зі свідоцтвами основних учасників процесу, статистичними даними а також поточним листуванням між Радою директорів та "людьми на місцях", зокрема – Дж. Малькольмом, лордами Емхерстом та Бентінком (1774–1839), комітет дійшов досить невизначених висновків.

Єдине, що взагалі не викликало сумнівів – це те, що використання тодішніх пароплавів для прискорення сполучення з Індією маршрутом навколо Африки було недоцільним [23, с.494–495]. Відносно ж маршруту через Єгипет та Червоне море залишалося ще багато нерозв'язаних проблем: не було ще складено повної картографічної бази незнайомої для англійців та досить небезпечної акваторії (особливо це

стосувалось басейну Червоного моря, де кораблі могли користуватись лише відносно вузьким водним проходом, решта ж акваторії була сповнена кораловими рифами та підводними скелями. – *В. С.*); відсутні були стаціонарні вугільні станції на шляху між Бомбеєм та Суецом, наявності яких вимагали недосконалі парові машини суден; дані щодо експериментальних рейсів були неповними; та, головне, фінансова доцільність усього підприємства (особливо – приймаючи до уваги існуючий стану справ ОІК) вважалась більш ніж сумнівною.

Серед факторів, які перешкодили прийняттю парламентським комітетом безпосередньої рекомендації про надання урядової допомоги розвитку нового шляху англо-індійського сполучення, була й недостатня інформованість про його реальні перспективи, а також специфіку регіону, через який він мав пролягти. І це не дивно, адже в історії Туманного Альбіону вже траплялись випадки, коли заповзятливі шахраї втягували уряд у різного роду спекуляції навколо неіснуючої торгівлі з далекими заморським країнами, як це зробила, наприклад, Компанія Південних морів століттям раніше [33]. На початку ж ХІХ ст. організація таких підприємств вже перетворилась на звичайну практику, яка набувала особливої активності напередодні чергової економічної кризи

Як наслідок, звіт Спеціального комітету, поданий на розгляд парламенту у серпні 1832 р., був позбавлений практичних рекомендацій відносно майбутніх перспектив англо-індійського пароплавного сполучення та обмежувався простою констатацією факту "отримання відомостей стосовно засобів розширення азійської торгівлі, парового судноплавства" та ін. [32, с.60]. Здавалося б, такі висновки комітету не залишали англо-індійським ентузіастам жодного шансу. Однак подальший розвиток подій невдовзі спричинив повторне підняття проблеми розвитку транс-близькосхідних комунікацій вже на державному рівні.

За період діяльності Спеціального комітету відбулися серйозні зміни як у Сполученому королівстві, так і за його межами. По-перше, 7 червня 1832 р. отримав королівське затвердження (*Royal Assent*) та набув сили закону білль про виборчу реформу, який до того з третьої спроби був вотований у парламенті після напруженої боротьби. Вибори до нового парламенту, які завершилися у грудні того ж року, зафіксували суттєве посилення позицій не тільки самої партії вігів – ініціаторів парламентської реформи – на чолі з Ч. Греєм (1764–1845) та лордом Дж. Расселом (1792–1878), але й широкого кола приватних підприємців, у тому числі – й представників "сторонніх" компаній, пов'язаних зі східною торгівлею, що надало останнім можливості завдавати більш безпосереднього впливу на формування політичного курсу уряду. Окрім того, членами парламенту стало багато з ідеологів вільної торгівлі, зокрема, Дж. С. Мілль, Д. Рикардо, Р. Кобден та ін. Позиції ж ОІК у вищому законодавчому органі Великобританії, що дозволяли їй протягом тривалого періоду стримувати наступ "аутсайдерів", було, навпаки,

значно послаблено: до реформованого парламенту потрапили лише 45 її прибічників, і з них – лише 3 директори [18, с.285–286]. Все це створювало передумови для успішного розв'язання усього комплексу проблем, пов'язаних із існуванням монополії ОІК, у тому числі – й проблеми розвитку транс-близькосхідних комунікацій.

По-друге, британські правлячі кола і без змін у парламенті мали достатньо підстав для підвищення уваги до маршрутів до Індії, які пролягали через регіон Близького та Середнього Сходу. Нещодавні Туркманчайська (1828) та Адріанопольська (1829) мирні угоди зафіксували значне посилення позицій Росії в цьому регіоні, у черговий раз вивівши Східне питання на передній план європейської дипломатії. Інший колоніальний суперник Великобританії на Сході – Франція – не тільки встановила свій контроль над Алжиром наступного, 1830 р., але й почала серйозно розглядати Єгипет (і Левант в цілому. – *В.С.*) в якості плацдарму для розширення власної експансії. Значна активізація діяльності французьких дипломатичних агентів в Єгипті та Сирії була не останнім фактором, що спричинив збройний конфлікт між єгипетським пашею Мухамедом Алі й османським султаном Махмудом II у 1831 р. [34, с.150]. Отже, у разі успіху профранцузьки налаштованого паші (а він був до нього зовсім близький наприкінці 1832 р. – *В.С.*) сфери безпосереднього впливу Росії і Франції у цьому регіоні могли зійтись, позбавивши тим самим Великобританію будь-якої можливості підтримання швидкого та безпечного сполучення з Індією. Необхідність збереження вільного доступу до Індії, що виникла за даних обставин, остаточно сфокусувала увагу британського уряду на становищі ОІК, під контролем якої на той час знаходились усі питання, пов'язані з підтриманням східних володінь Великобританії.

Зібравшись на своє перше засідання 29 січня 1833 р., оновлений парламент продовжив роботу з матеріалами багатотомного звіту Спеціального комітету. Результатом напруженої боротьби була чергова перемога уряду Ч. Грея та фрिटредерів – 28 серпня цього ж року король Вільгельм IV (1830–1837) затвердив нову хартію ОІК, згідно якій остання припиняла своє існування як торговельна організація [35, с.505–547]. Незважаючи на те, що адміністративні прерогативи ОІК за умовами цього акту зберігались майже повністю (що, в свою чергу, певною мірою обмежувало діяльність ініціаторів удосконалення англо-індійського сполучення), прийняття цього акту слід вважати поворотним пунктом у справі розвитку транс-близькосхідних комунікацій Великобританії.

По-перше, остаточне припинення торговельної діяльності ОІК (ст.4 хартії) дозволяло значно підвищити рентабельність нових маршрутів англо-індійського сполучення з перших же рейсів, насамперед, за рахунок скасування монополії на торгівлю чаєм (ст. 3), яка, приносячи значний прибуток, разом з тим не потребувала чималих витрат на спорудження величезних кораблів, що були потрібні для перевезення т. зв. масових вантажів – збіжжя, лісу, вугілля та ін. [35,

с.507].

По-друге, ліквідація будь-яких обмежень щодо шляхів та місць доступу "сторонніх" підприємців до Індії (ст.2) знімала проблему бюрократичної тяганини, що в свою чергу суттєво економило їхні час та кошти, а також відкривало широкий простір для пошуку найбільш прийнятних маршрутів сполучення з Індією.

По-третє, прийняття урядом на себе фінансових зобов'язань Компанії (ст. 4) відкривало широкі фінансові перспективи для подальшої експериментальної діяльності англо-індійців, оскільки підтримка їх зусиль віднині велась не тільки з більш ніж скромних коштів ОІК, але й з державного бюджету. До того ж, британський уряд, на відміну від Компанії, мав досить вагомі причини для швидкого розвитку середземноморського відрізка нової лінії транс-близькосхідних комунікацій, що, в свою чергу, значно зменшувало витрати самих англо-індійців.

По-четверте, значне розширення повноважень Контрольної ради спонукало Раду директорів, під тиском всебічної критики, до перегляду власної політики в економічній сфері англо-індійських відносин, у тому числі – й стосовно нових ліній сполучення. Проведення більш прогресивної (з точки зору "аутсайдерів". – *В.С., І.С.*) політики дозволяло керівництву Компанії сподіватися на певну підтримку уряду та відстрочку у справі встановлення безпосереднього державного контролю над Індією [36, с.88].

По-п'яте, самє оприлюднення у ході парламентських засідань, що передували прийняттю хартії, широкої інформації про діяльність "парових комітетів", стан дослідження нового маршруту та результати пробних рейсів мали дуже велике значення. Це допомогло припинити вагання значної кількості британських підприємців щодо здійсненності (практичності) нової лінії англо-індійських комунікацій. Т. Вегхорн, Р. Тейлор, Дж. Р. Хілл, У. Рейвен, засновники всесвітньо відомої судноплавної компанії "Пенінсулар енд Орієнтал" (P.&O.) А. Андерсон та Б. М. Віллкокс – лише найбільш відомі представники підприємницького світу Великобританії, які протягом наступних десятиліть зробили суттєвий внесок у справу розвитку транс-близькосхідних шляхів англо-індійського сполучення: їх зусиллями до того небезпечно та незручно подорож, яка тривала кілька місяців, було перетворено на комфортну поїздку, що здійснювалася в межах 4–6 тижнів.

Нарешті, по-шосте, через низку причин зовнішньополітичного характеру, і передусім – події першого турецько-єгипетського конфлікту, британський уряд змушений був успадкувати від ОІК не тільки зобов'язання перед акціонерами, але й нелегке завдання забезпечення безпеки північно-східних підступів до Індії. Керуючись такими міркуваннями, Уайтхолл був змушений не тільки підтримувати приватну ініціативу з розвитку комерційних транзитних шляхів на Близькому

Сході, але й докладати власних зусиль для створення в цьому регіоні шляхів стратегічних (найбільш яскравими прикладами можуть бути Євфратські експедиції середини 30-х – початку 40-х рр. XIX ст., а також проекти Євфратської залізниці, що були в комерційному аспекті абсолютно безглузді. – *В.С.*). У цьому відношенні дуже ілюстративною є промова відомого діяча консервативної партії сера Р. Г. Інґліса (1786–1855) у палаті громад, зроблена ще до прийняття нової хартії ОІК. Вказуючи на неприпустимість подальшого проведення Компанією "політики байдужості щодо розвитку парового судноплавства через Червоне море та Євфрат" за умов, коли Росія та Франція загрожують індійській імперії, Інґліс заключив, що "розбудова та захист прямого й швидкого сполучення між Англією та Індією є найбільш важливим для підтримання нашої імперії в Азії" [37, к.18–19]. Подальший розвиток подій показав, що ці слова багато в чому стали пророцькими.

Таким чином, зміна характеру боротьби навколо монопольного статусу ОІК, що відбувалась у першій третині XIX ст., була логічним наслідком соціально-економічних та політичних процесів у британському суспільстві. Нові виробничі сили Великобританії, які швидко розвивались внаслідок промислової революції, вимагали не тільки більш широкого доступу до ринків країн Сходу, але й забезпечення адекватних шляхів такого доступу, що, в свою чергу, дозволило б значно полегшити розв'язання проблеми забезпечення економіки "Мрячного Альбіону" джерелами дешевої сировини та ємними ринками збуту. Внаслідок цього, монополія ОІК була на той час однією з головних перешкод на шляху розвитку східного напрямку британської експансії. Усунення ж цієї перешкоди було неможливим без забезпечення "аутсайдерами" стійкої більшості у парламенті, у компетенції якого знаходилося продовження терміну дії хартії ОІК. Останнє значною мірою пояснює тісний взаємозв'язок протистояння навколо монопольного статусу Компанії з боротьбою за реформування парламенту.

Зміна балансу сил у британських правлячих колах, яка відбулася внаслідок парламентської реформи 1832 р., дозволила винести на обговорення вищого законодавчого органу країни значно ширше коло питань, пов'язаних із діяльністю ОІК, у тому числі – й проблему забезпечення швидкого та регулярного англо-індійського сполучення. Прийняття ж у 1833 р. нової хартії ОІК позначило собою поступове переведення проблеми розвитку регулярних транс-близькосхідних комунікацій з Індією до числа пріоритетних завдань зовнішньої політики Великобританії: вже наступного року зазначену проблему було поставлено на порядок денний парламенту, призначено спеціальний комітет для більш детального її розглядання, та (вперше у британській історії!) асигновано бюджетні кошти на проведення відповідних геодезичних та гідрографічних досліджень [Див., напр.: 20].

Разом з тим, дискусія навколо монопольного статусу ОІК була лише першим кроком до усвідомлення британськими правлячими колами справжнього значення нових ліній англо-індійського сполучення не тільки для успішного розвитку економіки "Мрячного Альбіону", але й для підтримання і розширення Британської імперії на Сході. Незважаючи на те, що "аутсайдерам" у 1833 р. остаточно було відкрито шлях до басейну Індійського океану, їхні ресурси були замалими для ефективного розвитку більш швидких комерційних шляхів сполучення з цим регіоном. В Уайтхоллі ж схильні були розглядати перспективи транс-близькосхідних комунікацій, передусім, з точки зору забезпечення підступів до Індії від зазіхань Франції та Росії. Переважання стратегічної компоненти у британській політиці щодо розвитку англо-індійського сполучення значною мірою затримало процес створення ефективних торговельних шляхів високої пропускної спроможності, наявність яких вже у середині XIX ст. перетворилась на необхідну передумову подальшого розвитку другої (східної) Британської імперії. Потрібні були роки для того, щоб на Даунінг-стріт остаточно переконались у нерозривному зв'язку стратегічної та економічної складової британської експансії на Схід. Особливості процесу переосмислення британськими правлячими колами ролі регіону Близького Сходу як невід'ємної ланки у транс-імперських комунікаціях у 30–80-х рр. XIX ст. потребує подальшого дослідження.

Література та примітки

1. **Згідно** заяви керівника адміністрації каналу Ахмеда Алі Фаделя, у 2007–2008 фінансовому році транзитні збори від користування Суецьким каналом сягнули 5 млрд. 113 млн. доларів. Зважаючи на те, що загальна сума надходжень до держбюджету Єгипту складає трохи більше 40 млрд. дол., експлуатація цього транзитного коридору взагалі є одним з основних джерел валютних надходжень до єгипетської скарбниці, нарівні з екпортом вуглеводнів, туристичним сектором та грошовими переказами єгиптян, що працюють в інших країнах [Електронний ресурс]: Суецкий канал принес египетской казне более \$5 млрд – Режим доступу: <http://rian.ru/economy/20080727/114995898.html>. 2. Див., напр.: **Bowen H. V.** The East India Company and Imperial Britain, 1756–1833 / H. V. Bowen – Cambridge: University Press, 2005. – P. 53–83; The Cambridge History of the British Empire: [in 9 vls.] / Ed. by H. Dodwell. – Cambridge: University press, 1929. – Vol.IV: British India, 1497–1858. – P. 589–608; Charlesworth N. British Rule and the Indian Economy 1800–1914 / N. Charlesworth. – L.: MacMillan, 1982. – 491 p.; Gardner B. The East India Company: A history / B. Gardner. – N.Y., Dorset Press, 1990 – 319 p; Keay J. The Honourable Company. A History of the English East India Company / J. Keay. – L.: Harper Collins, 1991. – 475 p.; Ilbert C. The government of India; a brief historical survey of parliamentary legislation relating to India / C. Ilbert. – Oxford : The Clarendon press, 1922. – P. 73–92; The Oxford

History of the British Empire: [in 5 vls.]. – Oxford: University Press, 2001. – Vol. 3. – P. 395–421; Mukherjee R. The Rise and fall of the East India Company / R. Mukherjee. – Berlin: Veb Deutscher Verland der wissenschaften, 1958. – 445 p.; Philips C.H. The East India Company, 1784–1834 / C. H. Philips. – Manchester: Manchester University Press, 1968. – P. 276–299; Robins N. The Corporation That Changed the World: How the East India Company Shaped the Modern Multinational / N. Robins. – L.–N.Y.: Pluto Press, 2006. – P. 133–166; Ekelund R. B. Politicized economies: monarchy, monopoly, and mercantilism / R. B. Ekelund, R. D. Tollison. – College Station: Texas A&M University Press, 1997. – P. 185–220; Thornton E. The History of the British Empire in India / E. Thornton. – L.: W. H. Allen & Co., 1859. – Vol. IV. – P. 327–548; Ерофеев Н. А. Английский колониализм в середине XIX в. / Н. А. Ерофеев. – М.: Наука, 1977. – С. 42–61; Айзенштат М. П. Фритредерство и антиколониальные традиции Просвещения (Борьба вокруг вопроса о возобновлении хартии Ост-Индской компании в 1833 г.) / М. П. Айзенштат // Из истории Просвещения: экономика, политика, идеология. – М.: ИВИ АН СССР, 1982. – С. 124–140; Фурсов К. А. Держава-купец: отношения английской Ост-Индской компании с английским государством и индийскими патримониями / К. А. Фурсов. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2006. – С. 287–295, та ін. 3. **Чи не єдиною** узагальнюючою працею, у якій міститься лише згадка про те, що серед інших проблем, які створювала монополія ОІК для "аутсайдерів", мала місце проблема розвитку транс-близькосхідних комунікацій, на сьогодні є монографія американського історика Х. Л. Хоскінса (1891–1967) "Британські шляхи до Індії" – Hoskins H. L. British Routes to India / H. L. Hoskins – L.: Frank Cass & Co., 1966. – P. 113–114. 4. **Martin R. M.** Statistics of the Colonies of the British Empire / R. M. Martin. – L.: W. H. Allen and Co., 1839. – 960 p. 5. **Baines E.** History of the Cotton Manufacture / E. Baines. – L.: Fisher, Son, and Jackson, 1835. – 544 p. 6. **Smith W. H.** The Errors of the Social System / W. H. Smith. – Birmingham: J. Drake and Longman&Co., 1834. – 42 p. 7. **Gayer A. D.** The Growth and Fluctuation of the British Economy 1790–1850. An Historical, Statistical and Theoretical Study of Britain's Economic Development / A. D. Gayer, W. W. Rostow, A. J. Schwartz. – Oxford: Clarendon Press, 1953. – 1028 p. 8. **Price A. H.** The evolution of the Zollverein: a study of the ideas and institutions leading to German economic unification between 1815 and 1833 / A.H. Price. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1949. – 298 p. 9. **Schlote W.** British overseas trade from 1700 to the 1930s / W. Schlote, W. H. Chaloner, W. O. Henderson. – Oxford: Blackwell, 1952 – 181 p. 10. **Buckingham J. S.** Explanatory report on the plan and object of Mr. Buckingham's lectures on the Oriental world / J. S. Buckingham. – L.: Hurst, Chance, and Co., 1830. – 40 p. 11. **Great Britain.** Parliament. House of Commons (далі – GBPHC). Report from the Select Committee on steam communication with India; together with the Minutes of Evidence, appendix and index. No.539. – L.: Ordered by House of

Commons, 1837. – 253 p. 12. **An Act** for continuing in the East India Company, for a Further Term, the Possession of the British Territories in India... // Anno Quinquagesimo Tertio. Georgii III. Regis. – L.: G. Eyre and A. Strahan, 1813. – Cap.CLV. – P. 1121–1174. 13. **Checkland S. G.** The Gladstones: a family biography, 1764–1851 / S. G. Checkland. – Cambridge: University Press, 1971. – 448 p. 14. **The Asiatic Journal and Monthly Register** for British India and Its Dependencies. – L.: Parbury, Allen & Co., 1829. – Vol. 28. – 818 p. 15. **Great Britain.** Hansard's Parliamentary Debates (Далі – HPD). New Series. – L.: T. C. Hansard, 1820. – Vol.1. – 1402 cls. 16. **Див.,** напр.: Malthus Th. R. Principles of political economy: considered with a view to their practical application / Th. R. Malthus. – L.: William Pickering, 1836. – 446 p.; McCulloch J. R. The Principles of Political Economy, with a sketch of the rise and progress of the science / J. R. McCulloch. – Edinburgh: W. and Ch. Tait, 1825. – 423 p.; Mill J. S. Principles of political economy / J. S. Mill. – N.Y.: D. Appleton and Co. 1868. – Vol.1–2; Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation / D. Ricardo. – London: John Murray, 1821. – 538 p. 17. За підрахунком британського історика С. Філіпса (1912–2005), тільки за 1829–1830 рр. до парламенту надійшло 257 петицій. 18. **Philips C. H.** The East India Company, 1784–1834 / C. H. Philips. – Manchester: Manchester University Press, 1968. – 374 p. 19. **Chatterton E. K.** The Old East Indiamen / E. K Chatterton. – L.: T. Verner Laurie LTD., 1914. – 343 p. 20. **GBPHC.** Report from the Select Committee on steam navigation to India; with the Minutes of Evidence, appendix and index. No.478. – L.: Ordered by House of Commons, 1834. – 253 p. 21. **Gist N. P.,** Marginality and identity: Anglo-Indians as a racially-mixed minority in India / N. P. Gist, R. D. Wright. – Leiden: E. J. Brill, 1973. – 161 p. 22. **Colesworthey G.** Anglo-Indian domestic life: a letter from an artist in India to his mother in England / G. Colesworthey. – Calcutta: Thacker, Spink & Co., 1862. – 206 p. 23. **GBPHC.** Reports from Committees. East India Company's Affairs. No. 735 (II). – L., Ordered by House of Commons, 1832. – II. Finance and Accounts. – Trade. Part I–II. – 998 p. 24. **Див.,** **напр.:** The Asiatic Journal and Monthly Register for British and Foreign India, China and Australasia. New Series. – L.: Parbury, Allen, and Co., 1834. – Vol. 4. – Part. 2. – P. 96; The Oriental Herald and Journal of General Literature. – L.; Hurst, Chance and Co., 1829. – Vol.23. – P. 320–323; The Quarterly Oriental Magazine, Review, and register. – Calcutta: Thacker & Co., 1827. – Vol.7. – No. 14. – P.XIX–XXI; The Mechanic's Magazine, Museum, Register Journal and Gazette. – L.: M. Salmon, 1834. – P.341. 25. **Левковский А. И.** Некоторые особенности развития капитализма в Индии до 1917 г. / А. И. Левковский. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1956. – 420 с. 26. **The Asiatic Journal and Monthly Register** for British and Foreign India, China and Australasia. New Series. – L.: Wm. H. Allen and Co., 1836. – Vol. 5. – Part. 2. – 255 p. 27. **The Asiatic Journal and Monthly Register** for British and Foreign India, China and Australasia. New Series. – L.: Wm. H. Allen and Co., 1836. – Vol. 19. –

Part. 2. – 328 p. 28. **The United** Service Journal and Naval and Military Magazine. – L.: R. Bentley, 1834. – Part. 3. – 580 p. 29. **HPD**. Third Series. – L.: T. C. Hansard, 1832. – Vol. 9. – 1352 cls. 30. **GBPHC**. Appendix to the Report from the Select Committee of the House of Commons on the East India Company, 16 August 1832, and Minutes of Evidence. No. 735 (I). – L., J. I. Cox and Son, 1833. – I. Public. – 916 p. 31. **GBPHC**. Reports from Committees. East India Company's Affairs. No. 735 (VI). – L., Ordered by House of Commons, 1832. – VI. Political or Foreign. – 587 p. 32. **GBPHC**. Reports from Committees. East India Company's Affairs. No. 734. – L., Ordered by House of Commons, 1832. – Report and General Appendix. – 504 p. 33. **Див., напр.:** Templeman D. The Secret History of the Late Directors of the South-Sea-Company / D. Templeman. – L.: Printed for the Author, 1735. – 62 p.; Sperling J. G. the South Sea Company: an Historical Essay and bibliographical Finding List / J.G. Sperling. – Cambridge: Harvard University Press, 1962. – 92 p. 34. **Hall J.** England and the Orleans Monarchy / J. Hall. – London: Smith, Elder & Co., 1912. – 452 p. 35. **Papers** Respecting the Negotiation with His Majesty's Ministers on the Subject of the East-India Company's Charter and the Government of His Majesty's Indian Territories, for a further term after the 22nd April 1834. – L.: E. Cox and Son, 1833. – 629 p. 36. **The Asiatic** Journal and Monthly Register for British and Foreign India, China and Australasia. New Series. – L.: Wm. H. Allen and Co., 1835. – Vol. 18. – Part. 2. – 281 p. 37. **HPD**. Third Series. – L.: T. C. Hansard, 1833. – Vol. 20. – 997 cls.

Савенков В. В. , Савенкова И. Ю. Проблема развития транс-ближневосточных коммуникаций в контексте борьбы в британском обществе вокруг монопольного статуса Ост-Индской компании (1832–1833 гг.)

В статье рассмотрен один из малоисследованных аспектов борьбы в британском обществе вокруг монопольного статуса английской Ост-индской компании – проблема развития транс-ближневосточных путей англо-индийского сообщения.

Ключевые слова: Великобритания, Индия, Ост-Индская компания, монополия, Ближний Восток, коммуникации.

Савенков В. В. , Савенкова И. Ю. Проблема розвитку транс-близькосхідних комунікацій у контексті боротьби у британському суспільстві навколо монопольного статусу Ост-Індської компанії (1832–1833)

У статті розглянуто один з малодосліджених аспектів боротьби у британському суспільстві навколо монопольного статусу англійської Ост-Індської компанії – проблему розвитку транс-близькосхідних шляхів англо-індійського сполучення.

Ключові слова: Великобританія, Індія, Ост-Індська компанія, монополія, Близький Схід, комунікації.

Savenkov V. V., Savenkova I. Yu. The problem of the development of Near East transit communications in context of the struggle in British society around the monopoly of the East-India Company in 1832–1833

The article deals with one of scantily explored aspects of the struggle in British society around the monopoly of the East-India Company – the problem of the development of Anglo-Indian communications through Near East region in 1832–1833.

Keywords: Great Britain, India, East India Company, monopoly, Near east, communications.

УДК (44: 65) "1841 / 1847"

С. В. Саранов

**ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР Т.-Р. БЮЖО И УСТАНОВЛЕНИЕ
ГОСПОДСТВА ФРАНЦИИ НАД ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЧАСТЬЮ
АЛЖИРА, 1841–1847 ГГ.**

Изучение отдельных аспектов внешней и колониальной политики европейских держав, ее истоков, целей и задач, характерных черт и особенностей может способствовать разрешению целого ряда международных проблем, с которыми столкнулось мировое сообщество на сегодняшний день. Распад мировой колониальной системы в 60-е гг. XX в. и появление на политической карте значительного количества независимых государств, как оказалось, стал лишь одним из этапов в развитии международных отношений. Образ "заката Европы", вышедший из под пера некоторых историков и философов еще в начале XX в., действительно отражал уменьшение роли Запада в международных делах. Однако стремительное развитие процессов глобализации в конце XX – начале XXI в., очередная вспышка напряженности на Ближнем и Среднем Востоке во взаимоотношениях между Россией и США, странах Магриба и других регионах мира являются наглядным свидетельством того, что Запад сумел за достаточно короткое время восстановить утраченные позиции. В связи с этим, для мирового сообщества на повестку дня вновь вышел вопрос о создании нового мирового порядка. Вследствие этого история внешней и колониальной политики Франции относительно Алжира представляет значительный интерес, т. к. цели и задачи французской колонизации XIX в. во многом сходны с теми проблемами, которые разрешает на сегодняшний день мировое сообщество в странах "третьего мира". Таким образом, выбранная тема является актуальной.

Определенный интерес представляет данная тема и для Украины – молодого государства, возникшего вследствие распада советского

геополитического пространства и неоднократно декларировавшего свою приверженность целям урегулирования международной напряженности не только в отдельных регионах, но и во всем мире.

Истории внешней и колониальной политики Франции в Алжире посвящено немалое количество работ как в зарубежной, так и в отечественной историографии. Наиболее многочисленными являются труды представителей французской исторической науки. Среди работ французских историков следует отметить труды А. Неттемана, Лейнардье и Клозеля, Ш. де Роталье, М. Валя, В. Пике, Р. Вале, А. Гарро, Э. Ле Маршана и других историков, посвященные общим вопросам исторического развития Алжира и установлению французского господства в стране [1]. Между тем, работ, где бы раскрывалась непосредственно деятельность Т.-Р. Бюжо на посту алжирского генерал-губернатора сравнительно немного, чаще всего она рассматривается в контексте развития алжирской политики Франции в целом [2]. В советской историографии заслуживают внимания работы Н. Г. Хмелевой, Р. Г. Ланды, В. Б. Луцкого, Ю. С. Оганисян, в которых значительное внимание уделяется национально-освободительному движению алжирского народа против французов, но специальные работы, касающиеся пребывания Т.-Р. Бюжо в должности генерал-губернатора Алжира, отсутствуют [3]. В украинской историографии не получили надлежащего рассмотрения как процесс выработки внешней и колониальной политики Франции в Алжире так и, в частности, период генерал-губернаторства Т.-Р. Бюжо в этой стране.

90-е гг. XX – начало XXI вв. стали периодом переосмысления в украинской исторической науке таких, казалось бы, устоявшихся понятий, как "колониальная политика", "империализм", взаимоотношения между Востоком и Западом в период Нового времени и др. Все это дает основания для более детального рассмотрения деятельности отдельных представителей французской колониальной администрации в Алжире, в частности маршала Т.-Р. Бюжо, тем более, что в современной украинской историографии, в отличие от западной и, прежде всего, французской, эта тема практически не затрагивалась.

Давние торговые и колониальные интересы обусловили военную экспедицию Франции 1830 г. в Алжир, ставшую исходной точкой процесса завоевания и колонизации этой страны, растянувшегося на протяжении нескольких десятилетий [7, с.67]. Однако в 1832 г. сопротивление французам возглавил Абд аль-Кадир, избранный эмиром племен. Он разослал повсюду письма, извещая о своем воцарении и призывая верующих к священной войне. Владение Алжиром рассматривалось правящими кругами Франции как важная составная часть ее средиземноморской политики. Через Средиземное море французы двигались на Ближний Восток, в Средиземноморье расположены важнейшие торговые порты Франции, долгие годы связывавшие ее не только с южным побережьем Средиземного моря, но

и в обход африканского континента с Атлантическим и Индийским океанами. Поэтому не является удивительным, что Франция приложила максимум усилий для подавления сопротивления установлению французского господства. Однако это удалось осуществить далеко не сразу. Договоры Демишеля 1834 г. и Тафнский договор 1837 г. наглядно показывали необходимость изменения характера военных действий, применявшихся против Абд аль-Кадира, умело использовавшего знание местности, затяжной характер войны и, что не менее важно, некоторое время имевшего поддержку Великобритании в борьбе с французами.

Французские правящие круги были встревожены появлением на алжирской политической сцене столь яркой личности и в феврале 1841 г. генерал-губернатором Алжира стал генерал Тома – Робер Бюжо (1787–1849 гг.). Он родился в знатной, но обедневшей перигорской фамилии, и был тем французским уполномоченным, который подписал Тафнский мир. Его военная карьера началась еще в эпоху наполеоновских войн, когда в сражении при Аустерлице он был капралом, и первые чины заслужил в польской, испанской и французской (1814 г.) военных кампаниях. Новый генерал-губернатор был полон решимости завоевать и колонизировать страну. Его военная тактика была полностью противоположна тактике Вале: это была система наступательных действий до последнего предела. Абд аль-Кадир, обзаведясь регулярным войском и крепостями, стремился заимствовать у французов преимущества основательной организации. Абд аль-Кадир, который подписывал с ним договор Тафны, надеялся, что ему удастся поддерживать с ним мирные отношения и что алжирское государство сможет существовать во внутренних областях, в то время как французы останутся на побережье в занятых ими портах. Однако эти надежды не оправдались. Бюжо добился увеличения численности колониальных войск до 86 тыс. и перевооружения армии новой артиллерией и нарезными карабинами Шаспо и Ремингтона, значительно превосходившими по скорострельности, дальности и точности стрельбы ружья алжирцев.

Имея большой перевес в силах, французы применили новую тактику, действуя несколькими колоннами в разных районах одновременно, что заставляло алжирскую армию дробить силы. После ожесточенного сражения французы сняли в апреле осаду с Медеи и Милианы, снабдили их запасами продовольствия и превратили в опорные пункты для действий французских войск в центральной области. 25 мая французы взяли Текедемт – один из наиболее важных пунктов в системе обороны, и столицу государства – Абд аль-Кадира, покинутую и подожженную жителями. В июне была взята Маскара, где были построены укрепления и организован опорный пункт. Отсюда французские войска провели целую серию набегов против ближайших племен. Генерал Бюжо в это время так формулировал задачу французских войск: "Во время этой кампании вы должны уничтожать

урожай и жечь хижины" [7, с.108]. Затем были взяты и разорены крепости Богар и Таза.

После падения этих крепостей система обороны алжирского государства была разрушена. Алжирцы окончательно перешли к тактике партизанской войны. Абд аль-Кадир отдал приказ своим халифам не вступать в открытые бои с французскими войсками, но непрерывно беспокоить их в тылу и на флангах, перерезать коммуникации и наносить внезапные короткие удары, утомляя и терроризируя противника. "Единственный способ действовать с успехом против врага – необыкновенная подвижность, от которой мы не должны никогда отказываться. Мы можем утомить и обессилить неверных, избегая постоянно наносимых ими ударов", – советовал Абд аль-Кадир своему халифу Бен Салему [7, с.112]. Группа арабских шейхов писала в эти дни генералу Бюжо: "Когда твоя армия будет наступать – мы отступим. Затем она будет вынуждена отступить, и мы вернемся... Мы будем сражаться, когда это будет удобно нам. Ты знаешь, мы не трусы. Но мы и не безумцы, чтобы подставлять себя под удары твоей армии. Мы будем ее утомлять, терзать и уничтожать по частям" [7, с.118].

Племена долины р. Шелиф и центральной области объявили о своем подчинении, когда французские войска заняли их территорию. Но как только основные силы французов отошли, боевые действия снова возобновились. Поэтому перед французским командованием встала задача отеснить силы Абд аль-Кадира на юг, чтобы отрезать их от этого района. В захваченном ими районе французские власти привлекали к себе на службу представителей местной правящей верхушки или назначали своих ставленников, стараясь насадить как можно больше недостаточно сильных для независимости вождей. Одновременно они вели переговоры с шейхом племени улад сиди – шейх Мухаммедом бен Абдаллахом, которого французы пытались поставить на место Абд аль-Кадира.

Пытаясь сохранить алжирское государство, Абд аль-Кадир тщетно искал любые пути для получения помощи извне. В декабре 1841 г. он поручил британскому полковнику Скотту, находившемуся в его ставке в качестве неофициального представителя Великобритании, вернуться в Лондон и передать несколько писем. Абд аль-Кадир обратился к королеве Виктории с просьбой о посредничестве для заключения мира с французами и к французскому посланнику в Лондон с письмом, содержащим десять условий мирного договора. В одном из писем еще раз предлагалось создать английскую компанию для торговли с Алжиром в Тенесе и содержалась просьба передать четыре письма в Турцию – султану Абдул-Меджиду, великому визирю, капудан-паше и Рашиду-паше. Эти письма министр иностранных дел Англии лорд Аберман передал послу Порты в Лондоне Мухаммеду Фуаду в конце 1842 г.

Французское правительство, однако, не откликнулось на условия, предложенные Абд аль-Кадиром. Английское правительство также ничего не ответило на предложения Абд аль-Кадира, не желая идти на конфликт с Францией. Что касается Порты, то по совету дивана султан Абдул-Меджид в письме Абд аль-Кадиру воодушевил его на борьбу, а своему послу в Марокко приказал установить связь с Абд аль-Кадиром и выяснить возможность организации ему помощи из Марокко. Турецкое правительство мечтало о восстановлении Османской империи, но не решилось сделать что-либо реальное.

После военных поражений Абд аль-Кадир попытался удержаться на границе Марокко, пользуясь попустительством султана и помощью местных племен, более или менее покорных последнему. Французское правительство приказало своему генеральному консулу в Танжере, Ниону, энергично потребовать от марокканского султана предпринять какие-либо меры против Абд аль-Кадира. Эти требования были поддержаны появлением у берегов Марокко французской эскадры под командованием принца Жуанвиля. Вследствие неудовлетворительности ответа, данного султаном, принц 6 августа 1844 г. подверг трехчасовой бомбардировке батареи и укрепления Танжера, и Бюжо написал ему: "Надеюсь, что не позднее 13-го мы расплатимся по векселю, который вы предъявили нам" [9, с.310].

Марокканцы (около 45 тыс. всадников и 20 тыс. пехотинцев при 11 орудиях) заняли позицию на правом берегу Исли. Лучшую часть их войска составляла конная гвардия султана в 6 тыс. чел. набранная из африканцев и мулатов. Бюжо мог противопоставить им лишь 8.400 пехотинцев, 1.800 всадников и 16 орудий. Вечером 12 августа он принял участие в пирушке, устроенной офицерами и, поддавшись общему веселью, изложил им свой план: "Послезавтра, друзья мои, будет у нас жаркий день. С нашей маленькой армией я хочу атаковать неисчислимую конницу марокканского султана. Я хотел бы, чтобы их было еще вдвое, втрое больше, потому что чем они многочисленнее, тем больше будет их замешательство. У меня есть войско, а у него – только нестройная толпа" [9, с.310]. Затем он объяснил офицерам, почему он построил свое войско в форме "свиной головы", т.е. треугольника, или, вернее, ромба: в таком виде оно могло врезаться в массу марокканской конницы и достигнуть главной точки сопротивления – того места, где находится сын султана, Мулай-Мухаммед.

14 августа 1844 г., на рассвете, французское войско двинулось вперед, в семь часов оно врезалось в движущиеся волны марокканской конницы. Французские батальоны даже не сочли нужным перестраиваться в каре для отражения ее беспорядочных атак. Когда острый ромб достигло лагеря наследного принца, маршал двинул в дело своих стрелков и спаги, которые и завладели всей артиллерией, шатром наследника, его знаменами и его легкой палаткой. К полудню битва была

выиграна, и марокканская армия рассеяна, причем потери французов ограничивались двадцатью семью убитыми и сотней раненых.

На следующей день после этой победы, доставившей маршалу Бюжо титул герцога Исли, эскадра принца Жуанвиля подвергла бомбардировке Могадор, разрушила его укрепления и высадила на остров гарнизон в 500 чел. Это вызвало противодействие Великобритании, употребившей значительные усилия, чтобы помешать этой войне. Наконец, 10 сентября был заключен Танжерский договор между Францией и Марокко на условиях, выраженных во французском ультиматуме, с одной поправкой: было условлено, что французы будут преследовать Абд аль-Кадир на алжирской территории, марокканцы – на своей до тех пор пока он не будет изгнан или пойман. Если его поймут французы, они обязуются поступить с ним великодушно, если марокканцы – они должны интернировать его в одном из своих прибрежных городов до выработки обоими правительствами плана мероприятий, которые могли помешать эмиру возобновить сопротивление французам. Такова была поправка к Танжерскому договору, что же касается французских поползновений в сторону захвата в том числе и Марокко, то британский кабинет ясно дал понять, что ни в коем случае не может с этим согласиться.

Абд аль-Кадир смотрел на сражение при Исли с вершины соседнего холма, так как марокканский наследник не позволил ему принять участие в битве. После заключения Танжерского договора султан приказал эмиру распустить свои войска и поселиться в Феце, но тот отказался.

Вскоре после этого Абд аль-Кадир вторгся в страну племен бени-амер и тара, в сентябре 1845 г. истребил вблизи Сиди Брагима отряд в 350 пеших стрелков. Бюжо предпринял попытку поймать его в сеть своих летучих колонн, но в декабре 1845 г. эмиру удалось спастись.

В начале следующего года маршал двинул в поход до восемнадцати летучих колонн под командованием своих лучших офицеров, но эмир сумел укрыться в Джебель-Амале. К тому же и в Кабилии ситуация продолжала оставаться напряженной. Бюжо очень хорошо понимал, что Большую Кабилию можно покорить, лишь подчинив по отдельности каждое ее племя. С другой стороны, ему хотелось пуститься в погоню за Абд аль-Кадиром и в пределах Марокко. С этой целью он отправился в Париж, надеясь привлечь на свою сторону в этих планах правительственное министерство, где ведущую роль играл Ф. Гизо (1787–1874 гг.). К тому же Бюжо был задет неудачей проекта военной колонизации. В результате он попросил назначить себе преемника на должности генерал-губернатора Алжира. Однако, вернувшись в Париж, маршал умер там от холеры 10 июня 1849 г.

Преемником Бюжо стал герцог Омальский, четвертый сын короля, который завершил покорение центральных частей этой африканской страны. Что же касается Абд аль-Кадир, то он капитулировал в 1847 г.

Таким образом, захват Францией Алжира в 1830 г. стал исходной точкой для его завоевания, и в рассмотренный нами период главное место отводилось военным методам утверждения французского господства. Значительную роль в этом процессе сыграл генерал-губернатор Бюжо. Он впервые внес правильный, с военной точки зрения, метод в процесс покорения Алжира, что стало важнейшей предпосылкой для его дальнейшего превращения в важнейшую часть колониальных владений Франции.

Среди вопросов, которые могут быть рассмотрены в дальнейшем, находится проблема взаимодействия алжирской социальной структуры и французской колониальной системы данного периода, противостояние в связи с этим военной и гражданской власти в Алжире, а также место и роль Т.-Р. Бюжо в этом процессе.

Литература

1. **Nettement A.** Histoire de la conquete d'Alger écrite sur des documents inédits et authentiques / A. Nettement // Histoire de la conquete d'Alger écrite sur des documents inédits et authentiques. – Paris, 1856. – 667 p.; **Leynadier et Clausel.** Histoire de l'Algérie Française / Leynadier et Clausel // Histoire de l'Algérie Française. – Paris, 1848. – 403 p.; **Rotalier Ch.** Histoire d'Alger et de la pyratерie des turcs dans la Méditerranée, a dater du seizieme siècle / Ch. de Rotalier // Histoire d'Alger et de la pyratерie des turcs dans la Méditerranée, a dater du seizieme siècle. – Paris, 1841. – 522 p.; История XIX века: т. 1–8 / [ред. Э. Лависс и А. Рамбо]. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1938 г. – Т. 4. – 1938. – 663 с. 2. **Germain.** La politique indigene de Bugeaud / Germain // La politique indigene de Bugeaud. – Paris, 1955. – 467 p. 3. **Хмелева Н. Г.** Вооруженная борьба алжирского народа за независимость в XIX веке / Н. Г. Хмелева. – М.: Наука, 1986. – 275 с.; **Ланда Р. Г.** Борьба алжирского народа против европейской колонизации (1830–1918 гг.) / Р. Г. Ланда. – М.: Наука, 1976. – 290 с.; **Луцкий В. Б.** Новая история арабских стран / В. Б. Луцкий. – М.: Наука, 1965. – 425 с. 4. **Ланда Р. Г.** Борьба алжирского народа против европейской колонизации (1830–1918 гг.) / Р. Г. Ланда. – М.: Наука, 1976. – 290 с. 5. **История** Алжира в новое и новейшее время. – М.: Наука, 1992. – 235 с. 6. **Ch. de Rotalier.** Histoire d'Alger et de la pyratерie des turcs dans la Méditerranée, a dater du seizieme siècle / Ch. de Rotalier // Histoire d'Alger et de la pyratерie des turcs dans la Méditerranée, a dater du seizieme siècle. – Paris, 1841. – 522 p. 7. **Хмелева Н. Г.** Вооруженная борьба алжирского народа за независимость в XIX веке / Н. Г. Хмелева. – М.: Наука, 1986. – 275 с. 8. **Ланда Р. Г.** Борьба алжирского народа против европейской колонизации (1830–1918 гг.) / Р. Г. Ланда. – М.: Наука, 1976. – 290 с. 9. **История** XIX века: т. 1–8 / [ред. Э. Лависс и А. Рамбо]. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1938 г. – Т. 4. – 1938. – 663 с.

Саранов С. В. Генерал-губернатор Т.-Р. Бюжо и установление господства Франции над центральной частью Алжира, 1841–1847 гг.

В статье раскрывается внешняя колониальная политика Франции в Алжире в период генерал-губернаторства Т.-Р. Бюжо. Основываясь на широком круге источников, автор рассматривает процесс установления господства Франции над центральной частью этой страны.

Ключевые слова: Франция, Алжир, Т.-Р. Бюжо, колониальная политика.

Саранов С. В. Генерал-губернатор Т.-Р. Бюжо та встановлення панування Франції над центральною частиною Алжира, 1841–1847 рр.

Статтю присвячено зовнішній та колоніальній політиці Франції стосовно Алжиру у період генерал-губернаторства Т.-Р. Бюжо. Виходячи з різноманітної джерельної бази, автор розглядає процес встановлення панування Франції над центральною частиною цієї країни.

Ключові слова: Франція, Алжир, Т.-Р. Бюжо, колоніальна політика.

Saranov S. V. Governor-general T.-R. Bugeaud and establishment of French domination over the central part of Algeria, 1841–1848

The article is devoted to the foreign and colonial policy of France concerning Algeria during the administration of Governor-General T.-R. Bugeaud. Relying on the wide base of sources, the author elucidates the establishment of French domination over the central part of the country.

Keywords: France, Algeria, T.-R. Bugeaud, colonial policy.

УДК 94(470-25+57)«1921/1928»+334.72(09)

І. В. Ткаченко

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ПРИВАТНО-ПРОМИСЛОВОГО СЕКТОРУ МОСКВИ В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 РР.)

У сучасних умовах дослідник має доступ до широкого кола різноманітних джерел, які, доповнюючись одне іншим, дають можливість правдивого відтворення історичних подій. Історико-економічні дослідження, в тому числі вивчення процесу впровадження нової економічної політики в радянській державі 20-х рр., базуються на широкому колі різних груп джерел. У зв'язку з цим актуальною є проблема опрацювання та залучення в науковий обіг нових джерел, їх

систематизація і класифікація, встановлення достовірності джерельної інформації та її інтерпретації.

У запропонованій статті зроблена спроба висвітлити джерельну базу дослідження приватної промисловості Москви в роки непу, що й визначило мету даної розвідки.

Спеціальних праць, присвячених аналізу джерельної бази історії використання радянською державою приватного капіталу в місцевих господарських структурах вітчизняна історіографія не має. Дослідники у своїх дисертаційних розвідках обмежуються характеристикою джерел, які висвітлюють даний процес в масштабах країни та України. Тому важливим видається надання інформації про документи місцевого значення, які деталізують досліджувану проблему та допомагають виявити специфіку пов'язаних з нею процесів.

Дослідження економічної політики 20-х рр. ХХ ст. неможливе без залучення документів правлячої більшовицької партії, яка була ініціатором та розробником нової економічної політики. Саме документи РКП(б) – ВКП(б) та більшовицького уряду допомагають прослідкувати мінливість упродовж усього періоду непу поглядів правлячої верхівки на проблему використання приватного капіталу у промисловості країни [1–7].

З початком нової економічної політики почали видаватись збірники законів, які публікували документи з окремих аспектів непу або ж певних сфер економічного життя країни. До такої групи джерел належать видання "Сборник декретов и постановлений по новой экономической политике", "Законодательство о промышленности, торговле, труде и транспорте", "Налоги: Сборник декретов, инструкций и циркуляров на 1921–1922 гг.", "Местные финансы. Законодательство, циркуляры, инструкции, справочные материалы по местному бюджету и хозяйству" [8, 9, 10, 11].

Цінна інформація міститься у звітах Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) до Всеросійських з'їздів Рад [12, 13]. Вони складались співробітниками центральних управлінь ВРНГ, насичені багатим фактичним та аналітичним матеріалом, систематизованому по галузях господарства, в тому числі і промисловості та її соціальних секторах. Розділи звітів мають висновки та узагальнення без упереджених оцінок окремих явищ в економіці. Дані документи дають змогу дослідити ступінь зацікавленості влади у використанні приватного підприємництва у промисловості, визначити перспективи подальшого розвитку даного сектору економіки. Однак, слід враховувати той факт, що інформацію на подібні форуми "прикрашали" та з ідеологічних міркувань відфільтровували невігідні факти та явища.

У матеріалах і звітах, які готувались співробітниками Московської РНГ (МРНГ) та Московської губернської економічної наради до засідань ВРНГ РСФРР та губернських з'їздів Рад, міститься значний систематизований фактичний матеріал. В розділах

"Промисловість" подавалось більше інформації про велику націоналізовану промисловість, однак певний її обсяг був присвячений орендному та приватновласницькому секторам, кустарній промисловості міста [14, 15].

Дослідити процес формування місцевої політики щодо приватного підприємництва дають змогу документи, які готувались органами влади Москви та губернії, їх господарськими структурами. Значна частина таких матеріалів друкувалась у періодичному виданні "Работа Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов" [16]. До нього вміщувались протоколи засідань Президії Московської Ради та матеріали до них, плани роботи орендного управління та фінансового відділу, а також доповіді та звіти про підсумки діяльності названих структур, документи щодо кредитування московського господарства тощо. В більшості названих матеріалів містяться також дані, що стосувались питань функціонування приватної промисловості міста.

У збірниках оглядів основних галузей народного господарства, які готувались до друку Центральним статистичним управлінням, Народним комісаріатом фінансів, Кон'юнктурним інститутом та редакцією газети "Экономическая жизнь", представлені матеріали, що містять значну кількість статистичних даних та їх ґрунтовний аналіз, а також прогнози щодо розвитку окремих галузей промисловості країни та столиці [17–19].

На особливу увагу заслуговують розробки статистики за результатами промислових переписів 1918 та 1920 рр. та міського перепису 1923 р. [20, 21, 22]. Перші два переписи подають інформацію про загальну кількість промислових об'єктів та працюючих в них, чисельність діючих закладів та тих, що були бездіяльними, технічний стан та потужність обладнання. Однак, варто враховувати, що в умовах ведення громадянської війни охопити переписом усі промислові заклади було неможливо, тому статистику даного періоду не можна вважати повною. В матеріалах перепису 1923 р. подано значну за обсягами інформацію про приватний промисловий сектор країни та Москви, однак в них відсутні дані про організаційно-господарські форми приватної промисловості міста.

Окремі дані, які стосуються проблем функціонування приватної промисловості столиці, вміщені у статистичних збірниках, складених за матеріалами статистичної та бухгалтерської звітності [23–30]. Інформація про соціальну структуру промисловості міста, її кредитування, надходження податків, розподіл основного капіталу по соціальних секторах і галузях виробництва та його вартість допомагає всебічно проаналізувати діяльність приватного капіталу у зазначеній сфері економіки.

Найбільш цінною при вивченні приватно-промислового сектору Москви є інформація, представлена статистично-економічними збірниками по Москві та Московській губернії, виданими у 20-ті рр.

МРНГ, Московським статистичним відділом та Московським бюро статистики праці [31–35]. На відміну від інших статистичних видань, дана група джерел містить вступні статті та пояснення до таблиць, що спрощує їх використання. Подана статистика відбиває усі сторони функціонування приватного сектору промисловості та дає можливість визначити його належне місце в економіці міста. Недоліком названих видань можна вважати відсутність поділу інформації окремо по кожній організаційній формі приватної промисловості.

Використовуючи статистичні дані, слід враховувати, що вони, як і вся інша офіційна інформація, могли коректуватись під впливом політико-ідеологічних чинників, що зумовлювало їх певну недостовірність. Тому висновки, зроблені в результаті аналізу статистики, необхідно підтверджувати даними з інших джерел.

Цікаву групу джерел, які містять додаткову інформацію про економічний розвиток Москви напередодні та в роки непу, складає довідково-інформаційна література. Так, збірник статей довідкового характеру "Красная Москва. 1917–1920", підготовлений за матеріалами статистичного відділу Московської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, містить розділи про фабрично-заводську промисловість, становище праці та соціальну сферу столиці напередодні проголошення непу [36]. Дане видання не позбавлене пропагандистської спрямованості частини даних, оскільки розраховувалось на широке коло читачів.

З названої групи джерел певний інтерес представляє ювілейне довідкове видання "Московский Совет Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. 1917–1927", в якому подано інформацію про різні сторони діяльності даного місцевого органу влади [37]. Більш цікавими для дослідження є розділи, присвячені фабрично-заводській і кустарній промисловості. Оскільки дана книга виходила друком у 1927 р. з нагоди 10-ї річниці Жовтневої революції, в ній традиційно для того періоду непу робляться висновки про мізерну частку приватної промисловості у господарстві міста та тенденцію до її постійного скорочення, що не відповідало дійсному стану речей.

Більш детальну інформацію про кустарну промисловість Москви подано у "Справочнике кустарной промышленности г. Москвы и Московской губернии" [38]. Довідник містить значний за обсягом матеріал про промислову кооперацію, оподаткування дрібних виробників, кількість кустарів Москви в окремих промислах, механізми постачання їх сировиною і матеріалами та реалізації продукції, аналіз документів, які регулювали діяльність кустарів. Недоліком даного видання можна вважати відсутність інформації про існування наприкінці 20-х рр. у Москві значної кількості некооперованих кустарів, які представляли приватний сектор дрібного виробництва міста.

Найбільш цінними при вивченні зазначеної проблеми є неопубліковані матеріали російських архівів. У Центральному

муніципальному архіві Москви (ЦМАМ) зберігаються документи періоду 1918–1920 рр., які фрагментарно відображають стан промисловості міста напередодні впровадження непу. Зокрема, фонд № 2036 відділу ремісничо-кустарного виробництва Московської міської РНГ містить джерела про стан дрібної та кустарної промисловості міста, негативні явища у даному секторі та запропоновані заходи щодо його оздоровлення. Правовий аспект функціонування кустарної та дрібної промисловості міста в означений період допомагають дослідити протоколи засідання комісії, яка діяла при МРНГ, з перегляду декрету від 26 квітня 1919 р. "Про заходи сприяння кустарній промисловості". Рішення комісії з даної проблеми вже в 1920 р. закладали основи подальшої політики влади щодо даної галузі виробництва.

Найбільш цінний матеріал про приватну промисловість Москви міститься у фондах Центрального державного архіву Московської області (ЦДАМО). Значний інтерес представляють документи фонду № 1567 МРНГ, який містить справи про діяльність Московського орендного управління. Процес формування приватно-орендного сектору промисловості міста допомагають прослідкувати положення, інструкції та постанови з питань передачі промислових об'єктів в оренду, переписка орендного управління з Московською Радою, юридичною частиною МРНГ та Московським фінансовим відділом з проблем оренди, накази по орендному управлінню. Виявити складнощі орендного процесу у Москві допомогли протоколи конфліктно-орендної комісії при МРНГ, рішення якої демонструють позицію місцевої влади у даному питанні.

Важливою складовою джерельної бази досліджуваної проблеми є доповіді й звіти представника орендного управління МРНГ про діяльність даної структури з передачі підприємств в оренду та огляди стану московської промисловості. Дана група документів містить інформацію про широке коло проблем орендного процесу, особливості періодів орендної кампанії та пропозиції шляхів подолання перешкод з урахуванням специфіки регіону та Москви як його промислового центру. Слід відзначити виключно діловий зміст названих матеріалів, що підвищує їх наукову цінність.

Податкову політику центральної та місцевої влади щодо приватного підприємництва допомагають вивчити документи фонду № 2170 Московського фінансового відділу, які також зберігаються у ЦДАМО. На особливу увагу заслуговують справи, в яких подається аналіз кампаній з проведення оподаткування приватних промислових підприємств протягом окремих бюджетних років. Дані матеріали містять інформацію про абсолютну та відносну кількість приватних промислових закладів, які були охоплені промисловим податком, їх розряди та розміри обігів. Окремими розробками представлені дані про кількість платників податків Москви, обсяги сплачених ними сум та середній розмір на одного платника зі сплати податку на надприбутки, квартирного, військового та прибуткового. У згаданих справах подання статистичної

інформації закінчується ґрунтовним аналізом проведених кампаній, де зазначаються основні тенденції в оподаткуванні кожного з періодів, недоліки податкової практики та наслідки податкової політики для промисловості.

Окремі справи названого фонду містять переписку Московського фінансового відділу з силовими структурами міста з питань притягнення до відповідальності платників податків-приватників. В документах наводяться дані про види прихованої виробничої діяльності приватного капіталу з метою уникнення оподаткування, види покарань та списки власників підприємств, які порушували податкове законодавство.

Заслуговують на увагу матеріали з фондів Російського державного архіву економіки (РДАЕ). Зокрема, фонд Р-130 Московської губернської економічної наради містить протоколи засідань цієї інстанції, в яких розкриваються заходи з передачі промислових підприємств Москви в оренду та повернення їх колишнім власникам. Рішення, зафіксовані протоколами, дають додаткову інформацію про ставлення місцевої влади до проблем формування приватного сектору промисловості міста.

Окремі справи вказаного фонду стосуються питань функціонування кустарної промисловості Москви. Зокрема, інформативну базу доповнюють матеріали про заходи сприяння місцевої влади розвитку дрібної та кустарно-ремісничої галузей, передачу кустарям та ремісникам в оренду виробничих приміщень тощо. Негативне ставлення влади до створення об'єднань кустарів на приватній основі демонструє переписка Московської губернської економічної наради з ВРНГ стосовно реєстрації статуту "Ради Московських кустарів".

Серед періодичних видань найбільший інтерес викликають ті, які були органами керівних господарських структур країни. До їх числа належать газети "Экономическая жизнь", "Торгово-промышленная газета", "Украинский экономист", "Финансовая газета", трансформована 1926 р. у журнал "Финансы и народное хозяйство", журнал "Вестник финансов". В публікаціях названих видань міститься цікавий матеріал, який, з одного боку, висвітлює багатоаспектний процес становлення та функціонування приватного сектору промисловості радянської столиці, а з іншого, дає можливість відчувати атмосферу ворожості та недовіри влади і суспільства до підприємців, особливо в другій половині 20-х рр.

Пропагандистське призначення мали публікації газет "Правда", "Известия", "Труд". Незважаючи на значний суб'єктивізм матеріалів даних видань, їх використання дає можливість продемонструвати упереджене ставлення керівництва країни і столиці до приватного сектору промисловості періоду непу.

Враховуючи важливість використання періодичної преси при вивченні процесів у приватній промисловості періоду непу, все ж слід пам'ятати про її призначення впливати на формування у суспільстві

певних поглядів з тих чи інших проблем, особливо у державі, де почав утверджуватись тоталітарний режим.

Цікаву групу джерел складає мемуарна література. Автори щоденників та спогадів відтворили різні сторони життя суспільства в роки непу і, будучи представниками різних соціальних груп, дали різноманітні оцінки подіям та процесам даного періоду, в тому числі і економічним.

Надзвичайно цікавими є щоденникові записи російського історика С. Б. Веселовського, які охоплювали період з 1915 по 1923 рр. [39]. Слід зазначити, що цінність даного джерела полягає у відсутності часового розриву між подіями і їх описом, що мінімізує неточність відтворення. Досить важливим є той факт, що С. Б. Веселовський у даному випадку виступив як у ролі сучасника описаних подій, так і їх дослідником як вчений. У своєму щоденнику він не лише фіксував події, а й давав їм оцінку, висловлював свої судження, проводив аналогії з іншими історичними періодами. У даному джерелі просліджується неприйняття автором більшовицької політики, що й визначало її негативні оцінки автора.

Уявити картину повсякденного життя столиці радянської держави та загальну атмосферу у суспільстві періоду непу допоможуть спогади представників вищих кіл Росії початку ХХ ст. В. В. Шульгіна, С. Голіцина [40, 41]. Висвітлюючи різні сторони життя тодішньої столиці, вони відзначали також зміни в ньому, пов'язані з допущенням приватного капіталу в економіку країни.

Цінним матеріалом у процесі дослідження періоду "воєнного комунізму" та нової економічної політики стали спогади представників інтелігенції країн Заходу, які у різні роки зазначених періодів відвідали Радянську Росію – СРСР. Найбільш глибоку критику побаченого подано у книзі англійського філософа та громадського діяча Б. Рассела "Практика и теория большевизма", в якій викладені враження вченого від поїздки до Росії у травні-червні 1920 р. [42]. Б. Рассел відкидає більшовицьку теорію, яка коренем усіх бід вважає приватну власність. Аналізуючи політику "воєнного комунізму" та констатуючи її крах, дослідник ще до Х з'їзду РКП(б) приходять до висновку про необхідність зміни продовольчої політики. Ще в ті далекі часи вчений передбачав крах "комуністичного експерименту" та поставив питання про його ціну.

Заслугує також на увагу праця англійського економіста, засновника теорії державного регулювання економіки Дж. Кейнса "Беглый взгляд на Россию", написаної після відвідання ним радянської держави у 1925 р. [43]. У другій главі свого дослідження він характеризує економіку Росії у 20-ті рр., наголошуючи, що в ній застосовується метод спроб та помилок, вважає, що підпорядкований релігії (політиці) бізнес, стає вкрай неефективним, замість того, щоб розвиватись за своїми незалежними законами. Дж. Кейнс відзначає відсутність балансу у розвитку промисловості та сільського господарства

країни. На його думку більшовицький уряд використовує політику обмеженої терпимості, періодично утискає інтелігенцію та підприємців, не наважуючись позбутись їх остаточно. Своє ставлення до того, що ним було побачене у Росії середини 20-х рр. він висловив фразою: "Дуже багато в Росії такого, що змушує всякого молитись: збав, Боже, мою країну від того, щоб своїх цілей вона досягала подібною ціною" [43, с.145].

Таким чином, джерельна база дослідження приватного промислового сектору Москви в роки непу відрізняється видовою та тематичною багатоманітністю. Кожен вид джерел має певну цінність та не позбавлений недоліків, що вимагає критичного ставлення до них. Слід враховувати, що частина документів, які створювались у партійних та державних установах, може бути до певної міри сфальсифікованою під впливом офіційної точки зору на той чи інший процес. Критичного ставлення вимагають матеріали пропагандистського та агітаційного характеру, а також документи, які в силу своєї видової приналежності відрізняються значним суб'єктивізмом. В цілому, звернення до різних джерел дає можливість всебічно і достовірно висвітлити проблему використання приватного капіталу у промисловості радянської держави та її столиці Москви.

Література

1. **Десятый** съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – 915 с.
2. **Двенадцатый** съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968. – XXII, 903 с.
3. **КПРС** в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1890–1970). – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 2, 4.
4. **Решения** партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967): В 5-ти т. Т. 1. 1917–1928. – М.: Политиздат, 1967. – 783 с.
5. **Собрание** узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР (Далее СУ РСФСР). – М., 1920–1923.
6. **Собрание** законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР (Далее СЗ СССР). – М., 1924, 1926–1928.
7. **Сборник** постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М., 1923.
8. **Сборник** декретов и постановлений по новой экономической политике. – Пг.: Госиздат, 1921. – 422 с.
9. **Законодательство** о промышленности, торговле, труде и транспорте: Сборник декретов, постановлений, приказов и инструкций / Ред.-изд. отдел ВСНХ. – М.: Красный пролетарий, 1923. – Ч. 1: Общие положения; Промышленность; Внутренняя торговля. – 1923. – 428 с.
10. **Налоги**: Сборник декретов, инструкций и циркуляров на 1921–1922 гг. – Пг.; М.: Изд. Финансово-Экономического Бюро НКФ, 1922. – 772 с.
11. **Местные финансы**. Законодательство, циркуляры, инструкции, справочные материалы по местному бюджету и хозяйству. – М.: Финансовое изд. НКФ СССР, 1925. – 423 с.
12. **Русская** промышленность в 1921 г. и ее перспективы: Отчет к IX съезду Советов / ВСНХ. – М.: Ред.-изд. отдел

ВСНХ, 1921. – 486, 2 с. 13. **Русская** промышленность в 1922 году (Материалы к X съезду Советов). – ПГ.: Ред.-изд. отдел ВСНХ, 1922. – IV, СІХ, 445 с. 14. **Итоги** работы промышленности МСНХ за 26/27 год и перспективы на 27/28 год (Материалы к заседанию Президиума ВСНХ РСФСР). – М.: Изд. МСНХ, 1928. – 16 с. 15. **Материалы** к докладу о работе московской промышленности на IX Московском Губернском Съезде Советов. – М.: Изд. МСНХ, 1928. – 19 с. 16. **Работа** Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Далее Работа Московского Совета РК и КД). – М., 1924–1929. 17. **Статистика** и народное хозяйство: Статьи и материалы. – М.: ЦСУ РСФСР. – Вып. 4. – 1928. – 217 с. 18. **Народное** хозяйство России за 1921–22 г.: Сборник обзоров по важнейшим отраслям народного хозяйства РСФСР в 1924–25 гг. / Конъюнктурный ин-т; Под ред. Н. Д. Кондратьева; При участии А. А. Карпова и др. – М.: Финиздат, 1926. – 136 с. 19. **Налоги** Советской России / Управление налогами и гос. доходами Наркомфина. – М.: Финансово-экономич. Бюро, 1922. – Вып. I. – 1922. – 172 с. 24 табл. 20. **Всероссийская** промышленная и профессиональная перепись 1918 года: Предварительная сводка данных. – М.: Тип. Горсовнархоза, 1920. – XXXII, 36 с. 21. **Статистический** ежегодник 1918–1920 гг. // Труды ЦСУ. – Т. 8. – М., 1921. – Вып. 1. – 1–357, 1–142, 1–172 с. 22. **Всесоюзная** городская перепись 1923 г.: Итоги промышленной переписи // Труды ЦСУ СССР. – М., 1926. – Т. 27. – Вып. 1. – 265 с. 23. **Московская** промышленная область // Труды ЦСУ. – Т. 3. – М., 1922. – Вып. 2. – 228 с. 24. **Статистический** ежегодник // Труды ЦСУ. – Т. VIII. – М., 1921. – Вып. 2. – 425 с. 25. **Сборник** статистических сведений по Союзу ССР, 1918–1923. За пять лет работы ЦСУ // Труды ЦСУ. – Т. 18. – М., 1924. – 481 с. 26. **Статистический** ежегодник за 1925–26 год. – М.: Госфиниздат СССР, 1928. – VIII, 271 с. 27. **Статистический** ежегодник за 1926–27 год. – М.: Госфиниздат СССР, 1929. – VIII, 227 с. 28. **Фабрично-заводская** промышленность Союза ССР за 1927/28 и 1928/29 гг. (по данным ежемесячного обследования). – М.: Планхозгиз, 1930. – 151 с. 29. **Фабрично-заводская** промышленность СССР. – М.: Стат. изд., 1929. – Вып. 6: Концентрация фабрично-заводской и трестированной цензовой промышленности: По материалам годичного обследования 1925/26 г. и последующих лет. – 1929. – 250 с. 30. **Фабрично-заводская** промышленность СССР. – М.: Стат. изд., 1929. – Вып. 7: Общая технико-экономическая и социальная характеристика промышленности СССР: По материалам годичного обследования 1926/27 г. – 1929. – 249 с. 31. **Фабрично-заводская** промышленность г. Москвы и Московской губернии. 1917–1927. – М.: Моск. стат. отдел, 1928. – 58, 173 с. 32. **Москва** и Московская губерния: Статистико-экономический справочник. 1923/24–1927/28. – М.: Моск. стат. отдел, 1923. – XXIV, [8], 567 с. 33. **Статистический** справочник г. Москвы и Московской губернии: 1927 год. – М.: Моск. стат. отдел, 1928. – XI, 282, VIII с. 34. **Москва** и Московская область 1926/27–

1928/29: Статистико-экономический справочник по округам. – М.: Моск. обл. стат. отдел, 1930. – VIII, 600 с. 35. **Положение** труда в Московской губернии в 1922–23 гг.: Сб. материалов бюро статистики труда / Под ред Ф. Д. Маркузона; Моск. губ. Совет профсоюзов. – М.: Мосполиграф, 1923. – 114 с. 36. **Красная Москва. 1917–1920**: Сб. статей по материалам стат. отдела Московского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. – М.: Моск. Совет РК и КД, 1920. – VI, 744 с. 37. **Московский Совет Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. 1917–1927.** – М.: Мосполиграф, 1927. – 597 с. 38. **Справочник** кустарной промышленности г. Москвы и Московской губернии / под ред. С. М. Малышева. – М.; Л.: Московский рабочий, 1928. – 10, 250 столб. 39. **Веселовский С.Б.** Дневники 1915–1923, 1944 годов / С. Б. Веселовский // Вопросы истории. – 2000. – № 9. – С. 114–133; № 10. – С. 113–140; № 11–12. – С. 59–77; 2001. – № 2. – С. 69–83. 40. **Шульгин В. В.** Три столицы / В. В. Шульгин. – М.: Современник, 1991. – 496 с. 41. **Голицин С.** Записки уцелевшего: Москва в начале Напа / С. Голицин // Советский музей: Иллюстрированный общественно-политический и научно-методический журнал М-ва культуры СССР и АН СССР. – М., 1990. – № 6. – С. 46–53. 42. **Рассел Бертран.** Практика и теория большевизма: Пер. с англ. – М.: Наука, 1991. – 123 [3] с. 43. **Кейнс Дж.** Беглый взгляд на Россию / Дж. Кейнс // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 137–145.

Ткаченко И. В. Источники по изучению частно-промышленного сектора Москвы в годы новой экономической политики (1921–1928 гг.)

В статье проанализированы источники изучения промышленного сектора Москвы в годы новой экономической политики. Данные документы отражают процесс становления многоукладной экономики столицы Советского государства.

Ключевые слова: Москва, новая экономическая политика, источники.

Ткаченко І. В. Джерела вивчення приватно-промислового сектору Москви в роки нової економічної політики (1921–1928 гг.)

У статті проаналізовано джерела вивчення промислового сектору Москви за роки нової економічної політики. Дані документи відображають процес становлення багатукуладної економіки столиці Радянської держави.

Ключові слова: Москва, нова економічна політика, джерела.

Tkachenko I. V. The sources of study of Moscow's industrial sector in the years of new economic policy (1921–1928)

In the article the sources of study of Moscow's industrial sector in the years of new economic policy are analysed. The represented documents differ

specific belonging and enable to reproduce the multidimensional process of making and functioning of private industry of Soviet state's capital.

Keywords: Moscow, new economic policy, sources.

УДК 94(44:620)«10/18»

Р. Г. Харьковский

**ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ В ОТНОШЕНИИ ЕГИПТА (XI–XIX ВВ.):
ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ**

Регион Ближнего и Среднего Востока на протяжении длительного времени сохраняет важное значение, как с геополитической точки зрения, так и с позиции наличия здесь значительной части мировых запасов энергоресурсов, спрос на которые до последнего времени стремительно рос и в настоящее время, несмотря на мировой экономический кризис, остаётся достаточно стабильным.

Кроме того, фактором который придаёт особую актуальность изучению истории международных отношений на Ближнем и Среднем Востоке, является очередное обострение внешнеполитической ситуации в этом регионе. Облегчить процесс решения ближневосточных конфликтов, на наш взгляд, может тщательное изучение корней этих противостояний в прошлом. Проблемы международных отношений в регионе Ближнего и Среднего Востока затрагиваются в работах таких авторов как: К. М. Базили, Н. Н. Муравьёв, А. Н. Муравьёв, В. Н. Виноградов, В. П. Георгиев, Н. А. Дулина, Т. В. Еремеева, О. И. Жигалина, А. Дебидур, Н. С. Киняпина, Э. Лависс, А. Д. Новичев, М. Н. Тодорова, А. Рамбо, М. С. Андерсон, Ч. Вебстер, Ф. Бейли, Дж. Морриот, Ф. Мозели, В. Пюрьир, Ф. Родки, М. Сабри и др. [1]. В то же время ближневосточная политика Франции, проводившей на протяжении длительного периода свою колониальную политику в этом регионе, является темой малоисследованной. Данная статья представляет собой попытку кратко рассмотреть основные этапы политики Франции в отношении Египта (XI–XIX вв.).

Восточное направление во внешней политике Франции начало приобретать особое значение еще в XI–XIII ст., когда вследствие крестовых походов произошло открытие для французской торговли стран Леванта. Оживленный обмен товарами, техническими и культурными достижениями способствовал формированию основных предпосылок для дальнейшего проведения активной ближневосточной политики Франции, в которой все большее место (особенно – с середины XVII в.) стал приобретать Египет.

При этом первоначально значение Египта в планах Версаля сводилось, прежде всего, к возможности обеспечения через территорию этой страны более короткого и менее дорогостоящего пути в бассейн Индийского океана, что, по мнению французских правящих кругов, дало бы возможность установить собственную монополию на ввоз восточных товаров в Европу, существенно потеснив при этом своих основных конкурентов – голландцев и англичан. Несмотря на все возрастающее стратегическое и экономическое значение Египта, отношения Франции с этой страной носили непоследовательный характер и были изменчивы, что, в свою очередь, было вызвано событиями, происходившими как внутри Франции, так и за ее пределами.

В связи с этим, на наш взгляд, условно можно выделить семь основных этапов "египетской" политики Франции. В ходе первого этапа (XI – середина XVII вв.), носившего торгово-ознакомительный характер, деятельность французских купцов в долине Нила не отличалась особым динамизмом. Довольно низкие темпы французской экспансии в Египте были обусловлены, с одной стороны, претензиями Франции на гегемонию в Европе (Столетняя война 1337–1453 гг.), и, как следствие, – приоритетом западного направления внешней политики, а с другой – частыми кризисами, происходившими внутри страны (как, например, религиозные войны 1562–1598 гг.) [2, с.48–52; 3, с.224–226].

Начало второму этапу "египетской" политики Франции положило установление твердой абсолютистской власти при Людовике XIV, в период правления которого происходит значительное оживление восточного направления в колониальной и экономической экспансии этой страны и, как следствие, расширение сферы влияния французских чартерных компаний на Востоке, осуществлявшееся в этот период, прежде всего, за счет Индии, откуда они достаточно успешно вытесняли испанцев и португальцев.

Основным содержанием этого этапа, который можно условно именовать начально-колониальным, являлось возникновение первых основательных планов подчинения Египта, разрабатывавшихся в эпоху Людовика XIV при энергичной поддержке Ж.-Б. Кольбера. При этом оккупация территории Египта по-прежнему рассматривалась в Париже как действенное средство для устранения голландской и английской конкуренции в торговле с Востоком (в основном – с Индией) [4, с.48–51].

Вместе с тем, из экспансионистских планов Версаля отнюдь не были исключены страны Леванта. В результате ослабления Османской империи, с одной стороны, и усиления голландской и, в особенности, английской конкуренции в Индии, ближневосточное направление становилось все более важным для правящих кругов Франции. Окончание Семилетней войны (1756–1763) обозначило постепенный переход к третьему – колониальному этапу "египетской" политики Франции. Утрата владений в Индии и Северной Америке побуждала Париж к обеспечению достойной компенсации и, как следствие, – к

принятию более активного образа действий в отношении экономически и стратегически перспективной территории – Египта. Как следствие, именно в это время появляются основательные планы оккупации Египта, который, по мнению французских политиков, должен был стать не только достойной компенсацией утраченного по итогам Семилетней войны, но и плацдармом для будущего реванша на Востоке. Кульминацией этого этапа стала успешная, но недолгая (1798–1801 гг.) оккупация Египта войсками Наполеона Бонапарта. Это событие имело следствием не только установление тесных экономических, политических и культурных связей между Францией и Египтом, превратив последний в главного партнера в восточной политике Кэ д'Орсэ, но и открыло эту страну для европейского (прежде всего – франко-британского) соперничества.

Основной особенностью четвертого этапа, последовавшего за крушением наполеоновской империи и реставрацией Бурбонов во Франции, было изменение основных принципов "египетской" политики Парижа. Неудачная попытка Наполеона Бонапарта реализовать на практике планы оккупации долины Нила имела следствием то, что на смену методам "силового подчинения" пришла политика "мирного проникновения", осуществлявшаяся посредством оказания официальной финансовой, военной и технологической поддержки египетскому правителю Мухаммеду Али.

Подобная эволюция внешнеполитического курса находилась в полном соответствии с изменением места Египта в восточной политике правящих кругов Франции. На данном этапе долина Нила стала рассматриваться, прежде всего, в качестве удобного плацдарма для распространения французского влияния в станах Леванта и Магриба. Как следствие, "египетская" политика Франции этого периода была направлена на поощрение территориальных амбиций Мухаммеда Али, удовлетворявшихся за счет османского султана Махмуда II.

Благоприятную возможность для реализации таких планов французское правительство получило в связи с обострением турецко-египетских отношений в 30–40-х гг. XIX ст. Оказывая действенную помощь Мухаммеду Али, стремившемуся к достижению полной независимости Египта, в Париже, вместе с тем, не готовы были единолично инициировать распад Османской империи, опасаясь непредсказуемых последствий этого процесса. Принятие руководителями Кэ д'Орсэ принципов политики "статус-кво" относительно владений султана было целиком обоснованным. Главный соперник Франции в борьбе за доминирование на Ближнем Востоке – Великобритания, рассматривая результаты Кютахийского соглашения 1833 г. как непосредственную угрозу собственным владениям в Индии, прилагала все усилия, чтобы изменить ситуацию в свою пользу.

Умело используя методы традиционной британской дипломатии, лорду Пальмерстону удалось лишить Мухаммеда Али практически всех

плодов его завоеваний посредством образования объединенного фронта европейских держав – Великобритании, России, Австрии, Пруссии с последующим силовым вмешательством последних в ход второго турецко-египетского кризиса (1839–1841). Крайне неблагоприятное дипломатическое положение в Европе и довольно шаткое внутреннее состояние Июльской монархии не позволили французам защитить своего египетского протектора – Мухаммеда Али, который утратил большинство из завоеванных в предшествующие годы территорий.

Урегулирование второго конфликта между турецким султаном и правителем Египта, зафиксированное в условиях Лондонской конвенции о проливах 1841 г., обозначило собой начало нового – пятого – этапа, охарактеризовавшегося отказом тьюильрийской дипломатии от проведения активной "египетской" политики. Дипломатическая изоляция, в которой оказалась Франция во время второго турецко-египетского кризиса, имела следствием не только существенную потерю влияния этой страны в Египте, но и необходимость изменения тактики проведения ближневосточной политики Кэ д'Орсэ. В качестве одной из альтернатив при этом рассматривалась возможность сохранения опосредствованного контроля над Египтом, опираясь на собственное влияние в Стамбуле. Вместе с тем, именно второй турецко-египетский кризис сыграл роль того фактора, который способствовал выявлению истинных внешнеполитических приоритетов Франции на Ближнем Востоке.

К тому же, шаткие позиции Луи-Филиппа внутри страны вынуждали его и в дальнейшем искать в европейской дипломатии согласия с Великобританией. Следствием этого стал отказ Тьюильри в 40-х гг. XIX в. открыто поддержать выдвигавшиеся проекты морского судоходного канала через Суэцкий перешеек, сооружение которого было весьма выгодно коммерческим кругам Франции.

Начало очередного, шестого, этапа, "египетской" политики Франции совпало, с одной стороны, с приходом к власти Луи Наполеона в результате революции 1848 г., а с другой – с выходом на первый план проблемы строительства Суэцкого канала и, как следствие, со значительным обострением франко-британской борьбы за контроль над Египтом. Последнее было обусловлено огромным стратегическим и экономическим значением новой линии морских коммуникаций как для Франции, так и для Великобритании. Наличие же между этими странами отчаянного колониального соперничества превратило проблему сооружения канала в главный пункт франко-британского противостояния на Востоке. При этом создание новой линии морских коммуникаций вновь (как и на втором, и на третьем этапах "египетской" политики Франции) рассматривалось французскими правящими и коммерческими кругами как удобная возможность разрушить британскую торговую и колониальную монополию в бассейне Индийского океана. Подобные

соображения побудили правительство Франции выступить с открытой поддержкой проекта Суэцкого канала.

Однако очередная серия изменений в государственном устройстве Франции, сопровождавшаяся значительными социальными волнениями, не позволила правительству этой страны эффективно поддержать инициатора проекта строительства канала через Суэцкий перешеек – Ф. де Лессепса, получившего в 1854 г. в частном порядке концессию на сооружение и эксплуатацию этой транспортной артерии, вследствие чего первым был реализован британский альтернативный проект – транс-египетская железная дорога.

Очередные события, на этот раз – внешнеполитического характера (Крымская война 1853–1856 гг., где Франция и Великобритания выступали в качестве союзников), привели к тому, что официальную поддержку Парижа проект Лессепса получил лишь после того, как была не только образована Всемирная компания Суэцкого морского канала, но и начаты предварительные строительные работы на Суэцком перешейке.

Вследствие проведения Наполеоном III авантюристической политики как на европейском континенте и в Латинской Америке, так и на Востоке, правительственная поддержка предприятия Лессепса, как нельзя более соответствовавшего действительным экономическим и стратегическим интересам Франции, имела крайне нестабильный и непоследовательный характер.

В итоге, к действенным мероприятиям по успешному разрешению проблемы строительства Суэцкого канала французское правительство прибегло лишь в 1864 г., когда благодаря личному вмешательству Наполеона III были урегулированы сначала финансовые, а затем и правовые аспекты сооружения новой линии морских коммуникаций [2, с. 340–345]. Намного более существенную поддержку правящих кругов проект Лессепса получил внутри страны – для покрытия чрезвычайных расходов Всеобщей компании ее главе был разрешен дополнительный выпуск акций, а также организация специальной лотереи, осуществленная под патронатом французского правительства [5, с.486].

Однако наличие даже такой непрочной и непостоянной официальной поддержки Версалем предприятия Лессепса привело к громкому успеху – торжественному открытию в 1869 г. Суэцкого канала, которое можно считать апогеем французского влияния в Египте. Несмотря на утрату Всеобщей компанией "значительных возможностей для быстрой французской колонизации Египта" – земельных пожалований, а также права на практически бесконтрольную эксплуатацию многих тысяч египетских феллахов, введение в эксплуатацию кратчайшего водного пути из бассейна Средиземного моря в бассейн Индийского океана, находившегося, по сути под полным контролем Франции, вполне можно расценивать как триумф

французской политики в Египте. Еще одним подтверждением тому было открытие нового водного пути лично императрицей Франции Евгенией.

Вместе с тем, это была "пиррова" победа – открытие Суэцкого канала стало главной предпосылкой преобразования Египта в стратегически важный плацдарм для дальнейшего поддержания Британской империи. Полнейший же провал европейской политики Наполеона III не позволил Франции эффективно противодействовать британскому нажиму, следствием чего стали сначала установление двойственного франко-британского контроля над Египтом, а со временем, в 1882 г., британская оккупация этой страны, которая лишила Париж всех надежд на возвращение доминирующего влияния в долине Нила.

Поражение в войне с Пруссией, крушение Второй империи и полное фиаско в европейской политике дали начало последнему, седьмому этапу франко-египетских отношений, который охарактеризовался постепенной, но неуклонной сдачей Францией своих позиций в долине Нила англичанам. Важным вехами этого этапа стало приобретение британским правительством контрольного пакета акций Всеобщей компании Суэцкого канала (1875), установление двойственного франко-британского контроля над Египтом (1876) и, наконец, оккупация этой страны Великобританией (1882).

В целом, процесс формирования "египетской" политики Франции в значительной степени зависел от характера взаимоотношений этой страны с другими европейскими державами – Великобританией, Россией, Германией. Кроме того, фактором, существенно влиявшим на уровень и характер активности дипломатии Кэ д'Орсэ в долине Нила, была ситуация внутри самой Франции. Частая смена форм государственного правления, происходившая во Франции в ходе рассматриваемого периода, как представляется, была одной из причин непоследовательности, "половинчатости" политического курса этой державы в отношении Египта.

Проведение подобного курса в условиях резкого роста стратегического значения Египта, как неотъемлемого звена на пути в бассейн Индийского океана (после открытия Суэцкого канала), привело Францию в конечном итоге к поражению в борьбе за преобладание в долине Нила.

Литература

1. См. напр.: Базили К. М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях / К. М. Базили. – М.: Изд-во вост. лит-ры, Ин-т народов Азии АН СССР, 1962. – 326 с.; Муравьев А. Н. Письма с Востока в 1849-1850 годах / А. Н. Муравьев. – СПб., 1851. – Ч. 1–2.; Муравьев Н. Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах / Н. Н. Муравьев. – М.: тип. А. И. Мамонтова, 1869. – Ч. 1–4.; Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов.

– М.: Наука, 1991. – 160 с.; Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1985. – 336 с.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи. – М.: Наука, ГРВЛ, 1978. – 440 с.; Георгиев В. П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-х – начале 40-х годов XIX в / В. П. Георгиев. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 200 с.; Дебидур А. Дипломатическая история Европы / А. Дебидур. – М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947. – Т.1: Священный союз. – 1947. – 483 с.; Дулина Н. А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.) / Н. А. Дулина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – 192 с.; Еремеева Т. В. Заключительный этап египетского кризиса 1831–1833 гг. и великие державы / Т. В. Еремеева. // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Вып.2. – С. 475–518; Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX – начало XX в. / О. И. Жигалина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1990. – 166 с.; История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / [под ред. Лависса и Рамбо]. – М., 1905–1907. – Т.4. – 527 с.; Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX века / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с.; Новичев А. Д. История Турции. Новое время / А. Д. Новичев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968–1973. – Т.2–3.; Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат (вторая четверть XIX в.) / М. Н. Тодорова. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – 184 с.; Anderson M.S. The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations / M. S. Anderson. – L.: McMillan, 1966. – 436 p.; Bailey F. E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826–1853 / F. E. Bailey. – Cambridge, at the University press, 1942. – 312 p.; Marriott J. A. R. The Eastern Question / J. A. R. Marriott. – Oxford: at the Clarendon press, 1924. – 564 p.; Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839 / Ph. Mosely. – Cambridge: Russel&Russel, 1934. – 178 p.; Puryear V. J. International Economics and Diplomacy in the Near East / V. J. Puryear. – California: Archon books, 1935. – 278 p.; Rodkey F. S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830-1841 / F. S. Rodkey // Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P. 570–593.; Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811–1849 / M. Sabry. – P.: Librairie orientaliste, P.Geuthner, 1930. – 605 p.; Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question / Ch. Webster. – L.: Bell, 1951. – Vol. 1–2.; 2. **Charles-Roux J.** L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel / J. Charles-Roux. – P.: Hachette, 1901. – Vol.1. – 540 p. 3. **Hanotaux G.** Histoire de colonies francaises et l'expansion de la France dans le Monde / G. Hanotaux, A. Martinaux. – P.: Plon, 1931–1934. – Vol.1. – 357 p.; 4. **Marlowe J.** Perfidious Albion. The Origins of Anglo-French Rivalry in the Levant / J. Marlowe. – L.: Elek Books, 1971 – 324 p. 5. **Lesseps F.** Lettres Journal et Documents pour servir a

l'histoire du canal de Suez / F. Lesseps. – P.: Didier et C°, 1881. – Vol.4. – 398 p.

Харьковский Р. Г. Политика Франции в отношении Египта (XI–XIX вв.): основные этапы

В статье выделены и проанализированы основные этапы политики Франции в отношении Египта. Показана связь каждого из этапов с внешне- и внутривнутриполитическим положением Франции.

Ключевые слова: Франция, Египет, колониальная политика.

Харковський Р. Г. Політика Франції щодо Єгипту (XI–XIX вв.): основні етапи

У статті обґрунтовано та проаналізовано основні етапи політики Франції щодо Єгипту. Показано зв'язок кожного з етапів із внутрішньо- та зовнішньополітичним становищем Франції.

Ключові слова: Франція, Єгипет, колоніальна політика.

Kharkovskyy R. G. French policy concerning Egypt (XI–XIX cr.): the main phases

There were the main phases of French policy concerning Egypt stood out and analyzed in this article. Connection of this phases with home and foreign affairs was showed.

Keywords: France, Egypt, colonial policy.

УДК 94(4) «1989/1991»

П. М. Щербань, Т. Ю. Щербань

АНТИКОМУНІСТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ КІНЦЯ ХХ СТ. У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ПЕРЕМОГИ

У листопаді 2009 р. виповнюється двадцять років від початку антикомуністичних революцій у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія), які докорінно змінили усю суспільно-політичну та економічну систему держав указанного регіону. Вони були спрямовані насамперед на повалення незмінюваних і безконтрольних комуністичних режимів і пройшли переважно мирним шляхом. Революційно-демократичні події у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ), а також відсторонення від влади КПРС у Радянському Союзі та його розпад у

1991 р. стали справжнім феноменом ХХ ст. і призвели до корінних змін у міжнародній ситуації.

Вивчення широкого кола проблем, пов'язаних з передумовами, причинами, перебігом антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ і їх подальшою системною трансформацією є одним з найактуальніших завдань історичної науки. За 20 років, що пройшли з початку революцій, створена солідна історіографія цих проблем.

Щодо наукових робіт українських істориків, то жодна ґрунтовна праця з цієї проблематики не потрапила до поля зору авторів даної статті. Великий внесок у розробку цих актуальних проблем зробили російські дослідники, і, насамперед, з Інституту слов'язознавства РАН. Вони випустили серію колективних робіт з указаної проблематики, які спираються на широке коло джерел та наукової літератури як східно- так і західноєвропейських авторів. Найбільш солідним дослідженням проблем антикомуністичних революцій в регіоні ЦПСЄ є колективна монографія відділу сучасної історії Інституту слов'язознавства РАН "Історія антикомуністичних революцій кінця ХХ ст." [1]. Окрім наукових праць, що використані у даній статті, до переліку робіт російських істориків, присвячених проблематиці антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ, відносяться також: "Східна Європа на історичному зламі (Нариси революційних перетворень 1989–1990 рр."; "Східна Європа: контури посткомуністичної моделі розвитку"; "Політичний ландшафт країн Східної Європи 90-х років" [1; 3; 7; 8; 11; 12].

Щоправда, особливістю цих робіт є те, що вони побудовані за країнознавчим принципом, а на сучасному етапі дослідження цієї проблематики вже виникла потреба у компаративних аналітичних наукових працях. Більш глибокого аналізу потребують проблеми передумов і конкретно-історичних причин краху тоталітарної системи в регіоні ЦПСЄ. Комплексного аналізу цієї проблеми наявна наукова література майже не містить, тому **метою** даної статті є виявлення основних причин виникнення антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ і з'ясування справжньої ролі зовнішнього чинника їх перемоги.

Країни Центральної та Південно-Східної Європи, які умовно називають східноєвропейськими, синхронно пройшли у другій половині ХХ ст. два типи модернізації – соціалістичну і ліберальну. Обом етапам розвитку передували процеси демократизації у вигляді періодів народної демократії 1945–1948 рр. і "перебудови" чи революції свідомості 1985–1988 рр. У першому випадку відіграв свою роль демонстраційний ефект досягнень СРСР у побудові соціалізму, а у другому – західних країн у підвищенні якості життя [2].

Об'єктивні передумови для антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ склалися у другій половині 1980-х рр. Ці країни опинилися у глибокій соціально-економічній і політичній кризі. Економічна модель соціалізму, запозичена у СРСР, яка характеризувалася екстенсивним типом розширеного відтворення,

суспільною власністю на засоби виробництва, плановим господарством, вичерпала свої можливості і не могла конкурувати з ринковою економікою розвинутих країн світу. Особливо помітним було відставання у таких галузях, як електроніка, обчислювальна та побутова техніка, запровадження новітніх технологій. Для усіх країн східноєвропейського регіону була характерною відстала техніка і технологія та низька ефективність сільського господарства.

Економічна криза призвела до зниження життєвого рівня населення. Дефіцит товарів широкого вжитку, погіршення якості товарів викликали зростання соціальної напруженості. В умовах впливу "демонстраційного ефекту" західних стандартів життя сформувалася усталена орієнтація на зростання рівня споживання. Існуюча соціалістична система стала сприйматися населенням країн ЦПСЄ як нездатна забезпечити рівень життя, адекватний західному. Влада намагалася перетворити матеріальне споживання у стимул економічного зростання і запоруку політичної підтримки народу. Але в умовах тоталітарної держави з її планово-розподільчою економічною системою споживчі очікування зростали швидше, ніж можливості їх задоволення.

Особливе невдоволення основної маси населення країн ЦПСЄ викликала монополія комуністичних партій на владу, злиття партійного і державного апарату, антидемократизм системи, придушення інакодумства.

Не виправдали себе також форми і методи співробітництва країн Східної Європи. Комплексна програма економічного співробітництва, розроблена Радою Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), не давала достатніх стимулів для подальшої взаємодії, не сприяла розвитку співробітництва на взаємовигідній основі. Якщо у 1950-х рр. країни РЕВ забезпечували щорічно приріст свого сукупного національного доходу на 9,5%, в 1960-і рр. – на 6,7%, в 1970-і – на 4,5%, то за 1981–1989 рр. – менш ніж на 2% [3, с.195].

Влада номенклатурної еліти країн "реального соціалізму" вже давно спиралася не на підтримку народу, а на репресивний апарат. Потужною силою, що захищала інтереси "братніх" держав, була також Радянська Армія. Західна група радянських військ, розташована у Східній Німеччині, налічувала 546 тис., Центральна група, яка утворилася після вторгнення у Чехословаччину в 1968 р., – 87 тис., Північна група, що заходила у Польщі, – 67 тис., а Південна група, дислокована в Угорщині, – 65 тис. людей [3, с.197]. Радянські війська вже давно перетворилися з "противаги" НАТО на наглядача за внутрішнім розвитком цих країн, обмежуючого їх суверенітет.

Зовнішнім поштовхом, який посприяв переростанню кризи тоталітарного соціалізму в революцію, була політика "перебудови" в СРСР.

У той час, коли під контроль М. С. Горбачова перейшов Радянський Союз, країна вже фактично втратила статус другої воєнної

наддержави та останньої світової імперії. Радянська економіка надірвалася, взявши на себе непосильний тягар витрат. "Холодну" війну СРСР програв, тому що витрачав від 75 до 80 % сукупних зусиль національної економіки на "оборонку" і утримання своїх зарубіжних клієнтів у Східній Європі і у "третьому світі" [4]. Саме тому радянське керівництво на чолі з М. С. Горбачовим, намагаючись врятувати соціалізм у власній країні, змушено було нарешті визнати пріоритет загальнолюдських цінностей над класово-комуністичними і відмовитися від витрат великих коштів на протистояння країнам Заходу у "холодній" війні й на підтримку тоталітарних режимів у країнах ЦПСЄ.

М. С. Горбачов добре усвідомлював складність відносин з країнами соцспівдружності. Вже на початку свого перебування на посаді генсека ЦК КПРС він сказав на засіданні Політбюро: "Далі таке продовжуватись не може. Ми просто надриваємось. У відносинах із соцкраїнами нам вже час переходити на обопільний інтерес. Крім того, ми не повинні брати на себе відповідальність за подальший розвиток їх внутрішньої ситуації" [4].

На першій же нараді з керівництвом країн Варшавського Договору і РЕВ у листопаді 1985 р. М. С. Горбачов заявив, що віднині кожна партія і її керівництво несуть повну відповідальність за те, що відбувається у власній країні. Нарада була конфіденційною, домовились, що зміст московських розмов залишиться закритим, щоб у лідерів був час для розробки плану реформ з урахуванням змін, що відбувалися в СРСР [4].

М. С. Горбачов неодноразово зазначав, що треба реально, а не декларативно відійти від нав'язування "братнім" державам радянських директив, дати їх суспільству визріти і відчутти необхідність реформ як свою нагальну потребу. Головний вплив на ситуацію і напрямок змін у соціалістичних країнах він бачив у тому, що робив у себе в СРСР [4].

Водночас радянське керівництво не спромоглося зробити жодних новаційних кроків щодо країн ЦПСЄ: не поставило завдання виводу з них радянських військ, запізнилося з переоцінкою катинської трагедії 1940 р., подій в НДР у червні 1953 р., угорської революції 1956 р., Празької весни 1968 р., не налагодило жодних контактів з впливовими громадськими організаціями, роль котрих у східноєвропейських країнах швидко зростала. Команда М. С. Горбачова так і не зуміла створити нової системи відносин з "братніми" країнами, побудованої на принципах справжньої рівності. Як визнавав помічник М. С. Горбачова Г. Х. Шахназаров у жовтні 1988 р., СРСР склав лише повноваження "старшого брата" у соціалістичному світі, але не відмовився від ролі лідера, "яка об'єктивно завжди належатиме Радянському Союзу як найпотужнішій країні соціалізму, батьківщині Жовтня" [5, с.368].

Аналіз позиції М. С. Горбачова у 1985–1988 рр. показує, що важливою передумовою приєднання східноєвропейських країн до

процесів "перебудови" він вважав заміну консервативної верхівки компартій цих країн.

При цьому ставлення М. С. Горбачова до лідерів країн "реального соціалізму" було різним. Він непрямо ставився до болгарського лідера Т. Живкова, який зник завдяки особистим контактам і демонстрації повної відданості радянському керівництву виторговувати собі повну свободу дій в Болгарії. Інтриги "найбільшого друга", його нещирість у відносинах з новим керівництвом СРСР, навмисне перекручування змісту бесід з М. С. Горбачовим з метою зміцнення свого внутріполітичного становища і утвердження свого авторитету як провідного реформатора соціалізму, безумовно, не сприяли налагодженню дружніх контактів між лідерами двох держав [6].

Дратував М. С. Горбачова і Еріх Хонекер, який найбільш скептично поставився до радянських експериментів з демократією, і не збирався втілювати в Німецькій Демократичній Республіці (НДР) досвід "перебудови" [6].

Висловлюючи повагу до заслуг лідерів Угорщини та Чехословаччини – Яноша Кадара, Густава Гусака і замінившого його на посаді генсека ЦК КПЧ у 1988 р. Мілоша Якеша, М. С. Горбачов не приховував сумнівів у їх здатності очолити процеси радикального реформування соціалізму у своїх країнах [6].

Відверту симпатію останній генсек ЦК КПРС продемонстрував лише польському лідеру Войцеху Ярузельському, якого він називав союзником і однодумцем. У спогадах, які були написані М. С. Горбачовим вже після краху світового соціалізму, він ставив у заслугу В. Ярузельському те, що йому вдалося відносно плавно, в основному мирно, безкровно змінити модель суспільного розвитку, обравши шлях поступової передачі влади від монополюючої Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) демократично обраним інститутам [6].

Втім, коли у країнах ЦПСЄ почалася ланцюгова реакція антикомуністичних революцій М. С. Горбачов не вжив майже ніяких практичних заходів, ані щоб допомогти союзникам-реформаторам утриматись при владі, ані щоб ретрогради її позбавились. Він продовжував дотримуватися принципу, сформульованого на зорі "перебудови": "Хай розбираються самі".

В російській і болгарській науковій літературі вважається встановленим фактом, що радянське керівництво було причетним до відставки лідера болгарської компартії Тодора Живкова 10 листопада 1989 р., і відповідно до цього піддається сумніву щирість горбачовської тези про невтручання СРСР у внутрішні справи східноєвропейських країн у другій половині 1980-х рр.[1].

Дійсно, в Болгарії розвивали активну діяльність щодо усунення Т. Живкова радянські дипломати – В. В. Шарапов (посол СРСР у Болгарії), В. Ф. Терехов та ін. Але події відбувалися за сценарієм змови

окремих представників комуністичної верхівки Болгарії (А. Луканов, П. Младенов), які намагалися через усунення Т. Живкова врятувати насамперед своє привілейоване становище у суспільстві [1]. Радянські дипломати і працівники спецслужб, добре знаючи про натягнуті відносини генсека ЦК КПРС і лідера болгарських комуністів, допомагали їм у цій справі, намагаючись догодити своєму "патронові".

Проте позиція самого М. С. Горбачова у цих подіях була доволі індиферентною. За свідченнями прес-секретаря генсека ЦК КПРС А. Грачова, він уперто ухилявся від будь-яких офіційних і неофіційних контактів з різного роду "заколотниками", як із східноєвропейських країн, так і вітчизняними. Коли П. Младенов приїхав до М. С. Горбачова, щоб повідомити йому про готовність "групи товаришів" з Політбюро БКП усунути від влади Т. Живкова, Михайло Сергійович лише кивнув головою, але не промовив жодного слова [4].

Позицію принципового неутручання зайняв М. С. Горбачов і в чехословацьких кадрових справах. Як комуністи, так і опозиційні сили у Чехословаччині, навчені гірким досвідом окупації 1968 р. і режиму "нормалізації", вже давно звикли, що доля їх країни вирішується у Москві. І коли Густав Гусак у грудні 1987 р., хвилюючись за майбутнє своєї партії у період радикальних змін, спробував порадитись з М. С. Горбачовим у Москві відносно кандидатури нового лідера КПЧ, він нашоухнувся на жорстку позицію генсека ЦК КПРС: жодній з братніх партій ні за яких умов не нав'язувати і навіть не підказувати, як їм вирішувати кадрові питання [6].

М. С. Горбачов пояснював свою позицію таким чином: "...Я не хотів пропонувати у керівництво цих країн нових "намісників", і отже, знову перекладати усю відповідальність на Москву" [4].

Докорінна ломка соціально-економічних порядків та політичної системи у країнах ЦПСЄ відбувалася синхронно, демонструючи "ефект доміно". Дослідники цих процесів згадують висловлювання англійського політолога Т. Г. Еша про національні особливості революційних подій у ЦПСЄ ("у Польщі вони зайняли десять років, в Угорщині – десять місяців, у НДР – десять тижнів, у Чехословаччині – десять днів, у Румунії – десять годин") [1, с.129]. Дійсно, при всій схожості революційних процесів у країнах ЦПСЄ, кожна з них пройшла свій неповторний шлях до подій 1989 р.

Так, Польща йшла до мирної революції 1989 р. з середини 1950-х рр. Контури "нової Польщі" проступали під час "криз соціалізму" 1956, 1970 і 1980 рр., кожна з яких підвищувала ступінь зрілості громадянського суспільства. У 1980 р., на ґрунті протесту проти комуністичного режиму, виник суспільний рух у формі профоб'єднання "Солідарність", яке переслідувало не тільки економічні, але й політичні цілі. Польське керівництво на чолі з генералом В. Ярузельським не наважилося на масовий терор проти "Солідарності", а пішло шляхом проведення "круглого столу" з опозицією. Отже, мирна революція

1989 р. у Польщі стала результатом домовленості між реформаторським крилом правлячої ПОРП і поміркованою частиною політичної опозиції, а не наслідком розвитку масового суспільного протесту [1].

Глибокі коріння мала і демократична революція в Угорщині. Уся друга половина ХХ ст. була заповнена спробами реформування угорського соціалізму, побудованого за радянським зразком. Намагання пристосувати його до угорських національних умов призводило або до зовнішньої заборони, або до проведення непослідовних і приречених на поразку реформ. Завдяки ліберальним політичним змінам, здійсненим керівництвом Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) на чолі з Яношем Кадаром, революція 1989 р. пройшла у специфічній формі переговорної чи конституційної революції в межах Національного круглого столу і завершилася скасуванням комуністичного режиму і крахом усієї суспільно-політичної системи "реального соціалізму" [8].

На відміну від Польщі та Угорщини, де передання влади антикомуністичній опозиції відбулося цивілізованим, реформістським шляхом, у Чехословаччині, Болгарії, НДР комуністи були відсторонені від влади шляхом тиску багатотисячних мітингів і демонстрацій, але без кровопролиття.

Своєрідність чеського досвіду соціальної революції полягає в тому, що тут поряд зі Східною Німеччиною перехід до соціалізму наприкінці 1940-х рр. відбувався на основі індустріально розвинутого суспільства. Пройшовши етап форсованої реіндустріалізації, чехословацьке суспільство в особі найбільш освіченої та активної частини компартії ініціювало реформування соціалістичної системи у напрямку її демократизації. Празька весна 1968 р. стала останньою спробою відходу Чехословаччини від радянської моделі розвитку і повернення до національних шляхів побудови соціалізму. Військове втручання у внутрішні справи Чехословаччини країн Організації Варшавського Договору поклало край демократичним реформам в ЧССР. Чехословацькому суспільству був нав'язаний курс на "нормалізацію", а країнам ЦПСЄ – доктрина обмеженого суверенітету, яку на Заході називали "доктриною Брежнєва".

Ситуація, що склалася в Чехословаччині напередодні революції 1989 р., керівні працівники КПЧ ("владні" за визначенням В. Гавела) характеризували як морально-політичну кризу. Відсутність перебудови в КПЧ пояснювалася "синдромом 1968 року" [9, с.67]. Без відповідної переоцінки подій Празької весни не можна було рухатись далі по шляху змін. М. С. Горбачов не наважувався змінити оцінку подій 1968 р., пояснюючи свою позицію зокрема тим, що це могло б зашкодити авторитету Густава Гусака, якого він характеризував як відомого антифашиста, політика, який сміливо виступив за демократизацію Словаччини у повоєнні роки. М. С. Горбачову здавалося, що чехословацьке керівництво на чолі з Г. Гусаком може стати на шлях

демократизації і реформ, тоді само собою постало б і питання про перегляд оцінок подій 1968 р.[6].

М. С.Горбачов також пише у спогадах, що на зустрічі з новим генсеком ЦК КПЧ М. Якешем у січні 1988 р. останній відверто попросив ідеолога радянської "перебудови" не квапитися з визнанням помилковості серпневої акції 1968 р., доки КПЧ не доб'ється стабілізації ситуації на основі демократичних перетворень [6]. Втім, швидше за все генсек ЦК КПРС побоювався, що вся відповідальність за цю акцію країн ОВД буде покладена на СРСР.

Сталося так, що першими засудили ввід військ у Чехословаччину парламенти Польщі, Угорщини і НДР. У другій половині листопада 1989 р. за перегляд цих подій висловилися і керівники ЧССР: уряд на чолі з Ладіславом Адамецем і КПЧ. І тільки на початку грудня на нараді керівників країн Варшавського Договору у Москві СРСР зробив офіційну переоцінку подій 1968 р. Були опубліковані два короткі повідомлення – від імені учасників наради і радянське про те, що серпнева акція 1968 р. була помилковою [11].

Зволікання з цим принциповим рішенням радянського керівництва і особисто М. С. Горбачова, яке різко контрастувало з його загальним рішучим настроєм на кардинальні зміни, негативно вплинуло на встановлення відносин довіри і справжнього партнерства з новою владою у колишніх державах соцспівдружності. Після "оксамитової" революції 1989 р. у Чехословаччині, новий міністр закордонних справ Чехословаччини Ї. Динстбір заявив: "Радянський Союз визнав помилковим своє рішення 21 серпня 1968 р. вже після того, як ми самі звільнилися від тоталітарної влади. Якби таке визнання було зроблене раніше, ми б змогли також раніше усунути неосталінський режим, що дискредитував себе, і в результаті наші народи ставилися б з більшою симпатією до Радянського Союзу... Нашу нову свободу і демократію нам ніхто не дарував. Це має дуже важливе значення для самосвідомості наших народів" [7, с.17].

Чехословацька "оксамитова" революція 1989 р. уже через п'ять днів після початку привела до відставки ЦК КПЧ і падіння уряду комуністів. Як свідчить учасник цих дій і член чехословацької парламентської комісії, яка займалася розслідуванням празьких подій 17 листопада 1989 р. Вацлав Бартушка, офіційний радянський вплив на "оксамитову" революцію проявився тільки в одному: в пасивності. Як для ЦК КПЧ, так і для опозиційного Громадянського форуму життєво важливим було питання: чи залишаться радянські війська нейтральними у своїх казармах. Сюди приїжджали деякі керівні особи з КПЧ (наприклад, В. Біляк – головний ідеолог КПЧ і прибічник жорстких методів ще з часів Празької весни 1968 р.) і благали про допомогу. І як тільки стало ясно, що керівництво СРСР проти використання сили і кровопролиття на вулицях Праги, – свідчить В. Бартушка, – до радянського посольства усі втратили інтерес [10].

21 листопада 1989 р. "Координаційний страйковий комітет празьких вузів" звернувся з Відозвою до всіх урядів світу з проханням про підтримку і допомогу. Коли Відозву принесли до посольства СРСР, його третій секретар заявив студентській делегації, що офіційна радянська позиція відома: це внутрішня справа Чехословаччини. Коли ж дипломата запитали про його особисту думку, він відповів: "Моя особиста думка така, що вам нема чого боятися" [11, с.327].

Однією з головних вимог "оксамитової" революції у Чехословаччині, так само як і в Польщі, НДР, Угорщині став повний вивід з цих країн радянських військ. Так, новий президент Чехословаччини В. Гавел у лютому 1990 р. відвідав Москву і отримав вибачення керівництва СРСР за збройне вторгнення 1968 р., а на поставлене запитання щодо виводу радянських військ з ЧССР – обіцянку розв'язати цю проблему до липня 1991 р. [12].

У Румунії грудневі антикомуністичні мітинги 1989 р. закінчилися збройними сутичками, в яких загинуло 1104 людини і було поранено 3321 [2, с.194]. В іншій балканській країні – багатонаціональній Югославії – теж пролилося багато крові, але внаслідок міжнародних суперечок, а не боротьби за подолання соціалізму. Ідеї реформування соціалізму у більшості країн ЦПСЄ втратили свою популярність, суспільний розвиток пішов новим шляхом.

Отже, не зменшуючи значення внутрішніх чинників – зрілості об'єктивних причин для антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ, зовнішній чинник – повне невтручання СРСР в їх внутрішні справи, на нашу думку, відіграв вирішальну роль у перемозі революцій.

Позиція лідерів СРСР, і в першу чергу, головного ідеолога радянської політики "перебудови" – М. С. Горбачова, полягала в намаганні спонукати "молодших братів" до дій, аналогічних тим, що відбувалися в СРСР, вивести "перебудову" за межі однієї країни і спільними зусиллями реформувати систему. Важливою передумовою такого повороту до активних дій щодо реформування соціалізму М. С. Горбачов вважав зміну консервативної верхівки компартій у країнах ЦПСЄ. Однак відмова у підтримці "консерваторам" у більшості східноєвропейських країн мала результатом блискавичне відсторонення їх від влади і перемогу антикомуністичних сил.

Принципове дотримання радянським керівництвом позиції силового невтручання у внутрішні справи країн "реального соціалізму" активізувало натиск опозиції в них і деморалізувало правлячі режими, які мали реальні сили для запобігання вирішальним подіям у своїх країнах, але не наважилися їх застосувати в умовах зовнішньополітичної ізоляції.

Відсторонення комуністів від влади в країнах ЦПСЄ, безумовно, не було очікуваною та бажаною подією для радянського керівництва. Попри всі заяви М. С. Горбачова про його схильність до радикального реформування суспільства, він ніколи не переходив за межі завдань

реформування соціалізму, зупинившись у своїй власній ідейно-політичній еволюції на позиціях європейського соціал-демократизму.

Важливою причиною пасивності радянського керівництва під час антикомуністичних революцій була не тільки принципова відмова від "доктрини Брежнєва", але й суттєве ускладнення ситуації всередині власної держави. Кінець 1989 р. позначився зростанням економічної і політичної нестабільності в СРСР, активізацією опозиції М. С. Горбачову як справа, так і зліва, загостренням боротьби за позбавлення КПРС монополії на владу. Використання традиційних методів "впливу" на країни соцспівдружності в цих умовах стало б політичним суїцидом лідерів "перебудови".

Чи дало б налагодження чіткої співпраці у реформуванні соціалізму в східноєвропейських країнах можливість перетворити його на гуманний та демократичний – цього вже не можна дослідити. А ось індиферентність М. С. Горбачова та його союзників у СРСР до демократичних сил країн ЦПСЄ і зволікання з розв'язанням нагальних внутрішніх проблем цих держав (виводом військ СРСР, своєчасною переоцінкою резонансних подій) призвела до їх повної геополітичної переорієнтації і втрати посткомуністичними країнами Європи багатьох позитивних напрацювань не тільки в економічній, політичній, оборонній, але й у науковій, культурній та інших сферах міжнародної і міждержавної взаємодії.

Література

1. **История** антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / [(отв. ред. Ю. С. Новопашин); Ин-т славяноведения РАН]. – М.: Наука, 2007. – 397 с.
2. **Коровицына Н. В.** Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах / Н. В. Коровицына // Социс. – 2002. – №5. – С.9–19.
3. **Постреволюционная** Восточная Европа : экономические ориентиры и политические коллизии / [отв.ред. Ю. С. Новопашин]. – М.: ИСБ РАН, 1995. – 215 с.
4. **Грачев А.** Горбачев. Человек, который хотел как лучше...[Електронний ресурс] / А. Грачев. – М.: ВАГРИУС, 2001. – Режим доступу: <http://lib.itdevelop.ru/MEMUARY/GORBACHEV/grachev.txt>
5. **Шахназаров Г. Х.** Цена свободы. Реформация Горбачева глазами его помощника / Г.Х.Шахназаров. – М.: Россика, Зевс, 1993. – 624 с.
6. **Горбачев М.С.** Жизнь и реформы: В 2-х кн.[Електронний ресурс] / М.С.Горбачов – М.: Новости, 1995. – Кн.2. – Режим доступу: <http://www.gorby.ru/imgrubrs.asp?img>.
7. **Новопашин Ю. С.** Восточноевропейские революции 1989 г: проблемы изучения // Революции в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие: Междунар. сб. ст. / Ю.С.Новопашин. – М.: Наука, 2001. – С.11–25.
8. **Власть** – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / [(отв. ред. Э.Г. Задоржнюк); Ин-т славяноведения РАН]. – М.: Наука, 2006. –

442 с. – (Серия "XX век в документах и исследованиях"). 9. **Задорожнюк Э.** Путь к "бархатной" революции: противостояние "властных" и "безвластных" в Чехословакии / Э. Г. Задорожнюк // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С.59–82. 10. **Бартушка В.** Советское влияние на смену режима в Чехословакии в 1989 г. // Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие: Междунар. сб. ст. / [Ин-т славяноведения РАН] / Вацлав Бартушка. – М.: Наука, 2001. – С.176–181. 11. **Чехия** и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / [(отв. ред В. В. Марьина); Ин-т славяноведения]. – М.: Наука, 2005. – Кн.2. – 2005. – 558 с. – (Серия "XX век в документах и исследованиях"). 12. **Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв.** Аспекты общественно-политического развития: [историко-политологический справочник / отв. сост. Ю. С. Новопашин]. – М.: Новый хронограф, 2003. – 256с.

Щербань П. Н., Щербань Т. Ю. Антикоммунистические революции конца XX века в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: внутренние и внешние факторы победы

В статье анализируются причины антикоммунистических революций конца XX ст. в странах Центральной и Юго-Восточной Европы и, особенно, роль внешнего фактора их победы – полного невмешательства СССР во внутренние дела стран региона.

Ключевые слова: страны Центральной и Юго-Восточной Европы, внешний фактор, "бархатная революция"

Щербань П. М., Щербань Т. Ю. Антикомуністичні революції кінця XX ст. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: внутрішні та зовнішні чинники перемоги

У статті аналізуються причини антикомуністичних революцій кінця XX ст. в країнах Центральної та Південно-Східної Європи і, особливо, роль зовнішнього фактора їх перемоги – повного невтручання СРСР у внутрішні справи країн регіону.

Ключові слова: країни Центральної та Південно-Східної Європи, зовнішній фактор, "оксамитова революція".

Shcherban P. N., Shcherban T. Y. Anti-communistic revolutions at the end of the XX century in the countries of Central and South-Eastern Europe: internal and external factors of the victory

The article deals with the analysis of the cause of anti-communistic revolutions at the end of the XX century in the countries of Central and South-Eastern Europe and especially with the role of the external factor in their victory – the full non-interference of USSR into inner affairs of the regional countries.

Keywords: the countries of Central and South-Eastern Europe, external factor, the "velvety" revolution.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК [7.01:37](477) «198»

В. І. Абакумова

**ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА У СВІТОВИЙ
КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР НА ЗЛАМІ 80–90-Х РР. ХХ СТ.**

Важливою складовою досягнення задекларованої стратегічної мети державної політики України – вступ до Європейського Союзу – є сформоване інформаційне суспільство з високим рівнем інтегрованості в світовий, в т.ч. європейський інформаційний простір. Ця мета не виключає участь у цьому процесі мистецтва як творчого відображення дійсності в художніх образах, що несе певне інформаційне навантаження.

Революційні процеси другої половини 80-х рр. змінили добу, коли радянське керівництво, добиваючись воєнно-стратегічного паритету, не завжди використовувало можливості забезпечення державної безпеки політичними засобами, і тому СРСР втягнувся в гонку озброєнь. Це несприятливо позначалося на його соціально-економічному розвитку й на міжнародному становищі. До того ж, через ідейно-державні інтереси тоталітарної держави було обмежено міжнародне спілкування радянських громадян, й на професійному рівні тощо. Ці дві обставини відіграли головну роль в процесі ізоляції радянської культури, зокрема українського мистецтва і мистецтвознавчої думки від світових художніх процесів і тенденцій. Дослідження чинників, особливостей, тенденцій процесу інтеграції українського мистецтва у світовий культурний простір сприятиме відновленню картини формування сучасного образу України як майбутньої європейської держави, яке розпочалося на зламі 80–90-х рр. ХХ ст., в тому числі, засобами мистецтва.

Обмеженість історіографічної бази питання кількома періодичними публікаціями та, натомість, широка джерельна база (документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, а саме – документи таких фондоутворюючих установ, як Рада Міністрів УРСР (Ф. 2), Міністерство культури УРСР (Ф. 5516); документи Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, фонди якого утворені творчими спілками, мистецькими організаціями і установами; соціологічні матеріали, джерела особового походження) дозволяє виокремити названу проблему в окреме дослідження.

Звісно, українські діячі культури й мистецькі колективи мали вихід на світову сцену. Проте, означена вище проблема не стосується кількісних показників. Значної шкоди національному мистецтву завдавало входження України до Союзу республік, адже це розсіювало їх

імена в радянському мистецькому просторі, нівелювало здобутки українських митців для світової культурної громади. Отже, на початок досліджуваного періоду українське мистецтво характеризувалося світовою ізолюваністю і несамостійністю.

Відвоювання українською культурою належного місця у світовому просторі вимагало від митців, чия свідомість сформувалася в форматі соцреалізму, повернення до загальнолюдських цінностей, творчого засвоєння кращих досягнень сучасної цивілізації, збагачення репертуару здобутками національної творчості. Сприятливі умови для цього склалися в ході суспільних змін під час перебудовної політики уряду М. С. Горбачова, і, вже в останні роки панування радянської влади, відбулися позитивні переміни в позиціонуванні українського мистецтва і його митців у світі. В цьому процесі непросто виокремити чітку періодизацію, а його тенденції, особливості та наслідки, зумовлені суперечністю історичного моменту, характеризуються неоднозначністю факторів і особистісних мотивації в ньому.

Реформування наприкінці 80-х рр. відпрацьованого десятиріччями механізму культурних контактів із зарубіжжям відбувалося в економічному, управлінському та ідеологічному аспектах і проходило в рамках загальних суспільно-політичних процесів.

В першу чергу, слід відмітити динамічну *децентралізацію* управлінських засад організації зовнішніх культурних зв'язків. Чинник цього процесу пов'язаний із започаткованим в 1987 р. реформуванням державного регламенту зовнішньоекономічної діяльності. Новий порядок надавав права на таку діяльність республіканським органам влади. Відтепер уможлилювалося здійснювання творчих контактів з організаціями культури зарубіжних країн на засадах безвалютного обміну і самофінансування безпосередньо з теренів України.

Децентралізація важелів керування міжнародними відносинами мала конкретні прояви: новий порядок надав широкі права республіканським органам влади, головне – Мінкультури УРСР, для встановлення творчих міжнародних контактів. Безпрецедентним стало отримання окремими мистецькими закладами права безпосереднього співробітництва з установами культури і мистецтв соціалістичних країн. Встановлення культурних контактів з капіталістичними країнами відбувалося через посередництво зарубіжних фірм і приватних антрепренерів [1, арк. 60–61]. Цей факт засвідчує революційні переміни – у минуле відійшла практика ідеологічного фільтрування міжнародних культурних контактів.

Прийнятий у квітні 1990 р. Закон СРСР "Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації" розширив самостійність союзних республік, надавши їм право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори, обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами, здійснювати зовнішньоекономічні зв'язки і брати участь у діяльності

міжнародних організацій (ст.5) [2]. А з ухвалою Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України розпочався новий історичний етап у справі міжнародної співпраці. Віднині Україна як суб'єкт міжнародного права здійснювала безпосередні зносини з іншими державами, укладала з ними договори, зокрема в сфері культурної співпраці.

Новим аспектом міжнародного співробітництва в галузі культури стало здійснення такої діяльності на комерційній основі. Спеціально створена з цією метою в 1989 р. при "Укрконцерті" (замість відділу по організації гастролей зарубіжних колективів) Республіканська зовнішньоекономічна фірма "Укркультура", слугувала посередником укладання угод з будь-якою країною світу [3, арк. 5]. При СХУ з січня 1989 р. діяла госпрозрахункова торгова фірма, яка займалася питаннями реалізації творів українських художників як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку [4, арк. 119]. Активізувалась робота по встановленню комерційних контактів з зарубіжними кінофірмами.

Україна активно включилася у нові форми міжнародної економічної співпраці – прямі зв'язки підприємств, спільне підприємництво, спеціальні економічні зони. В сфері мистецтва перші спільні підприємства виникли в 1989 р.

Офіційні зарубіжні контакти українських республіканських органів влади і культурних організацій, що уклалися наприкінці 80-х рр. за економічною моделлю "підприємство–підприємство", не сприяли презентації духовної сутності українського народу перед цивілізованим світом.

Отже, нові аспекти економічної політики влади надали позитивного імпульсу міжнародним культурним зв'язкам українських митців. Сама можливість встановлення прямих зарубіжних контактів згодом відіграла ключове значення для українського мистецтва на шляху до світового культурного простору. Втім, в зарегламентованому владою процесі, як і раніше, унеможлиблювалося живе професійне спілкування з іноземними колегами, обмін професійними знаннями. Але, більшого негативного наслідку для світової інтеграції українського мистецтва мало домінування комерційного інтересу в культурному співробітництві, що залишало на узбіччі інтереси національного мистецтва.

Не менш стрімко, ніж децентралізація управлінських засад організації зовнішніх культурних зв'язків, відбувалася *деідеологізація* культурних контактів із зарубіжжям. Поступово відходили в минуле напучування керівників обласних управлінь культури, адміністративно-художніх керівників з питань ідейно-теоретичної підготовки колективів до виїздів за кордон і проведення в країнах перебування інформаційно-пропагандистської роботи. Поволі втрачав політичного підтексту підбір художніх творів для демонстрації за рубежом, які нарівні із безпосередньо інформаційно-пропагандистськими заходами – прес-конференціями для працівників органів інформації, інтерв'ю для

кореспондентів преси, радіо, телебачення, бесідами з діячами культури і мистецтва зарубіжжя, глядачами, розповсюдженням пропагандистської літератури, експонуванням пропагандистських і фото виставок – слугували засобами політичної пропаганди.

На зміну свідомості творчої інтелігенції, обтягненій контрпропагандистськими догмами (до розробки яких митців залучали дуже активно), прийшов плюралізм думок у питанні щодо будівництва творчих контактів зі світом. Понад чверть членів СКУ вважали, що у процесі культурного обміну "треба відбирати на Заході тільки ті художні твори, які мають демократичний, гуманістичний характер". Переважна більшість їх колег по спілці (69 %) виступали за повну свободу міжнародних стосунків [5, с.5]. В роздумах людей театру стосовно пріоритету загальнохудожніх цінностей, підтримки демократизації культурного обміну, розвитку "діалогу культур" судження були більш полярними. Одна половина респондентів – членів СТДУ – вважали, що "не повинно бути ніяких заборон в культурних контактах із Заходом" (51,4 %), інші зайняли позицію, що "треба відбирати у західному мистецтві тільки ті художні твори, які мають демократичний, гуманістичний характер" (майже 50 %) [6, с.8].

Таким чином, наприкінці 80-х рр. започаткувалися позитивні передумови долання ізольованого і несамостійного стану українського мистецтва. Простежується суттєве оновлення відпрацьованого десятиріччями механізму культурних контактів зі світом: відбулося перенесення в Київ центру вироблення політики культурного співробітництва з зарубіжними країнами; республіканські органи і заклади отримали повноваження на укладання міжнародних творчих контактів й з успіхом реалізовували їх; відбулася апробація комерційних засад такої співпраці. Втім, слід визнати, що зарегламентований владою процес не відповідав загальним демократичним процесам, які охопили суспільство. В цей період відбувалося швидке долання стереотипів та догм, а творча інтелігенція почала відігравати неабиякого значення в суспільних проектах. Тобто склалися певні передумови для оформлення масового руху як складової процесу інтеграції української культури у світовий простір.

Становлення цього руху відбувалося в рамках загального суспільного дискурсу щодо оцінок перебування республіки у складі СРСР і спрямовувалося на національне відродження українського мистецтва, його національну презентацію в світі. Мотивацію інтелігенції визначали, принаймні, два фактори. *По-перше*, це відчуття колоніальності українського мистецтва, яке базувалося на певних прецедентах. *По-друге*, бажання відстояти право на самостійний розвиток українського мистецтва, що відбувалося паралельно із доланням стереотипу, що сягав корінням у сталінські часи і ґрунтувався на переконанні, за яким радянське мистецтво не мало нічого спільного із західноєвропейськими і світовими тенденціями, стильовими напрямками

та йшло своїм власним шляхом. Виправленню ситуації могло зарадити встановлення творчих зв'язків із митцями діаспори, які були зберігачами і провідниками мистецьких традицій України, продовжували й збагачували розвиток українського мистецтва.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України стало доленосною віхою для українського мистецтва. Вимога набуття державності поставила вагомі завдання не лише перед політиками, економістами, а й перед діячами культури й мистецтва. В період, що передував оголошенню Акта про незалежність, українським політичним діячам доводилося докласти чимало зусиль, щоб довести до відома світової спільноти інформацію про сам факт існування українського народу, який прагнув реальної самостійності. Світова презентація українського національного мистецтва як самобутнього явища мала сприяти міжнародному визнанню нової держави.

Отже, наприкінці 80-х рр. склалися сприятливі обставини для "роздержавлення" процесу презентації українського мистецтва в світі. Сплетіння низки факторів, таких як, *по-перше*, загальна демократизація суспільства, що змусила владу або підтримувати рух "знизу", або, принаймні, не перешкоджати йому; *по-друге*, ініціативний рух з творчого середовища, спрямований на національну презентацію українського мистецтва; *по-третє*, потужний зустрічний потік, репрезентований готовністю української діаспори до співпраці; *по-четверте*, нова зовнішня політика держави, яка активізувала інтерес зарубіжних митців і антрепренерів до того культурного пласту, що був десятиріччями прихований радянською завісою, придала імпульсу українському мистецтву й творчій інтелігенції на шляху до світових концертних, виставкових, оперних залів, прискорила реформування відпрацьованого десятиріччями механізму культурних контактів зі світом.

Демократичні тенденції в міжнародній співпраці обмежили монополію влади на вироблення політики культурного співробітництва зі світом. Згодом відбулося розширення соціальної бази фундаторів і учасників культурницьких заходів. В процес включилися комерційні структури, релігійні установи, новостворені культурологічні заклади, громадські об'єднання. Більшість ініціативних проектів творчої інтелігенції отримали реалізацію на базі Товариства зв'язків з українцями за межами України (з 1991 р. – товариство "Україна", сьогодні – "Україна-Світ". – В. А.). З кінця 80-х рр. навколо Товариства, що стало альтернативним міністерству органом, згуртувалася національно свідомо інтелігенція, а його актив відчував увагу і допомогу в своїй подвижницькій діяльності з боку Верховної Ради, Ради Міністрів, Міністерства закордонних справ, Мінкультури [7, арк. 51].

Поширенню культурних зв'язків України із зарубіжними країнами сприяли творчі контакти української діаспори, яка наполегливо шукала духовних взаєморозумінь з Україною. В минулий період переполоном на шляху збагачення національної культури творчими здобутками митців

українського зарубіжжя виступала упереджена політика радянської влади щодо діаспори. Лавиноподібне наростання трансформації всієї структури суспільних відносин, нарешті, уможливило культурництво мистецької діаспори в Україні. Відмітимо, що найбільший осередок митців українського походження концентрувався в таких культурно значимих країнах як Канада і США. Час довів слушність думки лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка Івана Гончара, який у 1990 р. передбачив, що "зарубіжні українці можуть зробити свій внесок у національне відродження Батьківщини. Треба їх активно залучати до творчих груп Спілки, до участі у формуванні наших музеїв тощо" [8, с.2].

Отже, вже на середину 1991 р. культурна співпраця із зарубіжжям позначилася якісно новими змінами, зумовленими суспільно-політичними перетвореннями в Україні, державним, національним і духовним відродженням українського народу. Активно розвивалися осередки в країнах Східної Європи. Над контактами з українцями в Канаді, США, країнах Південної Америки, Західної Європи, Австралії більше не тяжіли ідеологічні стереотипи.

Іншою формою інтеграції українського мистецтва в світовий культурний простір стало започаткування на українських теренах мистецьких міжнародних фестивалів. Досліджуючи цей напрямок міжнародної співпраці, доводиться визнати, що досвід проведення таких заходів у всесоюзному масштабі був. Але користі від них для українського мистецтва було мало – участь українських митців була доволі обмеженою. В 1990 р. українські композитори започаткували щорічний Міжнародний музичний фестиваль.

Перший такий фестиваль, що пройшов у Києві в 1990 р., відкрив величезні можливості українським композиторам, мистецтвознавцям, музикантам для прилучення до світових духовних надбань і культурних досягнень. Наступного року географія учасників II українського Міжнародного музичного фестивалю (1991) розширилася. Фестиваль переконливо засвідчив професійний і художній рівень українських композиторів, чия майстерність, за відгуками зарубіжних учасників і гостей, цілком відповідала міжнародним критеріям [9, с.6]. Враження від фестивалю і, зокрема, від ознайомлення з музикою сучасного зарубіжжя дозволило композитору Левку Колодубу з гордістю відмітити: "порівняння показує – ми не пасемо задніх, а в чомусь пішли набагато вперед" [10, с.3].

Значними подіями в мистецькому житті України і певним свідоцтвом її міжнародного авторитету, стало проведення всесвітніх мистецьких свят на теренах республіки. В 1990 р. в Києві відбувся II Міжнародний фестиваль фольклору, в якому взяли участь фольклорні колективи Болгарії, Угорщини, КНДР, Італії, Канади, Куби, Монголії, Нідерландів, Польщі, Румунії, США, Туреччини, Фінляндії, Франції, ФРН, Чехословаччини, Шотландії, Югославії, Ізраїлю. Під час фестивалю, за участю почесного президента Міжнародної ради

організації фольклорних фестивалів Анрі Курсаже, (Франція), вчених з ряду європейських країн, відбувся європейський симпозіум ЮНЕСКО з питань охорони, збагачення і популяризації фольклору [11, арк.75]. Захід такого рівня засвідчив визнання України як володаря унікальних фольклорних традицій і творчих надбань. В 1989 і 1991 рр. в Івано-Франківську відбулися міжнародні бієнале мистецтва "Імпрези" за участю митців з 45 країн світу, а у Харкові постійно діяло міжнародне бієнале графіки "4-й блок", на якому виставляли свої твори майстри з усіх континентів та регіонів світу [12, с.96].

Отже, на зламі 80–90-х рр. в надрах тоталітарно-бюрократичної системи зародилися (завдяки, насамперед, соціально-політичним зрушенням у країні) прогресивні тенденції, які врешті призвели до оновлення організаційних, економічних та ідеологічних складових механізму управління культурними контактами з зарубіжжям. Умови такої діяльності відчутно наблизили українських митців до світової практики, де свобода, в усіх її проявах, вважалася головною цінністю.

Між тим, нові засади організації міжнародної співпраці принесли творчій інтелігенції нові проблеми. Найважливіша з них стосувалася фінансування недешевої презентації їх творчості за рубежем. Певне, частка витрат відшкодовувалася з державного бюджету. Але кошти, які виділялися міністерством, були надто мізерними, не завжди їх вистачало на покриття видатків навіть для планової діяльності.

Суттєвою прикметою часу стало спонсорство. Між тим, проблема фінансування була лише лакмусовим папірцем тієї нової реальності, в якій віднині доводилося розвиватися українському мистецтву і торувати світовий культурний простір. Порівняння із закордонною практикою принесло українським митцям відчуття безпорадності, адже відбувалося не на користь вітчизняної практики. Суть проблеми допоможе уявити замальовка Євгена Станковича, який так сформулював свій досвід знайомства із зарубіжжям: "за кордоном усі фестивалі, чи то традиційної, чи "модерної" музики, є насамперед великим бізнесом. Вони існують на певні фонди, приватні внески, спонсорські кошти тощо. Запрошуються відомі виконавці, всесвітньознані митці, працюють висококваліфіковані спеціалісти в галузі реклами, ... а тому серйозна музика, хоч це дивно, стає прибутковою справою" [9, с.7]. Реформування у такий спосіб механізму підтримки вітчизняного мистецтва вимагало головного – оновлення суспільної свідомості. Час довів, що цей процес зайняв багато років, і, не можна сьогодні вважати його успішно завершеним.

У підсумках зазначимо головне:

1. На хвилі наростаючих процесів децентралізації і демократизації, союзні республіки, в тому числі Україна, нарешті отримали можливість самостійно розробляти і здійснювати політику культурного співробітництва із зарубіжними країнами. На зламі 80–90-х рр. ХХ ст. нова практика сприяла започаткуванню національної презентації українського мистецтва, прислужилася в справі

міжнародного визнання майбутньої держави.

2. В ході загальної деідеологізації суспільства сталося поступове виведення міжнародної творчої співпраці на рівень особистісних контактів. Із розгортанням ініціативного руху творчої інтелігенції, спрямованого на поширення української культури в світі, відбулося роздержавлення й оживлення зарегламентованого владою процесу.

3. Наближення до світової практики організації міжнародної співпраці обернулося вузлом економічних проблем, до вирішення яких ані влада, ані митці виявилися неготовими.

4. Нова політична і культурна реальність започаткувала вихід українського мистецтва у світовий культурний простір як самостійного, самобутнього явища, дозволила українським митцям вписати власний творчий доробок в сучасний світовий художній процес, отримати кваліфікаційну оцінку світової мистецтвознавчої думки і визнання рядових глядачів.

5. Поширенню культурних зв'язків України із зарубіжними країнами сприяли творчі контакти української діаспори, яка наполегливо шукала духовних взаєморозумінь з Україною. Переломним моментом для вітчизняної культуротворчості було її повернення у русло світового художньо-мистецького процесу через злиття українського мистецтва минулого й сьогодення.

6. Отже, суспільно-політичні процеси на зламі 80-90-х рр. ХХ ст. сприяли започаткуванню карколомних процесів в сфері організації міжнародної співпраці, зокрема в творчому середовищі, які, в подальшому, зарядили становленню світового іміджу України, уможливили діалог між нашою країною і європейськими інститутами щодо спільного майбутнього.

Джерела та література

1. **Центральний** державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), ф.5116, оп.19, спр.3073; 2. "**О** **разграничени** полномочий между союзом ССР и субъектами федерации": Закон СССР от 26.04.1990 г.; 3. **ЦДАВО**, ф.5116, оп.19, спр.2964; 4. **Центральний** державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф.581, оп.1, спр.2861; 5. **Семашко О.** Спроба соціологічного зрізу [Текст] / О.Семашко // Музика. – 1991. – №2. – С.4–5; 6. **Семашко О.** Служителі Мельпомени у перебудовчих процесах [Текст] / О.Семашко // Український театр. – 1991. – №1. – С.7–8; 7. **ЦДАВО**, ф.2, оп.15, спр.2520; 8. **Митець** і національне відродження: Бесіда із заслуженим діячем мистецтв УРСР, лауреатом Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка І. М. Гончаром // Образотворче мистецтво. – 1990. – №1. – С.1–2; 9. **Перший** міжнародний: Розмова з композиторами Є. Станковичем, І. Карабицем, Л. Дичко про Перший український музичний фестиваль [Текст] // Музика. – 1991. – №1. – С.6–8; 10. **Загайкевич М.** "Музика і світ..." [Текст] / М.Загайкевич // Музика. – 1991. – №6. – С.2–4; 11. **ЦДАВО**, ф.5116, оп.19,

спр.2950; 12. **Мархайчук Н. В.** Розвиток вітчизняного культурно-мистецького простору на межі 80–90-х рр. ХХ ст. [Текст] / Н. В. Мархайчук // Культура і сучасність. Альманах. – 2004. – №1. – С.92–99; 13. **Перший міжнародний:** Розмова з композиторами Є. Станковичем, І. Карабицем, Л. Дичко про Перший український музичний фестиваль [Текст] / Я. Гордійчук // Музика. – 1991. – №1.

Абакумова В. И. Интеграция украинского искусства в мировое культурное пространство на рубеже 80–90-х гг. ХХ ст.

В статье рассмотрены основные факторы, черты и тенденции, характеризующие процесс интеграции украинского искусства в мировое культурное пространство в конце 80-х – начале 90-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: украинское искусство, деидеологизация, коммерциализация.

Абакумова В. І. Інтеграція українського мистецтва у світовий культурний простір на зламі 80–90-х рр. ХХ ст.

У статті розглянуто основні фактори, риси та тенденції, що характеризують процес інтеграції українського мистецтва до світового культурного простору на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: українське мистецтво, деідеологізація, комерціалізація.

Abakumova V. I. Ukrainian art integration's process in cultural world space in late 80th – early 90th of XX cr.

There are factors, features, tendencies of the Ukrainian art integration's process in cultural world space examined in this article.

Keywords: Ukrainian art, deideologization, commercialization.

УДК 94 (477.87): 94.439

С. В. Адамович

УГОРСЬКИЙ ПАМ'ЯТНИК НА ВЕРЕЦЬКОМУ ПЕРЕВАЛІ – МІЖ СИМВОЛОМ ДРУЖБИ І ЗНАКОМ ДОМІНУВАННЯ УГОРЦІВ НА ЗАКАРПАТТІ

Процеси українського національно-державного відродження в кінці 80 – на початку 90-х рр. ХХ століття на Закарпатті зіштовхнулися з опором консервативних партійно-радянських еліт. Компартійні лідери краю задля утримання влади і створення противаги українському національному відродженню стимулювали процеси виникнення політичного русинства на базі етнографічних особливостей місцевого населення. Суспільно-політична ситуація в регіоні ускладнювалася

етнічним різноманіттям краю й активізацією радикальних угорських громадсько-політичних організацій.

Угорське питання в історії незалежної України отримало висвітлення в працях М. Вегеша, М. Зана, М. Литвина, І. Попа, П.-Р. Магочі, М. Товта. У свою чергу автор ставить завдання дослідити історичні передумови та обставини встановлення пам'ятника угорцями на Верецькому перевалі і його символічне значення для подальшого існування двох дружніх народів.

Відзначимо, що опираючись на підтримку місцевих органів влади і допомогу ззовні, політичні русини і радикальні громадсько-політичні організації національних меншин краю в кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. розгорнули боротьбу за досягнення автономного статусу для Закарпаття й утворення угорського автономного округу.

У цей час з'являється ряд громадських організацій угорців Закарпаття: Товариство угорської культури Закарпаття (далі – ТУКЗ), Товариство угорської інтелігенції Закарпаття, Закарпатське угорське педагогічне товариство, Товариство угорських художників Закарпаття ім. І. Ревеса, Товариство угорських скаутів та інші [1, с.240]. Водночас мали місце факти, коли лідери ТУКЗ заявляли, що після організаційного зміцнення товариства одним з перших може бути прохання про автономію [2, с.227].

У документах обкому Компартії України в цей період вказувалось, що Товариство угорської культури використовувало тактику випереджувальної ініціативи, продовжуючи збір підписів під зверненням про створення українського автономного округу (в Берегівському районі їх було зібрано більше 10 тис.) [2, с.224]. Політична допомога угорській меншині зі сторони політичних інститутів Угорщини в основному виражалася в обережній підтримці автономістських прагнень закарпатців (обласна автономія, угорський автономний округ, вільна економічна зона) [3, с.27].

Проголошення Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність радикалізувало дезінтеграційні політичні течії в регіоні. 1 грудня 1991 р. 78% виборців на Закарпатті на обласному референдумі сказали "так" самоврядній адміністративній території. Одночасно згідно з рішенням Берегівської районної Ради народних депутатів від 14 вересня 1991 р. на території району проводився місцевий референдум про утворення національно-адміністративної одиниці – Угорського автономного округу. Мотивація була наступна: із 85600 жителів району – 57100 осіб (66,9%) були угорцями. У підсумку 82% виборців підтримали цю ініціативу [2, с.232; 3, с.27].

У зв'язку з цим до Президії ВР України було відправлено відповідне подання. У ньому також було висловлено пропозицію повернути Береговому стару назву Берегсаз. На той час на угорський лад перейменовували 25 населених пунктів, йшли розмови про перейменування Ужгорода в Унгвар, Виноградово в Севлюш [4, с.1].

Однак із досягненням Україною незалежності владним структурам вдалося забезпечити основні національно-культурні потреби угорців, а питання автономного округу наприкінці 1992 р. не отримало підтримки в обласній раді, сесія відхилила його як таке, що недостатньо підготовлене [2, с.230–233].

Знову загострилося угорське питання напередодні 1100-річчя святкування здобуття угорцями своєї Батьківщини в краї у середині 90-х рр. ХХ ст. На п'ятому засіданні українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин в м. Будапешті 28–29 березня 1995 р. було вирішено провести низку заходів із нагоди святкувань. Закарпатською облдержадміністрацією був створений оргкомітет для проведення ювілею, передбачено міжнародну конференцію та інші заходи. Серед 24 пунктів плану проведення в області заходів до угорського святкування значився пункт 10 "Подати на розгляд обласної художньої ради проект пам'ятного знаку, який планується встановити на Верецькому перевалі"* [5, с.193].

У підсумку угорці розпочали будівництво на Верецькому перевалі восьмиметрової стели з емблемою угорського орла. За версією націонал-демократичних організацій, роботи велися під охороною озброєної кінноти на землі, проданій держадміністрацією Закарпатської області та адміністрацією Воловецького району (0,20 га). До того ж, угорці зірвали чавунну плиту з пам'ятної брили на могилах українських січовиків, а на брилі було викарбувано надпис "На пам'ять про завоювання Батьківщини 896–1996" і символ свого пам'ятника у вигляді угорського воїна – вершника [6, арк.86].

У 1995 р. в кількох населених пунктах Закарпаття також було відкрито пам'ятники на честь 1100-річчя завоювання угорцями Батьківщини. Найбільший з них – парк у с. Чома (Берегівський район) на місці давньоугорського могильника. Тут встановили символічні ворота з турулом, через які древні угри проникли в Карпатський басейн (у 2000 р. в парку встановлена також скульптура угорського короля Іштвана Святого) [7].

У відповідь на ці події 16 червня 1996 р. міжпартійна організація – Українська народна рада Закарпаття звернулась до Президента, Голови Верховної Ради України та прем'єр-міністра України, де було рішуче засуджено плани спорудження пам'ятника на Верецькому перевалі. Конгрес українських націоналістів пропонував для розв'язання угорського питання власний варіант – назвати його пам'ятником "українсько-угорського примирення" [5, с.194].

---

* До святкування 1000-ліття приходу угорців в Дунайську улоговину в 1896 р. тут був побудований пам'ятник; в 20-х рр. ХХ ст. він був демонтований за вказівкою чехословацької влади, знову поставлений після включення Закарпаття до складу Угорщини в 1939 р. і демонтований самими угорцями під час відступу угорських військ у 1944 р.

У свою чергу Міністерство закордонних справ України визнавало, що угорці без погодження з місцевими органами влади самостійно розпочали підготовчі будівельні роботи, не затвердили у встановленому порядку проект пам'ятного знаку, а також без дозволу на його відкриття і пов'язаного з цим молебню запросили гостей з-за меж України [6, арк.94].

Ситуація уважно відслідковувалася і в сусідніх з Україною країнах, уряди яких виступили проти відкриття будь-яких пам'ятних знаків на честь відзначення 1100-річчя знайдення угорцями Батьківщини [6, арк.94].

Протести українських націонал-демократів проти будівництва угорського пам'ятника біля могил українських січовиків змусили українське МЗС почати обговорення пропозицій щодо будівництва пам'ятного знаку на честь дружби українського та угорського народів з нагоди 5-річчя Української державності та 1100-річчя віднайдення угорцями своєї Батьківщини. Але у відповідь на це українські організації заявили, що цей знак має бути на угорсько-українському кордоні, а у Воловецькому районі майже немає людей угорської національності.

Закарпатське об'єднання "Просвіти" надіслало в урядові структури лист з вимогою, щоб українська влада припинила будівництво так званого пам'ятника угорсько-української дружби на Верещькому перевалі, а кошти і матеріали, які залишилися, спрямувала на спорудження пам'ятника жертвам угорсько-фашистської агресії, які в березні 1939 р. захищали Українську державу [6, арк.87–88].

У результаті на нараді 1 серпня 1996 р. в Кабінеті Міністрів України під головуванням віце-прем'єр-міністра І. Кураса було прийнято рішення про припинення будівництва пам'ятного знаку на відзначення 1100-ліття заснування Угорщини, споруда на честь дружби українського й угорського народів мала бути побудована в районі державного кордону між двома країнами, а молебен мав бути проведений в римо-католицькому соборі м. Львова [6, арк.91].

Зі сторони обласної влади вже в січні 1997 р. знову підтримувалась ідея встановлення пам'ятного знаку, хоча і були змінені акценти: пам'ятний знак передбачалось встановити уже на автомобільному мості через річку Тису. Цікаво, що члени угорської частини Міжнародної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин 10–12 квітня 1997 р., перебуваючи на Закарпатті, не порушували питання про спорудження пам'ятника на Верещькому перевалі, але питання будівництва пам'ятника піднімалось у 1998, 2000–2001 рр. [5, с.195].

Помаранчева революція 2004 р. стала могутнім поштовхом для демократизації і європеїзації країни. Однак надії громадян на суттєві зміни в країні були поховані внаслідок протистояння і конфліктів у середовищі нової помаранчевої влади.

Постпомаранчева зневіра українського суспільства і зростання агресивних дій зі сторони сусідніх країн створили ґрунт для відродження автономістських та сепаратистських рухів у регіоні. У зв'язку з дестабілізацією суспільно-політичної ситуації в Україні активізувалися також вимоги угорських громадських та політичних організацій. У ході візиту в січні 2008 р. президентів України, Словаччини та Угорщини на Закарпаття знову постало питання відкриття на Верецькому перевалі монументу до 1100-річчя приходу угорців. Але тепер з цілєю заспокоєння української громадськості цей монумент мав би відкриватися одночасно з пам'ятником розстріляним у березні 1939 р. карпатським січовикам [8, с.5].

Попри це з заявою-протестом проти спорудження угорського пам'ятника біля Верецького перевалу виступили представники обласних організацій Закарпаття – Народного Руху України, Української народної партії, Української республіканської партії "Собор", Виборчого об'єднання "Свобода", крайового товариства "Просвіта" [9, с.4]. Одночасно спорудження угорського монументу засудили фактично всі головні наукові інституції держави: Інститут національної пам'яті, Інститут етнонаціональних та політичних досліджень НАН України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України [10, с.6].

З протестом проти встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі до 1100-ліття віднайдення угорцями нової Батьківщини і з вимогою звести на горі пантеон слави Українським січовим стрільцям звернулися до урядовців депутати Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської облрад [11, с.3].

У свою чергу ряд депутатів Ужгородської міської ради (П. Федака, Т. Шляхта, А. Федорішко) закликали державні інститути дати політичну і правову оцінку сепаратистським елементам на Закарпатті, ініціювати демонтаж угорського монументу на Верецькому перевалі та орла Турула в Мукачівському замку, зняти чужоземні прапори з державних будівель, вимагати від Угорщини вибачення та виплат компенсацій за репресії проти українців, встановити пам'ятний знак на місці тюрми для українців у Вор'юлопоші в Угорщині і вимагати відкриття українських архівів періоду Карпатської України для українських дослідників [12, с.3]. Натомість лідер русинів о. Сидор вирішив зробити сепаратистами названих депутатів і подав на них до суду за розпалювання міжнаціональної ворожнечі [13, с.7].

8 липня 2008 р. президенти Угорщини й України спільно мали відкрити монумент взамін спорудження у Будапешті пам'ятника жертвам Голодомору. І тільки радикальна позиція ВО "Свобода", яка напередодні заявила про свою рішучість відстояти українські інтереси, зірвала відкриття. Але 21 липня 2008 р. без повідомлення місцевої влади монумент таки відкрили [14, с.8].

Участь у відкритті пам'ятника взяли надзвичайний і повноважний посол України в Угорській республіці Д. Ткач, надзвичайний і

повноважний посол Угорської республіки в Україні Андраш Баршонь, депутат угорського парламенту Андраш Тот і представники національно-культурних товариств краю. У вступному слові А. Баршонь наголосив на тому, що встановленням цього пам'ятника українська сторона вкотре засвідчила позицію толерантного ставлення до потреб національних меншин, що проживають у країні [15].

21 липня 2008 р. на Верецькому перевалі, на місці, де у 1939 р. були розстріляні карпатські січовики, також урочисто було відкрито пам'ятник оборонцям України. З цієї нагоди відбувся мітинг, пам'ятник освятили [16].

Підсумовуючи, зазначимо, що конфлікти й ускладнення зі встановленням угорського пам'ятника на Верецькому перевалі стали свідченням непослідовності української влади в питанні національних меншин і політики до держав-сусідів. Конфліктність навколо будівництва і встановлення пам'ятника не сприяла зміцненню дружніх стосунків між народами, а дозволила посилитися угорським радикалам-реваншистам. Перспективи подальших досліджень угорського фактору в процесі єднання країни і формування політичної нації полягають у комплексному аналізі потреб угорської національної меншини і вивченні діяльності угорських національних організацій на Закарпатті.

Література

1. **Поп И.** Енциклопедия Подкарпатской Руси / И. Поп. – Ужгород: ПП "Повч Р.М.", 2006. – 412 с.
2. **Зан М.** Угорці Закарпаття (епізод етнополітичних процесів поч. 90-х рр. ХХ ст.) / М. Зан // *Carpatica*. – Карпатика. Вип.18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасне – Ужгород: Приватна друкарня Р.Повча, 2002. – С.222–236.
3. **Товт М.** Проблеми угорської національної меншини у сучасній Україні / М. Товт // *Нова політика*. – 1997. – №3. – С.24–28.
4. **Чи буде в Україні Унгварська область?** // *Молода Галичина*. – Львів, 1991. – 17 грудня. – С.1.
5. **Вегеш М. М.** Етнополічна реальність Закарпаття (1991–2001 рр.) / М. М. Вегеш, М. П. Зан // *Політологічний вісник. Збірник наук. праць*: Вип.14. – К.: Т-во "Знання України", 2003. – С.182–204.; 6. ЦДАВО України, ф.5233, оп. 2, спр.727.
7. **Кобаль Й.** Угорський монумент на Верецькому перевалі [Електронний ресурс] / Й. Кобаль. – Режим доступу: <http://uzhhorod.net.ua/news/28192> (перегляд 29 липня 2008 р.).
8. **Мартин В.** Президентів підвели / В. Мартин // *Дзеркало тижня*. – К., 2008. – 26 січня. – С.5.
9. **Лазоришин І.** Хмари над перевалом / І. Лазоришин // *Галичина*. – Івано-Франківськ, 2008. – 27 квітня. – С.4.
10. **Литвин М.** Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали, що ви Закарпаття мадярам продали... / М. Литвин // *Вечірній Франківськ*. – Івано-Франківськ, 2008. – 22 травня. – С.6.
11. **Верецький перевал – і біль, і гордість** // *Галичина*. – Івано-Франківськ, 2008. – 12 червня. – С.3.
12. **Звернення депутатів Ужгородської міської ради П. Федака, Т. Шляхти, А. Федорішко** // *Вечірній Франківськ*. – Івано-Франківськ, 2008. – 26 червня. – С.3.
13. **Сепаратисти чи патріоти** //

Трибуна. – Ужгород, 2008. – 9 вересня. – С.7. 14. **Стецишин О.** Сепаратизм підтримують у вищих ешелонах влади? / О. Стецишин // ВО "Свобода". – 2008. – серпень. – С.8. 15. **Режим** доступу: <http://rionews.com.ua/statja.php?id=12842> (перегляд 29 липня 2008 р.); 16. **Режим** доступу: <http://www.zaxid.net/newsua/2008/7/21/160700> (перегляд 29 липня 2008 р.).

Адамович С. В. Венгерський пам'ятник на Верецькому перевалі – між символом дружби і знаком домінування венгров в Закарпатті

В статті проаналізовані історическі передумови і обставини будівництва і відкриття венгурського пам'ятника на Верецькому перевалі Закарпатті.

Ключевые слова: венгурський автономний округ, венгри, Закарпатті, соборність, карпатські сечевики, незалежна Україна.

Адамович С. В. Угорський пам'ятник на Верецькому перевалі – між символом дружби і знаком домінування угорців на Закарпатті

У статті аналізуються історичні передумови та обставини будівництва і відкриття угорського пам'ятника на Верецькому перевалі на Закарпатті.

Ключові слова: угорський автономний округ, угорці, Закарпаття, соборність, карпатські січовики, незалежна Україна.

Adamovych S. V. The Hungarian monument on the Veretz mountain pass between a symbol of friendship and a mark of the Hungarian dominance in Transcarpathian area

The article analyzes historical preconditions and circumstances under which the Hungarian monument on the Veretz mountain pass was erected.

Keywords: Hungarian autonomous district, the Hungarians, Carpatho-Ukraine, unity, Carpathian Sich members, independent Ukraine.

УДК 94(477)«192»:32

Т. Ю. Анпілогова, О. О. Онищук

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ УСТАНОВИ ДОНБАСУ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ (20-І РОКИ ХХ СТ.)

Проблема створення радянською владою мережі культурно-освітніх закладів та особливостей діяльності цих установ у різних регіонах УСРР в 20-і рр. ХХ ст. є проблемою, яка не вповні розкрита сьогодні у вітчизняній і, тим більш, у закордонній історіографії. Специфічність цієї теми полягає у тому, що за радянських часів

проблема радянського культурного будівництва подавалася у наукових працях достатньо однобічно, тенденційно й заідеологізовано, що сьогодні вповні зрозуміло. Але ж за часів незалежності ця тема так і не знайшла свого дослідника, оскільки не відрізнялася особливою злободенністю й не була цікавою з точки зору політичної кон'юнктури. Між іншим, досвід утворення й організації діяльності культурно-освітніх закладів у 20-і рр. ХХ ст. може бути корисним для сучасних дослідників й державних діячів, особливо з огляду на сучасну духовну кризу й практично повну зруйнованість культурної інфраструктури в окремих регіонах України. Отже, у цьому полягає актуальність даної теми.

Окремі аспекти проблеми, що досліджується, висвітлювалися раніше в працях істориків радянського й пострадянського періоду. Окремі з них, як, наприклад, робота Г. Шевчука, містять важливі статистичні й фактологічні дані, хоча і є сильно заідеологізованими [1]. У інших роботах робиться спроба об'єктивно оцінити з позицій системного й міждисциплінарного підходу особливості соціокультурного життя в 20-і рр. [2]. Важливі данні з вказаної проблематики містяться у Державних архівах Луганської й Донецької областей й були введені у науковий обіг уперше. На жаль, на сьогодні практично відсутні відомості про діяльність й ліквідацію "Просвіт" у Донбасі, оскільки архівні джерела з цієї теми залишаються поки що закритими. У зв'язку з цим, цінним джерелом є книга спогадів українського партійного діяча І. Майстренко "Історія мого покоління", видана за кордоном у 1985 р. та матеріали книги "Чорна книга України" [3; 4].

Метою даної статті є аналіз процесу виникнення й розвитку радянських культурно-освітніх установ клубного типу в Донбасі та визначення їх місця в системі закладів політичної освіти в 20-і рр. ХХ ст. Досягнення даної мети вимагає розкриття таких проблем, як: причини та особливості знищення радянською владою мережі "Просвіт", структуризація системи радянських культурно-освітніх закладів, визначення мети, функцій, характеру та проблем діяльності сільбудів, хат-читалень, бібліотечних закладів у Донбасі, динаміки їх розвитку.

Остаточо встановивши радянську владу в Україні, більшовики відразу ж зіткнулися з цілою низкою проблем. Владу потрібно було не тільки встановити, але й утримати, заручившись підтримкою найширших верств населення. Як не парадоксально, але саме у Донбасі – колиці пролетаріату – радянська влада довго не могла закріпитися через надмірну активність у окремих сільськогосподарських регіонах учасників антирадянських інсургентських рухів. Неоднозначно ставилася до нової влади й частина робітників. Отже, подальша доля радянської влади в значному ступені залежала від успішності її агітаційно-пропагандистської роботи, для проведення якої потрібно було якомога швидше створити систему культурно-освітніх закладів, які мали б можливість впливати на широкі верстви населення.

Такими закладами стали сільські будинки (сільбуди), хати-читальні, клуби, гуртки, створення яких розпочалось уже у 1920 р. Однак спочатку ці заклади працювали паралельно з "Просвітами" – недержавськими культурно-освітніми установами, які організовувались українською інтелігенцією ще в дореволюційний період по всій Україні.

Працювали "Просвіти" й у Донбасі – у Луганську, Єнакієвому, Бахмуті. Тут члени "Просвіт" склались переважно з робітників-членів УКП, дехто з яких у минулому були членами УСДРП. Але зустрічались й представники інтелігенції, наприклад, у діяльності луганської "Просвіти" брав участь інженер Лисенко, племінник композитора Миколи Лисенка, учитель з села Слав'яносербського Іван Шаповал. "Просвіти" були українськими "острівками у російському морі" Донбасу. Їх члени влаштовували вистави, цитували поезії українських літераторів [3, с.168–171].

Сам факт існування "Просвіт", альтернативних радянським культурно-освітнім закладам, не міг влаштувати радянський уряд, який незабаром розробив план їх ліквідації, що складався з кількох етапів. На першому етапі було встановлено "невідступний догляд за усіма "Просвітами", книгозбірнями, хатами-читальнями". На другому етапі, під гаслами "радянзації" "Просвіт", їм було запропоновано пройти перереєстрацію статуту. При цьому від "Просвіт" вимагали, щоб вони будували свою діяльність не за національним, а за класовим принципом. Якщо статут "Просвіти" не містив запевнень у вірності "пролетарським" ідеалам і не відповідав вимогам спеціально розробленого "Зразкового статуту "Просвіт", радянські чиновники відмовляли їй у перереєстрації [4, с.24]. Так, наприклад, щоб уникнути власної ліквідації миколаївська "Просвіта" в 1920 р. мусила сформулювати мету своєї діяльності таким чином: "Товариство має на меті допомагати розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою на соціальній підставі, працюючи серед пролетаріату та бідного селянства і поширюючи їхню класову свідомість" (курсив наш. – Т. А., О. О.) [4, с.24].

"Просвіти", що проходили перереєстрацію, намагались продовжувати свою культурно-освітню діяльність: відбудовувати школи і хати-читальні, організувати виставки й лекції. Як вважають автори Л. Євселевський і С. Фарина, саме таким чином у 1920–1921 рр. "українська інтелігенція охоче співпрацювала з радянською владою задля кращого майбутнього свого народу" [4, с.25]. І все ж таки в "Просвітах" через культурно-національний характер їх діяльності радянська влада вбачала "класову чужість" і в перспективі планувала їх поступову ліквідацію. Уже наприкінці 1920 р. майже в усіх українських губерніях органи ВНК почали проводити труси в приміщеннях "Просвіт". Визначаючи "класову чужість" деяких українських культурно-просвітницьких товариств "Просвіта", більшовицькі лідери намагались всіляко дискредитувати їхню діяльність серед трудящих. Так, 2 лютого

1922 р. ЦК КП(б)У провів у Харкові нараду, учасники якої дійшли висновку, що окремі "Просвіти" "є вогнищами "національної культури", бойовими організаціями войовничого націоналізму" [4, с.27].

Протягом першої половини 20-х рр. "Просвіти" як форму культурно-освітньої роботи було поступово ліквідовано. Усе майно "просвітян" було передано радянським культурно-освітнім установам, які мали свої завдання, права, юридичний статус, методи, форми роботи і безпосереднє керівництво – Головний політико-просвітницький комітет при Наркоматі Освіти УСРР. На сільбуду, клуби й хати-читальні, які ставали радянським аналогом "Просвіт", покладались, окрім культурно-освітньої, ідеологічна й агітаційно-пропагандистська функції.

Важливе місце в новій мережі культурно-освітніх закладів посідали клуби, які визначались як "одиниці, самодіяльні, первинні суспільно-культурні осередки, що об'єднують у собі всі види й форми політосвітроботи" [5]. Клуби створювалися у містах, в селах, хуторах, при школах, рудкомах, шахтах та інших місцевих закладах і суспільно-виробничих організаціях. Своїми завданнями клуби ставили: комуністичне виховання мас, виробничу агітацію й пропаганду, залучення широких мас до господарського й політичного будівництва, загальне піднесення культурного рівня населення, сприяння задоволенню побутових потреб та "вироблення головного побуту нової матеріальної й духовної культури робітника", "боротьбу з марновірством" тощо [5]. Форми масової роботи клубів, до якої активно залучалась інтелігенція (особливо студентство й просвітяни), були різноманітними: загальні зібрання (т.зв. "живе слово" – бесіди, лекції, диспути), масові видовища (вистави, агітаційні суди), художні свята, "друковане слово" (книга, газета, плакат), екскурсії, спорт та ігри [5; 6; 7; 8]. Більшість лекцій, які читались у клубах для робітників, було присвячено політичним та антирелігійним темам, наприклад, "Ленін і пролетаріат", "Ленін і РКП", "Походження людини" тощо. Займались клуби й створенням курсів з ліквідації неписьменності [9]. Вони діяли не тільки в містах, але й на селі з метою проведення агітаційно-пропагандистської роботи, причому під суворим контролем з боку партії, членами якої обов'язково повинні були бути завідувачі клубами

Нагляд за роботою працівників клубів здійснювали повітові відділи політосвіти й навіть органи ДПУ, без дозволу яких не проводились жодні культурні заходи [5, с.8]. За проведення вечорів без подібного дозволу керівник клубу мав бути притягненим до адміністративної відповідальності.

У 1923 р. в Донбасі працювало 147 клубів з читальнями при них, а в 1925 р. – 219 клубів, до яких входили 60.500 членів [1, с.88–89; 10, с.73].

Важливими культурно-освітніми осередками на селі ставали "сільські будинки" (сільбуду), які мали статус товариств і діяли згідно з виробленим "показовим уставом" або спеціальним статутом сільського

товариства "Селянський будинок" [11, с.19–20]. За їх зразками створювалися також районні будинки. Працівники сільбудів і райсудів повинні були сприяти пропаганді політичних заходів радянської влади, роз'яснювати селянам нові закони та події міжнародного становища, брати участь у засіданнях парторганізацій для обговорення кандидатів у депутати сільрад, популяризувати закон про позбавлення права голосу, п'ятирічний план тощо [12, с.30]. У діяльності сільбудів мали брати участь сільські вчителі.

Паралельно з сільськими будинками (або замість них) у селах, хуторах та інших населених пунктах створювалися хати-читальні. Викладачі, службовці, студенти, агітатори, які працювали в хатах-читальнях, виступали з лекціями, робили доповіді на різноманітні теми, організовували бесіди, концерти, художні вистави, екскурсії, демонстрацію кінокартин, брали участь у показових політсудах, надавали інформаційні довідки. На початку 1923 р. в Донбасі працювало 250 хат-читалень, кількість яких згодом значно збільшилась [1, с.89].

При сільбудах та хатах-читальнях організовувалися гуртки (або секції), які працювали в різноманітних напрямках: політичному, сільськогосподарському, кооперативному, військовому, санітарному, художньому, українізаторському, професійному. Гуртки та секції повинні були також активно брати участь в агітації перед виборами до сільрад.

Загальна кількість усіх установ політичної освіти клубного типу істотно зросла протягом 20-х років. На 1 грудня 1928 р. в п'яти округах Донбасу нараховувалось 413 сільбудів, 424 хати-читальні, 231 клуб, 1593 школи для неписьменних та малописьменних, загалом – 1068 установ клубного типу [13, с.100–101].

Робота, яку мали проводити працівники сільбудів, гуртків, клубів і хат-читалень, не завжди була активною й успішною. На початку 20-х рр. ці культурні установи часто існували лише формально й не проводили ніякої роботи через брак коштів, нестачу культпрацівників, керівників, досвіду роботи керівних осіб чи конкретних планів роботи, а також через суб'єктивне небажання працювати завідуючих клубами та сільбудами. Наприклад, з восьми клубів у Старобільському повіті на 1921 р. працювало лише два [14]. Плідній роботі клубів заважала, в першу чергу, відсутність кваліфікованих пропагандистів і брак необхідної літератури. Не було й необхідної узгодженості керівництва роботою культурних комісій з боку політосвіт. Великим недоліком масової роботи політосвіти була її безсистемність.

Іншим чинником, що знижував якість клубної роботи, був матеріальний чинник. Характеризуючи роботу клубів, один з членів засідання культвідділу Юзівської окружної професійної ради від 9 січня 1924 р. зазначив: "Коли починаєш говорити про клубну роботу, хочеться не плакати, а ридати" [15, с.2–3]. Через малі зарплати велика кількість

завсільбудів мусили десь працювати за сумісництвом, драматичні й музичні гуртки – займатися "халтурою".

З середини 20-х рр. контроль за діяльністю сільбудів значно посилювався. Центральний кабінет провів перевірку діяльності гуртків, сільбудів, хат-читалень та анкетування їх працівників [16, с.35–37]. Водночас до всіх окружних політосвіт та управлінь сільбудів надійшла вказівка поширити функції агітаційно-пропагандистської роботи місцевих культурно-освітніх закладів. Тепер до їх компетенції входила популяризація радянського законодавства про кустарів і кустарну промисловість, обслуговування кустарів довідковою літературою тощо [16, с.42].

Таким чином, культурно-освітні заклади в місті та селі мали завданням практично поширювати в масах і популяризувати певні конкретні напрями нової економічної політики.

Іншим типом політосвітніх установ, до функцій яких входила культурно-освітня та агітаційно-пропагандистська робота, були бібліотеки. Бібліотечна мережа в Україні, яка склалась на середину 20-х рр., мала свою структуру. У містах функціонували державні міжокружні, центрально-окружні (у кожному окружному місті), центрально-робітничі, районно-місцеві, клубні бібліотеки. Було створено районні бібліотеки при сільбудах у районних сільських центрах та сільські при розгорнутих сільбудах (та при хатах-читальнях). Державні міжокружні бібліотеки підпорядковувалися безпосередньо бібліотечним органам Управління політосвіти.

Ще в 1921 р. почали функціонувати радянські бібліотеки в Донбасі. Однією з перших відкрилась перша районна бібліотека (пізніше з нею було об'єднано дитячу бібліотеку) і педагогічна бібліотека в Луганську. У Старобільському повіті в 1921 р. працювали три районні й одна центральна бібліотека. У 1923 р. в Донбасі вже працювало 160 бібліотек, а на 1 грудня 1928 р. їх кількість сягала 1072 одиниць [1, с.88–89; 13, с.100–101]. Політичне виховання мас проводилось також науковими комуністичними та пересувними бібліотеками.

Посилення контролю за установами не обминуло й бібліотечні заклади. З середини 20-х рр. розпочались масові перевірки бібліотек щодо зберігання в бібліотечних фондах "антирадянської" літератури. Так, обстеження загального стану бібліотек Луганського округу органами цензури показало, що "склад книжок у різного роду бібліотеках є незадовільним з точки зору пролетарської ідеології, а іноді – навіть ворожим". Було зазначено, що "перевірка бібліотек з метою вилучення нікчемної літератури є на сучасний період невідкладним завданням" [17]. В інструкції з вилучення "шкідливої літератури" з бібліотек, читалень, книжних магазинів та кіосків, яка вийшла у 1924 р., вказувалося: "Друк є міцною зброєю та впливом на маси. Буржуазія, яка стояла при владі, добре знала й використовувала це виховне значення друку, наповнюючи ринок колишньої російської імперії своєю буржуазною літературою..."

[18]. Виходячи з цього, органи ДПУ й цензури почали масові вилучення з бібліотек книжок "антирадянського", шовіністичного, релігійного, "контрреволюційного" характеру, а потім і всіх книжок, що не входили до спеціальних списків дозволеної літератури. Працівники бібліотечної мережі, звинувачені в зберіганні й користуванні "антирадянською" літературою, звільнялись з роботи й потрапляли під нагляд ДПУ.

Отже, бібліотечна справа становила вельми важливу ланку культурно-освітньої й виховної роботи. Не випадково бібліотечні установи класифікувались як установи політосвіти. Відповідно, їх головним завданням було зберігання ідеологічно "правильної" літератури, яка б сприяла процесу політичної освіти й комуністичного виховання широких верств населення, та ознайомлення з нею якомога більшої кількості людей. Вилучення з бібліотек і нищення великої кількості дореволюційних книжок, які нерідко були написані класиками української й російської художньої літератури або мали величезну культурну цінність, не сприяло якісному розвитку бібліотечної справи. Функція бібліотекарів зводилася до ролі статистів та пропагандистів нової радянської літератури.

Культурно-освітні заклади радянської системи політосвіти, створені замість "Просвіт", відігравали важливу роль у формуванні громадсько-політичної позиції й комуністичного світогляду населення Донбасу. Вони виконували цілу низку важливих завдань – боролися з неписьменністю, підвищували загальний культурно-освітній рівень населення, організовували дозвілля робітників і селян, але водночас використовувались владою як агітаційно-пропагандистські органи, які вели антирелігійну й політичну роботу. Аналіз статистичних даних показує, що динаміка збільшення кількості культурно-освітніх закладів радянської системи політосвіти була позитивною – з 1923 по 1928 рр. кількість сільбудів, хат-читалень і клубів збільшилася практично в 2 рази, а бібліотек різних типів – майже у 7 разів. Але незважаючи на їх значне кількісне збільшення, через цілу низку причин наприкінці 20-х рр. їм не вдалося відповідати усім вимогам радянської влади, а знищення "Просвіт" та інших нерадянських культурно-освітніх закладів значно гальмувало культурний розвиток Донбасу, робило його однобічним, обмеженим.

Література

1. **Шевчук Г. М.** Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках / Г. М. Шевчук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.
2. **Шипович М. А.** Культурна політика більшовиків і літературно-мистецька інтелігенція в першій половині 20-х рр. / М. А. Шипович // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний наук. зб. – Вип. 3. Серія: Історія. – О.: Астропринт, 2004. – С. 213–220.
3. **Майстренко І.** Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон, 1985. – 416 с.
4. **Чорна** книга України. Зб.

док., архівних матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / За ред. Ф. Зубанича. – К.: "Просвіта", 1998. – 784 с. 5. **Державний архів** Луганської області (ДАЛО), ф.Р-401, оп.1, спр.523, арк.53. 6. **ДАЛО**, ф.164, оп.1, спр.567, арк.36. 7. **Центральний державний архів** громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф.1, оп.20, спр.1521, арк.117. 8. **Державний архів** Донецької області (ДАДО), ф.349, оп.1, спр.9, арк.1. 9. **ДАДО**, ф.2592, оп.1, спр.10, арк.19. 10. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.20, спр.2128, арк.73. 11. **ДАЛО**, ф.Р-401, оп.1, спр.525. 12. **ДАДО**, ф.349, оп.1, спр.7. 13. **Україна: статистичний щорічник 1929.** – Х.: Центр. стат. управа, 1929. – 399 с. 14. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.20, спр.468, арк.73. 15. **ДАДО**, ф.837, оп.1, спр.12. 16. **ДАЛО**, ф.Р-401, оп.1, спр.559. 17. **ДАЛО**, ф.Р-401, оп.1, спр.656, арк.17. 18. **ДАДО**, ф.349, оп.1, спр.1, арк.4.

Анпилогова Т. Ю., Онищук О. А. Культурно-образовательные заведения Донбасса в системе политического образования (20-е годы XX ст.)

В статье анализируется деятельность культурно-образовательных учреждений в системе советского политического образования в 20-е гг. XX ст.

Ключевые слова: культура, образование, политическое образование, интеллигенция.

Анпілогова Т. Ю., Онищук О. А. Культурно-освітні установи Донбасу в системі політичної освіти (20-і роки XX ст.)

У статті аналізується діяльність культурно-освітніх закладів у системі радянської політичної освіти в 20-і рр. XX ст.

Ключові слова: культура, освіта, політосвіта, інтелігенція.

Anpilogova T. Yu., Onishuk O. A. Culture-educational establishments of Donbass in the system of political education (20-s years XX cr.)

An activity of cultural-educational establishment in Soviet system of political education in Donbass in the 20-s of XX cr. has been analyzed in the article.

Keywords: culture, education, political education, intelligentsia.

УДК [94(477.6):001.891-057.875]«1956/1985»

А. В. Бадер

**НАУКОВО-ДОСЛІДНА ТВОРЧИСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ
МОЛОДІ ДОНБАСУ (1956–1985 РР.)**

"Холодна війна" зумовила розгортання науково-технічної революції в СРСР. Це, в свою чергу, потребувало таких спеціалістів, які б могли постійно поновлювати свої знання. Отже перед ВНЗ постало складне завдання: не тільки давати студентам знання, але й прищеплювати навички наукової творчості. Донбас в наведений період являв собою індустріально розвинений регіон Радянського Союзу з високою концентрацією населення. Велика кількість підприємств, перш за все, важкої промисловості, сприяла заснуванню тут багатьох технічних інститутів, а висока щільність населення – розвитку мережі гуманітарних ВНЗ.

Проблеми наукової творчості студентів у 1950–1980-х рр. здебільшого вивчалися в контексті історії вищих навчальних закладів, молодіжних та національних рухів. Зокрема, це роботи Т. С. Пашиніної "Молодіжний рух в Україні в II половині 50-х – 80-х рр. XX ст.", Р. Т. Ковалюка "Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст.", О. М. Сергійчука "Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 1953–1964 рр." [1–3]. Деяку інформацію можна знайти у фундаментальній роботі радянських авторів "Вища школа Української РСР (1917–1967)" [4]. Безпосередньо проблем науково-дослідної діяльності студентів торкається в докторській дисертації "Позанавчальна діяльність студентів в теорії та історії вищої педагогічної освіти (1960–1980-і роки)" Чиж О. Н. [5]. Однак, в цій роботі досліджено діяльність студентів лише педагогічних ВНЗ Радянського Союзу в цілому.

Для нашої розвідки є цікавими праці Барана В. К., Даниленка В. М. "Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.)", Барана В. К. "Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи", Ковпака Л. В. "Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000)", Литвина В. М. "Історія України. Новітній час (1914–2004)" [6–9]. Ці роботи тільки опосередковано торкаються теми дослідження, проте дають можливість вивчення проблеми в контексті історичного процесу.

В даній роботі ми ставимо завдання дослідити стан та ефективність наукової роботи студентів, її значення для формування фахівців у 50–80-і рр. XX ст.

Першим кроком на шляху залучення студентів до наукової творчості було написання курсових та дипломних робіт. Вони являли собою частину навчального процесу, а отже були обов'язковими для всіх

без винятку майбутніх спеціалістів. Цю роботу важко назвати науковою діяльністю як такою. Дана частина навчального процесу насамперед прищеплювала студентам навички та вміння написання дослідження, однак, цінність самої розвідки, в основному, була мінімальною. По суті, результати праці переважної більшості студентів неможливо було використати у народному господарстві. Це обумовлено тим, що написання серйозного наукового твору потребує більшої кількості знань та вмінь, ніж надавали ВНЗ СРСР, та неодноразової апробації результатів.

Закон "Про посилення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР" від 24 грудня 1958 р. наголошував на необхідності використання результатів курсових та дипломних робіт для розвитку народного господарства. Своєрідним контролем була постійна організація оглядів-конкурсів курсових та дипломних робіт, проектів, результатів переддипломної практики. В якості заохочення студентів існувала передбачена ректорами та суспільними організаціями ВНЗ винагорода переможцям [10, арк.36; 11, арк.5, 6].

Однак, тільки одиниці з курсових та дипломних робіт були результатом копійної і кваліфікованої наукової праці, ще менше з них використовувалися на практиці. В основному це розвідки студентів, які дійсно цікавилися наукою та додатково займалися даною справою. Таких як студенти Донецького політехнічного інституту Бабін А., Полянничко В., Середа В., чи Сташенко Н., який згодом став співробітником інституту гірничої справи АН УРСР, або студенти Тарасенко І., Двуреченська М., Юхтова І., Корольов А. Ворошиловградського машинобудівного інституту та інші. Поставлене завдання залишалось нереалізованим, це обумовлено тим, що для його здійснення потрібні були більш кардинальні кроки: посилення вимог до цих робіт та реформування навчального процесу [10, арк.36, 37, 38; 12, арк.18].

Отже, науково-дослідна творчість студентів з більш-менш якісним результатом могла існувати тільки поза навчальним процесом. Організаційне оформлення такої діяльності було представлене різноманітними за тематикою гуртками студентського наукового товариства (СНТ) [13, арк.2; 14, арк.20, 36; 15, арк.6]. Вони беруть свій початок разом із заснуванням радянської вищої освіти в 1920-х рр. Однак потреба в стимулюванні їхнього розвитку постала перед керівництвом вищої школи наприкінці 1950-х рр..

В 1957 р. головною проблемою СНТ була відсутність масовості. Значним досягненням вважалося те, що кожний п'ятий студент був членом наукового товариства. Керівництво ВНЗ пояснювало таку ситуацію слабкою популяризацією, оскільки це робилось тільки на щорічній конференції, та не практикувались систематичні виступи його членів перед студентами [14, арк.21, 36]. На нашу думку, дане положення

справ є наслідком того, що з середини 1950-х рр. тільки починають простежуватись тенденції підтримки наукової роботи у ВНЗ.

Підтвердженням зацікавленості керівництва ВНЗ у розвитку науки, в 1956–1985 рр. може бути швидке кількісне зростання членів СНТ. В країні з тотальним контролем всіх без винятку сфер життя та діяльності людини цей розвиток міг існувати лише в тому випадку, якщо був потрібний державі. Наприклад, в Донецькому політехнічному інституті у 1967 р. в групах із 20 студентів 13 були членами СНТ, це означає, що більш ніж кожен другий студент займався наукою [16, арк.7, 8]. Протягом 1968 р. у згаданому ВНЗ кількість молодих науковців зросла ще на 140 осіб [17, арк.3]. Кількість членів наукового товариства Донецької області, у 1969–1970 навчальному році складала лише 23 % від студентів денної форми навчання, а в 1970–1971 навчальному році – близько 84 % [15, арк.6; 18, арк.5]. У Ворошиловградському машинобудівному інституті відсоток студентів денної форми навчання, що приймали участь в науково-дослідній роботі, виглядав так: в 1976 р. – 59 %, в 1977 р. – 75 %, в 1978–1980 рр. – 100 %. Подібна ситуація була характерною для всіх ВНЗ Ворошиловградської області [12, арк. 3, 69, 93, 110, 127].

З метою стимулювання росту кількості членів СНТ ректорати ВНЗ Донбасу починають практикувати нагороду кращих студентів-відмінників, які приймали участь в науковій та суспільній роботі почесним дипломом активіста СНТ. Документ надавав переважне право для вступу до аспірантури та при розподілі випускників – отримати призначення в дослідні центри чи лабораторії на заводах [11, арк.64; 12, арк.4]. Враховуючи те, що в Радянському Союзі з середини 50-х рр. працівники сфери науки отримували заробітну платню вище середнього рівня, це була можливість не тільки продовжувати займатися улюбленою справою, а й дістати відносно високого матеріального забезпечення.

Важливим є вивчення розподілу СНТ за тематикою. У ВНЗ Донбасу майже кожна фахова спеціальність мала свій гурток СНТ. Однак, серед них найбільшого розвитку та кількості членів здобув напрямок технічних наук. Адже навіть в положенні про вищі навчальні заклади СРСР, від 21 березня 1961 р. зазначалось, що одним з головних завдань є підготовка спеціалістів, здатних не тільки повністю використовувати сучасну техніку, а й створювати техніку майбутнього [19, с.290]. В роботі таких гуртків акцент надавався застосуванню результатів їхньої праці в промисловості. На практиці це виявлялось у створенні в низці ВНЗ Донбасу студентських проектно-конструкторських бюро (СКБ), як частини СНТ [10, арк.37; 14, арк.20; 15, арк.7; 20, арк. 12].

Відсоток студентів денної форми навчання, які були членами проектно-конструкторських бюро у ВНЗ Донбасу на початку трьох десятиліть, що розглянуто в статті, представлені в таблиці 1 [10, арк.37; 12, арк.4; 15, арк.7; 21, арк.14; 22, арк.9; 23, арк.58].

Таблиця 1

Роки	1960 р.	1970 р.	1980 р.
Відсоток членів СКБ від кількості студентів денної форми навчання	1,6	8,9	27,7

З таблиці ми можемо побачити, що до початку 60-х рр. кількість студентів, які працювали в СКБ, була дуже низькою, але на початку 70-х років ситуація дещо змінюється. Однак, найбільшій кількості членів СКБ здобули саме впродовж 1970-х рр. На нашу думку, така ситуація пояснюється тим, що цей період співпадає в часі з піком світової науково-технічної революції. Конкуренція з Західним світом, що інтенсивно розвивався, штовхала керівників радянських міністерств, пов'язаних з наукою та освітою, посилити темпи напрацювання знань в технічній галузі.

Важливим є вивчення економічного ефекту від розробок та проектів СКБ. Наприклад, обсяг робіт СКБ Ворошиловградського машинобудівного інституту в період його найбільшого кількісного розвитку подано в таблиці 2 [12, арк.4].

Таблиця 2

Роки	1976 р.	1977 р.	1978 р.	1979 р.	1980 р.
Обсяг робіт СКБ в тис. крб.	6,5	9,1	103	113,5	122
Економічний ефект від впровадження робіт СКБ	5	20,5	27	80	87,5

Тільки від одного проекту студентів Жулід В., Шмигалевої Л., Нетеги А., Кузьмич А., та Старченко В., "Розробка вибуховобезпечних асинхронних двигунів для вугільної промисловості" цього ВНЗ економічний ефект у 1980 р склав біля 12 тис. крб. Проект студента Донецького політехнічного інституту Смірнова Є. "Дослідження силових умов прокатки в Черновій клеті 2000 Донецького металургійного заводу з метою раціональної завантаження привода клеті" в 1983 р. – 115 тис. крб. Виходячи з того, що студенти за свою роботу отримували мінімальну грошову винагороду, слід зауважити, що СКБ заощаджували державі значні кошти [12, арк.11; 20, арк.12].

Крім впровадження у виробництво, результати наукової праці студентів публікувалися в наукових працях інститутів та університетів, оформлювалися як доповіді на конференціях, роботи на конкурс. Апробація результатів наукової праці за фахом, що здобував студент, проходила, зазвичай, в рамках щорічних конференцій СНТ та конкурсів робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук. Винятком можна назвати хіба що педагогічні ВНЗ, де періодично проводились педагогічні

читання. Так, в 1980 р. у Ворошиловградському педагогічному інституті відбулися 20-і педагогічні читання. Тобто вони або були засновані в середині періоду, що розглядається, або проводились не кожного року. Так чи інакше, це вказує на те, що широкого розповсюдження вони не набули [10, арк.37; 12, арк.3, 99; 14, арк.9, 10; 25, арк.3].

Виділити серед фахових можна конференції технічного напрямку, що проводились значно частіше. Так, у 1960 р. Донецьким політехнічним інститутом було проведено 17-у студентську науково-технічну конференцію, під час якої було заслухано 139 доповідей, всього в ній взяло участь 938 чоловік. В 1969 р. у ВНЗ Донбасу було організовано подібні конференції, в яких прийняли участь 25 % студентів. В 1975 р. проходив "Тиждень науки і технічної творчості", в рамках якого було організовано наукову конференцію. В 1980 р. в роботі Ворошиловградської обласної науково-технічної конференції прийняли участь 2 студенти Комунарського гірничо-металургійного інституту. Ворошиловградський машинобудівний інститут провів у 1980 р. студентську науково-технічну конференцію, присвячену 110 річниці з дня народження В. І. Леніна, де було прочитано 1541 доповідей. Однак, ці заходи мали більш періодичний, ніж постійний характер [10, арк.37; 11, арк.5, 6; 12, арк.28, 29, 80; 14, арк.20, 36; 15, арк.6; 18, арк.5; 24, арк.11].

Загалом гуртки СНТ технічного спрямування повинні були допомогти виконувати функцію модернізації виробництва. За умов планової економіки в радянській промисловості був відсутній природний стимул розвитку – конкуренція. Розв'язати цю проблему керівництво держави спробувало штучним шляхом, залучивши населення до новаторства у виробництві. Технічні гуртки займалися цією справою більш кваліфіковано, тому грали більш помітну роль у фаховій студентській науковій творчості [14, арк.20; 15, арк.7; 20, арк.12].

Протягом періоду, що досліджується, учні вищої школи найчастіше залучались до роботи в сфері суспільних наук. Не останню роль у цьому процесі відіграла постанова центрального комітету КПРС від 14 серпня 1967 р., де зазначалося, що національно-визвольний рух народів, науково-технічна революція, гостра ідеологічна боротьба та інші процеси світового розвитку потребують теоретичного узагальнення з позицій марксизму-ленінізму. В цих умовах ще більше підвищується роль суспільних наук. Перш за все, це – філософія, політекономія, історія КПРС та науковий комунізм. Студенти, які займалися в гуртках наукового товариства за даним профілем становили наприкінці 1960-х років більше третини всіх членів СНТ, кількість їхніх членів зростала швидкими темпами [14, арк.10; 16, арк.3; 17, арк.3; 26, с.389].

Зважаючи на те, що гуртки СНТ за суспільною тематикою, були чисельнішими, результату вони видавали значно більше. У всіх ВНЗ Донбасу щорічно відбувалися декілька студентських науково-теоретичних конференцій, що були присвячені питанням марксистсько-

ленінської теорії. Регулярно проходили конференції з проблем суспільних наук. Особливо ця робота активізувалась напередодні соціалістичних ювілеїв та свят, тим більше, що наприкінці 1960-х – в першій половині 1980-х рр. СРСР святкував значну кількість круглих дат [4, с.95; 10, арк.37; 14, арк.9, 10; 25, арк.3; 27, арк.33].

Кількість виступів та конференцій за суспільною тематикою переважала в багато разів будь-який інший напрямок наукової діяльності студентів. Наприклад, більшість інтернаціональних студентських конференцій проходило за суспільною тематикою. У Ворошиловградському машинобудівному інституті в 1980 р. було проведено 5 студентських конференцій, з яких 4 – за суспільними науками і тільки 1 – за фахом ВНЗ. На обласних студентських конференціях основна маса робіт, зазвичай, була присвячена завданням, спрямованим на виконання рішень з'їздів КПРС, життю та діяльності В. І. Леніна, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, критиці буржуазних фальсифікацій марксизму-ленінізму [12, арк.28; 28, арк.4, 9].

Подібна ситуація була і з конкурсом наукових робіт студентів. Кожного року проводився загальний конкурс з усіх спеціальностей, що здобували студенти, і окремо – за суспільними науками. Крім того, керівництво ВНЗ забезпечувало більшу кількість робіт саме за суспільними науками, а з 1978 р. домоглося майже стовідсоткової участі студентів Донбасу в першому етапі конкурсу [12, арк.3; 17, арк.3; 28, арк.8; 29, арк. 1],

Пояснити більшу зацікавленість суспільними науками можна було б їх доступністю, оскільки студент будь-якої спеціальності навчання міг займатися в науковому товаристві за цим напрямком. Проте, документи свідчать, що партійні структури, відповідальні за вищу освіту, у справі розвитку гуртків віддавали перевагу саме цій галузі знань. У звітній документації ВНЗ Донбасу подавали загальну кількість, або темпи збільшення членів СНТ, та окремо – гуртків, що займалися суспільними науками [14, арк.10; 15, арк.6; 16, арк.3; 17, арк.3].

Надаючи перевагу окремій галузі знань, Міністерство вищої та середньо-спеціальної освіти СРСР виконувало декілька завдань. Це був чудовий засіб самоідеологізації студентів – за наявності літератури тільки радянського видавництва роботи писались на політично "необхідні" теми. Результати досліджень допомагали керівництву СРСР в розробці та доведенні ідеологічних штампів, в критиці явно кращого "буржуазного" суспільства [28, арк.9]. Однак, все це, тією чи іншою мірою, сприяло вирішенню головного завдання – формування із студентів не тільки високоякісних спеціалістів, а ще й організаторів та вихователів трудового колективу. Ідеологічно вихований керівник різного рангу у промисловості, сільському господарстві мав можливість спрямовувати пошуки істини подекуди малоосвічених робітників та колгоспників в "необхідне" русло [30, арк.16; 31, арк.1].

Показовим є той факт, що незважаючи на значно меншу кількість членів та можливостей апробації результатів, серйозного успіху досягали студенти, які займалися наукою за фахом. В першу чергу, це стосується технічного напрямку, адже його, хоч і меншою мірою, але підтримувало керівництво ВНЗ. Наприклад, у 1970 р. студентка Донецького політехнічного інституту П. Протопопова за роботу "Індивідуальний пиловий захист органів дихання шахтарів" була удостоєна премії Ленінського комсомолу України [15, арк.6, 7]. У 1980 р. за експонати, що демонструвалися в 1979 р. на республіканській виставці в м. Харкові, були премійовані студенти Ворошиловградського машинобудівного інституту В. Васькова, П. Бондар, О. Курницька, А. Бродина, Н. Малиновська, А. Солодун, Л. Кузьмін, І. Грищенко, Ю. Бранспиз, В. Баландин, А. Захарченко. В 1983 р. робота студента В. Тимошенко була також удостоєна премії ЛКСМ України [12, арк.27; 20, арк.12].

Пояснюється це тим, що робота в технічній галузі потребує більшого об'єму складних знань та вмій, якими далеко не кожен студент розпоряджався. Це означає, що в гуртках за напрямком технічних наук працювала переважно дійсно талановита молодь. В свою чергу, робота в суспільній галузі надавала можливість виділитись на партійному поприщі, а це був чудовий старт кар'єри радянського інтелігента. Отже, в кінці 1950-х на початку 1960-х рр. наукове дослідження в основному перестає бути самоціллю роботи в гуртках СНТ за напрямом суспільних наук, а високі показники кількісного зростання їхніх членів починають супроводжуватися зниженням якості студентського наукового продукту.

Звісно, існували й винятки – майбутні спеціалісти, які серйозно і клопітливо займалися в галузі суспільних наук. Наприклад, такі як студентка Г. Гришкова, що за роботу "Удосконалення управління соціально-економічним розвитком колективу вугільної шахти (на прикладі шахти ім. М. І. Калініна)" була нагороджена медаллю академії наук УРСР [20, арк.12].

Таким чином, науково-дослідна діяльність студентів Донбасу існувала в основному поза навчальним процесом в лавах СНТ. Найбільшого кількісного розповсюдження набули гуртки, що займалися суспільними науками. Підвищена увага з боку керівництва ВНЗ, відносна легкість написання та можливості отримати соціальні дивіденди сприяла появі за цим напрямком величезної маси робіт, з якої тільки одиниці були справді цінними для розвитку радянської науки. Серйозних результатів здобували ті студенти, які займалися за фахом обраної спеціальності. Складність досліджень відсіювала майбутніх спеціалістів, для яких наукова робота не була самоціллю. З фахових гуртків СНТ вигідно вирізнялись технічні. Тут і студенти були мотивовані на якісну наукову роботу, і ректорати ВНЗ мали завдання розвивати цю галузь знань. Поряд з цим, всі роботи, незалежно від якості, виконували поставлене перед радянською вищою школою завдання – надати студентам навичок самостійного здобування знань.

Позитивні та негативні моменти розвитку науково-дослідної діяльності студентів Донбасу можна та, навіть, необхідно використовувати під час організації цього виду роботи в сучасних умовах. На нашу думку, дослідження студентів можуть стати відносно дешевим засобом напрацювання знань, що є актуальним в умовах економічної, політичної та соціальної кризи. Крім того, в майбутньому необхідно простежити залежність вдосконалення еліти суспільства від кількісно-якісних показників розвитку студентської науково-дослідної діяльності, оскільки це надасть можливість аналізу історичних процесів під іншим кутом зору.

Література

1. **Пашиніна Т. С.** Молодіжний рух в Україні в II половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 / Пашиніна Т. С. – К., 2004. – 223 с.
2. **Ковалюк Р. Т.** Український студентський рух на західних землях. ХІХ–ХХ ст. / **Р. Т. Ковалюк.** – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2001 – 420 с.
3. **Сергійчук О. М.** Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 1953–1964 рр.: дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 / Сергійчук О. М. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 229 с.
4. **Вища школа Української РСР (1917–1967 рр.)** / Відповідальний редактор В. І. Пітов – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – Ч. 2. – 1968. – 396 с.
5. **Чиж А. Н.** Внеучебная деятельность студентов в теории и истории высшего педагогического образования (1960 – 1980-е годы): автореф. дис. на соискание ученой степени доктора пед. наук: спец. 13.00.01 / А. Н. Чиж. – М., 1999. – 32 с.
6. **Баран В. К.** Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Альтернатива, 1999. – 404 с.
7. **Баран В. К.** Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / **В. К. Баран.** – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – 447 с.
8. **Ковпак Л. В.** Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / **Л. В. Ковпак.** – К.: Інститут історії України НАН, 2003. – 250 с.
9. **Литвин В. М.** Історія України. Новітній час (1914–2004) / **В. М. Литвин.** – К.: Альтернатива, 2005. – Т. 3. – Кн. 2. – 639 с.
10. **Державний архів Донецької області.** (ДАДО), ф. Р.424, оп.10, спр.55, арк.36, 37, 38.
11. **ДАДО,** ф. Р.424, оп.15, спр.5, арк.4, 5, 6, 64.
12. **Державний архів Луганської області (ДАЛО),** ф. Р. 759, оп.2, спр.2096, арк.3, 4, 11, 18, 27, 28, 29, 80, 99.
13. **ДАДО,** ф. Р. 424, оп.11, спр.65, арк.2.
14. **ДАДО,** ф. Р.424, оп.10, спр.36, арк.9, 10, 20, 21, 36.
15. **ДАДО,** ф. Р.424, оп.13, спр.179, арк.6, 7.
16. **ДАДО,** ф. Р.424, оп.11, спр.42, арк.3, 7, 8.
17. **ДАДО,** ф. Р.424, оп.13, спр.59, арк.3.
18. **ДАДО,** ф. Р.424, оп.14, спр.35, арк.5.
19. **О коммунистическом воспитании и укреплении связи школы с жизнью:** [сборник документов / сост. Дейнеко М. М.]. – М.: Просвещение, 1964. – 480 с.
20. **ДАДО,** ф. Р.424, оп.37, спр. 59, арк.12.
21. **ДАДО,** ф. Р.1087, оп.2, спр.862, арк.14.
22. **ДАДО,** ф. Р.4249, оп.6, спр.5579, арк.9.
23. **ДАЛО,** ф. Р.759, оп.2, спр.1916, арк.58.

24. ДАДО, ф. Р.326, оп.114, спр.185, арк.11. 25. ДАДО, ф. Р.424, оп.13, спр.100, арк.3 26. **Об идеологической** работе КПСС: [сборник документов / науч. ред. Н. Б. Чунакова]. – М.: Политиздат, 1983. – 544 с. 27. ДАДО, ф. Р.326, оп.15, спр.1134, арк.33. 28. ДАДО, ф. Р.424, оп.35, спр.16, арк.8, 9. 29. ДАДО, ф. Р.424, оп.27, спр.76, арк.1, 4. 30. ДАЛО, ф. Р.5, оп.5, спр.3, арк.16. 31. ДАДО, ф. Р.424, оп.35, спр.5, арк.1.

Бадер А. В. Научно-исследовательское творчество студенческой молодежи Донбасса (1956–1985 гг.)

Целью данной статьи является исследование эффективности научно-исследовательской деятельности студентов Донбасса в период с 1956 по 1958 гг., ее значения для становления будущих специалистов.

Ключевые слова: научно-исследовательское творчество, студенческие научные общества, общественные и специальные науки.

Бадер А. В. Науково-дослідна творчість студентів Донбасу (1956–1985 рр.)

Метою даної статті є дослідження ефективності науково-дослідної діяльності студентів Донбасу у період з 1956 по 1958 рр., її значення для становлення майбутніх спеціалістів.

Ключові слова: науково-дослідна творчість, студентські наукові товариства, суспільні та спеціальні науки.

Bader A. V. Research creative activity students' youth of Donbass region (1956–1985)

In given article we tried to research the position and efficiency of the scientific student's work, its importance for formation specialist in 1950s – 1980s.

Keywords: research creative activity, student's scientific societies, social and special science.

УДК 94(477:438) «1944/1946»

Д. В. Байкєніч

**ТРАНСПОРТНІ ПРОБЛЕМИ ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ
УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ В 1944–1946 РР.**

Тема депортації українського населення з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. стала популярною після відзначення 60-ї річниці цієї трагедії та відкриття багатьох документів Державних архівів України. Культурне та історичне відродження організацій українців, депортованих з Польщі й розселених по всій Україні, що було здійснене за допомогою учасників, свідків цієї історичної драми та їх нащадків, дало поштовх до більш ретельного вивчення цієї теми.

Детальне вивчення переселенського процесу зводиться, передовсім, до таких даних, як територія депортації та регіони розселення етнічних українців, кількість останніх, основні етапи у процесі виселення, зовнішні чинники та наслідки. Дані про транспортні засоби та їх роль в процесі депортації простежуються лише в поодиноких працях, що на наш погляд не є правильним [1–2]. Транспортному питанню, як одному з головних чинників, що пов'язує між собою багато проблем і наслідків депортації, як-от: географія розселення на теренах УРСР, антирадянська пропаганда через транспортні проблеми тощо, не приділено відповідної уваги. Основна маса використаних автором статті документів міститься у фондах Центрального Комітету Комуністичної партії України Центрального державного архіву громадських об'єднань України та у фонді Уповноважених та представників урядів УРСР та СРСР по переселенню та адаптації російського, українського, білоруського, польського, чеського та словацького населення по міжнародних угодах 1944–1946 рр. Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Мета даного дослідження – на основі комплексного аналізу джерел розглянути роль та наслідки транспортних проблем під час депортації українців з Польщі у 1944–1946 рр. Ця стаття є кроком до більш повного розуміння всієї трагедії, з якою зіштовхнулося у своєму житті понад 482 тис. українців, виселених з Польщі.

Початок переселення українського населення з Польщі збігається з очищенням польських територій від німецьких військ протягом літньо-осінньої та осінньої (Львівсько-Сандомирська та Східно-Карпатська) стратегічних наступальних операцій Червоної армії у 1944 р. Для переміщення великої маси людей на схід (в УРСР) спочатку передбачалося залучення військового транспорту, що було пов'язано з близькістю фронту. Безліч ешелонів, що порожняком ішли в області, де знову завантажувалися необхідними для військових дій речами, давало надію на швидкоплинний трансфер населення.

Угодою між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р., а саме статтею 5 пункту I зазначалося, що перевезення евакуйованих з обох сторін, та по можливості виділення транспортних засобів, а також надання останніх для Уповноважених, як з Польської так і з Української сторін, бере на себе Уряд УРСР [3, с.214].

Тільки з 1 листопада 1944 р. по 1 січня 1945 р. з Польщі було відправлено 5201 вагон [4, арк.1]. До цього слід додати й надання фір місцевим населенням для підвозу майна сімей переселенців до вузлових станцій відправки. Польська влада наголошувала на тому, що польське населення всіма силами допомагає евакуації, а місцеві не надають підводи для вивозу своїх земляків [5, арк.51]. Насправді ж, доходило навіть до казусів, коли уповноважені по переселенню в гмінах силою забирали підводи для швидшої евакуації українців, що вело до конфлікту з місцевим населенням та крайовою польською владою. За ненадання підвод затримувалися та ув'язнювалися війти і солтиси, а за ненадання вагонів каралися начальники залізничних станцій [5, арк.49].

З самого початку переселенської кампанії для перевезення вантажу евакуйованого з Польщі українського населення до залізничних станцій був необхідний додатковий вантажний транспорт. Заступником Головного Уповноваженого Уряду УРСР у справах евакуації була написана заява, в якій містилося прохання надати автотранспорт для переселення українського, білоруського, руського та русинського населення з території Польщі на територію України. Загалом, на термін з 25 листопада 1944 р. по 1 лютого 1945 р., тобто до запланованого кінцевого терміну евакуації, необхідно було на 13 польських повітів 340 півторатонних автомашин [6, арк.28].

Окрім надання заяв, робилися й інші спроби знайти необхідну кількість транспорту. Так, згідно з домовленістю з командуванням I Білоруського та I Українського Фронтів був наданий автотранспорт, але без забезпечення паливом. Саме тому Головний Уповноважений Уряду УРСР по евакуації М. Підгорний 27 листопада 1944 р. звернувся в Київ до секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка відносно надання автопалива, бо члени військових рад вищезгаданих фронтів й надалі обіцяли допомогу автомашинами без бензину [7, арк.8]. Через це, 7 грудня п. р., Раднарком УРСР зробила запит у Москву до Наркомату Оборони щодо виділення Головному Уповноваженому Уряду УРСР по евакуації через I Білоруський фронт 40 тон бензину та 30 тон через I Український [8, арк.7]. Ці заходи сприяли прискоренню вивезення майна й людей з фронтової смуги, а також ще раз продемонстрували активність і співробітництво військової та цивільної влади.

У зв'язку з відсуненням лінії фронту далі на захід постала проблема транспортного забезпечення процесу переселення. Всі транспортні питання (надання підвод та робочої сили) згідно з листом

Міністерства Закордонних Справ ПР від 20 січня 1945 р. за № 305/45/8 мали вирішуватися через місцеву адміністрацію. Циркуляром за № 674/45 від 2 лютого 1945 р. Польське Міністерство Громадянської Адміністрації наказувало воєводам в Любліні та Жешові, а також старостам повітів надати коней і підводи для перевезення евакуйованого населення з місць проживання до станції погрузки [9, арк.20].

На 15 лютого 1945 р. було використано 9158 вагонів. Їх подача проводилася нерівномірно, поза планові дати. Адміністрація залізниці відмовляла в подачі вагонів, посилаючись на близькість фронту та негайні оперативні перевезення. До плану державних перевезень транспортування переселенців не входило, тому начальники залізниці могли відмовляти в подачі вагонів, за це їх ніхто не карав. Водночас за невиконаний план державних перевезень чи не здачі порожняка обов'язково суворо карали. Навіть невелика кількість вагонів була отримана змором, тобто на станцію вивозилося кілька тисяч людей з майном та худобою, які сиділи там по кілька днів чи тижнів, доки адміністрація залізниці тільки через жалість або під великим тиском не надавала вагонів.

Довгий час підвіз робився підводами, які мобілізувалися у місцевих з великим трудом – три чверті робітників райуповноважених займалися тільки цією проблемою. Польське населення в своїй більшості не бажало надавати свої підводи, всіма силами противилося мобілізації, ламало колеса, голоблі, рвало зброю, тікало до лісу, аби тільки не перевозити українців на станції. До того ж, слід зауважити, що ранньої весни, коли була найбільша розпутиця та посівна кампанія, зростали й затримки евакуації. З цього приводу 19 лютого 1945 р. Головний Уповноважений УРСР по евакуації М. Ромащенко просив ДКО виділити для потреб евакуації 300 вантажівок з водіями, паливом, мастильним, ремонтною базою та запчастинами [10, арк.7–8].

Переселити українців з польських територій планувалося за кілька місяців, а натомість кожного разу приходилося відкладати дату завершення депортаційного заходу. Вже 1 березня 1945 р., тобто за півроку діяльності, в Київ надійшла чергова доповідна, в якій були вказані основні причини затримки евакуації. Зокрема, в ній було сказано, що так склалося, в першу чергу, у зв'язку з просуванням фронтів на захід, а також тому, що активізували свою діяльність ОУНівські та АКівські формування й інші "контрреволюційні реакційні елементи". Виселення призводили не тільки до зміни політичних настроїв у регіоні, а й до збройного спротиву – підривалися мости, дороги, розстрілювалися автомашини тощо. Другою проблемою було поставлено непланове та нерегулярне надання вагонів залізницею, що також відвертало прихильників радянської ідеї, або ж робило з них навіть супротивників. Третім недоліком була названа нестача гужового транспорту для підвозу евакуйованих з майном до залізниці. В четвертому пункті зазначалась відсутність охорони, без якої неможливо проводити роботу на селі, і без

якої населення відмовлялося виїжджати – через напади бандитів серед дороги. Останнім пунктом зазначалася малочисельність референтів з оформлення добровільних заяв на евакуацію [11, арк.13–22]. Всі вищезазначені пункти мали безпосереднє відношення до транспортної проблеми, яка була "кісткою в горлі" всієї переселенської метушні.

27 березня 1945 р. Постановою РНК УРСР з республіканського бюджету Управлінню при РНК УРСР було асигновано 11182 тис. карбованців кредитів на сплату залізничних перевезень, пов'язаних з евакуацією польського населення з УРСР в Польщу та українського населення з Польщі в УРСР. До цього ж Наркомат фінансів УРСР мав відкрити в I кварталі 1945 р. кредит на зазначену вище суму [3, с.392-393]. Вже 3 липня п. р. суму збільшили ще на 20 млн. карбованців, що було важким фінансовим тягарем для республіки під час повоєнної відбудови, а головне, що перевезення від залізниць до місць нового поселення оплачувалися райфінвідділами за розпорядженням виконкомів Районних рад за рахунок місцевих бюджетів [3, с.466; 12, арк.21]. Вже це саме мало застережувати райони та області вселення від прийняття великої кількості переселенців, а отже от зайвих розтрат.

Наприкінці першого етапу Вісло-Одеської наступальної операції – в березні 1945 р. між іншими від німецької окупації були звільнені Горлицький, Яслівський та Ново-Сончський повіти Краківського воєводства, де мешкала значна частина українського населення. Там додатково було організовано бюро Представництва Головного Управління Польської Республіки у справах евакуації [9, арк.20]. Ці нові райони, на які розповсюджувалась дія Угоди, вимагали нових транспортних потужностей, бо були розташовані найзахідніше від радянсько-польського кордону ніж інші.

За весь час евакуації підводами було перевезено 13131 господарство, тобто 49263 чол. із майном. З загальної кількості – 244934 тони мертвого вантажу (продукти харчування, фураж для корму худоби, сільськогосподарський реманент, особисті речі та інше), що належав евакуйованим. Підводами було перевезено 227214 тон, а автомашинами 17732 тони. Це підтверджувало епізодичну роль автотранспорту відносно до живої транспортної сили. Всього було використано 459034 парокінні підводи. 169491 родину (433717 чол.) було відправлено залізницею, для чого використали 49684 вагони. Кожен вагон вмщував у середньому 2,2 господарства, або 8,7 чол. із майном. Проте, в пік евакуації вагони через надзвичайний їх дефіцит завантажувалися "під зав'язку", а в швидкому відправленні були зацікавлені передусім самі евакуйовані, оскільки фактично вони вже залишилися без житла [2, с.238–240].

Однією з головних проблем була пересадка населення на прикордонних станціях через різницю в ширині колії радянської та європейської залізниць. У Володимирі-Волинському більше місяця знаходилося 300 сімей евакуйованого населення, яке було направлене в східні області УРСР. Фуражу не було, траплялися випадки продажу

коней та корів, передбачалась можливість спалаху епідемії [13, арк.42]. Представники Львівської залізниці не допомагали уповноваженому по переселенню отримати необхідний транспорт для вивозу переселенців всередину країни, а в деяких випадках просто ігнорували рішення уряду щодо перевезення евакуйованого населення [14, арк.56].

На 7 травня 1945 р. на залізничній станції Сокаль Львівської області було зосереджено 1400 сімей українського населення, а на станції Белз – більше 1000. Разом зі своїм майном та худобою переселенці очікували на прибуття ешелонів понад півтора місяця. Ці скупчення населення, як і всі інші, перебували під відкритим небом, у виключно важких матеріальних та санітарних умовах. В силу цього мало місце розповсюдження захворювань на грип, шлункові та інші хвороби, що призводило навіть до смерті. Через брак харчів люди вимушені були ходити по навколишніх селах та просити у місцевого населення допомоги. Через це серед переселенців існувало два настрої: повернення назад до Польщі або швидке прибуття на місце проживання та активна участь в розгорнутій на Україні весняній посівній кампанії [14, арк.55-56].

Вищенаведені факти були відомі й М. Хрущову, який у своєму листі від 10 травня п. р. до Й. Сталіна писав про 10 тис. українського та польського населення на станціях Київської, Львівської залізниць та залізниць Польщі. Населення знаходилося 15–30 днів у важких умовах під відкритим небом, що створювало ґрунт для антирадянської пропаганди. Зазначалося, що головним є те, що через транспортну проблему був вже кілька разів перенесений термін завершення евакуації і щоб 1 листопада 1945 р. стало остаточною датою, необхідно щоденно з 15 травня по 1 листопада п. р. надавати не менш, ніж 500 вагонів – для українського населення 265, і 235 – для польського [15, арк.25].

На залізницях та під час руху потягів відбувалися просто дикі речі: українські переселенці наражалися на пограбування та мародерство на станціях; цілі групи залізничників та військовослужбовців сідали до вагонів і крали свиней, овець та птицю; на станціях, де були довгі зупинки потягу, залізничники відчіпляли вагони з худобою та відганяли в іншому напрямку; а залізнична адміністрація й міліція ніяких заходів щодо забезпечення охорони евакуйованих не здійснювала. Про це Секретаря ЦК КП/б/У Д. С. Коротченка 19 травня 1945 р. повідомив Головний Уповноважений Уряду УРСР з евакуації М. Підгорний, при цьому запропонувавши деякі заходи щодо уникнення подібних зазначених випадків [16, арк.62–63]. З цього листа, який був довгий час засекречений, можна зрозуміти, в яких жахливих умовах здійснювалося переміщення кількасоттисячної маси населення. Примітним є те, що він переадресовувався на ім'я Хрущова, Сталіна та Берії і надалі реалізовувався під пильним оком Москви та Києва [15, арк.25].

Реакція не змусила на себе чекати і вже 21 травня 1945 р., а саме – було видано наказ Народного Комісара Шляхів Сполучення за №517. У

ньому начальникам Центрального Управління руху НКШС, начальнику Львівської дороги, начальнику Ковельської дороги та Уповноваженому НКШС по дорогах Польщі наказувалося надати 84257 вагонів і організувати перевезення 466822 чол. української національності та 520000 польської з їх майном. Строком закінчення цих заходів по Львівській та Ковельській дорогах був визначений листопад 1945 р., а по дорогах Польщі – грудень п. р. Зазначалось, що для виконання вказаних перевезень треба було встановити щомісячне та середньодобове подання вагонів: Ковельська дорога – щомісячно 2100, середньодобово 70; Львівська – 3000 і 100; Польські дороги – 3000 і 100 відповідно. Для виконання вказаного плану перевезень вищезазначені особи мали сформувавши в дводекадний термін на Львівській дорозі 36 спецпотягів, на Ковельській – у п'ятнадцятиденний термін 21 спецпотяг по 50 вагонів кожний, якими організувати перевезення населення з розрахунком щодобового надання вагонів у зазначеній в плані кількості. Окрім цього, надання вагонів та організацію спецпотягів треба було зробити за рахунок розвантаження та порожняка, що надходив за регулюючим завданням. Сформовані спецпотяги закріплювалися за дорогами завантаження. На всіх вагонах з обох сторін наносився номер спецпотягу та порядковий номер вагона, призначалися два коменданти, які перевіряли плани завдань на завантаження та чотири провідника на кожний потяг. Наказом передбачалося також, що після розвантаження польського населення вагони будуть заповнюватися українським населенням витрачаючи на розвантаження не більше 6 годин, а на завантаження – не більше 12. Начальникам доріг: Південної, Одеської, Сталінської, Північно-Донецької, Південно-Донецької, Московсько-Київської, Південно-Східної, Вінницької та Південно-Західної після розвантаження українського населення належало повертати спецпотяги на дороги формування з використанням їх для перевезення пасажирів чи порожняком. Категорично заборонялося розформовувати та відчіпляти вагони й використовувати спецпотяги для інших потреб дороги. У випадку відчеплення вагону з технічної причини, начальник дороги мав поновити встановлену кількість вагонів. Про будь-яку затримку або інцидент у дорозі комендантам потягів наказувалося повідомляти особисто НКШС для покарання винних. З червня 1945 р. у Держплані передбачалося щодобове надання вагонів [17, арк.65 – 68].

Телеграмою від 5 червня 1945 р. на ім'я Хрущова райуповноважений у Новосонцькому повіті Яцук повідомляв про населення, майно та худобу на 300 вагонів 30 ешелонів, що чекали своєї відправки під відкритим небом і частими дощами більше місяця. Запаси продовольства та фуражу були вже вичерпані. Люди голодували та знаходилися в антисанітарних умовах. Спалахнула епідемія висипного тифу. Худоба хворіла на ящур. Переселенці, що записалися на переїзд, поверталися додому й не бажали евакуюватися, а виведені на станцію, вимагали негайного відправлення або повернення додому, звинувачуючи

працівників комісії в омані евакуації та створенні голодної смерті для них, бо вони поспішили виїхати й не засіяли свої поля, а дехто навіть продав частину свого майна. Мали місце й випадки погроз вбивства активістів евакуації [18, арк.27]. Такий стан речей ускладнював, а здебільшого робив абсолютно неможливим виконання завдань з переселення, зі значним мінусом для державних інтересів.

Багато хто з переселенців, обравши одну область за місце майбутнього поселення, не по своїй волі опинявся зовсім в іншому місці. Наприклад, ешелон за №202 у складі 56 вагонів з українським населенням 8 червня 1945 р. був відправлений референтом по транспорту зі станції Володимир-Волинський до станції Роздольна Одеської залізної дороги, де за проханням Одеського Облвиконкому, Управлінням тієї ж залізниці був переадресований на станцію Веселий Кут для розселення в Гросулівському районі. Але сім'ї, які записалися до Дніпропетровської (12 вагонів – 26 сімей) та Полтавської (6 вагонів – 16 сімей) областей відмовилися розселятися в Одеській області й вимагали відправлення їх за місцем призначення. З 11 по 30 червня за клопотанням Одеського Облвиконкому сім'ям були надані 18 вагонів для від'їзду [19, арк.331]. Нажаль, це були не поодинокі випадки, коли цілі ешелони не доїжджали до місць призначення, а зусиллями місцевої влади примусово залишалися на півшляху. Так, за даними Підгорного на 1 січня 1946 р. з польських станцій до Харківської області було відправлено 426 вагонів в яких налічувалася 1052 господарства / 4571 людина, однак на місце (за даними групи розселення) прибуло 424 вагона 918 господарств / 4122 людини. Різниця – 134 господарства, 449 чол. [20, арк.10–10 зв.]. Це свідчило або про велику смертність серед переселенців під час дороги або про самовільні втечі на шляху до станції прибуття.

Справа ускладнилася ще й тим, що з травня 1945 р. розпочався процес повернення червоноармійців із західних країн до СРСР. Перевантаження радянською військовою силою потягів зменшило вивіз українців з Польщі. Підтвердженням цього було нове перенесення дати остаточного завершення переселення на наступний рік.

Додатковий Протокол до Угоди, був підписаний 20 вересня 1945 р. і передбачав забезпечення евакуйованих потягами з критими вагонами, що курсували між Львовом та Сілезією (п.4); тих, які евакуювалися взимку забезпечувати вагонами-теплушками (п.5); зменшити накопичення населення на львівському вокзалі шляхом побудови поруч барака (п.6) тощо [21, арк.367]. Більшою мірою ці заходи були направлені на зручність від'їзду польського населення.

Між тим траплялися й казуси, які неможливо було зрозуміти, і які створювали ще більше напруження у взаємодії українсько-польських адміністрацій у проблемі евакуації. Так, телеграмою з Нового Сончу за №108 від 12 березня 1946 р. 13.05 на залізничну станцію Сянок надійшло повідомлення, що репатріація українців на схід призупинена, вагони, завантажені українським населенням, треба розвантажити й усі криті

вагони відіслати в Белз. Але вже о 15.20 того ж дня телеграмою за №161 з того ж Нового Сончу говорилося про відміну розпорядження №108, тобто всі вагони, завантажені українським населенням, що прямувало на схід, розвантажувати не потрібно. Проте до цього додавалося, що в подальшому вагони більше не завантажувати [22, арк.28]. Цей факт, безсумнівно, став відомим радянським представникам, які почали розбиратися з ним. Уже 19 березня Директор Польської Державної залізниці Кміта звітував Головному Представнику Уряду Польської Республіки у справах евакуації Б. Юзефу, що надання вагонів для перевезення українського населення проводиться згідно із заявами на вагони Українського Комітету і задовольнялося в міру наявності транспорту. Ніяких обмежень щодо кількості вагонів Дирекція Державної Залізниці не робила [23, арк.11]. Ця інформація була направлена 27 березня п. р. Головному Уповноваженому Уряду УРСР у справах евакуації в Люблін [24; арк.30].

У зв'язку з новим терміном завершення евакуації (переносився на серпень 1946 р.) міністру шляхів сполучення Польської Республіки 15 квітня був надісланий новий план-графік надання потягів для перевезення українського населення з Польщі. Крім плану, міністра просили щоденного надання 100 вагонів європейської колії на станцію Рава-Руська для перевезення польського населення з УРСР до Польщі, застерігаючи перед затримкою надання вагонів радянської колії на станції Ухнів та Белз для українського населення [25, арк.20].

Загалом евакуація українського населення з Польщі в 1946 р. супроводжувалася неприкритим терором, особливо з польської сторони. З радянської сторони ніяких засуджуючих дій це не викликало, бо сприяло прискоренню виселення з важкодоступних гірських районів: українців пішки гнали кількадесят кілометрів по розбитих дорогах чи лісових стежках до потрібної залізничної станції чи напряму, переганяли через польсько-український кордон [26, арк.18–19], а також зменшували кількість потрібних для евакуації вагонів через неможливість зібрати своє майно всього за дві години зборів, як це "пропонували" польські військові. Цим можна пояснити й розселення останніх сімей переселенців в Дрогобицькій та Львівській області влітку 1946 р.

Натерпівшись всіляких проблем, пов'язаних з довготривалим транспортуванням, українське населення з Польщі мало їх іще й на місцях розселення. Особливо це стосувалося південних та східних областей УРСР, де за транспортний підвіз від залізничної станції розвантаження до місця нової прописки відповідали голови колгоспів [27, арк.30]. Траплялися випадки, коли, зійшовши з потягу або насильно викинуті на тупикових станціях, сім'ї переселенців опинялися серед голого поля й чекали тижнями, а то й місяцями в копанках-землянках та шалашах своєї підводи або авто.

Отже, Уряд УРСР не доклав всіх необхідних зусиль для виконання своїх зобов'язань щодо транспортного забезпечення великого

трансферу населення більше, ніж на тисячу кілометрів між станціями завантаження та розвантаження. Якщо з вересня 1944 р. по березень 1945 р. транспортні проблеми і були пов'язані з бойовими діями на теренах, що підлягали евакуації, то після цього ці прорахунки вже були пов'язані з діями керівників залізниць, міністрів транспорту УРСР та ПР, а також залежали й від позиції простого населення обох країн, яке не хотіло відриватися від процесу післявоєнної відбудови власного життя. Саме це було основною причиною багаторазового перенесення терміну завершення великої депортації українців та поляків по обидві сторони лінії Керзона у 1944–1946 рр. Розглянута проблема підлягає подальшому дослідженню та систематизації набутого матеріалу.

Література

1. **Білас І.** Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. / І. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – (Кн. 1. – 432 с.), (Кн.2. – 688 с.); Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основи, 1994. – 167 с.
2. **Сергійчук В.** Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль: 1997. – 430 с.
3. **Документи** и материалы советско-польских отношений: в XII т. / под ред. Н. Костюшко, В. Бальцерак – М.: Наука, 1974. – Т. VIII. – 1974. – 679 с.
4. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф.1, оп.23, спр.1468.
5. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.1465.
6. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), ф.4959, оп.1, спр.31.
7. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.1473.
8. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.1473.
9. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.1465.
10. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп. 23, спр.1465.
11. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.1470.
12. **Державний** архів Харківської області (ДАХО), ф.3858, оп.3, спр.350.
13. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.30, спр.207.
14. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.1467.
15. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.1467.
16. **ЦДАВОВУ**, ф.4959, оп.1, спр.21.
17. **Державний** архів Львівської області, ф.3, оп.1, спр.239.
18. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.1465.
19. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.1470.
20. **ДАХО**, ф.3858, оп.3, спр.360.
21. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.1468.
22. **ЦДАВОВУ**, ф.4959, оп.1, спр.18.
23. **ЦДАВОВУ**, ф.4959, оп.1, спр.18.
24. **ЦДАВОВУ**, ф.4959, оп.1, спр.18.
25. **ЦДАВОВУ**, ф.4959, оп.1, спр.18.
26. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр. 3952.
27. **ДАХО**, ф.3858, оп.3, спр.358.

Байкенич Д. В. Транспортные проблемы во время депортации украинцев из Польши в 1944–1946 гг.

В статье рассмотрены транспортные проблемы перемещения украинцев и их имущества из Польши в 1944–1946 гг.

Ключевые слова: депортация, украинцы, Польша.

Байкеніч Д. В. Транспортні проблеми під час депортації українців з Польщі в 1944–1946 рр.

У статті розглянуто транспортні проблеми, що виникли під час депортації українців та їх майна з Польщі в 1944–1946 рр.

Ключові слова: депортація, українці, Польща.

Baykenich D. V. Transport problems of Ukrainians during deportation from Poland in 1944–1946

A technical side of the delivering a big number of people and their property has examined in this article.

Keywords: deportation, Ukrainians, Poland.

УДК 281.96 УПЦ КП

Н. В. Баранова

**ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА
ПЛАТОНА ГОРОДЕЦЬКОГО ЩОДО ПОКРАЩЕННЯ
СТАНОВИЩА ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ ТА МОНАСТИРІВ**

У наш час втрати справжніх духовних орієнтирів не зайвим було б звернутися до вивчення життєвих шляхів непересічних особистостей минулого, одним з яких, беззаперечно, є Київський митрополит Платон Городецький. Саме його добродійна діяльність, вагоме місце в якій займала різнобічна допомога православним церквам та монастирям, що знаходилися як на території підпорядкованої йому єпархії, так і за її межами, призвела до збільшення кількості та покращення становища останніх, що в свою чергу сприяло зростанню авторитету Православної церкви.

Однак, зазначимо, що період кінця ХІХ ст., якщо розглядати його з позиції вивчення діяльності Київських митрополитів, особливо в контексті їх ставлення до проблеми збільшення та благоустрою православних церков та монастирів, залишається найменш дослідженим. Особливо це стосується саме періоду керування Київською єпархією митрополита Платона Городецького (1882–1891). На сьогоднішній день з усіх праць, що знаходяться в науковому обігу, доцільно виділити доробки, присвячені аналізу різнобічної діяльності митрополита Платона, вагоме місце в якій займала добродійність. Маємо на увазі, насамперед, праці М. Н. Флоринського, М. В. Карасьова, С. Г. Ярона, та ювілейні збірки, присвячені шістдесятиліттю посадової діяльності митрополита Платона Городецького і сорокаліттю його архіпастирського служіння, в яких фрагментарно знайшов відображення і його вагомий внесок, як щедрого жертводавця, на потреби церков та монастирів. Але

слід зазначити, що на сьогоднішній час ще нема жодної ґрунтовної праці яка б докорінно висвітлювала дану проблему, що зайвий раз доводить її актуальність і доцільність подальшої розробки.

Київський митрополит Платон Городецький вбачав одну з основних сторін своєї добродійної діяльності в сприянні збільшенню кількості православних церков, як на території Київської єпархії, так і за її межами. Бажаючи збільшити кількість потенційних благодійників і жертводавців на побудову храмів, митрополит Платон сприяв появі в "Київських єпархіальних відомостях" особистих листів, адресованих йому від голів комітетів і відозв комітетів із побудови або реставрації храмів з проханням про пожертвування. Митрополит вимагав від Консисторії, щоб копії цих відозв і підписні листи були розіслані благочинним Київської єпархії, протоіереям повітів, настоятелям і настоятелькам чоловічих і жіночих монастирів, з тим, щоб вони збирали по зазначених підписних листах від підпорядкованих їм осіб добровільні пожертви.

Митрополит Платон дуже позитивно ставився до бажання деяких священників здійснювати особистий нагляд за збиранням пожертв. Так, наприклад, у відповідь на прохання священника кафедрального собору м. Умань Михайла Середницького, про здійснення збору пожертв на спорудження соборного храму міста Ревеля, митрополит відповів дозволом і благословенням його дій [2, арк.1].

Сприяючи збільшенню кількості потенційних благодійників на спорудження храмів і соборів за допомогою єпархіальної преси, митрополит Платон і сам в першу чергу виступав одним з найщедріших благодійників. Так, наприклад, його особистий матеріальний внесок на спорудження Карського собору склав 100 крб. [3, арк.17].

Високопреосвящений Платон шляхом надання матеріальної допомоги сприяв як побудові нових, так і реставрації старих храмів і соборів, що знаходилися за межами Росії. Так, наприклад, супроводжуючи на ім'я протоіерея Макарія Знаменського 100 крб. на побудову в Єрусалимі храму в ім'я Святої мироносиці рівноапостольної Марії Магдалени в Саду Гетсиманському, місце закладання якого було освячене 21 січня 1885 р. Никодимом, патріархом Єрусалимським, митрополит Платон звертався з проханням до протоіерея, щоб той, при відвідинах їм святих місць, творив молитовний спомин про здоров'я його і його покійних батьків [4, арк.27].

Будучи митрополитом Київським, Платон також не залишав своєю увагою єпархії, керовані ним раніше, і здійснював щедрі пожертви на побудову в них нових церков і на потреби вже діючих. Так, в 1888 р. митрополит пожертвував 50 крб. на потреби найбідніших церков Ризької єпархії, за що отримав подяку єпископа Ризького і Мітавського Арсенія від 5 січня 1888 р. №11 [5, арк.17]. У відповідь же на прохання благочинного Ризької єпархії Мітавського округу Андрія Гобіна від 24 серпня 1888 р. за №864 "про надання милосердної допомоги

найбіднішим православних церквам іновірного Прибалтійського краю – Сасманській, Тальсенській і Пісьтенській", митрополит Платон в своїй резолюції від 29 серпня 1889 р., відзначивши, що "цілком знає потреби православних церков у Курляндії і їх мізерні місцеві засоби", запросив "всіх чад Київської єпархії, особливо ж тих, яких Господь наділив багатством, а також церкви і монастирі, надати посильну допомогу на спорудження трьох православних церков і забезпечення їх необхідним священним приладдям", зі свого боку пожертвувавши 300 крб. [6].

У відповідь на прохання членів піклувального комітету по спорудженню нового храму в ім'я святителя Божого Миколи Чудотворця в станиці Богаєвській Донської єпархії від 20 січня 1887 р. про надання грошової допомоги, митрополит Платон пожертвував 300 крб. при листі від 11 травня 1887 р., за що отримав подяку від Донської Духовної Консисторії [7, арк.1; 8, арк.1; 9, арк.1].

У відповідь на прохання прихожан церкви Святої Трійці хутора Семенівка Богаєвської станиці області Війська Донського про надання матеріальної допомоги на добудову церкви, митрополит Платон також пожертвував 300 крб., за що отримав подяку і від піклувального комітету по спорудженню церкви і від Донської Духовної консисторії [10, арк.1; 11, арк.1; 12, арк.1; 13, арк.1].

У відповідь на аналогічне прохання прихожан церкви в ім'я архістратиґа Михаїла слободи Нижньої Ольхової Донської єпархії від 18 липня 1889 р., митрополит Платон повідомив про пожертвування їм 100 крб. при відношенні від 18 серпня 1889 р., за що отримав подяку від Донської духовної консисторії від 28 вересня 1889 р. [14, арк.1; 15, арк.1; 16, арк.1].

Митрополит Платон був першим, хто пожертвував гроші (100 крб.) на спорудження святого храму і монастиря в ім'я Іоанна Воїна, за що отримав подяку від отамана Н. Ашиннова від 25 вересня 1887 р. [17, арк.5]. Саме митрополит Платон сприяв заснуванню кухлевого збору пожертвувань при церквах і монастирях Київської єпархії (зокрема при Києво-Печерській Лаврі) на побудову вищезазначеного храму [18, арк.1].

Надаючи матеріальну допомогу на спорудження і реставрацію храмів в раніше керованих ним єпархіях, зокрема Ризькій і Донській, митрополит Платон не оминав своєю увагою і інші єпархії Росії, які потребували додаткових коштів на зведення нових церков. У відповідь на прохання губернатора Батумської області, від 18 березня 1883 р., митрополит Платон пожертвував 100 крб., при відношенні від 23 березня 1883 р. за №936, на спорудження православного храму в Батумі, за що отримав подяку Комітету зі збору пожертв від 8 квітня 1883 р. №1405 [5, арк.9–10]. У відповідь на прохання жителів села Кіпіно Семенівської області Демянського повіту Новгородської губернії про надання матеріальної допомоги на побудову нового кам'яного храму на честь Покрову Пресвятої Богородиці, митрополит Платон наказав Консисторії розповсюдити відозву жителів села по Київській єпархії і пожертвував

від себе 100 крб. [19, арк.338; 20, арк.3]. У відповідь на прохання священника села Гнилий Колодязь Тімського повіту Курської губернії Михайла Булгакова від 21 лютого 1885 р. про надання матеріальної допомоги на добудову церкви в ім'я Георгія Побідоносця, митрополит Платон пожертвував 100 крб. при відношенні від 24 квітня 1887 р. [21, арк.1; 22, арк.1].

Опікуючись збереженням стародавніх храмів міста Чернігова, зокрема Свято-Преображенського собору, митрополит Платон, враховуючи прохання Чернігівського губернатора А. Д. Анастасьєва, від 25 листопада 1888 р., сприяв надрукуванню в Київських єпархіальних відомостях відозви про пожертвування і зі свого боку пожертвував 100 крб. при відношенні від 13 грудня 1888 р. №3302 [23, арк.1; 24, арк.1].

Надаючи різнобічну допомогу храмам, розташованим за межами Київської єпархії, митрополит Платон не оминав своєю увагою і монастирі. Як і у випадку з церквами, митрополит бажав збільшити кількість потенційних жертводавців на потреби монастирів за допомогою розміщення відозв в єпархіальній пресі. Так, наприклад, надрукування з дозволу митрополита Платона відозви Ігумена Серафіма з братією Сурденського Свято-Духовського монастиря Ковенської губернії в Київських єпархіальних відомостях сприяла збільшенню збору пожертв [25].

Всебічна допомога митрополита Платона збільшенню кількості жертводавців на потреби монастирів в середовищі жителів Київської єпархії убачається з його сприяння в зборі пожертв черниціям жіночого православного монастиря "Челік-Дере" в Добруджі – настоятельці Андронік Макаровій і черниці Артемії Матвєєвій, зважаючи на прохання російського імператорського консула в Добруджі [26, арк.3]. Митрополит Платон, крім сприяння більш ефективному здійсненню грошових пожертв на потреби церков і монастирів, розташованих за межами Київської єпархії, за допомогою друкування в єпархіальній пресі відозв з проханнями про пожертвування; надання дозволу на здійснення збору пожертв на території Київської єпархії і особистих грошових внесків на потреби церков і монастирів, здійснював ще, разом з тим, пожертви предметів церковного культу.

Так, наприклад, висилаючи 100 крб. на влаштування нового кам'яного храму в селі Аншанському Вятської єпархії, разом з цим подарував і точний список з Чудотворного образу Успіння Божої Матері, за що отримав подяку священника Миколаївської церкви Олександра Сунцова [27, арк.32]. Із дозволу митрополита собор Києво-Печерської Лаври пожертвував Свято-Троїцькій церкві міста Лібави ікону дванадесятих свят, за що митрополит Платон отримав подяку від церковного старости Василя Сидоренко від 25 січня 1888 р. [5, арк.19]. Під час свого перебування в місті Ржеві Тверської єпархії 29 червня 1889 р. в день Святих апостолів Петра і Павла, після здійснення божественної

літургії, митрополит Платон пожертвував Ржищевському Успенському собору копію Чудотворної ікони Успіння Божої Матері, що знаходилася у Великій церкві Києво-Печерської Лаври, з вкладеною в неї частиною Святих мощів Симона Єпископа Суздальського, яка була поставлена в Ржищевському соборі в головному храмі Успіння Божої Матері під царською брамою, і після закінчення божественної літургії опускалася вниз, щоб народ мав нагоду молитися біля неї [28, арк.2]. В подяку за пожертвування благочинний Ржищевських градських церков і настоятель Ржевського Успенського собору протоієрей Іоанн Струженській зробив розпорядження про здійснення запису в соборний Синодик для постійного спомину перед престолом Божим покійних родичів і наставників митрополита Платона [29, арк.6].

Іноді митрополит Платон не мав нагоди бути присутнім на освяченні того чи іншого храму, так, наприклад, він змушений був відповісти відмовою за станом здоров'я на запрошення єпископа Ризького і Мітавського Арсенія і голови Прибалтійського православного братства Галкина-Враського на освячення храму в Якобштадте Курляндської губернії в червні 1888 р. [30, арк.1; 31, арк.1]. Але, незважаючи на це, митрополит Платон подарував до дня освячення Якобштадтської Свято-Духовської церкви (20 червня 1888 р.) ікону Печерської Божої Матері, яка, як повідомив його пізніше єпископ Ризький Арсеній, при освяченні храму, була в хресному ході, а потім поставлена в храмі на належному святому місці, за що отримав подяку від Голови Прибалтійського православного братства Галкина-Враського і Священника Якобштадтської Свято-Духовської церкви Родіона Пойша [32, арк.1; 33, арк.1; 34, арк.1].

Здійснюючи грошові пожертви і пожертви предметів культу на потреби церков, митрополит Платон не обходив своєю увагою і монастирі, що знаходилися за межами Київської єпархії. Так, наприклад, 30 вересня 1884 р. він пожертвував 300 крб. на користь Пустинського Успенського монастиря Могильовської єпархії, за що отримав подяку настоятеля монастиря – архімандрита Анатолія [35, арк.3]. Пожертвував образ Печерської Божої Матері з преподобними Антонієм і Феодосієм Маріїнській жіночій общині Старицького повіту Тверської єпархії, за що отримав подяку настоятельки общини черниці Марії від 5 жовтня 1884 р. [36, арк.20]. Довідавшись, що в Бізюковському монастирі Херсонської єпархії збираються спорудити головний соборний храм в ім'я Зводження Чесного і Животворячого Хреста Господня, митрополит Платон пожертвував різьблений кіпарисовий хрест з мощами святих угодників, що раніше зберігався в Києво-Печерській Лаврі, за що отримав подяку архімандрита Нектарія з братією [37, арк.59].

Піклуючись про збільшення кількості православних храмів, що знаходилися за межами Київської єпархії і їх добробут, о. Платон в першу чергу спрямовував свої зусилля на поліпшення становища останніх в підпорядкованій йому єпархії. Відзначимо, що, ставши

митрополитом Київським, о. Платон, насамперед, користуючись позитивним досвідом, набутим в раніше підпорядкованих йому єпархіях, зокрема – Донській, в цілях кращого керування церквами і зручності прихожан, брав участь в розробці проекту, а пізніше, 29 квітня 1883 р., затвердив розподіл церков Київської єпархії на нові благочинні округи [38].

Вважаючи одним з кращих засобів ознайомлення зі становищем церков і монастирів особисті подорожі по єпархії, митрополит Платон, прийнявши на себе керування Київською єпархією в березні 1882 р. і використавши перший рік своєї діяльності на ознайомлення з монастирями і церквами міста Києва, протягом літа 1883 р. і повторно в червні 1884 р. здійснив огляд єпархії, яка близько 10 років не була відвідувана митрополитами.

Бажаючи найбільш детально ознайомитися зі справжнім станом церков і монастирів, митрополит Платон своєю резолюцією від 10 червня 1883 р. за №1591 наказав Київській Духовній Консисторії повідомити благочинним тих церков і монастирів, які передбачалося відвідати, копію маршруту, по якому він відправлявся для огляду єпархії, з тим, щоб останні, як відзначав Високопреосвященний, "з'явилися до мене при проїзді по цих округах, представили мені клірові відомості тих церков, які я планую оглянути, зі стислими відомостями про стан цих церков і приходів їх, а також з поясненням обставин, що заслуговують моєї особливої уваги; оголосили підпорядкованим їм священнослужителям, що живуть недалеко від мого шляху, щоб вони з'явилися до мене в близькі до домівок їх церкви, що лежать на моєму шляху і наказали причтам тих церков мати напоготові всі церковні документи, як ось: прибутково-витратні книги, церковні літописи, де такі ведуться, щоб я особисто оглянув їх" [39, арк.4].

Відзначимо, що згідно з пропозицією митрополита Платона від 10 червня 1883 р. за №1591 Київська духовна консисторія надіслала копію маршруту митрополичої подорожі по єпархії спочатку в червні-липні 1883 р., а пізніше і копію маршруту повторної подорожі в серпні 1883 р., а благочинні надали всі запитані їм дані відносно стану церков, а також поведінки священників і прихожан, що убачається на прикладі рапорту Благочинного 2-го округу Черкаського повіту священника Іоанна Левковцева на ім'я митрополита Платона [40; 41, арк.14, 39].

Відзначимо, що за час своєї подорожі по єпархії влітку 1883 р. митрополит Платон, як убачається з його звіту до обер-прокурора Священного Синоду К. Победоносцева від 16 листопада 1883 р. за №14571, відвідав "всі монастирі і 124 приходські церкви, що знаходилися в різних частинах єпархії" [39, арк.33].

Під час особистих оглядів єпархії в 1883 р. і повторного в червні 1884 р. митрополит Платон звертав особливу увагу на церкви, що знаходилися в край незадовільному стані. Так, наприклад, 13 червня 1884 р. під час своїх відвідин містечка Ясногородки Київського повіту,

митрополит звернув увагу на дуже поганий стан приходської церкви, близько години розмовляв з прихожанами про необхідність побудови нової церкви, обіцяючи в цій справі і своє архіпастирське сприяння [42, с.722]. 17 червня 1884 року під час відвідин міста Радомисля митрополит Платон, після здійснення божественної літургії в новому соборі, відвідав і стару церкву, при цьому він наставляв народ "підтримувати її посильними пожертвами, піклуватися про внутрішній і зовнішній добробут церкви" [42, с.735].

Переслідуючи мету за допомогою особистого спілкування з паствою пояснити важливість спорудження храмів і привернути останню до посильних внесків на впорядкування церков, митрополит Платон під час своєї подорожі по єпархії часто промовляв відповідні повчання. Так, наприклад, під час відвідин містечка Таращі 18 червня 1883 р. він після літургії звернувся до народу з повчанням, темою якого був собор, що будується [43, с.10]. 29 червня під час відвідин міста Чигирин митрополит Платон, з нагоди отримання маніфесту про освячення Храму Христа Спасителя в Москві, звернувся до народу з промовою, темою якої стала подія, в пам'ять якої був побудований храм: "Важкі роковини Вітчизняної війни, – зазначав Владика, – мені особисто пам'ятні. Я був тоді дев'ятирічним хлопчиком і на відозву Імператора Олександра I до своїх підданих про захист Вітчизни від ворогів пожертвував 15 копійок – все, що у мене тоді було" [43, с.20].

19 серпня, під час своїх відвідин селища Ставищ, митрополит Платон звернувся до прихожан з промовою, в якій говорив про обов'язок їх "піклуватися про благочестя святого храму свого, що дуже легко і скоро можна досягти, якщо утримуватися від зайвих витрат на шкідливий напій – вино, якщо менше витратити грошей на розкішні наряди і взагалі на предмети зайві і непотрібні в житті" [43, с.48].

Відзначимо, що у разі особистої участі прихожан у здійсненні пожертв на побудову нових приходських церков, останні удостоювалися особистої подяки митрополита. Так, наприклад, під час своїх відвідин міста Липовця 22 серпня, дізнавшись, що прихожани побудували церкву виключно на власні кошти, митрополит Платон виказав їм своє благословення, зазначивши: "Да винагородить же вас Бог за вашу старанність і за ваші зусилля, під час спорудження церкви, так віддасть він вам за все це множицею на Небі" [43, с.56]. Відзначимо, що саме митрополит Платон запровадив правило про обов'язкове надрукування на сторінках Київських єпархіальних відомостей переліку осіб, яким він надавав своє архіпастирське благословення за зроблені ними значні пожертви на користь церков Київської єпархії.

Відзначимо, що важливість особистої уваги, виявленої митрополитом Платоном до потреб єпархії, зокрема до становища церков і монастирів під час його подорожі по єпархії, вбачається з численних промов, сказаних на його честь представниками духовництва. Так, наприклад, настоятель собору міста Сквіри, висловлюючи загальну

радість з приводу приїзду митрополита Платона 17 серпня 1883 р., відзначав: "Ти ангел церкви Київської, Архіпастир наш, заради нас і для нас залишив Град Великий і Богобережений, де на горах святих спрадавна зведений хрест Божий і підноситься хвала Богу, де красується до небес величний сонм церков, де сонм святих угодників спочиває в Святій Лаврі, залишив і відвідуєш наші бідні гради і вісі, наші убогі храми" [43, с.35]. Благочинний Брусилівського округу Радомиського повіту священик П. Сенаторський під час відвідин митрополитом 13 червня 1884 р. с. Небилиці, звертаючись до нього з вітальною промовою, відзначав, що Його Високопреосвященство "маючи досвід створення храмів в раніше підпорядкованих йому єпархіях, і в єпархії Київській жадає встановити в церквах порядок і приналежний дому Божому благоустрій" [42, с.726].

Відзначимо, що митрополит Платон, крім особистого огляду єпархії з метою відвідин підпорядкованих церков і монастирів, наказував здійснювати подібний огляд преосвященним вікаріям, розподіляючи єпархіальні обов'язки таким чином: 1) Сильвестру, єпископу Канівському, окрім завідування духовно-навчальними закладами і церковно-приходськими школами, було доручено здійснювати нагляд за діяльністю духівництва і церков Канівського повіту; 2) преосвященному Полікарпу, єпископу Уманському, окрім завідування єпархіальними піклувальними комітетами для бідних духовного звання і головування в Київській церковно-будівельній палаті доручалося завідування повітами: Звенигородським, Уманським, Липовецьким, Бердичівським, Сквирським і Таращанським; 3) на преосвященного Ієроніма, єпископа Чигиринського, було покладено, окрім завідування світськими навчальними закладами і головування в комітеті по забезпеченню побуту духівництва, ще завідування повітами Радомишльським, Київським, Черкаським, Чигиринським і Васильківським [44].

Відзначимо, що митрополит Платон, суворо стежачи за виконанням обов'язків вікаріями, особливу увагу надавав нагляду за здійсненням ними ревізій підпорядкованих їм повітів з метою огляду церков і монастирів. В своїй резолюції від 18 липня 1887 р. за №1787, у відповідь на журнал Консисторії від 26 червня 1887 р., митрополит Платон, відзначаючи, що Преосвященний Ієронім не оглядав в минулому році церкви і монастирі Чигиринського повіту, доручав Консисторії "запропонувати йому від моєї особи, щоб він оглянув в цьому році як ці монастирі, так і всі, які знаходяться в Канівському і Черкаському повітах, а також жіночий Ржищевський монастир і ті церкви, які будуть знаходитись на шляху його до цих монастирів" [45, арк.2–3]. Відзначимо, що, підкоряючись резолюції митрополита Платона, преосвященний Ієронім у серпні 1887 р. здійснив огляд церков і монастирів Черкаського, Чигиринського і Канівського повітів і надав митрополиту Платону звіт про їх стан [45, арк.22–23].

Будучи одним з найщедріших жертводавців на побудову і впорядкування церков і монастирів, що знаходилися за межами Київської єпархії, о. Платон, як митрополит Київський, перш за все піклувався про поліпшення становища останніх в підпорядкованій йому єпархії, жертвуючи на це значні суми грошей з власних коштів. Так, наприклад, він пожертвував комітету із побудови храму в ім'я Успіння Божої Матері як історичної пам'ятки в Переяславі 300 крб. сріблом, за що отримав подяку голови комітету протоієрея Миколи Терлецького [5, арк.22].

Піклуючись про впорядкування церков не менше, ніж про їх побудову, митрополит Платон також здійснював значні пожертви на їх потреби. Так, наприклад, вислав на користь церкви селища Розумниці Таращанського повіту, що знаходилась в украй незадовільному стані 500 крб., за що отримав подяку приходського священика Віктора Жолудя від 2 листопада 1888 р. за №50 [46, арк.1].

Дуже часто грошові пожертви митрополита Платона на впорядкування церков носили цільовий характер. Так, наприклад, під час своїх відвідин міських церков Києва влітку 1882 р., знайшовши незадовільним стан притору в ім'я Святого Великомученика Іоанна Воїна, що знаходився в приходській церкві преподобного Феодосія Печерського, митрополит Платон спонукав настоятеля, церковного старосту і прихожан до оновлення притору, зі свого боку обіцяючи допомогти їм, і коли оновлення було закінчено восени 1883 р., то архіпастир, повторно оглянувши відновлену прибудову і знайшовши її задовільною, пожертвував 1000 крб. – частково у виплату за матеріали і роботу по оновленню, а частково – в недоторканий капітал церкви, з тим, щоб церковний причт, користуючись відсотками з цього капіталу, здійснював молитовний спомин його батьків – Ієрея Іоанна і Параскеви [47]. Піклуючись про благоустрій храмів, митрополит Платон, крім надання коштів на їх потреби, здійснював постійні пожертвування предметів культу. Так, наприклад, подарував Свято Миколаївській церкві селища Наливної Ковки Київського повіту повне убрання на святий престол вартістю в 75 крб.; два великі свічники до намісних ікон вартістю в 15 крб.; на престольне Євангеліє в мідній позолоченій оправі вартістю 40 крб.; запрестольний хрест – 20 крб., усього на суму 150 крб. [48, арк.4]. Пожертвував у Велико-Нізгурецьку церкву Бердичевського повіту срібні і позолочені судини для богослужінь за 120 крб. і священицьке убрання за 30 крб. – усього на 150 крб. [49, арк.27]. Пожертвував в Деремезянську церкву Васильківського повіту кіот для ікони Святого Великомученика Пантелімона вартістю 80 крб. [50, арк.14].

Відзначимо, що однією з основних подій в царині церковного будівництва в Київській єпархії XIX ст. було спорудження Володимирського собору, основні роботи по добудові якого співпали з часом керування єпархією митрополитом Платоном. Його інтерес до процесу побудови, висловлений в його ідеях щодо внутрішнього убрання

собору, вбачається з листа від 9 січня 1885 р. до кафедрального протоієрея П. Г. Лебединцева, в якому митрополит відзначає: "Повідомте мене без уповільнення: 1) Скільки ширини має всередині споруджений в Києві храм Св. Володимира? 2) Наскільки широкі в ньому вівтар та іконостас? 3) Чи не належить влаштувати в ньому, окрім головного вівтаря, ще два по боках його, і чи можна зробити такі прибудови? А всього було краще б, якби ви прислали б мені на розгляд план Володимирського собору, або хоча креслення однієї передньої частини, щоб я міг вірніше судити, чи можна влаштувати в ньому або прибудувати до нього притори. Мені думається, що було вельми пристойно б мати в храмі Св. Володимира один притор в пам'ять рівноапостольних царів Костянтина і Олени, а інший на честь слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія" [51, арк.1].

Піклуючись про побудову і добробут церков, митрополит Платон не залишав своєю увагою і монастирі Київської єпархії, про що свідчить його першорядна роль в питанні відновлення Києво-Межигірського монастиря. Так, у відповідь на указ Святого Синоду від 18 червня 1884 р. за №2346, в якому йшла мова про передавання перебуваючої у веденні Кабінету Його Імператорської Величності Межигірської фаянсової фабрики зі всіма будовами, що їй належали у відомство Священного Синоду для влаштування там монастиря піклуванням Київського єпархіального керівництва, митрополит Платон своїм поданням від 24 серпня 1884 р. за №8749 клопотав перед Священним Синодом: 1) про зведення відновленого Києво-Межигірського монастиря, зважаючи на його старовину, славу і важливі заслуги перед церквою, в перелік першорядних гуртожитних монастирів з найменуванням його Свято-Преображенським і наданні настоятелям цього монастиря, архімандритам, таких само відмінностей в священному служінні, якими користуються архімандрити Новгородського Юр'єва монастиря; 2) про приписування до нього Києво-Троїцького монастиря і про призначення настоятелем його настоятеля Києво-Троїцького монастиря ігумена Іони із зведенням його в сан архімандрита; 3) про призначення цього монастиря епітимійним і відкриття при ньому різних добродійних установ, а саме: а) притулку для безпритульних і старих священнослужителів; б) ремісничої школи для тих священнослужительських дітей, які не навчалися в навчальних закладах або були виключені з них за малоуспішність і знаходилися в будинках батьків або родичів їх в неробстві, щоб вони надалі могли здобути собі прожиток працею рук своїх; в) лікарні для психічнохворих, якщо для влаштування останньої знайдуться б кошти. Вносячи подібні пропозиції, митрополит Платон відзначав, що "таким чином буде знову досягнута мета, якій служив Межигірський монастир за часів Запоріжжя, коли в ньому, як відомо, містився військовий шпиталь, в якому перебували хворі ченці, доживали свій вік покалічені запорожці і багато жебраків на утриманні запорожців". Всі ці пропозиції Його Високопреосвященства,

як убачається з наказу від 17 січня 1886 р. за №216 були схвалені Священним Синодом і доручені привести у виконання [52].

Своєю резолюцією від 23 січня 1886 р. за №144, у відповідь на даний наказ, митрополит Платон зобов'язав Консисторію зробити розпорядження про зведення о. Іони в сан архімандрита, саме ж зведення було здійснене митрополитом Платоном 15 травня 1886 р. під час богослужіння в домашній церкві Її Імператорської Високості Великої Княгині Олександри Петрівни [53, арк.1–3].

Відзначимо, що, враховуючи подання архімандрита Іони від 31 жовтня 1886 р. за №383, в якому той вказував на своє право мати намісника для найближчого завідування приписним Києво-Троїцьким монастирем, митрополит Платон затвердив на посаді запропоновану їм кандидатуру ієромонаха Феодосія "найстарішого по надходженню в монастир, більш інших досвідченого в справах монастирських і доблесного виконавця чернечих правил" [54, арк.3].

Відзначимо, що митрополит Платон особисто був присутній на відкритті оновленого Києво-Межигірського монастиря, прибувши на місце урочистої події 6 серпня 1886 р. у супроводі Сербського митрополита Михаїла, преосвященних Канівського Сильвестра і Уманського Полікарпа, ректора Духовної семінарії архімандрита Іувеналія і інших вищих духовних осіб. Відслуживши особисто божественну літургію, митрополит звернувся з бесідою до народу, в якій вітав як братію, так і мешканців навколишніх сіл з відновленням монастиря, в якому "вони знайдуть і суворий стародавній богослужбовий чин, благоліпний спів і благоговійне служіння, знайдуть старців, перед якими ті, що прагнуть каяття, можуть полегшити своє збентежене сумління і братський привітний притулок на час молитовних відвідин", відзначив: "Раніше обитель ця була багата і славна, і можна сказати, могутня по силі колишніх квіторів її – Козаків. Тепер обитель повинна здобувати собі нову славу більш міцну, – славу вічну, багатство неубожіюче. Це вона досягне, якщо нинішні її мешканці відрізнятимуться твердістю у вірі, істинним благочестям і чернечими подвигами. Тоді скажуть не тільки навколишні жителі, але і ті, що прийшли з інших віддалених місць: "зійдемо на цю гору Господню: тут нас навчать шляхам Господнім". Істинно бажаю, щоб вона здобувала таку славу, для блага святої Православної церкви і Вітчизни. Цілком сподіваюся, що вона, допомогою Божою, при такому благочестивому, діяльному, розсудливому настоятелі, як о. архімандрит Іона і подібних йому наступниках його, буде не тільки із зовнішнього боку упорядковуватися і набувати належну їй духовну ліпоту, але і духовно приходити від сили в силу і від слави до слави" [55, с.815]. По закінченні промови митрополит Платон запросив усіх навколишніх мешканців відвідувати рідну для їх предків місцевість, зазначивши, що такими відвідинами вони сприятимуть влаштуванню обителі, яка після вікового

запустіння і нині має потребу багато в чому для свого відродження до колишньої слави.

Також, завдяки особистій участі в подальшому відродженні монастиря митрополита Платона, вже в 1887 р. в Києво-Межигірському монастирі знаходилося до 40 осіб братії, розмішувалися священнослужителі, що відбували епітимію, здійснювалися богослужіння. Проте, недостатність власних коштів монастиря, що не дозволяла здійснити необхідні ремонтні роботи, спрямовані на впорядкування і тим більше на влаштування в ньому передбачуваних добродійних і виховних закладів, спонукала митрополита Платона пожертвувати від себе на благоустрій монастиря 15000 крб. і надіслати в Київську духовну консисторію пропозицію від 23 листопада 1887 р. за №3484, в якій він запропонував останній запросити всі монастирі і приходські церкви Київської єпархії, а через них і прихожан їх до посильних пожертв на влаштування Києво-Межигірського монастиря і передбачуваних при ньому установ, нагадуючи їм заповідь Апостола: "благодіяння і спілкування не забувайте: такими бо жертвами благодогоджається Бог" [56; 57].

Піклуючись про поліпшення добробуту монастирів, як і у випадку з церквами, митрополит жертвував значні суми грошей на їх потреби з особистих коштів. Так, наприклад, пожертвував 100 крб. на потреби Фролівської обителі, за що отримав подяку ігумені Елезари від 24 серпня 1883 р., пожертвував 300 крб. в допомогу Вохоново-Маріїнського гуртожитного монастиря, за що отримав подяку настоятельки, черниці Аполлінарії від 31 серпня 1889 р.; пожертвував 100 крб. на користь Петовського Старовоздвиженського дівочого монастиря, за що отримав подяку ігумені Євгенії [19, арк.17, 96; 58, арк.39].

Одже, зазначимо, що різнобічна благодійницька діяльність Київського митрополита Платона Городецького в царині допомоги церквам і монастирям, які знаходилися як на території підпорядкованої йому Київської єпархії так і за її межами, мала позитивні результати і призвела, як до збільшення кількості останніх, так і до покращення їх становища і стала позитивним прикладом для його наступників і маємо надію – стане прикладом для наслідування духовних лідерів сьогодення.

Література

1. Див., напр.: **Флоринский М. Н.** Памяти Высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Киевского и Галицкого / М. Н. Флоринский. – Москва: Университетская типография, 1896. – 12 с.; **Карасев М. В.** Венок на могилу члена Святейшего Синода Высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Киевского и Галицкого / М. В. Карасев. – Санкт-Петербург: Типография А. В. Орлова, 1903. – 450 с.; **Ярон С. Г.** Киев в восьмидесятих годах / С. Г. Ярон. – Киев: Типография Университета, 1910. – 202 с.; **Сороколетие** Арипастырского служения Высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Киевского и

Галицького. – Киев.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 52 с. ;
Шестидесятилетие должностной деятельности
Высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Киевского и
Галицького. – Киев.: Типография Киево–Печерской Лавры, 1887. – 60 с.

2. **Институт Рукопису** Національної Бібліотеки України імені
В.І.Вернадського (ІР НБУВ), ф.174, оп.1, спр.556. 3. **Державний архів**
Київської області (ДАКО), ф.2, оп.26, спр.127. 4. **Центральный** державний
історичний архів України (ЦДІАК України), ф.192, оп.1, спр.105. 5. **ЦДІАК**
України, ф.192, оп.1, спр.146. 6. **Докладная** записка благочинного Рижской
епархии Митавского уезда священника Андрея Гобина от 21 августа 1889
года за №864 к Его Высокопреосвященнейшему Платону митрополиту
Киевскому и Галицкому // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1889. –
№34. – С.549. 7. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.521. 8. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1,
спр.522. 9. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.523. 10. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1,
спр.559. 11. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.560. 12. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1,
спр.1594. 13. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.561. 14. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1,
спр.542. 15. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.543. 16. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1,
спр.544. 17. **ЦДІАК України**, ф.192, оп.1, спр.108. 18. **ЦДІАК України**,
ф.128, оп.1 загалний, спр.2869. 19. **ЦДІАК України**, ф.192, оп.1, спр.99.
20. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.534. 21. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.525. 22. **ІР**
НБУВ, ф.174, оп.1, спр.526. 23. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.569. 24. **ІР**
НБУВ, ф.174, оп.1, спр.570. 25. **Воззвание** ігумена Серафима и братии
Сурденского Свято-Духовского монастыря Ковенской губернии // Киевские
Епархиальные Ведомости. – 1890. – №16. – С.209–211. 26. **ІР НБУВ**, ф.174,
оп.1, спр.529. 27. **ЦДІАК України**, ф.192, оп.1, спр.127. 28. **ЦДІАК**
України, ф.128, оп.1 загалний, спр.2887. 29. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.557
30. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.573. 31. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.575. 32. **ІР**
НБУВ, ф.174, оп.1, спр.578. 33. **ІР НБУВ**, ф.174, оп.1, спр.577. 34. **ІР**
НБУВ, ф.174, оп.1, спр.579. 35. **ЦДІАК України**, ф.192, оп.1, спр.100.
36. **ЦДІАК України**, ф.192, оп.1, спр.107. 37. **ЦДІАК України**, ф.192, оп.1,
спр.96. 38. **Распределение** церквей Киевской епархии на новые
благочиннические округа, утвержденное Его Высокопреосвященством
Высокопреосвященнейшим Платоном митрополитом Киевским и
Галицким // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1883. – № 12. – С.240–
252. 39. **ЦДІАК України**, ф.127, оп.685, спр.658. 40. **Маршрут** по коему
Высокопреосвященнейший Платон митрополит Киевский и Галицкий
намерен следовать при обозрении некоторых церквей Киевской епархии в
июне–июле 1883 года // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1883. –
№11. – С.11–13. 41. **ЦДІАК України**, ф.127, оп.182, спр.214.
42. **Обозрение** Высокопреосвященнейшим Платоном митрополитом
Киевским и Галицким Церквей Киевского и Радомысльского уездов //
Киевские Епархиальные Ведомости. – 1884. – №16. – С.722–735.
43. **Известия** и заметки о путешествии Его Высокопреосвященнейшего
Платона митрополита Киевского и Галицкого для обозрения епархии в
месяцах юне,июле и Августе 1883 года. – К.:Тип.Корчак-Новицкого, 1883.–

72 с. 44. **О распределении** дел между епархиальными преосвященными // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1885. – №23. – С.1121–1122. 45. **ЦДАК України**, ф.127, оп.688, спр.894. 46. **ЦДАК України**, ф.192, оп.1, спр.87. 47. **Освящение** и обновление храмов,иконостасов // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1883. – №24. – С.494. 48. **ЦДАК України**, ф.127, оп.858, спр.404. 49. **ЦДАК України**, ф.127, оп.862, спр.10. 50. **ЦДАК України**, ф.127, оп.863, спр.4. 51. **ІР НБУВ**, ф.154, оп.1, спр.125. 52. **Указы** и определения Святейшего Синода.(О возстановлении Киево-Межигорского монастыря) // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1886. – №5. – С.193–194. 53. **ЦДАК України**, ф.127, оп.797, спр.334. 54. **ЦДАК України**, ф.127, оп.797, спр.650. 55. **О посещении** митрополитом Киевским и Галицким Платоном обновленного Киево-Межигорского монастыря // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1886. – №17. – С.811–815. 56. **Пожертвование** митрополитом Платоном 15000 рублей на устройство при Киево–Межигорском монастыре трех благотворительных учреждений // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1888. – №30. – С.763. 57. **Предложение** Его Високопреосвященства о зборе пожертвований на устройство Киево–Межигорского монастыря и предполагаемых при нем учреждений // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1888. – №8. – С.117–119. 58. **ЦДАК України**, ф.192, оп.1, спр.106.

Баранова Н. В. Благотворительная деятельность киевского митрополита Платона Городецкого по улучшению состояния православных церквей и монастырей

В статье раскрыты некоторые стороны благотворительной деятельности киевского митрополита Платона Городецкого в отношении улучшения материального положения православных церквей и монастырей.

Ключевые слова: православие, благотворительность, Платон Городецкий.

Баранова Н. В. Доброчинна діяльність київського митрополита Платона Городецького щодо покращення становища православних церков та монастирів

У статті розкрито деякі аспекти доброчинної діяльності київського митрополита Платона Городецького щодо покращення матеріального становища православних церков та монастирів.

Ключові слова: православ'я, доброчинність, Платон Городецький.

Baranova N. V. Charitable activity of the Kyiv metropolitan Platon Gorodetskyi in improvement of the welfare standards of the Orthodox Churches and Cloisters

This article is devoted to charitable activity of the Kyiv metropolitan Platon Gorodetskyi and his many-sided help to churches and cathedrals.

Keywords: Orthodox, Charitable activity, Platon Gorodetskyi.

УДК 94 (477) «19»: 329.1/6

В.В. Барцьось

**КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ЯК РЕФОРМАТОРСЬКИЙ
АНТИКРИЗОВИЙ ДОКУМЕНТ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ В
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ГАЛУЗІ**

На початку 90-х рр. ХХ ст. Україна переживала період піднесення як молода незалежна держава, але, як це не парадоксально, паралельно із цим йшов процес поглиблення економічної кризи, погіршення добробуту української нації. На це були свої об'єктивні та суб'єктивні причини і чинники, про які йтиметься нижче. Важливе завдання провідних національно-демократичних сил в Україні на цьому етапі полягало у тому, щоб запропонувати найбільш актуальні і доцільні шляхи виходу з наявної соціально-економічної ситуації. Свою альтернативну програму виходу з кризи, документ стратегічного характеру, запропонував Народний Рух України на своїх ІV Всеукраїнських Зборах 4–6 грудня 1992 р. – Концепцію державотворення. Нас цікавить, передусім, місце і значення даного документу не тільки в соціально-економічній політиці Народного Руху України (далі – НРУ), але й в проведенні всеукраїнських антикризових заходів теоретичного і практичного змісту по виведенню України з соціально-економічної кризи.

Історіографія і джерельна база дослідження є достатньою для подальшої розробки з вище означеної проблематики. Однак, якщо розглядати тему статті в контексті більш ширшого соціально-економічного аспекту в діяльності НРУ, то інформація в історіографічних дослідженнях не є належно висвітленою і достатньою для наукової розробки, а фундаментальні дослідження відсутні. Інформація про розробку і прийняття Концепції державотворення, її зміст і значення, соціально-економічні проблеми в Україні, пріоритетність і актуальність соціально-економічного питання для НРУ, міститься в монографіях Г. Гончарука, Ю. Діденка, Л. Лук'яненка, якими послуговується автор [1, 2, 3].

Найзначнішу джерельну базу складають опубліковані документи програмового змісту: "Народний Рух України: Документи і матеріали" (редакційно-видавничий відділ Руху), матеріали Центрального Проводу, Великої і Малої ради Руху, ІV Всеукраїнських Зборів НРУ: ухвали, заяви, звернення, редактовані Статут і Концепція державотворення, стенографічні звіти про перебіг ІV зборів. Вони дають можливість проаналізувати зміст і характер основоположних документів, що були прийняті зборами після доопрацювання, визначити роль і місце соціально-економічних заходів НРУ теоретичного і практичного значення, зробити висновки про актуальність прийняття Концепції

державотворення і т.д. Важливу частину фактичних даних і опублікованих документів про IV Всеукраїнські Збори НРУ 4–6 грудня 1992 р., і Концепцію державотворення в тому числі, подають такі періодичні видання, як "Народна газета", журнал "Розбудова держави", бюлетень Дослідницького навчального центру "Демократичні ініціативи", "Вісник Руху", крім цього актуальними є матеріали інформаційної прес-служби Руху "РУХ-ПРЕС", які також публікувалися в періодичних виданнях. Наявна джерельна база дає змогу дослідити підняті в проблематиці статті питання.

Деяку доповнюючу інформацію ми отримуємо з Матеріалів третьої Всеукраїнської наукової конференції "Народний Рух України: місце в історії і політиці" (10–11 вересня 1998 р., Одеса), а також з "Інформаційного довідника Народного Руху України" за 2000 р.

Наукове завдання, яке автор ставить перед собою в статті, полягає у тому, щоб показати місце і значення прийнятої на IV Всеукраїнських Зборах НРУ Концепції державотворення. Важливо розкрити зміст, стратегію, актуальність і пріоритетність Концепції державотворення – важливого концептуального, антикризового документу, покликаного вирішити соціально-економічні проблеми теоретичного і практичного характеру в Україні. Крім цього, проаналізувати соціально-економічні умови 1992–1993 рр., визначити внесок Народного Руху України в подолання кризових економічних і політичних явищ, на прикладі діяльності вищих керівних органів Руху і отриманих результатів IV Всеукраїнських Зборів НРУ. Визначення цілей допомагає окреслити інші частини загальної проблеми: вплив національно-демократичної ідеології на розробку і практичну реалізацію програмних засад Народного Руху України в соціально-економічній сфері, наслідки прийняття важливих документів стратегічного і тактичного напрямку не тільки в межах дослідження місця Руху, але й для України в цілому.

Після досягнення Україною державної незалежності і суверенності, всенародного референдуму, перших президентських виборів 1991 р., перед українською владою постало завдання утвердити наявні здобутки, розбудувати молоду державу духовно, політично, економічно. На цьому фоні в Україні точилася суперечка навколо вибору шляхів подальшого розвитку української держави між національно-демократичними силами з одного боку, і прокомуністичними колами – з іншого. Перших більшою мірою представляв Рух, який стояв на позиціях демократизації суспільно-політичного ладу, ринкових перетворень в економіці України, подолання наслідків радянського господарювання. Ряд дослідників-економістів коментували події, що відбувались на той час, так: "сучасна економіка України є наслідком так званого загальносоюзного територіального поділу праці, що формувався за центристською ідеологією розбудови і зміцнення радянської імперії. Ця ідеологія ніколи не передбачала виходу з СРСР хоч би однієї республіки" [4, с.11]. Настав час, коли визначальним фактором ступеня політичного

суверенітету України стала її економічна політика. Загально визнаним шляхом до цього на сьогодні є створення ринкової економіки, основними характерними, точніше невід'ємними, ознаками якої є взаємодія трьох основних складових частин – ринків праці, капіталу та грошей, а мірою успіху – мінімальне безробіття, соціальний захист населення, щорічний приріст валового внутрішнього продукту, відсутність інфляції, збалансований платіжний баланс та бюджет [5, с.10]. Співголова Руху В. Чорновіл у доповіді "Опозиція – норма цивілізованої держави" на Всесвітньому форумі українців 21–23 серпня 1992 р., що проходив у Києві, висловив свою думку таким чином: "прем'єр-міністр й досі керує урядом, який стоїть на перешкоді економічним реформам, хоча сьогодні доля нашої держави вирішується, передусім, не на дипломатичних чи військових теренах, а в економічній сфері" [6, с.5]. На нашу думку, варто показати реакцію керівних органів НРУ на події в економіці України і ставлення до влади, щоб зрозуміти логіку подальших кроків по вирішенню різних соціально-економічних питань. В Зверненні НРУ, зокрема, зазначається ряд вимог політичного і економічного характеру до Верховної Ради, а також інше: "повна невизначеність в економіці, нечітка концепція дій. Ми закликаємо Верховну Раду України, демократичні партії та громадські організації обговорити питання про діяльність уряду В. Фокіна і підтримати вимогу про оголошення недовіри цьому уряду" [7, с.1]. Центральний провід НРУ ухвалив заяву з приводу кризи уряду Фокіна. Підтримавши цей уряд, який зберіг найгірші риси командно-адміністративної системи, Верховна Рада, на думку Руху, засвідчила, що її влаштовує політика гальмування соціально-економічних реформ [8, с.5].

Слід відмітити, що національно-демократичні сили були роз'єднаними, і кожна громадська організація, політична партія по своєму налагоджувала стосунки з владою і вибудовувала основи для співпраці. Доки демократи не можуть визначитися, що їм робити, Л. Кравчук, перебуваючи під впливом "старої гвардії", творить, по образу і подобию своєму, президентську вертикаль. Вертикаль, на яку демократи не мали жодного, як зізнався, наприклад, заступник Голови Руху Михайло Бойчишин, або майже жодного впливу [9, с.4]. Президентові України Кравчуку Л. М. від НРУ подано "Пропозиції про створення Уряду національної згоди, затверджені ухвалою Малої ради НРУ", в яких пропонувались на місця в уряді рухівці, професіонали в своїй галузі [10, с.1]. Але належного відгуку керівництво НРУ не отримало. Визначні лідери Руху в основному сходились поглядами на соціально-економічні перетворення в Україні і на майбутню стратегію діяльності НРУ. Л. Лук'яненко, наприклад, говорив, що порятунок України у швидких і рішучих реформах, що мають змінити характер відносин власності і кожен машину, майстерню, завод, земельний лан із державного (нічийного) перетворити в об'єкт власності конкретної людини чи колективу [3, с.490]. Провідний економіст Руху В. Черняк

ззначав: "як політична сила, Рух зобов'язаний запропонувати свою програму. Ми виходимо з того, що потрібен не просто план дій, не просто програма виходу із економічної кризи, а конструктивна, масштабна й перспективна програма державотворення в Україні" [11, с.7]. З інтерв'ю директора Центру перспективних економічних досліджень, професора О. Савченка: в Україні досить програм, що перевищують за рівнем офіційні. Зараз Рух, крім згаданої програми державотворення, розробляє також ширшу програму економічних реформ, а також програму реанімації розчавленого урядом підприємництва [12, с.7]. Як бачимо, керівництво НРУ поставило собі за завдання розробити низку комплексних соціально-економічних перетворень, спираючись на свою Програму, національний і світовий досвід.

У Києві 19 вересня 1992 р. відбулася чергова сесія Великої ради НРУ. Відкриваючи її, співголова Руху, народний депутат України В. Чорновіл заявив, – сьогодні, коли нас звинувачують у дестабілізації, ми запропонуємо Україні програму державотворення і реформ. Усі доповідачі (серед них О. Лавринович, В. Черняк, Л. Танюк, І. Заєць, С. Головатий, В. Івасюк, В. Бойко та ін.), відповідно до свого фаху, ґрунтовно й науково зважено розкрили розуміння тих напрямків, якими має йти процес розбудови України. "Сьогодні ми, сказав В. Черняк, йдемо шляхом номенклатурного капіталізму. Гарантією державної стабільності може бути тільки заможній середній клас, який доконче треба створити. Бо пролетарі, яким нема чого втрачати, завжди були й будуть основою тоталітарних режимів". Велика рада Руху прийняла Ухвалу "Про скликання IV Всеукраїнських зборів", як чергових, за якою вони мали відбутись 4–6 грудня 1992 р., на них і буде прийнята масштабна програма реформ. Розробку програми доручено робочій групі, у складі якої народні депутати України, відомі економісти та фахівці з інших галузей [13, с.1–2]. Прийнято також Ухвалу "З питань підготовки концепції державотворення" в якій зазначено так: затвердити концепцію на зборах і програму дій по її реалізації, керівником розробки проекту Центрального проводу призначено професора В. Черняка, координацію дій та контроль за підготовкою покладено на заступника співголів Руху О. Лавриновича.

4–6 грудня 1992 р. в м. Київ відбулись IV Всеукраїнські Збори НРУ. Згідно доповіді Мандатної комісії з'їзду, численність НРУ становить 50400 фіксованих членів та понад два мільйони прихильників. Делеговано на з'їзд 640 делегатів – присутні 542. Від крайових організацій – 474, від фракції Руху у Верховній Раді – 18, від восьми асоційованих членів Руху – 26, від центральних органів Руху – 24. Серед делегатів переважна більшість українців – 445, решта представники інших національностей. На з'їзд були запрошені численні гості – представники вищих органів влади, місцевого самоврядування, зарубіжних країн і їх посольств в Україні, ЗМІ [14, с. 86–87]. Поруч з

програмою з'їзду делегатам було роздано для розгляду проект Концепції державотворення. Порядок денний і регламент зборів затверджений у такій формі: три доповіді і вирішення організаційних питань. В. Чорновіл в своїй доповіді "Про соціально-політичну ситуацію в Україні і завдання Руху" (30 хв.) – вказав на наслідки політики Президента, уряду, парламенту для економіки України, далі він проаналізував історію, зміст діяльності НРУ за останні роки, запропонував підтримати новий уряд, що не виключає критики його окремих дій [14, с.11–21]. Розглянуто питання про соціально-політичну ситуацію і завдання Руху. Заступник голови Руху М. Бойчишин в доповіді "Зміни та доповнення до Програми та Статуту Руху" (20 хв.) – представив проект змін до Програми і Статуту НРУ, він зводився до того, щоб прийняти напрацьовані керівництвом Руху рішення внаслідок обговорення і прийняття їх делегатами. Які зміни прийнято до Статуту? Замість пункту 2 – "розбудова Української держави як демократичної республіки", прийнято редакцію "розбудова України як національної демократичної держави". Питання федералізації України було відкинуто на з'їзді [14, с. 194]. Крім цього, прийнято рішення про припинення в Русі асоційованого членства партій. В Ст. 9 прийнято поправку "Членом Руху може стати громадянин України з 18-річного віку, який визнає Програму та Статут Руху, своєю діяльністю сприяє досягненню мети та здійсненню його цілей і не перебуває в іншій політичній організації" [14, с.201]. Це перетворювало Рух на політичну партію. Замість співголів має обиратися єдиний голова партії.

Цей з'їзд зробив вирішальний крок до утвердження Руху як політичної партії, зміни до Статуту вносились в напрямку організаційних засад від громадської організації до політичної партії. Головою Руху обраний В. Чорновіл. Частина делегатів зборів, не згідна з політичною лінією лідера, оголосила про створення Всенародного руху України (ВНРУ). Відповідно Закону "Про об'єднання громадян" Міністерство Юстиції України 1 лютого 1993 р. зареєструвало НРУ як політичну партію [15, с.2]. Крім того З'їзд прийняв ряд заяв, ухвал, звернень. Актуальною в рамках досліджуваної тематики є "Ухвала IV Всеукраїнських зборів НРУ про політичну ситуацію" 6 грудня 1992 р.: "збори вважають, що діяльність нового Кабінету міністрів заслуговує на підтримку Руху тією мірою, якою вона спрямована на вихід України з економічної кризи, розбудову держави, ефективне впровадження економічних ринкових реформ. З метою забезпечення реалізації завдань і цілей Руху, виконання програми державотворення, Збори вважають доцільною участь представників Руху в роботі органів державної влади та місцевої адміністрації і збереження свого членства у виборних органах відповідних організацій Руху" [16, с.1].

Цей документ свідчить про конструктивну позицію Руху по відношенню до владних ініціатив. IV з'їзд НРУ знайшов єдино вірний шлях згуртування залишків рухівських кадрів, здібних продовжити

боротьбу за владу, за долю України. З'їзд забезпечив на складному повороті історії Руху спадкоємність його кращих традицій, віру в кращу некомуністичну, неколоніальну долю України [1, с.210]. Ряд дослідників історії Руху, зокрема Г. І. Гончарук, стверджують про те, що керівництво НРУ невідповідально віднеслось до соціального питання. Багато учасників українського руху мали дуже розпливчасті підходи до соціальних проблем. Це частково пояснює недооцінку соціального моменту в революційних подіях кінця 80-х – початку 90-х рр. з боку національних демократів [17, с.59]. Наприклад, щодо IV Зборів, то в рішеннях оминули соціальний блок проблем, який за рішенням Великої Ради Руху мав такий вигляд: забезпечення гарантій пенсіонерів, інвалідів і малозабезпечених, розробка основ програми допомоги і перепідготовки безробітних, створення широкої верстви власників і формування середнього класу, соціальні проблеми молоді, міграція населення і демографія [18, с.3]. Хоча в цілому не можна стверджувати однозначно про неувважність НРУ до соціальних питань. М.Поровський – член Центрального проводу НРУ, народний депутат України зазначав: "нарешті, чи не найважливіше, – спільно з профспілковими організаціями приступити до конкретних справ щодо соціального захисту працюючих та запровадження приватизації. Тільки такий напрям діяльності забезпечить Рухові підтримку мільйонів людей, консолідує організацію і всі демократичні сили для конкретної справи – побудови Самостійної Соборної Української Держави" [19, с.2]. Мета соціальної політики Народного Руху України – захист вразливих соціальних груп. Народний Рух України ставить однією з першорядних проблем для України – формування такого менталітету народу, який включав би терпимість потенційних учасників соціальних конфліктів, коли важливо не дійти до крайніх меж [20, с.47, 48].

Перейдемо конкретніше до аналізу розробки, розгляду змісту і прийняття Концепції державотворення, яка найактивніше обговорювалась на зборах. Представив цей документ на розгляд делегатам В.Черняк, доповідь якого називалась "Про концепцію державотворення" (45 хв.). В цілому доповідь була присвячена аналізу і обговоренню проекту Концепції державотворення. Проект Концепції державотворення в Україні розробив авторський колектив у такому складі: доктор економічних наук, професор В. Черняк (керівник групи), кандидат юридичних наук, народний депутат України С. Головатий (розділ "Право та державне будівництво"), доктор економічних наук О. Савченко ("Економічна реформа"), народний депутат України, міністр екології та захисту навколишнього середовища Ю. Костенко, член президії НРУ, голова підкомісії Комісії з питань економічної реформи й управління народним господарством, народний депутат України І. Заєць, Ю. Рубан ("Національна безпека"), кандидат медичних наук, народний депутат України В. Івасюк ("Система охорони здоров'я"), член Президії Верховної Ради України Л. Танюк, І. Герепя ("Культура, освіта, наука").

У доопрацюванні та редагуванні Концепції брали участь члени Центрального Проводу Народного Руху України М. Бойчишин, О. Лавринович, С. Одарич, В. Чорновіл. Концепція обговорена і затверджена IV Всеукраїнськими зборами Народного Руху України 4–6 грудня 1992 р. Не має потреби вдаватись в розлоге цитування документу, однак варто зупинитись на його загальній структурі і найбільш характерних для теми дослідження засадах, які допоможуть розкрити поставлені наукові завдання. Нас, передусім, цікавлять соціально-економічні положення Концепції, яке місце посідає в документі саме цей блок проблем. Найбільший за обсягом є розділ "Економічна реформа": "Рух прагне здійснити перехід до моделі змішаної, ринкової, соціально орієнтованої економіки. Йдеться про змішану економіку в двох аспектах: з точки зору форм власності і з точки зору взаємодії ринкових механізмів та державного регулювання. До цієї моделі економіки ми повинні йти своїм власним, українським шляхом, враховуючи світовий досвід і специфіку ситуації, в якій опинилися. Складність такого завдання полягає в тому, щоб створити економіку, яка б була одночасно і лібералізованою, і соціально орієнтованою. Для цього потрібна відповідна стратегія і тактика, що в першу чергу зумовлює необхідність визначення пріоритетів економічної реформи".

В свою чергу цей великий розділ ділиться на підрозділи, в яких конкретизуються окремі частини економічної реформи. Далі за текстом – підрозділ 1. Добробут народу і соціальні гарантії: соціальною базою політичної стабільності та економічних реформ в Україні має стати широкий середній клас власників і сім'я. Головна відмінність цієї програми від запропонованих раніше полягає у тому, що добробут народу і соціальні гарантії повинні базуватися лише на стабільних цінах і стабільних доходах. Саме тому найголовнішою і найпершою проблемою, яка має бути розв'язана в Україні, є проблема стабілізації економіки [21, с.10]. Підрозділ 2. Стабілізація економіки та антиінфляційні заходи – виглядає найбільш конкретизованим і включає в себе такі питання: лібералізація цін, конкуренція і демонополізація, реформування фінансово-бюджетної та податкової системи, реформування банківської системи та грошова реформа. Цитую вибірково за текстом документу: "Реформування фінансової системи передбачає докорінну реформу податкової системи. Наріжним каменем цієї реформи є загальне зниження податкового пресу на підприємства України. Ми виступаємо за автономне формування бюджету держави та її регіонів. Необхідно, щоб Національний банк керував діяльністю комерційних банків не шляхом обмежень, а шляхом контролю і економічних заходів. Важливим елементом оздоровлення грошово-кредитної системи є грошова реформа. Необхідно якнайскоріше запровадити гривню і визначити її як єдиний законний засіб розрахунків на території України" [21, с.12, 13]. Наступні підрозділи такі: Перебудова зовнішньоекономічної діяльності; Прискорення корпоратизації та приватизації державної власності; Нейтралізація наслідків банкрутства підприємств і відкритого безробіття,

як засіб боротьби з безробіттям в Концепції розглядається розвиток підприємництва. Далі йде Земельна реформа: проведення земельної реформи пов'язане з приватизацією землі і майна на основі паювання. Мета приватизації майна і землі – реформування колгоспів у реальні повноцінні кооперативи, акціонерці підприємства, асоціації кооперативів, фермерські господарства, асоціації селянських господарств. Проведенню земельної реформи сприятиме створення Земельного банку України з філіями на місцях. Наступний сьомий підрозділ називається – Державне регулювання економіки. Ключ до проведення економічної реформи – знаходження оптимального співвідношення між ринковими механізмами і державним регулюванням. Втручання держави в економіку повинно здійснюватись не адміністративними, а економічними методами: з допомогою грошової, податкової, кредитної, тарифної політики, політики цін та доходів. Значення для розвитку підприємництва матиме розробка і запуск ефективної програми підтримки підприємництва, що включатиме різноманітні фонди підтримки, пільгове кредитування і фінансування, консультативні фірми [21, с.15, 16].

Зупинимось на частковому аналізі розділу "Національна безпека", в якому є доповнюючі положення про систему антикризових заходів в соціально-економічній сфері. В підрозділі "Зовнішньополітична безпека" розглядаються питання політичного та економічного співробітництва з країнами Балтико-Чорноморської смуги в таких формах, які б сприяли процесові інтеграції України до європейських структур в контексті безпеки Східної Європи. Крім того, наголошувалось на виході України з СНД. Приділено увагу українсько-російським стосункам, для стабілізації яких пропонувались окремі заходи, наприклад розвивати міжнародно-правову базу політичних та економічних стосунків з Росією на двосторонній основі, виходячи з національних інтересів України [21, с.18]. В підрозділі "Економічна безпека" зазначено, що національна безпека України повинна базуватись на визнанні зростаючого впливу економічної складової на весь стан безпеки країни, на її обороноздатність та захищеність інтересів. Пропонуються невідкладні заходи подолання енергетичної кризи, забезпечення енергетичної безпеки України, ліквідація монопольного постачання енергоносіїв в Україну. Одним з важливих в рамках економічної безпеки визнавалось створення національної банківської та фінансової систем. Щоб уникнути фінансової катастрофи, необхідно здійснити такі першочергові заходи: відмінити законодавчі акти, які стимулюють інфляційні процеси; змінити принципи соціальних гарантій населенню, перейти до компенсаційних виплат найбільш вразливим верствам населення; прийняти законодавчі акти та здійснити підготовку до введення власної валюти та інші заходи [21, с.20–22]. "Вперше політична сила в Україні запропонувала конкретну програму державотворення, – відзначив В. Чорновіл. – Ми показали, що є конструктивною політичною силою і з цією програмою можемо виходити на вибори" [22, с.1]. Отже Концепція державотворення постає

перед нами як антикризовий, спрямований на радикальні реформи документ.

Після обрання Президента Л. Кучми та декларації його намірів здійснювати економічні реформи, Національний Банк, уряд, Верховна Рада в 1994–1995 рр. приймають низку законів та нормативних документів, якими виконуються елементи Концепції державотворення, щодо комплексу антиінфляційних заходів зокрема. Не будучи при владі, Рух не зміг повною мірою реалізувати положення Концепції, натомість збереглися загострені стосунки з провладними колами, які не були зацікавлені в проведенні реформ, тенденція ж до покращення соціально-економічної ситуації виявилась також незначною.

Голова Народної Ради в парламенті України І. Заєць стверджував: "робиться все, щоб дискредитувати ідею незалежності, щоб відвернути людей від державотворчого процесу. У проімперських, прокомуністичних засобах масової інформації, багатьма представниками державної влади нав'язується думка, що незалежність стала основною причиною суспільної кризи. Насправді ж, саме комуністична тоталітарна система, існування якої виснажило економіку країни, її народ, саме зупинка реформ, здійснена цими силами, спричинили суспільну кризу" [23, с.4]. "Сьогоднішня жахлива економічна ситуація – результат діяльності компартійних верховод, бо з припиненням діяльності КПРС де-юре не припинилася їхня діяльність де-факто" [24, с.2].

На черговій прес-конференції В. Чорновіл висловив занепокоєння тим, що нинішній, цілком необхідний аврал в економіці може стати чудовою ширмою для консервації старої політичної системи [25, с.1]. Однак позитивні тенденції в зміні думки населення, що стосується необхідності проводити ринкові реформи все ж таки були. Значна заслуга в цьому належить і Народному Руху України, який поставив собі за мету розробити теоретичні документи антикризового характеру і реалізувати їх на практиці, що частково було досягнуто. Скористуємось соціологічними даними Дослідницького навчального центру "Демократичні ініціативи": майже половина з усіх опитаних (48 %) згодилася із запропонованим судженням, що "найкраща система для України – ринкова економіка, яка ґрунтується на свободі підприємництва", не згодилися з цим 23% і не визначили позиції 29%. Якщо порівняти ці результати з даними попередніх соціологічних досліджень, можна побачити, що кількість прихильників ринкової економіки, попри всі матеріальні труднощі, що переживає нині населення, значно зросла. Наприклад, дивіться Таблицю 1:

Ставлення населення до приватизації, у %

Об'єкти приватизації	Позитивне	Негативне	Важко сказати
Земля (з правом купівлі та продажу)	54	19	27
Житло	68	11	21

Дрібні та середні підприємства	52	17	31
Магазини, ресторани	45	26	29
Великі підприємства	22	37	41

Серед опитаних лише 22% за перехід у приватну власність великих підприємств. Попри всі твердження владних структур про неприйняття населенням ринкової економіки та відповідних реформ, переважна більшість майже з усіх соціально-демографічних і соціально-професійних груп (за винятком селян, пенсіонерів та осіб похилого віку) однозначно висловилися за ринкову економіку як за найкращий для України тип економічного устрою [26, с.5, 12].

Концепція дала змогу зосередитись на основних державотворчих напрямках не тільки НРУ, але й тим, хто зумів використати потенціал, закладений у ній. В доповіді Президента Л. Д. Кучми "Шляхом радикальних економічних реформ" у 1994 р. було використано багато положень рухівської Концепції, а через шість років фахівці та науковці це оцінили як безпрецедентний за масштабом і характером здійснених перетворень, які, по суті сформувавши нову економічну систему в Україні [2, с.69].

Внаслідок аналізу, дослідження і вивчення історіографії і джерельної бази проблематики статті можна зробити ряд висновків. Концепція державотворення, яка була прийнята на IV Всеукраїнських Зборах Народного Руху України за своїм змістом і характером є передовим, реформаторським, антикризовим документом в соціально-економічній сфері зокрема. Концепція мала на меті здійснити важливі демократичні зміни, необхідні ринкові реформи в житті української нації, вона являється як теоретично значущим, так і практично актуальним документом, який акумулював національний і світовий досвід в галузі державотворення, пристосованим до тогочасних соціально-економічних умов, які склались в Україні. Внесок НРУ у вирішення актуальних проблем життя українського суспільства визначається його теоретичними напрацюваннями в законодавстві, і практичними досягненнями в соціально-економічній галузі. Стратегія і тактика діяльності НРУ стає зрозумілою саме на основі такого прикладу, як розробка, прийняття і реалізація Концепції державотворення, фактично рухівської програми реформ національно-демократичного, ринкового характеру. Місце і значення Концепції державотворення не тільки в історії Руху, але й в історії антикризових системних заходів всеукраїнського масштабу можна окреслити, маючи перш за все на увазі її практичні наслідки, теоретичний досвід для поліпшення добробуту і зміцнення державності української нації. Актуальність і перспективність дослідження цієї теми стає очевидною на фоні сучасних кризових явищ в українській економіці, можливості залучення попереднього досвіду ліквідації чинників кризи, вивчення і порівняння загальних

закономірностей становлення і розвитку економіки європейського ринкового типу.

Література

1. **Гончарук Г. І.** Народний Рух України. Історія / Г. І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.
2. **Діденко Ю. В.** Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002) / Ю. В. Діденко. – Одеса: Астропринт, 2006. – 176 с.
3. **Лук'яненко Л. Г.** Не дам загинуть Україні! / Л. Г. Лук'яненко. – К.: Вид.-культурол. центр "Софія", 1994. – 512 с.
4. **Поповкін В.** Економічна безпека і незалежність держави / В. Поповкін // Розбудова держави. – 1993. – №10 (жовтень). – С.10–18.
5. **Павловський М.** Про економічну політику держави / М. Павловський // Розбудова держави. – 1992. – №4 (вересень). – С. 10–13.
6. **Чорновіл В.** Доповідь на Всесвітньому форумі українців 21–23 серпня 1992 р. у Києві / В. Чорновіл // Народна газета. – 1992. – вересень №34 (63). – С.5.
7. **Звернення Народного Руху України** // Народна газета. – 1992. – травень №20 (49). – С.1.
8. **РУХ-ПРЕС** // Народна газета. – 1992. – червень №22 (51). – С.5.
9. **РУХ-ПРЕС.** Президентські намісники: чергова поразка // Народна газета. – 1992. – квітень №14 (43). – С. 4.
10. **Пропозиції** про створення Уряду національної згоди, затверджені ухвалою Малої ради НРУ // Народна газета. – 1992. – червень №24 (53). – С.1.
11. **Черняк В.** "Який уряд нам потрібен"(інтерв'ю) / В. Черняк // Народна газета. – 1992. – жовтень №39 (68). – С.7.
12. **РУХ-ПРЕС:** інтерв'ю з директором Центру перспективних економічних досліджень, професором Олександром Савченком // Народна газета. – 1992. – жовтень №40 (69). – С.7.
13. **РУХ-ПРЕС.** IV Збори Руху – в грудні 1992 року // Народна газета. – 1992. – вересень №37 (66). – С.1–2.
14. **IV Великі Збори Народного Руху України**, 4–6 грудня 1992 р. Стенографічний звіт. – К, 1993. – 261 с.
15. **Інформаційний довідник Народного Руху України.** – К., 2000. – 20 с.
16. **Ухвала IV Всеукраїнських зборів НРУ** про політичну ситуацію 6 грудня 1992 року // Народна газета. – 1992. – грудень №48–49 (77–78). – С.1.
17. **Русначенко А.** Соціальні проблеми і національна справедливість в сучасній Україні (виступ у дискусії) / А. Русначенко // Розбудова держави. – 1996. – №11 (листопад). – С. 59.
18. **Вісник Руху.** Спец-випуск 21 вересня – 4 жовтня 1992 р.
19. **Поровський М.** Про З'їзд, перспективи Руху та "нову генерацію" / М. Поровський // Народна газета. – 1992. – травень №18 (47). – С.2.
20. **Місержі М. П.** Соціальна політика Народного Руху України. Народний Рух України: місце в історії і політиці: матеріали третьої Всеукр. наук. конф. (Одеса, 10–11 вересня 1998 р.) / М. П. Місержі. – Одеса., 1998. – С. 46–48.
21. **Народний Рух України: Документи і матеріали.** – К.: Ред. вид. відділ Руху: Вид. – культурол. центр "Софія", 1993. – 64 с.
22. **Рух** на новому етапі // Народна газета. – 1992. – грудень №48–49 (77–78). – С.1.
23. **Доповідь** голови Народної Ради І. Зайця на форумі ААФ // Народна газета. – 1993. – березень №9 (90). – С.4.
24. **Звернення** // Народна газета. – 1993. – лютий №7 (88). – С.2.
25. **Прес-конференція** В. Чорновола // Народна газета. – 1993. – січень №2 (83). – С.1.
26. **Бекешкіна І.**

Громадська думка про майбутній економічний та територіально-державний устрій України. Політичний портрет України: Бюлетень / Досл. навч. центр "Демократичні ініціативи". – №2. – К., 1993. – С. 1–12.

Барцьось В. В. Концепция создания государства как реформаторский антикризисный документ Народного Руха Украины в социально-экономической сфере

В статье освещены содержание, особенности и роль Концепции создания государства как антикризисного документа Народного Руха Украины в социально-экономической сфере.

Ключевые слова: Народный Рух, Украина, Концепция создания государства.

Барцьось В. В. Концепція державотворення як реформаторський антикризовий документ Народного Руху України в соціально-економічній сфері

У статті розглянуто зміст, особливості та роль Концепції державотворення як антикризового документа Народного Руху України у соціально-економічній галузі.

Ключові слова: Народний Рух, Україна, Концепція державотворення.

Bartsios V. V. Conception of state forming – as reformer and anti-crisis document of Narodnij Rukh of Ukraine in the social and economic branch

The article deals with the content, role and significance Conception of state forming – as reformer and anti-crisis document of Narodnij Rukh of Ukraine in the social and economic branch.

Keywords: Narodnij Rukh, Ukraine, Conception of state forming.

УДК 9(477)«197»

М. П. Бернацький

РОБІТНИКИ У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В ДОНБАСІ У 70-І РОКИ ХХ СТ.

Вивчення і критичне осмислення участі робітників у суспільному житті Української РСР у 70-і рр. ХХ ст. дає можливість визначити її ефективні форми, що сприятиме створенню наукової бази для аналізу сучасної ситуації щодо їх соціальної активності. Це робить дану тему важливою і актуальною.

Одним з показників суспільно-політичної діяльності робітників у досліджуваній період була їх участь в роботі Товариства Червоного

Хреста УРСР. Діяльність робітників у червонохресних організаціях в Донбасі у досліджуваний період не знайшла всебічного вивчення у працях учених. Як правило, це література, що видавалась медичними установами, або Міністерством охорони здоров'я, а також спеціальні медичні видання. Тому для вивчення участі робітників у організаціях Товариства Червоного Хреста важливим є залучення широкого кола архівних джерел, що знаходяться у державних і обласних архівах. У зв'язку з цим вивчення залучення робітників до діяльності червонохресних організацій вимагає подальшого системного дослідження, аналізу й узагальнення.

У центрі уваги Товариства Червоного Хреста були важливі питання підвищення якості підготовки громадського санітарного активу та широкого його залучення до заходів, спрямованих на охорону здоров'я, зовнішнього середовища, поліпшення умов праці й побуту населення, запобігання захворювань, подальший розвиток донорства. Товариство Червоного Хреста залучало значні верстви населення для проведення оздоровчих та профілактичних заходів, які сприяли підвищенню санітарної культури. У 70-і роки простежується і зростання членів Товариства на підприємствах, значну частину яких складали робітники. Якщо в 1970 р. вони становили 22,6%, то в 1975 р. – 24,2%. Така тенденція зростання характерна й для другої половини 70-х років. Так, Товариство у Ворошиловградській області в 1970 р. налічувало в своєму складі 39,2%. Але дійовий актив цієї організації становив у 1970 р. лише 7,6% а на початок 80-х років – 10,4% [1; 2]. Тобто, значна частина членів Товариства Червоного Хреста зовсім не брала участі в діяльності первинних організацій Товариства, або в кращому випадку залучались до роботи нерегулярно. Іноді показником роботи первинних організацій було збирання членських внесків.

Найбільш плідною, різноманітною була діяльність червонохресних організацій у Донбасі на промислових підприємствах, транспорті, будівництві, де робітники становили більшу частину складу первинних організацій.

Певна кількість робітників обиралась головами первинних організацій Товариства Червоного Хреста на підприємствах. Так, на Ворошиловградщині в 1970 р. серед 3700 вибраних голів первинних організацій Товариства робітників було 363 чол., або 9,8% [3]. Найбільш поширеними зауваженнями й пропозиціями, які надходили від робітників на звітно-виборчих зборах, були про введення членських квитків Товариства Червоного Хреста, збільшення видань з прикладами досвіду первинних організацій, зверталась увага на те, що мало надходить необхідної наочної агітації, особливо про надання першої медичної допомоги [4].

У ході проведення звітно-виборчих кампаній виявилось і багато недоліків, які були наявні в досліджуваний період, а також і в подальші 80-ті роки. Серед них доречно назвати низький процент присутності

членів Товариства Червоного Хреста на звітно-виборчих зборах в первинних організаціях та на конференціях. Так, на Донеччині в 1970 р. звітно-виборчі збори й конференції проходили в 43,7% до загальної кількості первинних організацій [4].

У розширенні діяльності червоно-хресних організацій на підприємствах, транспорті, будівництві мала важливе значення пропаганда роботи кращих із них. Так, в обласній газеті "Ворошиловградская правда" пропагувалась діяльність організацій Товариства Червоного Хреста, наприклад, активістів Рубіжанського хімкомбінату ("Служба здоров'я", "Так працюють санітарні активісти"), санактивістів на Антрацитівському рудоремонтному заводі ("Обласна рада донорів", "Охорона здоров'я – справа всіх"). Тобто, пропаганда кращих червонохресних організацій чи членів їх була складовою частиною всієї агітаційно-масової роботи Товариства Червоного Хреста.

Широке визнання отримали Декади й тижні здоров'я. У період їх проведення медичні працівники, організатори санпросвіти, червонохресний актив Товариства організували бесіди, влаштовували виставки, поширювали санпросвітлітературу безпосередньо в цехах заводів і фабрик та в інших робітничих колективах.

Однак в агітаційно-масовій роботі організацій Товариства Червоного Хреста існувало й багато недоліків, прорахунків. Траплялись непоодинокі випадки, коли пропаганда медично-гігієнічних знань і діяльність червонохресних організацій недостатньо поєднувалась з практичними завданнями боротьби за зниження інфекційних захворювань, поліпшенням санітарно-гігієнічного стану населених місць, оздоровленням праці й побуту трудящих. Окремі комітети більше захоплювалися кількісним розмахом агітмасових заходів, ніж приділяли необхідну увагу якісній підготовці активу Товариства в допомозі органам охорони здоров'я.

Показником суспільно-політичної діяльності робітників у досліджуваній період була робота громадських санітарних інспекторів, санітарних постів і сандружин, а також поширення й пропаганда донорства. Медичні працівники залучали до виконання профілактичних заходів громадський санітарний актив Червоного Хреста на підприємствах з метою поліпшення санітарного стану населених пунктів, оздоровлення умов праці та побуту трудящих, зниження захворювань деякими зоологічними формами (черевний тиф, кір, коклюш та ін.). Значну допомогу медичним працівникам у ліквідації гострих шлунково-кишкових захворювань надавали громадські санітарні інспектори, профільований санітарний актив, санітарні дружинниці та члени санітарних постів, яких тільки в серпні та вересні 1970 р. в Донецькій області було залучено до роботи 22928 чоловік, а в Київській – 19012 чоловік. Змістовну роботу в цьому напрямку проводили організації Макіївського заводу ім. Кірова, "Азовсталь" м. Жданова, Ново-Краматорського машинобудівного заводу Донецької області [4].

Певне місце в роботі, громадських санітарних інспекторів відводилось поліпшенню умов праці на підприємствах. На Ворошиловградщині на Северодонецькому хімічному комбінаті за 1970 р. було подано 240 пропозицій щодо поліпшення умов праці й техніки безпеки, з яких 209 було виконано.

Однак у діяльності громадських санітарних інспекторів часто траплялись і недоліки. Не завжди органи охорони здоров'я приділяли належну увагу необхідній підготовці громадських санітарних інспекторів, а комітети Товариства Червоного Хреста недостатньо контролювали ці питання. У Донецькій і Ворошиловградській областях були випадки, коли працівники санепідемстанцій не оперативно реагували на сигнали громадських санітарних інспекторів щодо порушення санітарного порядку [4].

Певна частина робітників залучалась Товариством Червоного Хреста на підприємствах до роботи в санітарних постах. На Макіївському металургійному заводі ім. Кірова на Донеччині працювало 125 санітарних постів, які в цехах були обладнані світловою та звуковою сигналізацією. Підготовлені санпостівці не тільки обробляли мікротравми, але й надавали першу допомогу при травмах, а потім направляли потерпілого до здоров'я пункту або медсанчастини. Обробка мікротравм санпостівцями безпосередньо в цехах скорочувала втрати робочого часу й давала економічний ефект [5]. Тільки за 11 місяців санпостівцями Донецького металургійного заводу було оброблено 3883 мікротравми, зроблено 1618 перев'язок, що дало можливість зекономити медпрацівникам 411 годин або 58,7 дні. Особливо тепло відгукувалися робітники заводу про санпостівців Полозову й Кривицьку, які не тільки надавали першу допомогу, але й давали практичні поради [6].

Однак у роботі санпостівців траплялися й певні недоліки, причини яких були різні. У Донецькій області на деяких підприємствах санпостівці мали слабкі знання з надання першої медичної допомоги. Крім того, мало хто з їх складу залучався до тренувальних занять, оглядів, а також на допомогу медичним працівникам у проведенні оздоровчих та профілактичних заходів [7]. Такі випадки траплялися на деяких підприємствах інших областей республіки. Істотним недоліком була й недостатня увага керівників підприємств до надання допомоги санпостівцям у їх діяльності щодо забезпечення кращих умов санітарного стану робочих місць, у поліпшенні рівня техніки безпеки, що привело б до скорочення кількості травм і профзахворювань.

Певну увагу організації Товариства Червоного Хреста приділяли участі санітарних дружин у санітарно-оборонній роботі. Щорічно санітарні дружини проводили заняття з теоретичної та практичної підготовки, брали участь у цехових, об'єктових, районних навчаннях, змаганнях та тренуванні. Сандружинниці залучались до практичної діяльності в травматологічних пунктах, здоров'я пунктах. У поліпшенні роботи сандружин організації Товариства Червоного Хреста звертали

увагу на таку форму, як змагання, яке проходило на різних рівнях. Так, на Донеччині обласний комітет Червоного Хреста щорічно проводив обласні змагання сандружин усіх міст і районів. Найкращих результатів на обласних змаганнях досягали санітарні дружини шахти "Северная" м. Дзержинська, Трудовської геологорозвідувальної експедиції [7].

Комітети Товариства Червоного Хреста приділяли увагу залученню робітників до важливої справи донорства. У Ворошилоградській області чисельність безкоштовних донорів у 1971 р. становила 58,8 тис., а вже в 1975 р. вона збільшилася до 91,8 тис. [8; 9]. Значна кількість безкоштовних донорів припадала на промислові підприємства, будівництво й транспорт. Наприклад, на Ворошилоградському об'єднанні взуттєвих підприємств на 1000 чол. було 100 безкоштовних донорів [10]. Непоодинокими були випадки, коли робітники-донори врятували життя своїм колегам по праці. Так, більше 40 робітників здали кров для потерпілого при аварії апаратника В. Галиги на заводі пластмас м. Донецька [11]. На заводі ім. Фрунзе м. Кремінне на Ворошилоградщині великою повагою користувалися донори І. І. Бондарь та Ф.Т. Дачко, кожен з яких віддавав кров більш як 40 разів і залучив до справи донорства по 30–35 робітників [12].

Найбільш активні донори нагороджувалися нагрудними значками "Почесний донор СРСР", "Донор СРСР" та грамотами республіканського, обласних та районних Товариств Червоного Хреста. Але й у важливій справі донорства траплялись недоліки. Так, місячники донорства, які проводилися організаціями Товариства Червоного Хреста, не давали запланованого результату, коли до цієї справи підходили формально. На Ворошилоградщині Лисичанський міськком комсомолу, до якого звертались з міського комітету Товариства Червоного Хреста, у справі пропаганди донорства серед молодих робітників не проводив ніякої роботи [13]. Не завжди серйозно й з відповідальністю підходили до питання пропаганди донорства медичні працівники на промислових підприємствах. Мало проводилося лекцій і бесід у робітничих колективах.

Аналізуючи діяльність робітників у Товаристві Червоного Хреста в Донбасі в досліджуваний період слід зазначити, що вона мала різноманітний характер. Така важлива робота була однією з форм участі робітників в суспільному житті республіки. Однак на ній позначалися ті негативні явища, які відбувалися в радянському суспільстві в 70-і роки. Заорганізованість, у деяких випадках формальний підхід до роботи Товариства Червоного Хреста не давали в повній мірі бажаних результатів. За парадністю звітів, надуманими показниками в роботі стояли нереалізовані можливості.

Досвід залучення робітників до діяльності Товариства Червоного хреста може бути корисним у розвитку суспільній активності робітників у різних галузях економіки в наш час. Це дасть змогу знайти оптимальні

форми залучення їх до діяльності організації Товариства Червоного хреста.

Література

1. **Держаний** архів Луганської області (ДАЛО), ф.-р. 2672, оп.1, спр.457, арк. 1, 3, 6. 2. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУУ), ф. 4616, оп.1, спр. 539, арк.7. 3. **ДАЛО**, ф.-р. 2672, оп.1, спр. 250, арк..63. 4. **ЦДАВОВУУ**, ф.4616, оп.1, спр. 534, арк. 148. 5. **ЦДАВОВУУ**, ф. 4616, оп.1, спр. 565, арк..15–16. 6. **ЦДАВОВУУ**, ф. 4616, оп. 1, спр. 540, арк. 60. 7. **ЦДАВОВУУ**, ф. 4616, оп.1, спр. 540, арк. 13. 8. **ДАЛО**, ф.-р. 2672, оп.1, спр. 318, арк. 8. 9. **ЦДАВОВУУ**, ф. 4616, оп.1, спр. 585, арк. 10. 10. **ДАЛО**, ф.-р.2672, оп.1, спр. 314, арк. 14. 11. **ЦДАВОВУУ**, ф. 4616, оп.1, спр. 585, арк. 16. 12. **ДАЛО**, ф.-р. 2672, оп.1, спрв. 429, арк. 84. 13. **ДАЛО**, ф.-р. 2672, оп.1, спрв. 429, арк. 97.

Бернацкий Н. П. Рабочие в практической деятельности Организации Красного Креста в Донбассе в 70-е годы XX столетия

В статье рассмотрено участие рабочих Донбасса в деятельности Организации Красного Креста в 70-е гг. XX ст., определены основные направления их активности.

Ключевые слова: Организация Красного Креста, Донбасс, рабочие.

Бернацький М. П. Робітники у практичній діяльності Товариства Червоного Хреста в Донбасі у 70-і роки XX століття

У статті розглянуто участь робітників Донбасу у діяльності Товариства Червоного Хреста у 70-і рр. XX ст., визначено основні напрямки їх активності.

Ключові слова: Товариство Червоного Хреста, Донбас, робітники.

Bernacky M. P. Donbass workers participation in Red Cross organizations in 70th of XX cr.

The article deals with Donbass workers participation in Red Cross organizations. Determine the main vectors of worker's activity in Red Cross organizations.

Keywords: Red Cross organizations, Donbass, workers.

УДК 94(477)

Г. М. Буканов

**РОСІЙСЬКЕ САМОДЕРЖАВСТВО ТА ПИТАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
КІНЦЯ ХІХ– ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Українсько-російські відносини завжди привертали до себе пильну увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Дожовтнева російська та радянська історіографія ігнорували факт державницьких вимог України, спотворено подавали схему тогочасних політичних стосунків, замовчували негативну роль "московського чинника" у справі знищення козацької України. Погляди ж вітчизняних вчених зазнали значної еволюції, особливо щодо подій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ці роки стали етапом на шляху автономістських потреб та вимог України, її інтеграції до політичної системи Росії. Окрім того, питання українсько-московських політичних відносин не досліджувалося комплексно, з урахуванням економічних аспектів, механізмів зв'язку між державними інституціями сторін, що передбачає висвітлення економічних показників України того часу, культурної політики стосовно українства, а також ідейно-політичного розвитку України. Завданням даної статті є дослідити та проаналізувати економічні та політичні чинники антиукраїнського характеру національної політики російського самодержавства кінця ХІХ – початку ХХ ст.

До історіографічного доробку по даній темі вагомий внесок зробили сучасники подій: Б. Грінченко, В. Дорошенко, С. Єфремов, російський історик С. Щоголев, А. Стороженко, німецький дослідник О. Гетч, П. Стебницький, П. Христюк, П. Гаїдалемівський, Є. Чикаленко та ін. Найкраще опрацювання історії тогочасних українських партій показано у працях, опублікованих за кордоном українськими емігрантами й істориками з діаспори: Д. Дорошенко, О. Лотоцьким, Ю. Тищенко-Сірим, Н. Полонською-Василенко та ін, які використали значний об'єм фактичного матеріалу [1]. Намагання об'єктивного висвітлення аспектів формування , діяльності лібералів в І–ІІІ Думах, ми знаходимо в працях видатних істориків сьогодення, присвячених діячам історії українських партій – Г. Касьянова, О. Телешуна, О. Голобуцького, В. Куликова, А. Павка, Ф. Турченка, С. Донченка та ін. [2, 3].

ХІХ ст. для народів Європи було позначене прагненням до національної державності, що, у свою чергу, супроводжувалося вимогами проведення ліберальних перетворень. Тому набуття народами національної державності асоціювалося з посиленням ідей лібералізму загалом. Національність для європейських лібералів – таке ж саме індивідуальне буття, поза яким не можливе існування людини [4, с.42].

Україна була важливою складовою для ствердження могутності імперії. Саме через Україну був відкритий шлях до Чорного моря, в Європу, на Схід [5, с.4].

В Україні вирощувалися найважливіші для Росії зернові й технічні культури такі як жито, пшениця, овес, соняшник, буряк, картопля, ячмінь, просо, гречка тощо. У 1900 р. процент вирощування озимої та ярової пшениці становив відповідно 75,1% і 38,8%, ячменю – 51,4% – це більше, ніж у всіх європейських губерніях Росії. На цукрових заводах України вироблялося 84 % цукру від загально імперського обсягу виготовлення цього продукту [6, с.144].

Вивіз з України в Росію промислової сировини й напівфабрикатів становив 75%, зерна – майже 0% [7, с. 270, 275, 279].

Сільськогосподарська продукція, що вивозилася з Наддніпрянщини, становила половину загальноросійського експортного балансу. Україна давала 41% пшениці, жита, ячменю, що йшли в торгівлю і 26% борошна. З України кожного року вивозилося 60–70 млн. пудів пшениці та 20–25 млн. жита (відповідно 60 і 30 відсотків загальноімперського експорту) [8, с.119].

Масштаб щорічного пограбування господарства українського населення обчислювався сумою в 400 млн. крб. [8, с.118–119]. Воно щороку давало державному бюджету понад 500 млн. крб. на рік (26% всіх державних доходів), а отримувало – 280 млн. із загальної суми видатків [9, с.33].

В українських східних, південно-східних і центральних районах були зосереджені вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна галузі важкої промисловості. З 1900 р. видобуток кам'яного вугілля на місцевих заводах становив майже 70% усього видобутку імперії [6, с.144].

Політика самодержавства щодо українського народу мала за мету культурну та мовну русифікацію. Наступ на українську культуру відбувався за кількома напрямками: заборона видання науково-популярних і релігійних книг українською мовою – Валуєвський циркуляр 1863 р., друкування українських текстів, за винятком художньої і наукової літератури та проведення театральних вистав українською мовою – Емський указ, викладання нею шкільних дисциплін, вилучення українських книг із бібліотек, ввезення в Україну україномовних творів, надання переваги росіянам при формуванні педагогічних кадрів для України [10, с.260–261]. "Свідоме українство" розглядало національну ідею як істотну доміную на національного відродження на різних етапах історичного розвитку української нації. Особливо це проявилось в період перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, коли об'єктивно посилилася тенденція до возз'єднання розмежованих територій. Єдиний територіальний комплекс споконвічних українських земель становив 850 тис. км², з яких 9/10 перебувало під владою Російської і 1/10 частина – під владою Австро-Угорської імперій [11, с.6].

У 1895 р. Ю. Бачинський у праці "Україна ingredienta", переходить до конкретних порад як для російських українців, так і для галичан: "Щодо

російської України, – пише автор, – то тут перше діло – виборення конституції в Росії... Але попри боротьбу з російським абсолютизмом треба вже тепер почати тій малій горстці свідомих українців будити серед української суспільності в Росії думки про політичну самостійність України" [12]. Він наголошує на необхідності боротися з існуючим австрійським централізмом за зміцнення виборчої ординації. Але знов-таки підкреслює, що здійснення будь-яких ідей і постулатів, які висувують українці в Галичині, аби поліпшити соціальний стан та захистити національні інтереси народу, неможливе без політичної самостійності України. У цьому ж контексті варто згадати ще одну працю Ю. Бачинського "Гльосси", написану на замовлення газети "Іскра" у 1904 р. За задумом вона мала стати своєрідним ідейним дороговказом для галицької молоді, знайомлячи її з ідеологічним розмаїттям платформ українських партій. Ця праця містить спроби історіософського осмислення українського руху в Галичині – від його початків та помилок минулого, – наголошуючи на перспективах щодо майбутнього.

О. Забужко говорить про значення літератури та друкованого слова в умовах нерозвиненості або відсутності громадянського суспільства, підкреслюючи такі її функції як "ідеологічна, просвітницька, виховна, культурно-синтезуюча" [13, с.11]. В Україні ж було заборонено і видання періодичної преси українською мовою. Лише поширення революційних виступів населення змусило царя та уряд 12 грудня 1904 р. підписати указ про усунення надмірних обмежень щодо друкованого слова та надати тим самим вітчизняному друку можливість належно виконувати високе покликання бути правдивим виразником прагнень народу [14, с.6].

Царський уряд і, відповідно, місцева адміністрація чинили перешкоди не лише розвитку української культури, але й громадського життя. Із цього приводу М. Грушевський вважав, що утиски, заборони та репресії царату, спрямовані проти українства, гальмували його розвиток та розвиток культурних сил українського населення. Ставлення уряду Росії до української народності взагалі було однією суцільною історією репресій [15, с.9].

Разом з тим, М. С. Грушевський формулює теорію про однорідність української нації: "Українська народність належить до категорії народностей демократичних. Історичні умови звели її національний склад практично до демосу, до того ж, головним чином, демосу селянського, землеробського" [16, с.142].

Нова короткочасна хвиля лібералізації національної політики та піднесення національних рухів піднялася під час та у перші роки революції 1905–1907 рр., одним із основних завдань якої було розв'язання національного питання шляхом надання народам Російської імперії прав на культурне і політичне самовизначення. 17 жовтня 1905 р. імператор Микола II підписав маніфест про дарування народіві громадських прав і свобод. Цар вважав, що маніфест – це єдиний шлях, який збереже народ від масового кровополиття шляхом надання населенню свободи слова, друку,

зборів і союзів та недоторканості особи, зобов'язання проводити будь-який законопроект через Державну Думу [17, с.220]. Маніфест проголошував і свободу друку. 24 листопада були оприлюднені Тимчасові правила про друк, де узагальнювалося існування української преси, як однієї із різновидностей преси "іноземницької" [18, с.207].

Починаючи з другої половини ХІХ – на початку ХХ ст., існували характерні заборони українського слова в царській Росії. Будь-які спроби видавати україномовні періодичні видання до проголошення маніфесту були невдалими. У 1900 р. у Києві було відмовлено О. Коваленку у клопотанні видавати часопис "Україна", а у 1904 р. – двотижневик "Характерник", І. Левицькому – щомісячний журнал "Промінь" (1901 р.), П. Рябошапці не дозволили видавати часопис "Дніпро" (1902 р.), М. Левицькому та Є. Чикаленку – тижневик "Селянин" (1903 р.), С. Єфремову було відмовлено у видавництві щотижневика "Вік" (1904 р.) [19, с. 13–16].

Водночас український народ вважався одним з багатьох слов'янських народів Європи, який протягом ХІХ ст. переживав процес національного пробудження. Національне відродження української етнолінгвістичної території відбувалося в межах обох багатонаціональних імперій, але з кількісної оцінки українські землі в Російській імперії були значно важливішими, оскільки охоплювали 90% усієї української етнолінгвістичної території і 85% усіх українців. З іншого боку, незважаючи на меншу кількість земель та людей в Австрійській імперії, тамтешні українці, особливо в Галичині, відігравали важливу, а то й вирішальну роль у становленні єдиної незалежної держави [20, с.97].

Царська влада жорстоко переслідувала редакції періодичних видань. Часопис "Рідний край" зазнав немало цензурних перешкод і гоніння з боку полтавських чиновників, які, керуючись, розпорядженнями уряду, про які йшлося вище, заборонили вихід тижневика від 16 номеру. Редактор часопису М. Дмитрієв зазнав чимало неприємностей, до яких призвів його виступ на суді у ролі захисника селян, які брали участь у революційних подіях 1905 р. З 20 жовтня 1907 р. видання було перенесене до Києва [21, с.160].

У грудні 1905 р. у Києві стала виходити перша щоденна українська газета "Громадська думка" заснована Є. Чикаленком і В. Леонтовичем. Часопис відразу попав у "немилість" цензорів і місцевої влади, які відразу зарахували його не лише до опозиційних, але й до ворожих уряду органів, тому перше число "Громадської думки" було конфісковане. Причиною конфіскації газети була надрукована стаття Б. Грінченка, у якій він закликав повернути "політичні вольності та культурні придбання" [22, с.115].

За публікацію статті Б. Грінченка "9 січня", присвяченої розстрілу мирної робітничої делегації перед царським палацом, дев'ятий номер газети також був конфіскований. Багато державних установ забороняли своїм службовцям передплачувати "Громадську думку", зокрема була заборонена

передплата духовенству і вчителям, а пошта не доставляла газету передплатникам [23, с.79].

Цензура майже у кожному номері "Громадської думки" вбачала якусь "ересь" або "заклик до повалення ладу шляхом насильства". У серпні 1906 р. після обшуку та арешту співробітників за розпорядженням російського уряду губернатор наказав закрити газету назавжди. По всій Україні у багатьох передплатників поліція зробила ревізії, багатьох заарештувала [24, с.164]. 15 вересня видання "Громадської думки" було продовжене під назвою "Рада". Майже у кожному номері "Ради" цензори знаходили статті, які, на їх думку, мали "ознаки кримінальних діянь", за що редакцію штрафували на великі грошові суми. Редактора В. Павловського було оштрафовано на 100 крб. за статтю "Ще одне пояснення" (номер за 10 вересня 1907 р.), на 100 крб. – за статтю "Повернення Холмщини" (номер за 8 вересня 1907 р.), за статтю "Голодна небезпека і харчові засоби у Київщині" (номер за 29 вересня), за фейлетони "Дрібнички" (номер за 4 листопада), "З невських берегів" тощо. У січні 1907 р. у редакції "Ради" було проведено обшук, під час якого поліція знайшла заборонену літературу, зокрема 3176 екземплярів брошури "Якого ладу нам треба", кілька примірників "Програми української національної партії", оригінали антиурядових статей. За звинуваченням "у державних злочинах" заарештували С. Єфремова та В. Винниченка [25, с.74].

Національний рух вважався одним з тяжких політичних злочинів. Тому жандарми засилали своїх агентів у різні партії та організації з національним ухилом, навіть ті, що мали просвітительський характер. У фондах жандармських установ зберігаються справи про діяльність "Спілки", УСДРП, "Просвіти", УДП, УРП, УДРП у тому числі.

6 квітня 1904 р. начальникам ГЖУ було розіслано циркуляр про порядок подання різного роду донесень:

1. Щорічні політичні огляди, письмові донесення про значні злочини та народні лиха, видатні події суспільного життя – лише шефу жандармів, тобто міністру внутрішніх справ.

2. Телеграфні – про особливо важливі події та випадки надсилалися шефу жандармів, копії – ДП та штабу окремого корпусу.

3. Донесення про менш видатні явища громадського життя та усі донесення щодо розслідувань про державні злочини – лише в ДП. Найпомітнішим та найбільш різноманітним комплексом джерел, які зберігаються у фонді ДП, є листування. Щодня до департаменту надходили сотні телеграм від місцевих жандармських органів та інших установ із запитаннями та повідомленнями. Всі одержані з місць дані узагальнювалися чиновником та групувалися у вигляді щотижневої записки для доповіді царю.

Фонд всеросійського комітету по цензурі (Ф.275) – офіційне зібрання матеріалів, які були обов'язковими до розгляду та оцінки цензурним комітетом. Сюди надсилалися копії заяв на друк періодичних видань. Крім того, рукописні варіанти, або перші екземпляри книг та

брошур, які планувалися до друку, надходили саме сюди. Тому тут знаходимо оригінали брошур, виданих під грифом УДП, УРП, УДРП. А такої літератури було немало, беручи до уваги літературно-видавничу діяльність УРП.

Архіви містять матеріали листування діячів партії, а також осіб, причетних до українського національного руху. Наприклад, Ф.1235 – листування М. С. Грушевського – дає багатий матеріал про особисті стосунки, який оживляє сухі рядки протоколів та заяв.

Центральний державний архів України у Києві зберігає матеріали фонду №295, які висвітлюють діяльність Комітету у справах друку Київської губернії. У цей Комітет приходили:

1. Заяви з проханням про видання газет та журналів. Такі заяви містили, як правило, перелік розділів та рубрик друкованого видання, їхню характеристику, назву, прізвища членів редакційного комітету, видавця, авторів, адресу друкарні, ціну, спосіб розповсюдження. Звідси маємо детальну інформацію про організацію газет "Рада", "Нова Рада", "Громадська думка".

2. Судові справи про арешт, штраф або закриття друкованого видання з приводу провокаційних публікацій. Отже, усі санкції царату проти видавництва, пов'язаних з УДРП, відображені у матеріалах комітету у справах друку.

У фондах губернського жандармського Управління у м. Києві (ГЖУ, Ф.274) знаходяться рапорти та повідомлення помічників начальників ГЖУ, повітових справників, писарів, земських начальників та агентурні дані. Їхня особлива цінність у тому, що вони написані свідками, а інколи – безпосередніми учасниками описуваних ними подій. Це найбільш масові документи цієї групи. В них детально описується кожна важлива подія громадсько-політичного життя, її причини та результати, висвітлюється діяльність різних партій та організацій.

У фондах охоронних відділень зберігаються наряди філерів, протоколи обшуків, циркуляри ДП, а також нелегальна література, листівки, знайдені під час обшуків.

На початку ХХ ст. кваліфікація чиновників жандармерії та охоранки сягала досить високого рівня. Через своїх агентів вони були добре обізнані з діяльністю різних партій та організацій. Тому можна вважати жандармсько-поліцейські документи одним з найважливіших комплексів джерел вивчення історії національного руху та політичної історії України. Учасники розслідувань Жандармського управління, а також охоранки за своєю точністю можуть претендувати на звання перших літописців українського національного ліберального руху.

Результати діяльності Комітету у справах друку (Ф.295), цензури (Ф.275) є джерелом інформації про партійну друковану літературу, друковані органи, словом про все, що було видано під грифом УРП, УДРП, УДП. А такої літератури було чимало, якщо згадати літературно-видавничу діяльність УРП.

17 лютого 1909 р. за статтю "Серед бруду" ("Рада", № 37) редактора В. Павловського було в адміністративному порядку оштрафовано на 300 крб.; за статтю "Мазепинське свято" – на 100 крб.; за статтю "Податкова енергія" – на 100 крб. [26, спр.1066, арк.17, 35, 46, 63]. Всього за час видання газети проти неї було порушено одинадцять судових справ [26, спр.1066, арк.1–63]. Було конфісковано чотири книжки "Літературно-наукового вісника" за переклад українською мовою відомого "Острова Пінгвінів" [27, с.190–191].

3 липня 1909 р. Київський губернатор постановив накладити штраф на суму 100 крб. на редактора "Літературно-наукового вісника" С. Веселовського за вміщену у № 6 журналу статтю М. Грушевського "Виговський і Мазепа" [26, спр.1066, арк.1–100.]. Перший номер тижневика "Добра порада" Катеринославської "Просвіти" був конфіскований, на четвертому числі адміністрація закрила часопис, а редактора притягла до суду [23, с.65].

У Наддніпрянській Україні першими були засновані "Просвіти" у Катеринославі та в Одесі восени 1905 р. Із 1906 р. "Просвіти" діяли у Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Миколаєві, Мелітополі, Чернігові та в інших містах [28, с.7].

Восени 1906 р. жандармерія провела ретельну перевірку "політичної благонадійності" керівників київського товариства "Просвіта" – Б. Грінченка, Л. Українки та інших. Наслідки цієї перевірки були сформульовані у поліцейському рапорті: "Функціонує у Києві товариство під назвою "Просвіта" не заслуговує довіри і, завдяки його вкрай шкідливій діяльності, задоволення його прохання про відкриття в Києві бібліотеки і книжкового складу є дуже недоречним" [29, с.76].

У лютому 1907 р. Б. Грінченко писав у листі К. Паньківському: "...насунули були такі чорні хмари, що по Києву пішла навіть поголоска, що "Просвіту" от-от мають заборонити". У наступному листі до К. Паньківського голова київської "Просвіти" через півтора року повідомляє про небезпеку ліквідації товариства як про факт уже цілком реальний: "Надійшли до нас гості, потрусили, забрали деякі книжки і папери" [22, с.123].

Охарактеризувавши діяльність "Просвіти", "Українського наукового товариства", "Українського товариства сприяння науці, літературі і мистецтву", "Українського клубу" у Київській губернії, губернатор О. Гірс наголошував на тому, що українці і поляки у прагненні до національної автономії воліють спільними зусиллями боротися проти русифікаторської політики російського уряду [30, спр.4847, арк.4].

Ідею порядку як потребу національного самовизначення українців обґрунтовує М. С. Грушевський. Логіка обґрунтувань означеної тенденції розгортається в М. Грушевського у такому порядку:

а) прагнення до самостійності є об'єктивною логікою життя, необхідністю саморозвитку будь-якого національного утворення;

б) вони пов'язані не лише з територіальними володіннями, а й з відповідними нахилами народу;

в) незалежність особистості неможлива без компетенції та відповідальності; незалежність безпосередньо залежить від енергії розвитку народу;

г) відсутність "політичної самостійності" можлива лише за умови, коли народність співіснує з іншими за ефективного громадянського ладу, раціонального державного управління. Оскільки ж досягти цього надто важко, кожна нація має право захищати своє природне прагнення до розвитку саме політичною самостійністю;

д) багатонаціональна держава, в якій нації прагнуть здобути самостійність, має на це лише ображатися;

е) у боротьбі за незалежність нація повинна виховувати "кормачів", які не схиблять у виборі орієнтацій, не зрадять ідеї державності;

ж) тільки вільна спілка вільних народів є ефективною як з морального, так і з економічного погляду.

Політико-ідеологічні пошуки М. С. Грушевського були не чим іншим, як пошуками компромісів. Він, передусім, керувався поміркованістю вченого і тим історичним досвідом українського державотворення, яким він глибоко володів як провідний фахівець української історичної науки. Виходячи з нього, вчений стверджував, що тривкими можуть бути стосунки націй, засновані лише на взаємній вигоді, на узгодженні своїх перспективних планів розвитку, за яких свобода, суверенітет і самобутність одного народу не зачіпають іншого. Його поступливість Тимчасовому урядові й московським більшовикам у відстоюванні національних інтересів, обернулися серйозними політичними втратами. Сподіваючись на можливі зміни, М. С. Грушевський як теоретично, так і практично поступово упускав головну орієнтацію українства – незалежність, до утвердження якої народу знадобилось ще майже століття. М. Грушевський постійно наголошував на тому, що повна самостійність та незалежність є послідовним логічним завданням запитів самого національного розвитку та самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію і має достатні задатки та енергію розвитку.

Перспективними в даному напрямку вбачаються розробки соціально-економічного порівняння та дослідження взаємозв'язку економічного добробуту з рівнем соціальної свободи, рівнем лібералізації суспільства, виведення середньостатистичних детермінант.

Таким чином, політичні вимоги та умови національного відродження свідомого українства кінця XIX – початку XX ст. розбивалися об стіну економічних потреб Російського самодержавства. Вбачаючи загрозу втрати вагомих економічних територій в результаті зростання національної самосвідомості та згуртованості українців, царат ставив політичні перешкоди розвитку земель.

Література

1. **Полонська-Василенко Н. Д.** Історія України: в 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – 1995. – 608 с.
2. **Солдатенков В. Ф.** Політична історія України, XX століття: в 6 т. / В. Ф. Солдатенков, В. Ф. Верстюк. – К.: Генеза, 2003. – Т. 2 : Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917– 920). – 488 с.
3. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: життя і слово / Федір Григорович Турченко. – К.: Генеза, 2006. – 253с.
4. **Федосова Е. И.** Нация и национальность в воззрениях французских либералов и демократов первой половины XIX в. / Е. И. Федосова, А. В. Ревякин // Новая и новейшая история. – 1999. – №6. – С.39–88.
5. **Михутина И.** Украинский вопрос в России: конец XIX – начало XX века / И. Михутина. – М.: РАН : Ин-т славяноведения, 2003. – 287 с.
6. **Історія України.** Курс лекцій / [упоряд. М. Котляр та ін.]. – К.: Либідь, 1992. – 464 с.
7. **Лановик Б.** Історія господарства України: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Б. Лановик, Р. Матисякевич, Р. Матейко .– К.: Вища школа, 1995. – 480 с.
8. **Якименко М.** Економічна основа українського національно-визвольного руху / М. Якименко // Сучасність. – 1995. – №7. – С.118–123.
9. **Лось Ф.** Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст.) / Ф. Лось . – К.: Госполитиздат, 1955. – 332 с.
10. **Національні процеси в Україні.** Історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник: у 2 ч. / [упоряд. І. Кресіна; ред. Ф. Панібудьласка]. – К.: Вища школа, 1997. – 583 с.
11. **Грушевський М. С.** Очерки истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1991. – 398 с.
12. **Бачинський Ю.** Україна ingredienta / Ю. Бачинський. – Берлін: Вид-во української молоді. – 1924. – 237 с.
13. **Забужко О.** Шевченків міф України: спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К.: Факт, 2007. – 148 с.
14. **Законодательные акты** переходного времени: сборник законов, манифестов, указов Правительственному Сенату, рескриптов и положений Комитета министров, которые относятся к изменению государственного строя с дополнением предметного указателя 1904 – 1908 гг., издание 2-е, пересмотренное и дополненное по 1 января 1907 г. / гл. ред. М. Лазаревский. – СПб: Издание Юридического книжного склада "Право", 1907. – 733 с.
15. **Грушевський М.** Украинский вопрос / М. Грушевский. – СПб.: Тип. об-ва "Общественная польза", 1907. – 32 с.
16. **Грушевський М. С.** Визволення Росії та українське питання / М. С. Грушевський. – СПб. : Тип. об-ва "Общественная польза", 1907. – 73 с.
17. **Дневники** императора Николая II / [сост. Ковалев В.И.]. – М.: Наука, 1991. – 502 с.
18. **"Українське питання"** в Російській імперії (кінець XIX – поч. XX ст.): [кол. наук. моногр. / ред. Сарбей В.]. – К.: Наукова думка, 1999. – 265 с.
19. **Сидоренко О.** Нездійснені видання. Анотований покажчик нереалізованих проєктів україномовних періодичних органів кінця XIX – початку XX століття / О. Сидоренко. – К.: АН УРСР, Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського, 1990. – 72 с.
20. **Магочий П.** Українське національне відродження. Нова аналітична

структура / П. Магочий // Укр. іст. журн. – 1991. – №3. – С.97–107.
21. **Черкаський В.** Панас Мирний біографія / В. Черкаський. – К.: Наукова думка, 1973. – 392 с. 22. **Погрібний А.** Борис Грінченко. Нарис життя і творчості / А.Погрібний. – К.: Дніпро, 1988. – 269 с. 23. **Дорошенко Д.** Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 рр.) / Д. Дорошенко. – Вінніпег: Видавнича спілка "Тризуб", 1949. – 167 с. 24. **Єфремов С.** З російського життя / С. Єфремов // Нова громада. – 1906. – №4. – С.155–172.
25. **Гутковський В.** Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920 р.) генезис, проблематика виступів, державотворча функція / [Гутковський В., Крупський І., Федоришин П. І.]; за ред. І. Крупського. – Львів: ЛА "Піраміда", 2001. – 196 с. 26. **ЦДА України** в м. Київ (ЦДАУК), ф.318, оп.1, спр.1066. 27. **Єфремов С.** Літературно-критичні статті / С. Єфремов. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с. 28. **Лисяк-Рудницький І.** Нариси з історії нової України / І. Лисяк-Рудницький. – Львів: Меморіал, 1991. – 101 с. 29. **Дорошенко В.** "Просвіта", її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про "Просвіти" в інших країнах / В. Дорошенко. – Філадельфія: Молода Просвіта ім. митрополита А. Шептицького, 1959. – 102 с. 30. **ЦДАУК**, ф.317, оп.1, спр.4847.

Буканов Г. Н. Российское самодержавие и вопрос украинского национального возрождения в конце XIX – начале XX ст.

В статье проанализированы выдвинутые украинскими политическими партиями в конце XIX – начале XX ст. требования национальной автономии.

Ключевые слова: Украина, Российская империя, национальное возрождение.

Буканов Г. М. Російське самодержавство та питання українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст.

У статті проаналізовано висунуті українськими політичними партіями кінця XIX – початку XX ст. вимоги національної автономії.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, національне відродження.

Bukanov G. Russian autocracy and question of Ukrainian national renaissance of late XIX – early XX cr.

In this article the main attention is being paid on the national autonomic demands of Ukrainians at the end of XIX – beginning of the XXth cr.

Keywords: Ukraine, Russian Empire, national renaissance.

УДК 94(477) «1897/1914»

М. В. Гаухман

**УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНІ
ПРОЕКТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ
ПУБЛІЦИСТИКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА С. ДУБНОВА**

Актуальність вивчення національного питання в Україні під владою Російської імперії зумовлюється сучасними процесами формування української політичної нації як гармонійної спільноти, складеної з представників різних етноконфесійних груп. Національне питання було однією з ключових проблем соціальної дійсності Росії на початку ХХ ст. Поєднуючись зі соціально-політичними питаннями громадського життя, національне питання являло собою небезпечну силу, що загрожувала політичному ладу імперії, тим більше на її національних окраїнах. Національне питання в Наддніпрянській Україні розпадалося на три гілки: українську, польську та єврейську. Доцільним є порівняння різних національних питань. Це дозволяє з'ясувати структуру й динаміку національного питання в імперії. Найбільш плідним вважаємо порівняння українського та єврейського питання. Обидві нації були бездержавними та не мали дієвих політичних інституцій станом на кінець ХІХ ст. Вони знаходилися в суперечливих відносинах між собою. Натомість начебто не помічали одна одну в політичній боротьбі.

Українській та єврейській національні проекти розглядатимуться на матеріалі публіцистичної спадщини Михайла Грушевського та Семена Дубнова. Публіцистиці М. Грушевського не було присвячено жодного монографічного та дисертаційного дослідження, адже вона використовується в українській історіографії переважно як джерело з історії початку ХХ ст., а не як окремий об'єкт дослідження. Як наслідок, відома авторові сучасна українська історіографія публіцистики М. Грушевського періоду до Української революції 1917–1920 рр. складається з декількох статей, присвячених поглядам історика на форму державного устрою Росії, та вступних статей до окремих томів повного зібрання його творів, що дають загальний огляд публіцистичної спадщини історика [1]. Публіцистика С. Дубнова, наскільки нам відомо, залишається мало дослідженою цариною української історії, що, на наш погляд, пояснюється недостатньою вивченістю історії міжнародних відносин в Україні та історії українських євреїв зокрема.

Важливість вивчення публіцистичної спадщини політичних мислителів минулого зумовлена не лише тим, що до середини ХХ ст. преса була єдиним засобом масової інформації, а й тим, що для так званих недержавних націй, які перебували на другорядних позиціях у багатонаціональних державах, політична діяльність була утрудненою, а

національна преса дозволяла заповнити політичний вакуум. На сторінках газет і часописів тривали дискусії між прихильниками різних напрямків того чи іншого національного проекту, обговорювалися цілі й програми діяльності громадських товариств і політичних партій, які мали на меті охорону національних прав. Від теорії робився крок до практики: услід за дискусіями на шпальтах преси поставали національні організації. Навіть за обставин, несприятливих для створення й діяльності національних інституцій, преса давала змогу, хоча б на словах, обговорювати дражливі питання національного життя. У такий спосіб тривали первинні етапи націотворення в Центрально-Східній Європі.

Відмінні й подібні риси українського та єврейського питання варто дослідити крізь призму публіцистики двох національних провідників – Михайла Грушевського та Семена Дубнова. Обидва були істориками-позитивістами, авторами національних наративів: багатотомних праць "Історія України-Руси" та "Загальна історія єврейського народу" ("Всеобщая история еврейского народа"). Обидва були публіцистами, які спрямовували свої зусилля на захист національної інтересів та обґрунтування власних національних проектів. Навіть політичні погляди обох істориків були навдивовижу близькими: засновані ними, відповідно, "Товариство українських поступовців" (ТУП) та "Єврейська народна партія" (ЄНП, або "Фольксспартай") за соціально-політичними програмами збігалися з російськими кадетами ("Партією народної свободи"); утім, обидві партії протистояли кадетському розумінню національного питання в Росії.

Мета цієї статті – висвітлити спільні й відмінні риси українського та єврейського національних проектів, тобто проектів вирішення національного питання, сформульованих М. Грушевським та С. Дубновим протягом 1897–1914 рр., на підставі порівняльного аналізу їхньої публіцистичної спадщини.

Порівняння історичних поглядів М. Грушевського та С. Дубнова вже здійснювалося. Але порівняння стосувалося лише їхніх історіософічних концепцій. В. Потульницький зіставив ідеї С. Дубнова з ідеями М. Грушевського, визначивши обох істориків як позитивістів за науковою методологією та романтиків за світоглядом [2, с.172–173].

Початок ХХ ст. позначився пришвидшенням націотворчих процесів в Україні. Українська етнічність стрімко політизувалася: на історичну арену виходила українська модерна нація. Національними провідниками стали представники різночинної інтелігенції – українські народники. Вони прагнули визнання національних прав українців у Російській імперії. Народники не боролися за українську державність, бо розглядали державні інституції загалом під кутом зору поліційного характеру Російської держави. Інакше кажучи, будь-яка держава вважалася ними за поліційну державу, у якій пригнічуються національні меншини, а відтак боротьба за українську державність позбавлялася сенсу [3, с.XLII].

Український національний проект був відносно єдиним для всіх політичних мислителів початку ХХ ст. Хоча серед українських політиків постійно тривали суперечності з приводу місця національного питання в партійних програмах, все одно, воно не виходило з поля зору українських провідників. Звісно, соціалістичні політики були схильні відводити національному питанню другорядну роль у громадському житті. Адже в соціалістичному суспільстві, згідно з програмами лівих партій, національне питання буде вирішено внаслідок спільної боротьби пригнічених народів Росії за соціалістичне майбутнє. Безумовно, на перше місце національне питання ставили ліберальні, т. зв. "поступові", українські політики, що до них належав і М. Грушевський. Українські ліберали мали більше можливостей поширювати власні ідеї, завдяки тому, що внаслідок Першої Російської революції 1905–1907 рр. дозволялося видавати помірковану україномовну пресу. Відтак під українським проектом у цій статті розумітиметься проект М. Грушевського як речника ліберального напрямку політичної думки Наддніпрянської України.

Першою засадою, так би мовити, обличчям, українського проекту була вимога автономізації Наддніпрянської України – утворення автономної Української держави. Звісно, постановлення суверенної України було неможливим у самодержавній Російській імперії. Українська автономія мала сполучатися з децентралізованим устроєм майбутньої демократичної Росії, яка перетворилася б на федеративну республіку, тобто союз національно-територіальних автономій її народів. Концепція українського автономізму була остаточно сформульована М. Грушевським у збірці статей "Визволення Росії і українське питання", що побачила світ у 1907 р., а найбільш викінчено – в статтях "Єдність чи розпад [Росії]?" та "Національне питання й автономія", уміщених у цій збірці [4, с.405–412, 413–420].

Першочерговість вимоги національно-територіальної автономії відносно соціальних питань пояснювалася українськими публіцистами тим, що в Україні національне й соціальне питання йшли пліч-о-пліч. Адже українці були т.зв. "селянською нацією", а відтак поліпшення життя українського селянства, – чого було легше досягнути в автономній республіці, ніж у централізованій імперії, – означало посилення позицій української нації та навпаки. Зауважимо, що український проект не погоджувався з принципом національно-персональної автономії. Річ у тім, що всі європейські національні проекти "епохи націоналізму" передбачали саме територіальну організацію національної спільноти. Адже підставою європейських проектів було уявлення про землю як етнічний простір, у якому здійснюються події національної історії.

Другою вимогою українського проекту було впровадження україномовної освіти. Українська мова була маркером української національної ідентичності, бо саме національна мова вирізняла українців від сусідніх народів, насамперед росіян. Українські політичні діячі не

заперечували вивчення російської мови як мови державної. Питання української освіти являло собою ту програму мінімум, яку можливо було впровадити за допомогою співробітництва з кадетами [5, с.235–250]. Питанню освіти й мови були присвячені спеціальні збірки статей М. Грушевського "Про українську мову й українську справу: статті й замітки" та "Про українську мову і українську школу", видані, відповідно, в 1907 і 1912 рр. [6, с.211–230, 379–412].

Український проект прагнув зруйнувати імперську національну ієрархію. Українці мали перетворитися на політичну націю, вільну від асиміляційних впливів т.зв. домінуючих націй. Домінуючими націями стосовно українців були росіяни, поляки та євреї. Парадокс полягав у тому, що росіяни та поляки були також домінуючими націями стосовно євреїв. Так міжнаціональні відносини спліталися в нерозривний вузол, утворений суперництвом різних національних проектів.

"Епоха націоналізму" змусила європейських євреїв переосмислити власну ідентичність. Модернізація країн Західної й Центральної Європи призвела до емансипації євреїв, тобто набуття ними громадянських прав і залучення до громадського життя. Процес секуляризації європейської свідомості не оминув і євреїв. Вони відмовлялися від традиційного способу життя, підпорядкованого релігійним нормам і цінностям. Секуляризовані євреї, потрапляючи в середовище модерних націй, ототожнювали себе з державними модерними націями. У такий спосіб вищі верстви єврейського населення Європи, представлені комерсантами й інтелектуалами, перетворювалися з представників ізольованої етноконфесійної групи на представників модерної нації, наприклад, на французів єврейського походження чи німців юдейського віросповідання. Проте секуляризація й емансипація євреїв мали наслідком втрату європейським єврейством культурної самобутності. Наступним кроком могло бути поглинення євреїв державними націями, тобто асиміляція. Відповіддю асиміляції в будь-якому націоналістичному дискурсі є створення національної держави. Національні держави в модерну епоху поставали на місці етнічних територій. Для євреїв такою етнічною територією могла бути лише Палестина. Відповіддю асиміляції був сіонізм, єврейський націоналізм, що мав на меті створення єврейської національної держави в Палестині.

Услід за Західною й Центральною Європою модернізації зазнавала й Російська імперія. Російська модернізація була конфліктним процесом: елементи модерної соціальної структури, що мали західне походження, не засвоювалися механічно російським суспільством, а призводили до його докорінної трансформації.

Російська імперія була центром світового єврейства, "успадкованим" від Речі Посполитої. На початку ХХ ст. тут мешкало близько 6 млн. євреїв. Російська модернізація не включала в себе емансипацію єврейства. Натомість євреї розглядалися владою як інородці, тобто неповноправна спільнота, яку влада змушена була

терпіти через неможливість її асиміляції. Але неповноправність не унеможлилювала участі євреїв у громадському житті Російської імперії.

Своєрідним "єврейським Грушевським" був Семен Дубнов. Його кар'єра публіциста почалася в 1881 р. Тоді сходження на престол Олександра III супроводжувалося хвилею єврейських погромів, першим актом міжнаціональної ворожнечі в історії модерної Росії. С. Дубнов у 1897 р., будучи вже відомим істориком, започаткував цикл статей, присвячених цілям національного руху російського єврейства. Статті з'являлися в умовах ідейної боротьби за визначення орієнтирів єврейського громадського життя [7, с.197–245]. По закінченню Першої Російської революції автор зібрав ці статті в збірку "Листи про старе й нове єврейство" ("Письма о старом и новом еврействе") [8].

С. Дубнов став автором проекту єврейської культурно-історичної (духовної) нації. Основна засада цього проекту: єврейська нація є духовною, а не політичною, бо їй притаманна культурна самобутність, вища за громадянську належність і політичну лояльність. Багатівікове діаспорне існування єврейства довело спроможність його зберігати себе як окрему націю. Розсіяння євреїв між різними країнами унеможлилювало створення національної держави або територіального автономного утворення. Російське єврейство, згідно з проектом С. Дубнова, мало отримати національно-персональну автономію, тобто право на самобутнє національне життя без огляду на територію проживання. Соціальне питання в проекті історика було підпорядковано національному: вирішити соціальне питання можливо було винятково в демократичній Росії, у якій забезпечувалися б національні права кожного народу. Національний проект С. Дубнова обґрунтовувався ним у перших статтях циклу "Листів про старе й нове єврейство" – "Теорія єврейського націоналізму", "Єврейство як духовна (культурно-історична) нація серед політичних націй" та "Автономізм як основа національної програми" [8, с.1–28, 29–52, 74–112].

Національний проект історика перебував у центрі боротьби між асиміляторським напрямком громадської думки та сіоністським рухом. Ідейній боротьбі серед єврейської громадськості присвячувалися статті "Утопічне й реальне в сіонізмі" та "Нація теперішнього й нація майбутнього" [8, с.152–180, 181–204].

Асиміляторський напрямок являв собою обґрунтування асиміляційних процесів серед єврейської інтелігенції, яка поступово орієнтувалася на російську культуру як замітник традиційної єврейської культури. Російсько-єврейська інтелігенція вважала себе за росіян юдейського віросповідання. Проте секуляризація свідомості в XIX ст. позбавляла російсько-єврейську інтелігенцію осердя їхньої єврейської ідентичності – "юдейського віросповідання". У такий спосіб російсько-єврейська інтелігенція втрачала національну самобутність, переймаючи ідеї й цінності російської громадськості. Під поняття асиміляції євреїв у той час не підпадали зміна віросповідання й мішані шлюби, які могли б

загрожувати розчиненню євреїв у російському народі, хоча хрещення дедалі частіше розглядалося молодими євреями як засіб уникнути правових обмежень, наприклад, вступити до університету поза процентним бар'єром для юдеїв. С. Дубнов писав, що для прихильників асиміляції єврейство було "нацією минулого", а її майбутнє заперечувалося [8, с.181–204].

Реакцією на асиміляцію та націоналістичний антисемітизм, що прийшов на зміну антисемітизму релігійному, була поява сіоністського руху. Сіоністський національний проект визнавав в єврействі націю. Але націю потенційну. Стати повноцінною нацією євреї змогли б у національній державі на території Палестини. Ідея єврейської держави мусила об'єднати світове єврейство. Проте євреї діаспори вважалися сіоністами за приречених на асиміляцію. Тому С. Дубнов писав, що для сіоністів єврейство було "нацією майбутнього", але не теперішнього часу [8, с.181–204].

Історик підтримував прагнення сіоністів створити в Палестині автономне політичне утворення як єврейський національний осередок. Але історик заперечував перспективи єврейської держави. По-перше, тогочасні реалії не дозволяли розраховувати на створення держави на території Османської імперії ні за якого становища міжнародних відносин. По-друге, переселення євреїв до Палестини було надто повільним процесом: наприкінці ХХ ст., за підрахунками історика, в Палестині мало проживати близько півмільйона євреїв. Відтак сіоністський проект відмовляв у національному майбутньому мільйонам євреїв Російської імперії, Європи та США. По-третє, невизначеність часу втілення сіоністської мети – заснування єврейської держави – загрожувала тим, що молоді сіоністи раніше чи пізніше відпадуть від цього руху, а до того ж, розчарувавшись у національних прагненнях, відійдуть від єврейства взагалі [8, с.152–180].

Стосовно свого національного проекту С. Дубнов наголошував, що для нього та його послідовників, націоналістів, єврейство є й нацією минулого, і нацією теперішнього, і нацією майбутнього. Адже єврейські націоналісти вели відлік існування єврейської нації від біблійних часів і визнавали її самобутність, як і перспективи на майбутнє, у модерну епоху. Сучасні проблеми соціально-правового становища євреїв Росії мали бути вирішені внаслідок демократизації Росії, а національні права мали захищати єврейські парламентські партії.

Ареною реальної національної діяльності в самодержавній Росії С. Дубнов убачав боротьбу за національну школу. У Росії існувала система єврейських початкових і середніх навчальних закладів. Проте єврейські школи орієнтувалися на подальшу асиміляцію своїх випускників і приділяли мінімальну увагу курсам єврейської культури й історії, що підтримувалося царськими чиновниками з керівництва навчальних округів. Натомість С. Дубнов обстоював ідею національної школи, яка плекала б культурну самобутність єврейства. Окрім цього,

історик поширював ідею мовного плюралізму: вивчення івриту ("національної мови"), ідишу ("народної мови") та російської мови ("державної мови") на однаково високому рівні. Питанню освіти була присвячена стаття "Про національне виховання" [8, с.113–129].

Таким чином, для недержавних націй Російської імперії національне питання було осердям громадського життя. Національні провідники приступили до формулювання національних проектів, які мали на меті реформувати імперію, надавши національні права кожному з її народів. Український проект М. Грушевського та єврейський проект С. Дубнова мали аналогічні засади: 1) Реформування національної політики Росії за принципом виділення націй в автономні політичні утворення; 2) Упровадження національної системи освіти. Окрім того, спільним в українському та єврейському проектах було прагнення демократизувати Росію, позаяк обидва національні проекти отримали б змогу реалізуватися винятково в демократичному суспільстві. Основною відмінністю українського та єврейського проектів було те, що український проект ґрунтувався на принципі національно-територіальної автономії, а єврейський проект – на принципі національно-персональної автономії. Протилежність розуміння національної автономії не призводила до протистояння українського та єврейського національних рухів. Це було доведено під час Української революції 1917–1920 рр., коли Українська Центральна Рада в 1918 р. надала національним меншинам Української народної республіки право національно-персональної автономії.

Доцільним, на наш погляд, є, по-перше, розширення кола джерел порівняння українського та єврейського питання за рахунок залучення публіцистики щонайбільшої кількості провідників обох націй, особливо з різних політичних таборів, та, по-друге, російської публіцистики, присвяченої українському та єврейському питанням.

Література

1. Див. напр.: **Корольов Г. О.** Федералізм у конституційному проекті М. Грушевського / Г. О. Корольов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Випуск 14. – С.173–179; Пиріг Р. Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського / Р. Пиріг // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2005. – Т.13. – С.188–192; Приймак Т. Конституційний проект Михайла Грушевського з 1905 року / Т. Приймак // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С.127–131; Сарбей В. Г. "Українське питання" в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С.35–46; Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського / Ігор Гирич // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич,

І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань] / Михайло Сергійович Грушевський. – Л.: Світ, 2002. – Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – 2005. – С. 47–62; Гирич І. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках "Літературно-наукового вістника" / Ігор Гирич, Світлана Панькова // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань] / Михайло Сергійович Грушевський. – Л.: Світ, 2002. – Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–1914)". – 2005. – С. V–XXIV; Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907–березень 1917) / Світлана Панькова // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань] / М. С. Грушевський. – Л.: Світ, 2002. – Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)". – 2005. – С. V–XVI.

2. **Потульницький В. А.** Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII–XX століть / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либіль, 2002. – 480 с.

3. **Пріцак О.** Історіософія Михайла Грушевського / Омелян Пріцак // Грушевський М. С.: Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]; М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 1. – 1991. – С. XL–LXXIII.

4. **Грушевський М. С.** Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань] / Михайло Сергійович Грушевський. – Л.: Світ, 2002. – Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – 2005. – 592 с.

5. **Грушевський М. С.** Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань] / Михайло Сергійович Грушевський. – Л.: Світ, 2002. – Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)". – 2005. – 792 с.

6. **Грушевський М. С.** Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань] / Михайло Сергійович Грушевський. – Л.: Світ, 2002. – Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–1914)". – 2005. – 704 с.

7. **Дубнов С. М.** Книга жизни: воспоминания и размышления: материалы для истории моего времени / Семён Маркович Дубнов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1998. – 672 с.

8. **Дубнов С. М.** Письма о старом и новом еврействе (1897–1907) / С. М. Дубнов. – СПб.: Б. и., 1907. – 370 с.

Гаухман М. В. Украинский и еврейский национальные проекты в российской империи: сравнительный анализ публицистики М. Грушевского и С. Дубнова

Данная статья посвящена украинскому и еврейскому национальным проектам в Российской империи начала XX в., сформулированным в публицистике М. Грушевского и С. Дубнова.

Ключевые слова: национальный вопрос, национальный проект, украинский проект, еврейский проект.

Гаухман М. В. Український та єврейський національні проекти в російській імперії: порівняльний аналіз публіцистики М. Грушевського та С. Дубнова

Дана стаття присвячена українському та єврейському національним проектам в Російській імперії на початку ХХ ст., сформульованими в публіцистиці М. Грушевського та С. Дубнова.

Ключові слова: національне питання, національний проект, український проект, єврейський проект.

Gaukhman M. V. Ukrainian and jewish national projects in russian empire: comparative analysis of publicism by M. Hrushevsky and S. Dubnov

This article is about Ukrainian and Jewish national projects as projects of solution of national question in Russian Empire in the beginning of XX century, which were formulated in publicism by M. Hrushevsky and S. Dubnov.

Keywords: national question, national project, Ukrainian project, Jewish project.

УДК 94(477) «1930/1939»

О. С. Гречишкіна

ЗАЛУЧЕННЯ ПІОНЕРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДО УЧАСТІ В ПОЛІТИЧНИХ ТА АГІТАЦІЙНИХ АКЦІЯХ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 1930-Х РР.

У формуванні радянської самосвідомості, що ґрунтувалася на почутті належності до найкращої країни у світі, гордості за звершення влади, за грандіозні перетворення і унікальні можливості, що їх отримали радянські люди, велика роль відводилася державній політиці, що була спрямована на соціалізацію дітей не тільки за допомогою школи і засобів навчання, а й охоплення їх політичним рухом – насамперед піонерським, і ця піонерська організація потім активно залучалась до політичних кампаній радянської влади. Ця тема, на відміну від багатьох інших, пов'язаних із системою радянського виховання взагалі та методикою виховання в піонерських організаціях, зокрема, майже не вивчалась у повному обсязі. Навіть роботи, присвячені розвитку піонерського руху в СРСР були не чисельні, до того ж їх зміст не виходив за межі офіційної ідеології [1]. Необхідно до того ж зауважити, що праця, присвячених особливостям розвитку піонерії саме в Україні нараховувалися одиниці [2]. У наукових розвідках, що вийшли за кордоном і критикували тоталітарну систему, лише побіжно згадувався

феномен масового залучення дітей до соціалістичного будівництва і пропаганди радянського способу життя [3, с.99–108]. Сучасний стан досліджень з історії піонерського руху взагалі не є задовільним, попри деякі поодинокі роботи, що торкаються загальних питань розвитку організації на всіх етапах її існування [4].

Отже, методи, якими дитячі піонерські організації залучались до масових політичних кампаній влади на селі та завдання, що ставилися компартією перед піонерською організацією України в 1930-х рр. є предметом нашого дослідження. Стаття має на меті з'ясувати роль піонерії у формуванні і пропаганді нового способу життя в українському селі.

Пропаганда, що концентрувала увагу на дітях, віртуозно використовувалася ще з 1920-х рр. Мета її була очевидна – популяризувати новий режим серед представників покоління, що зростає. У 1930-і ж вона стала основним підґрунтям створення позитивного іміджу радянської системи взагалі. Згідно з засновницею концепції тоталітаризму Х. Арендт, "тоталітарні режими прагнуть... втягти до своєї орбіти і організувати якомога більше людей і не давати їм заспокоїтися" заради здійснення далекої заповітної мети" [5, с.433]. Отже, особливість тоталітаризму полягає як раз у тому, щоб підключити до діяльності влади народні маси, створити ілюзію, що всі політичні акції проводяться за ініціативою "самих трудящих", викликати в кожного відчуття причетності до грандіозних зрушень в суспільному житті. Діти виявились найбільш плідним матеріалом для досягнення цієї мети.

У зв'язку із виконанням завдань "культурної революції", колективізації та індустріалізації відбувалось посилення політизації та класового характеру виховного процесу в піонерській організації. Серед завдань, що ставилися перед зльотами піонерів України у 1929 р., чільне місце посідало залучення піонерських організацій до участі в перевиборах до рад, у "поході за врожаєм", в кампаніях партії (позики індустріалізації, селянська позики, хлібозаготівлі) [6, с.3].

Показовою в цьому сенсі була промова голови РНК УСРР Власа Чубаря на I зльоті піонерів-кореспондентів (1931), в якій діти закликалися "по-більшовицькому організовано впрягтися в ту велику машину, яка зараз працює над здійсненням п'ятирічки за 4 роки", оскільки їм "припадає здійснювати величезне завдання – висвітлювати наші досягнення і недоліки", "засвоївши нашу більшовицьку непримиренність до розхитаності і розгубленості... викривати прояви право-опортуністичного виконання завдань, що... перешкоджає нашим перемогам" [7, арк.1–2]. Голова РНК підкреслював відмінність між СРСР і зарубіжними країнами, в яких "фашисти готують дітей для того, щоб поповнити фашистську армію,... табір, який збирається експлуатувати все робітництво...", в той час як "ми мусимо організувати дітей для того, щоб повести їх на боротьбу за краще життя для трудящих" [7, арк.4–5].

Ця боротьба тоді розгорталася на принципово важливому для влади напрямку політичного фронту – в українському селі. Тому комуністична партія вважала своїм завданням долучити піонерів до глобальних трансформацій в селянській свідомості, перетворивши їх на активних дійових осіб у масштабних акціях колективізації, розкуркулення, боротьби з "розкрадачами соцмайна" та інших "масових сільсько-господарських кампаніях". Влада налагодила випуск у великій кількості спеціальних брошур, що закликали піонерів села брати участь у хлібозаготівлях, колективізації [8; 9; 10; 11]. Піонерська преса рясніла подібними ж закликами [12].

Серед завдань, які ставилися перед піонерами-кореспондентами в згаданій промові У. Чубаря, було викриття "прислужників капіталістичного світу" всередині країни, що, змовившись з класовими ворогами-капіталістами всього світу, будуть намагатися "підірвати успіхи нашого будівництва"; взяти участь у колективізації, ведучи наступ "на рештки капіталістичних елементів – куркулів" [7, арк.3]. У серпні 1933 р. український журнал "Дитячий рух" процитував листа П. П. Постишева до парторганізації Харківщини про хід збиральної кампанії, де той висловив критику на адресу комсомольців, що "погано організують піонерів збирати колоски", і "дав наказ": "залучити як можна швидше до справи змагання найширші маси дітей". Редакція від себе визнала зауваження слухними і такими, що стосуються всіх областей республіки, а також пояснила, що "саме тепер, коли розгорнутим темпом іде косовиця нечуваного великого врожаю по всій Україні, йде молотьба і одночасно здача хліба державі, саме тепер ворог наш – куркуль, петлюрівець, махновець і їхні куркульські агенти з усією люттю, ще активніше ніж досі, намагаються пошкодити колгоспам зібрати як слід врожай, намагаються розкрасти його, розтринькати, не дати колгоспникам скористати з великих прибутків, що їх несе новий урожай". Після визначення головних ворогів селянина йшли рекомендації до комсомольських організацій як перетворити участь піонерів в збиральній кампанії та хлібоздачі на масовий рух дітей по збору соціалістичного колоска і охороні врожаю від розкрадачів: "постами, пікетами, загонами "легкої кінноти", естафетами тощо – усіма цікавими, бойовими формами треба організувати піонерів і всіх школярів на роботу юних дозорців більшовицького врожаю", "виходьте цілими загонами піонерів і школярів збирати колоски", "розставте піонерські дозори", "організуйте...піонерську варту", "організуйте піонерський пост біля приймальних пунктів під час хлібоздачі державі", "організуйте випуск польової бригадної стінгазети" тощо [12, с.5].

Окреме місце в кампанії колективізації займало розгортання культу радянських новомучеників – дітей-героїв. З початку 1930-х у пресі з'являються приголомшливі та героїчні розповіді про піонерів, що ризикували, а іноді і віддавали своє життя задля більшовицької справи. "Яскравою сторінкою історії дитячого комуністичного руху" назвала

республіканська преса життя і боротьбу уральського піонера Павлика Морозова, що загинув разом із молодшим братом від рук односельців 3 вересня 1932 р., присвятивши "ціле своє недовголітнє життя інтересам пролетарської революції, невтомно викриваючи антирадянські контрреволюційні вихватки куркулів в своєму селі" [13, с.20–21]. Розповідаючи про трагічну загибель піонера преса формувала установку на образ ворога та створювала у дітей нові стереотипи поведінки "справжнього піонера", підкреслюючи, що "в інтересах партії Павлик не зупинився ні перед чим, навіть перед викриттям свого батька – підкуркульника", попросивши притягти батька до суду "не як син, а як піонер" [13, с.20]. Преса проголошувала, "що Павлик, цей 13-літній піонер, загинув як герой на фронті класової боротьби", і що на вбивство Павлика "мільйонні маси дітей відповідають вступом до лав піонер організації, бо вони хочуть і будуть такі ж безстрашні борці, як був Павлик" [13, с.22]. До переліку нових "святих" був доданий і Коля Мяготін, вбитий у селі Колісникові (поблизу м. Курган) 25 жовтня 1932 р. [14, с.1]. Редакція "Дитячого руху" наказувала всім піонерам провести "по загонах та школах розмови, голосні читання, вечори, присвячені Павликові та Феді Морозовим і Колі Мяготіну – піонерам-героям, що загинули від куркульських рук у завзятій класовій боротьбі" [13, с.24]. Влітку 1933 р. "Дитячий рух" опублікував Постанову секретаріату ЦК ЛКСМУ "Про терористичний замах куркуля на активіста-піонера Микиту Сліпка", в якій розповідалось про українського хлопчика з села Заплавки на Дніпропетровщині, що наслідуючи приклад Павлика Морозова, отримав тяжкі ножові поранення, намагаючись затримати "двох невідомих, що зрізали колоски на колгоспних ланах" [15, с.7]. В зв'язку з цим ЦК ЛКСМУ відзначив героїську поведінку піонера "як справжнього, зразкового помічника партії і комсомолу", і ухвалив подбати про лікування героя, виділити їм із сестрою 1000 крб., путівку до санаторію в Криму, персональну стипендію і "доручити видавництву "Молодий більшовик" на кращих зразках піонерської охорони врожаю, відданості партії таких піонерів, як Микита, видати художню книжку для дітей". Також в постанові пропонувалось всім комсомольським організаціям "на зразках поведінки Микити в відповідь класовому ворогові ще більше мобілізувати всіх піонерів і школярів на ще кращу допомогу партії та комсомолу в охороні врожаю, збиранні колосків, проведення політ читок, ... допомогу в розгортанні соцзмагання так, щоб на всіх посильних ділянках були піонери" [15, с.7].

Таким чином, використавши дитячі трагедії, влада розпочала нову ескалацію комуністичної пропаганди. Дитячі пісні "Пісня піонероохорони врожаю", "Піонерка Оля" розповідали про героїчні вчинки дітей, що вистежували й за допомогою облави затримували злодіїв на колгоспних ланах, подаючи приклад і закликаючи до дії [16, с.94]. У 1935 р. в Києві під час зустрічі письменників Радянської України з офіційно визнаним

авторитетом в галузі духовного життя – російським письменником О. Горьким, останній "нагадав про необхідність найскорішого увічнення пам'яті Павліка Морозова як символу прекрасних радянських дітлахів" [17, с.208]. Книжкова серія "Колгоспній піонерії" регулярно готувала видання для дітей під промовистими назвами: "Непорушний закон. Піонерам про хлібоздавання", "Юні дозорці колгоспного врожаю", "Піонерський похід за урожай", "Ми шлях накреслимо новий!" тощо, де на яскравих прикладах давались методичні поради, як боротися не тільки з різноманітними шкідниками врожаю зі світу тварин, а й з класовими ворогами, що розкрадають соцмайно [10; 11; 12; 18]. В методичній літературі давались поради не оминати "дорослих зборів", навпаки піонерватажкам слід було на них "виступати і розповідати селянам про роботу й досягнення піонерів у справі усуспільнення і поліпшення сільського господарства", пропагуючи таким чином соціалістичні перетворення на селі [8, с.44]. Представники уряду з трибун зверталися до дітей, як до дорослих будівників комунізму, закликаючи брати активну участь у хлібозаготівлях, використовуючи при цьому досить складні терміни з теорії класової боротьби і обґрунтовуючи необхідність знищення класового ворога-куркуля [19]. Піонери міст також залучалися до цієї діяльності – їх закликали їхати на село і брати участь у масових кампаніях [18].

Дитяче дозвілля теж не залишалося поза увагою влади. У великих містах з кінця 20-х рр. діяли дитячі театри, головним завданням яких було "класове виховання молодого покоління", "виховання в комуністичному дусі", а також допомога селу виставами. Репертуар театрів складався з п'єс, що мали характерні назви: "Піонери в поході за червоний врожай", "Ленініана", "Іллічата" тощо [20, с.94]. "Дитина, яка не бачила й не пережила класової боротьби у своєму житті, повинна хоч у театрі усе це пережити", – вважали керівники Дніпропетровського дитячого театру [20, с.91; 21, 44]. У цей час також активно діяла "юнгрупа" тресту "Українфільм". Тільки в 1931 р. у прокат вийшли сім фільмів за темами: "піонерія міста на допомогу соціалістичній реконструкції села", "піонери за новий побут" та інші [22, с.51]. Так засобами кіномистецтва задовольнялися духовні потреби дітей й одночасно йшло залучення їх до політичних акцій влади.

Очевидно, що активна участь у кампанії по розкуркуленню селянства не могла позитивно відбитися на духовності і моральності членів піонерської організації. У голодному 1933 р. Дніпропетровська організація ЛКСМУ виступила з ініціативою створення комсомольсько-молодіжних дружин "по охороні соціалістичної власності", які активно ловили голодуючих селян, що різали колоски. Піонери також залучалися до боротьби з розкрадачами. В Миколаївському районі Одеської області 90% всіх спійманих затримали такі молодіжні та дитячі загони [23, с.69, 76]. У звіті піонерської організації Київщини черговій обласній конференції ЛКСМУ за період 1932–1936 рр. підкреслювалось, що

"особливо великі успіхи піонерська організація має в охороні врожаю". Згідно цих даних, піонери виявили багато розкрадачів хліба. Так, піонери Черкаського району виявили 23 розкрадача, Звенигородського – встановили на колгоспних ланах 150 піонерських дозорів [24, с.35]. А після звернення П. П. Постишева до піонерів області влітку 1934 р. із закликом допомогти організувати охорону врожаю, у "відповідь на лист любимого свого друга піонери розгорнули ще більш активну роботу, під час якої окремі дружини показали героїчні зразки роботи: піонер села Зотове київської приміської смуги Цикалено Саня спіймав селянку-одноосібницю, яка зрізувала колоски; піонерський дозор села Н.-Греблі Букського р-ну виявив лжеударницю Хоменко Ганну, яка крапа жито" [24, с.35]. Як стверджувалося у звіті, таких прикладів можна навести чимало. Щоб відзначити всіх найкращих юних дозорців обком ЛКСМУ випустив спеціальні значки "Юний дозорець колгоспного врожаю". Піонероорганізація також повідомила ЦК ЛКСМУ, що на 1936 р. було намальовано план подальшої піонерської боротьби за "високий сталінський врожай" і звучала обіцянка продовжити активну роботу. В звіті робився абсолютно правдивий і адекватний висновок про те, що "організація піонерів на охорону врожаю та збирання колосків відіграла велику роль у вихованні дітей в дусі ненависті до класового ворога" [24, с.36]. Нацьковуючи дітей на своїх односельців та родичів, що в жадливих умовах колективізованого села шукали можливостей вижити, влада забивала клин між старшим та зростаючим поколіннями.

Комсомол республіки був покликаний допомагати партії працювати над створенням нової генерації – молоді, відданій комуністичним ідеалам, яка буде, не замислюючись виконувати розпорядження партії. Роблячи наголос на потребі підняти виховну роботу з дітьми, пленум ЦК ЛКСМУ 1937 р. закликав "вигнати з піонерської роботи усі елементи парадності, тріскотні, пустого затійництва, як абсолютно шкідливі для справи комуністичного виховання дітей, укріпити піонерію свіжими, не страждаючими на ці хвороби працівниками" [25, арк.26]. Цікаво, що так зване "пусте затійництво" взагалі збереглося на тлі політики залучення піонерських організацій до участі в зовсім не дитячих справах. Отже, така "виховна робота" поступово зсувала молодь у духовну безодню. Діти набагато швидше, ніж батьки, сприймали нові норми життя. Саме в селі, де міцніше трималися традиції, владі було потрібно розірвати зв'язок між поколіннями, змусити дітей зрікатися батьків, зраджувати близьких людей "заради партії".

Таким чином, увага держави до молодшого покоління давала бажані наслідки. У 1930-х рр. засобами преси, масової культури, методичної літератури та виступів офіційних осіб – керівників партії та уряду, піонерія республіки залучалась до політичних кампаній та пропагандистських акцій в українському селі. Саме в цей період дитячій

рух остаточного перетворився на додаток до партії – сліпого виконавця всіх її рішень.

Література

- 1. Королев Ф.Ф.** Детское коммунистическое движение. Его сущность и задачи / Ф. Ф. Королев. – М.-Л.: Молодая гвардия, 1930. – 46 с.; Николаев В. И. Возникновение и становление детского коммунистического движения в СССР. – Окт. 1917–1924. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. "Педагогіка" / В.В. Николаев. – М., 1975. – 20 с.; История ВЛКСМ и Всесоюзной пионерской организации имени В. И. Ленина: Уч. Пособие для студентов пед. ин-тов по спец. "История и педагогика" / [В. А. Сулемов, Л. Кононенко, Д. И. Полякова, В. В. Лебединский; под ред. В. А. Сулемова]. – М.: Просвещение, 1978. – 352 с.; Гусев А. И. Год за годом: Из летописи детского коммунистического движения в СССР, 1917–1981 гг. / А. И. Гусев. – М.: Молодая гвардия, 1981. – 207 с.
- 2. Грищенко М. С.** З історії дитячого комуністичного руху на Україні (1917–1958 рр.). / М. С. Грищенко. – Одеса: Одеський державний педагогічний інститут імені К. Д. Ушинського, 1958. – 38[2]с.
- 3. Ващенко Г.** Освіта і виховання молоді в СРСР. / Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології / Г. Ващенко. – К.: Школяр – "Фада" ЛТД, 2000. – 416 с.
- 4. Дитячі об'єднання України у вимірі минулого і сучасного: Довідник-посібник** / [Р. М. Охрімчук, Л. Л. Шелестова, О. В. Кравченко та ін.]: Інститут проблем виховання АПН України. Лабораторія дитячих об'єднань. – К. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 255 с.; Пилипенко В. И. Очерки истории областной пионерской организации Луганщины / В. И. Пилипенко. – Луганск: Альма-матер, 2005. – 240 с.
- 5. Арендт Х.** Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. – М.: Центр Ком, 1996. – 672 с.
- 6. Центральний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 2910.**
- 7. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ), ф. 4402, оп. 1, спр. 160.**
- 8. Інгульський І.** Піонери й масові сільсько-господарські кампанії / І. Інгульський. – Х., Держвидав України, 1930. – 62 с.
- 9. Піонери** за соціалістичну перебудову сільського господарства. – Б. М.: Волинь, 1930. – 14 [2] с.
- 10. Іванов П.** Непорушний закон. Піонерам про хлібоздавання / П. Іванов. – Х.-О.: Молодий більшовик, 1933. – 39 [2] с.
- 11. Короп Р.** Піонерський похід за урожай / Р. Короп. – Х.-О.: Держвидав України Молодий більшовик. – 1933. – 62[2]с. / Бібліотека вожатого.
- 12. Юні дозорці** більшовицького врожаю // Дитячий рух. – 1933. – №11. серпень. – С.5–6.
- 13. Золотухін В.** Він зростав більшовиком / В. Золотухін // Дитячий рух. – 1933. – №1. січень. – С.20–22.
- 14. Піонерська правда.** – 1932. – № 124. – С.1.
- 15. Про** терористичний замах куркулів на активіста-піонера – Микиту Сліпка // Дитячий рух. – 1933. – №11 (серпень). – С.7.
- 16. Щербинин А. И.** Тоталитарная индоктринация: у истоков системы. Политические праздники и игры / А. Щербинин // Политические

исследования. – 1998. – №5. – С.79-96. **17. Культурне** будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: Зб. док. и мат. – К.: Наукова думка, 1986. – 413 с. **18. Ми** шлях накреслимо новий! (Нотатки для піонер бригад, що виїжджають на село до посівкампанії). – К.: Ред. газети "Київський піонер", 1933. – 32 с. **19. Постишев П. П.** За справу Леніна-Сталіна будь наготові! Промова П. П. Постишева на обласному зльоті піонерів-ударників по охороні та збиранню врожаю / П. П. Постишев. – К.: Дитвидав, 1934. – 20 с. **20. Соловйов П.** Луганський міський дитячий театр / П. Соловйов // Радянська школа. – 1930. – №3–4. – С.91–97. **21. ЦДАВОУ**, ф. 166, оп. 6, спр.1937. **22. ЦДАГО**, ф. 1, оп. 20, спр.4193. **23. Прилуцький В. І.** Молодь у суспільно-політичному русі УСРР (1928–1933 рр.) / В. І. Прилуцький // Український історичний журнал. – 2002. – №4. – С.60–81. **24. Більшовицька** гордість. Піонери Київщини від I до II обласної конференції ЛКСМУ (1932–1936 рр.). – К.: Київський обласний комітет ЛКСМУ, 1936. – 40 [2] с. **25. ЦДАГО**, ф. 1, оп. 20, спр. 7084.

Гречишкіна Е. С. Привлечение пионерских организаций к участию в политических и агитационных акциях советской власти в украинской деревне в 1930-х гг.

Автор анализирует методы и результаты привлечения пионеров к участию в политических и пропагандистских акциях коммунистической партии в украинской деревне в 1930-х гг.

Ключевые слова: пионерские организации, коллективизация, раскулачивание, хлебозаготовки.

Гречишкіна О. С. Залучення піонерських організацій до участі в політичних та агітаційних акціях радянської влади в українському селі у 1930-х рр.

Автор аналізує методи та результати залучення піонерів до участі в політичних та пропагандистських акціях комуністичної партії на українському селі у 1930-х рр.

Ключові слова: піонерські організації, колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі.

Grechishkina E. S. Pioneering Organization intake of political and ideological actions of Soviet power in the Ukrainian country in 1930s

An author analyzes methods and results of engagement of young pioneers of the republic into political and propagandist activities of the Communist Party in the Ukrainian country in 1930s.

Keywords: pioneer organizations, collectivisation, dispossess of "kulaks", state grain purchases.

УДК 94:37.014.24(477:430)

Т. Л. Жихарєва

**ФОРМУВАННЯ ДОГОВІРНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ
УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН У ГАЛУЗІ НАУКИ І
ОСВІТИ (1991–2006 РР.)**

Зміни, які розпочались в Україні після проголошення її незалежності у 1991 р., торкнулись і таких галузей як наука і освіта. Україна стала самостійним суб'єктом міжнародних відносин. У країні почала формуватись власна міжнародна політика у цих галузях, спрямована на досягнення сучасного рівня освіти і науки, інтеграції до європейського та світового співтовариства. На цьому етапі одним із головних завдань для України стала розбудова сучасної конкурентоспроможної держави. Прорив України в європейську цивілізацію неможливий без наявності сильного освітньо-наукового потенціалу. Досвід країн, які зробили ставку на інтелектуальні ресурси, свідчить, що завдяки стимулюванню розвитку освіти і науки, можна не тільки сприяти відродженню економіки, а й досягти значних результатів у сфері високих технологій. ФРН має потужний науково-дослідницький і освітній потенціал. Освіті, науці, дослідженням і розробкам приділяється центральна увага. З кінця ХХ ст. Німеччина стала одним із найважливіших політичних партнерів України. Почали формуватись відносини у різних галузях, в тому числі в галузі науки та освіти. Важливим фактором, який впливає на інтенсивність розвитку двосторонніх відносин, є стан договірно-правової бази співробітництва між двома країнами.

Хронологічні рамки дослідження визначаються 1991–2006 рр., протягом яких відбулося встановлення договірних відносин і було закладено фундамент договірно-правової бази українсько-німецьких стосунків в галузі науки і освіти.

Вагомий внесок у дослідження формування договірно-правової бази українсько-німецьких відносин зробили вітчизняні історики А. Кудряченко, М. Яцишин, А. Ю. Мартинов, В. В. Солошенко. М. М. Яцишин проаналізував становлення та розвиток договірно-правової бази зв'язків між Україною та ФРН в галузі культури в 1991–1996 рр. Автор показав етап становлення двосторонніх відносин [2]. Інші дослідники, розглядаючи договірно-правову базу відносин України і ФРН, перш за все звертали увагу на економічну сферу. А. Ю. Мартинов висвітлив проблему становлення політичних взаємовідносин у контексті європейської інтеграції [4]. В. В. Солошенко розглянула українсько-німецькі відносини комплексно, але дуже мало уваги приділила розвитку правового поля стосунків з питань науки і освіти [3]. Отже, вітчизняні історики досліджували становлення правової бази двосторонніх

відносин, але майже не торкались проблеми формування договірно-правової бази науково-освітнього співробітництва у 1991–2006 рр. Авторка ставить мету заповнити цю прогалину.

ФРН була першою країною, яка відкрила Генеральне консульство у Києві ще у 1989 р. У Німеччині працюють посольство України спочатку у Бонні, а потім у Берліні, Генеральне консульство в Мюнхені та відділення посольства в Берліні [1, с.45].

21 грудня 1991 р. міністр закордонних справ України А. Зленко зустрівся з керівником відомства федерального канцлера ФРН. Було вирішено, що відразу після визнання України Німеччиною сторони розпочнуть працювати над розробкою напрямів двостороннього співробітництва [5]. Дипломатичні відносини між ФРН та Україною були встановлені 17 січня 1992 р. [6, с.382]. Однак протягом перших років після проголошення незалежності України двосторонній діалог між Україною та Німеччиною розвивався досить повільно.

15–16 лютого 1993 р. в Київ прибув з офіційним візитом міністр закордонних справ ФРН Клаус Кінкель. Відбулись активні переговори. По їх результатам сторони підписали кілька спільних українсько-німецьких документів [7]. Серед них була й Угода про співробітництво в сфері культури, яка заклала основи для подальшого розвитку договірно-правової бази українсько-німецьких відносин в галузі науки та освіти. Цей документ містив 18 статей та додаток із 23 пунктів, серед яких значне місце займали питання розвитку співпраці в галузі освіти та науки. Зокрема, передбачались: обмін викладачами, лекторами й спеціалістами-консультантами; підручниками та навчальними посібниками. Значне місце приділялось співпраці при підготовці нових підручників та інших навчальних матеріалів; стажуванню вчителів і студентів на курсах підготовки та підвищення кваліфікації, що планувалось проводити двома сторонами. Для ефективного втілення положень названої угоди було створено Змішану комісію [8]. Тоді ж були підписані також Угода про сприяння здійсненню і взаємний захист інвестицій; угода про необмежену свободу пересування, яка передбачала можливість пересування на території другої країни, зокрема, фахівців, відряджених для роботи у культурних закладах або направлених з офіційним завданням з науково-культурною або педагогічною метою [9, 10]. Сторони домовились про співробітництво у підготовці та підвищенні кваліфікації фахівців та керівних кадрів у галузі економіки та державних органів управління економікою. Угодою передбачалось організувати заходи по підготовці та підвищенню кваліфікації керівних кадрів у галузі економіки, включаючи державні органи управління економікою; співробітництво в галузі професійної освіти, зокрема, підготовці та підвищенні кваліфікації фахівців, розвиток співробітництва між економічними організаціями у галузі підготовки та підвищення кваліфікації фахівців та керівних кадрів [11].

9–10 червня 1993 р. канцлер ФРН Г. Коль з офіційним візитом відвідав Україну для переговорів з керівництвом нашої держави і для підписання низки угод, які б чітко визначили напрямки розвитку українсько-німецьких відносин. Результатом цього стало підписання десяти угод, чотири з яких безпосередньо стосувались співробітництва в галузі освіти і науки [2, с.61]. Велике значення для подальшого формування договірно-правової бази двосторонніх відносин в галузі науки та освіти між нашими державами стало підписання в рамках цієї зустрічі спільної Декларації "Про основи відносин між Україною та ФРН" від 9 червня 1993 р., в якій було визначено головні напрями розвитку співробітництва [12, с.77].

В цілому, напрями співпраці в галузі науки та освіти визначали чотири угоди: Декларація про основи взаємовідносин між Україною і ФРН, Договір між Україною і ФРН про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки, спільна Заява Державного комітету України з питань науки і технології ФРН про науково-технічні відносини, Угода між урядами України і ФРН про направлення німецьких викладачів у навчальні заклади України з метою покращення вивчення німецької мови [13].

На завершення візиту Г. Коля відбулась прес-конференція для українських та зарубіжних журналістів. Оцінюючи угоди, підписані в ході його візиту, німецький канцлер підкреслив, що вже самим фактом їх укладення зроблено значну частку роботи, але ще більше належить зробити у майбутньому. "Нам відоме складне економічне становище тут, – заявив він, – але я не маю жодного сумніву, і хочу це підкреслити, що Україна справиться з усіма своїми проблемами. Звичайно, це вимагатиме часу, людям буде нелегко, але Україна використає свій шанс і зможе розбудувати свою економіку" [14, с.8]. Таким чином, під час переговорів в червні 1993 р. було підписано кілька угод, які заклали фундамент договірно-правової бази двосторонніх відносин. Були визначені основні напрями співпраці. Окремо підкреслювалось, що співробітництво країн може здійснюватись не тільки на державному, але й на місцевому рівні.

З 1993 р. в Україні, у відповідності з укладеними угодами, почав діяти Гете-інститут, в межах діяльності якого в Україні відкривалися німецькі читальні зали і мовні курси, які стали важливим осередком мовної підготовки сотень школярів, студентів та інших категорій громадян України [15].

На виконання Угоди від 15 лютого 1993 р. у вересні 1994 р. Посольство ФРН запропонувало Міністерству закордонних справ України провести засідання Змішаної комісії з питань культурного співробітництва відповідно до статті 17 Угоди про культурне співробітництво [16]. З 24 по 26 жовтня 1994 р. у Бонні відбулося перше засідання українсько-німецької Змішаної комісії з питань культурного співробітництва. В результаті переговорів був підписаний Протокол по результатам її роботи. Виходячи з положень підписаної 15 лютого

1993 р. між Україною та ФРН Угоди про культурне співробітництво, комісія обговорила конкретні шляхи і заходи по поглибленню співпраці між Україною та Німеччиною в культурно-гуманітарній сфері [17]. Отже, з початком роботи українсько-німецької Змішаної комісії почала реалізовуватися стаття 17 договору про культурне співробітництво, якою передбачалось проведення регулярних її засідань по черзі в Німеччині та Україні для розробки рекомендацій і програм подальшого культурного співробітництва. Двостороннє співробітництво на цьому етапі перейшло до фактичного виконання угод на місцях.

З 22 по 24 жовтня 1995 р. делегація на чолі з міністром освіти і науки України М. З. Згуровським взяла участь у роботі Другого міжнародного конгресу з питань освіти, який проходив у Потсдамі. Було обговорено широке коло питань щодо розвитку і вдосконалення українсько-німецької співпраці у галузі освіти і науки. Зокрема, було досягнуто наступні конкретні домовленості, а саме: створити спільну експертну групу та розпочати роботу по підготовці міждержавної угоди щодо взаємного визнання документів про освіту [18].

Посольство ФРН надіслало вербальну ноту Міністерству закордонних справ ФРН, в якій говорилось про необхідність визнання дипломів. Посольство також передало Міністерству освіти і науки України Спільну заяву про взаємне визнання часу навчання і завершення вищої освіти та наукових ступенів у системі вищої школи з проханням про її вивчення. Німецька сторона наголосила, що порівняння двох систем вищої освіти показало, що спочатку слід досягти домовленостей, які б стосувались сучасного визнання докторських ступенів і допуску до захисту кандидатських дисертацій в обох державах. Допуск до захисту дисертацій показав би, що для країн наукові обміни мають велике значення. З німецької сторони до угоди було залучено ВНЗ, які мають право габілітації, що з української сторони відповідало праву присвоєння наукових ступенів. Тому з боку України залучили ті ВНЗ, при яких діяли ради для захисту докторських дисертацій. Спільна заява стала першим кроком на шляху обговорення про взаємне визнання дипломів [19].

З 31 липня по 2 серпня 1996 р. у м. Києві відбулось наступне засідання українсько-німецької Змішаної комісії. Українську делегацію очолював О. М. Дяченко, начальник Управління культурних зв'язків МЗС України; німецьку делегацію – посол, пан доктор Горст Вінкельман, заступник керівника Управління культури МЗС ФРН. Сторони обговорили стан, перспективи культурної співпраці, включаючи освіту і науку. Вони відзначили позитивний розвиток культурного обміну з часу останнього засідання комісії. Учасники засідання проаналізували можливості подальшого розвитку та інтенсифікації культурних обмінів. Був відмічений позитивний розвиток співробітництва на регіональному та місцевому рівнях за різноманітною участю земель, міст, сіл ФРН та їх партнерів в Україні, як приклад, називались відносини, що склались між Україною і Баварією [20].

Українсько-німецькі міждержавні політичні зв'язки вийшли на якісно новий рівень після проведення 28–29 травня 1998 р. у Бонні перших міжурядових консультацій з всього комплексу проблем співробітництва між нашими країнами. Подібну форму двосторонніх контактів Німеччина розвиває, крім України, лише з Францією, Польщею та Росією [21, с.5]. Діяльність механізму регулярних політичних консультацій на найвищому рівні стала унікальною формою двостороннього співробітництва, виявом обопільної зацікавленості в поступальному розвитку українсько-німецької співпраці. Проведення міжурядових консультацій означало, що фахова робота галузевих міністерств поєднується з переговорами на найвищому рівні. Такі консультації проводились ще у 1999 р. (другий раунд), у 2000 р. (третя зустріч), у 2001 р. (IV німецько-українські міжурядові консультації), у 2004 р. (п'ята зустріч) [22, с.32; 23; 24; 25].

У зв'язку з виборами в Німеччині так і не відбулися у 2005 р. шості українсько-німецькі міжурядові консультації на вищому рівні, які планувалися на жовтень [26]. Німецька сторона також дала зрозуміти, що консультації не відбудуться до парламентських виборів в Україні, проведення яких було призначено на 31 березня 2006 р. [27].

Таким чином, можна зробити висновок, що на даний момент створена значна договірно-правова база, визначено основні напрямки співробітництва. Існують підтверджені законодавством можливості розвивати і в подальшому українсько-німецькі відносини в галузі науки і освіти в різних напрямках, як на державному рівні, так і на місцевому. Німецько-українські відносини в галузі науки та освіти розвиваються досить активно. Майже всі угоди, які стосуються освітньо-наукового співробітництва, – чинні. Ці договори дають змогу здійснювати різностороннє співробітництво між Україною та ФРН. Поступово в межах підписаних угод сторони починають співпрацювати на недержавному рівні. Однак існує цілий ряд проблем: так і не були підписані угоди про взаємне визнання дипломів, немає законодавчого механізму фінансування українських культурних центрів у Німеччині, що викликає певні труднощі у розвитку подальшого двостороннього діалогу.

Література

1. **Кудряченко А.** Про стан та можливості поліпшення українсько-німецьких відносин / А. Кудряченко // Нова політика. – 1996. – №4. – С.45–50.
2. **Яцишин М. М.** Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – у 90-і рр. ХХ ст. / М. М. Яцишин. – Луцьк : Вежа, 1999. – 204 с.
3. **Солошенко В. В.** Українсько-німецькі відносини у 90-х роках ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / В. В. Солошенко. – К., 2005. – 217с.
4. **Мартинов А. Ю.** Українсько-німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (90-і роки ХХ ст.) / А. Ю. Мартинов. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 86 с. – (Історичні зошити). –

Бібліогр.: С.81–85. 5. **Голос** України. – 1991. – №247. – 15 грудня. 6. **Зовнішня** політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003): Анотована історична хроніка міжнародних відносин [Віднянський С. В., Мельникова І. М., Мартинов А. Ю., Горенко О. М., Никифорок Д. І.]. / НАН України; Інститут історії України. – К. : Генеза, 2004. – 616 с. 7. **Голос** України. – 1993. – №29. – 16 лютого. 8. **Галузевий** державний архів МЗС України, ф.2, оп.6, спр.236. 9. **Галузевий** державний архів МЗС України, ф.2, оп.6, спр.1118. 10. **Галузевий** державний архів МЗС України, ф.2, оп.6, спр.234. 11. **Галузевий** державний архів МЗС України, ф.2, оп.6, спр.3400. 12. **Спільна** декларація про основи відносин між Україною та ФРН від 9 червня 1993 р. // Політика і час. – 1993. – №7. – С.77–82. 13. **Галузевий** державний архів МЗС України, ф.2, оп.6, спр. 441. 14. **Гельмут Коль**: Це великий крок уперед // Політика і час. – 1993. – №7. – С.8–9. 15. **Beziehungen** zwischen der Ukraine und Deutschland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.auswaertiges-amt.de> 16. **Галузевий** державний архів МЗС України, ф.1, оп.4, спр.7618. 17. **Галузевий** державний архів МЗС України, ф.1, оп.4, спр.7620. 18. **Галузевий** державний архів МЗС України, ф.1, оп.4, спр.8076. 19. **Галузевий** державний архів МЗС України, ф.1, оп.4, спр. 8983. 20. **Галузевий** державний архів МЗС України, ф.1, оп.4, спр.8388. 21. **Сорока М.** Етапна подія на шляху співпраці. Українсько-німецькі консультації в оцінках і коментарях / М. Сорока // Урядовий кур'єр. – 1998. – №103 (1287). – С.5. 22. **Під знаком** енергополітики. Друга німецько-українська консультаційна зустріч у Києві // Deutschland. – 1999. – №4. – С.32. 23. **Замятин В.** Скільки можна чекати? Значення українсько-німецького саміту (чи міжурядових консультацій на вищому рівні), що завершився в Лейпцигу / В. Замятин // День. – 2000. – №123. 24. **Durkot Juri.** Schröder spricht mit Kutschma über Terrorismus / **Juri Durkot** // Berliner Zeitung. – 2001. – 06. Dezember. 25. **Die Ukraine** hadert mit dem Wandel // Welt. – 2004. – 19. Februar. 26. **Скажи** мені, хто твій друг...// Дзеркало тижня. – 2006. – №51(579) 30 грудня – 13 січня. 27. **Уроки** "реальної політики" від міністра Штайнмайєра // Дзеркало тижня. – 2006. – №8(587) 4. – 10 березня.

Жихарева Т. Л. Формирование договорно-правовой базы украино-германских отношений в сфере науки и образования (1991–2006 гг.)

В данной статье автор рассматривает современные украино-германские отношения в сфере науки и образования. Особое внимание уделено формированию договорно-правовой базы двустороннего диалога.

Ключевые слова: Украина, Германия, наука и образование.

Жихарева Т. Л. Формування договірно-правової бази українсько-німецьких відносин у галузі науки і освіти (1991–2006 рр.)

У поданій статті автор розглядає сучасні українсько-німецькі відносини у галузі науки та освіти. Особливу увагу приділено формуванню договірно-правової бази двостороннього діалогу.

Ключові слова: Україна, Німеччина, наука та освіта.

Zhikhareva T. L. Creation of the Agreement-Legal Basis of Ukrainian-German Relations in Science and Education in 1991–2006

In this article author examines modern Ukrainian-German relations in science and education. The main attention is attended to the agreement-legal basis of the bilateral dialogue.

Keywords: Ukraine, Germany, science and education

УДК: 94(477)«19»:159.922.2

Н. О. Ідріс

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ УКРАЇНІЗАЦІЇ"
МІСТ УСРР В 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.
ЗА МЕМУАРАМИ ТА СВІДЧЕННЯМИ СУЧАСНИКІВ**

Сьогодні, коли важливість державної мовної політики не підлягає сумніву, а питання "українізації" міст ставиться досить гостро, зростає необхідність у дослідженнях психологічних аспектів "українізації" як фундаменту для прийняття виважених та виправданих історичним досвідом політичних рішень.

Аналіз психологічних аспектів "українізації" потребує використання відповідного інструментарію [1]. Серед іншого, у нашому розпорядженні порівняно невелика група джерел: праці мемуарного характеру, задокументовані і збережені спогади та свідчення учасників національно-культурного будівництва, яке здійснювалось радянським керівництвом в Україні у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Саме їх аналіз, попри певний суб'єктивізм, дає можливість розкрити психологічний бік "українізації". Це щоденники вчених, діячів, зокрема С. Єфремова, І. Майстренка, спогади пересічних мешканців міст та гостей УСРР [2; 3]. Ці джерела дають уявлення не стільки про кількісні зміни, як про якісний бік процесу українізації, акцентують увагу на протиріччях та труднощах її сприйняття, мотивації, оцінках тощо.

У рамках даної статті повний огляд літератури з проблеми не є можливим. Окремі аспекти "українізації" міст УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. розглядають В. М. Даниленко, Я. В. Верменич,

П. М. Бондарчук, Л. В. Гриневич, О. О. Ковальчук, В. В. Масненко, В. М. Чумак. Вищезгаданим авторським колективом 2003 року була видана монографія ("Українізація" 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки) у якій висвітлено особливості проведення "українізації" у кадровій політиці, у сфері освіти, культури, інформації [4]. Ці та інші аспекти "українізації" міст УСРР висвітлено у роботах й іншими авторами, у той час, як дослідження психологічних аспектів "українізації" з урахуванням визначального впливу середовища (міст УСРР), ґрунтовних робіт не існує.

У роботі над проблемою важливо зрозуміти, яким було сприйняття "українізації" мешканцями міст у 20–30-і рр. ХХ ст., яким чином воно вплинуло на їх буття та самосприйняття, які психологічні механізми та засоби використовувались владою для контролю за динамікою та характером процесу, як відбувалось маніпулювання масовою свідомістю українців.

Для виваженої відповіді на ці питання доцільним є аналіз історичного досвіду кризь призму суб'єктивного – через спогади та свідчення учасників подій, їх оцінки, відношення.

Людина, що є суб'єктом та об'єктом сукупних відносин, у нашому випадку, є і творцем, і об'єктом "українізації". У привітанні ХІІІ з'їзду РКП ("Думки про національне питання у зв'язку з декретами уряду УСРР про українізацію") підкреслюється, що "і Маркс і Ленін були не лише великими економістами і теоретиками, але й великими психологами народів, народних мас, психологію яких вони враховували і не могли не враховувати при здійсненні, проведенні в життя ідей соціалізму" [5, с.150].

Мотивацією до розгортання політики українізації стала необхідність у завоюванні довіри місцевого українського населення та ствердження панування більшовицької влади. Цим завданням підпорядковані інші мотиви до здійснення "українізації". Так, у колективній монографії "Українізація" 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки" підсумовується: "...мотиви українізації не позбавлені і суто культурницького зафарбування ... Але це культурництво, як бачимо, набуває класової прагматичної інтерпретації" [4, с.185].

Над мотивами до розгортання політики українізації роздумував Сергій Єфремов. Він розумів, що "українізувати" село потреби не має. Прагнучи прихилити до себе національне село, новий уряд провадить "українізацію" міста, щоб отримати кредит довіри, забезпечити себе резервами часу на закріплення влади та виявити активні сили національного опору.

Народжений у селі, урбанізований українець С. Єфремов розуміє "українізацію" міст УСРР як політику, спрямовану на такі міські сили як робітництво та службовців.

Але в "українізації" робітництва та "поглибленні зв'язків між робітниками і селянами", він бачить приховані мотиви – прагнення зміцнити радянську форму державності. Під упровадженням української

мови у робітничому середовищі міст провадилася агітаційна робота. Робітників силою заганяли на книжкові виставки, де українська книжка майже не була представлена, "найбільше місця займав московський Держвидав" із літературою більшовицько-пропагандистського характеру. Від такої "українізації" (вірніше пробільшовицької агітації) "масового робітника", на думку С. Єфремова, рятував невисокий освітній рівень: "масовий робітник занадто ще некультурний, щоб його могла зацікавити така рафінована штука, як книжна виставка" [2, с.150].

У своїх щоденниках "українізацію" службовців С. Єфремов оцінює як "захід доцільний – щоб службовці знали народну мову", але вважає, що подвійні стандарти "українізації" зумовлюють потворні форми реалізації даної політики. "Просто стогін і гвалт стоїть по установах. Виданий був наказ, щоб усі службовці вміли по-українському, але як ніхто з росіян і "тоже-малоросов" того всерйоз не брав, то граматики і словники любенько собі спочивали під спудом. Аж тут почали іспити робити і, хто не складе – виганяти. От тут от і почалося. Достается, звичайно, українцям, хоча в тому, що робиться вони Богові Духа винні. Характерно, що найсерйозніше до українізації поставилися службовці-жиди і справді за цих півроку понавчалися, тоді як росіяни нарікали і нарікають, але пальцем кивнути не хочуть, щоб якимось раз раду собі з тим дати. Треба сказати, що чимало й дурниць роблять. Вчать не так мови, як граматики та всяких хитрощів граматикальних, пишуть диктовки, забивають голови правописними дрібницями, до того ж неустановленими. В результаті якість буквоїдства виходить, яке дає рацію нарікати зовсім справедливо... Хоча без примусу тут, очевидно, нічого зробити не можна. Старий чиновник, який думає, що все для його, а не він для народу, ще не вмер і твердо сидить у кожному радянському службовцеві. А з цього виходить і сміх, і горе, коли на старість доводиться за граматику та правопис братись. І беруться, хоч і клянуть крепко та зганяють злість на безневинних цим разом українцях" [2, с.155].

Самі більшовики офіційні мотиви до "українізації" міст УСРР пояснювали необхідністю зближення русифікованого міста з українським селом, поглибленням зв'язків між робітниками і селянами. Так, головний промотор дискусій навколо теорії боротьби двох культур, інспірованої ЦК КП(б)У, Д. Лебідь розумів "українізацію" як необхідність стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста. Проголошувалась вищість російської культури в Україні, що сприяло формуванню та розвитку в українців комплексу меншовартості.

Поняття "комплекс неповноцінності" розглядає український вчений у діаспорі О. Кульчицький і вважає, що комплекс меншовартості властивий усім пригнобленим народам, у тому числі й українському. Він наголошує, що формування комплексу меншовартості мало в Україні придатний ґрунт, особливо в містах, які ніколи не були, на відміну від села, до кінця повноцінними осередками української культури [7, с.716].

Звернемось до спогадів "українізатора" І. Майстренка. Він працював "викладачем української мови в радянських установах Харкова" і пояснював зміст роботи "українізатора" так: "Після XII з'їзду РКП(б) (1923 р.) почалася українізація радянських установ. Для службовців створювалися у робочий час курси щось з два рази на тиждень, а потім влаштовувалися іспити перед комісією, до якої входив представник відділу освіти, викладач мови (в цьому випадку я) і третій, здається представник профкому даної установи. Тільки той, хто склав іспит, міг залишатися на праці в даній установі. Від курсів звільнялись тільки керівники установ" [3, с.183].

На думку І. Майстренка, комплексом меншовартості була вражена навіть свідомо частина українців, бо "в ті часи, людина, що говорила літературною українською мовою, могла бути тільки свідомим українцем". І. Майстренко наводить приклади прояву комплексу меншовартості, які він мав змогу спостерігати, будучи "українізатором": "В тресті Хемвугілля мені трапилася незбагненна до сьогодні пригода. Головний інженер тресту, за прізвиськом якийсь "...ський", особа років 35, курсів не відвідував. Він, як усі інженери царського часу (їх було дуже мало), належав колись до вищих кляс суспільства... Якось після іспитової комісії представник професійного комітету тресту сказав мені, що головний інженер просив мене зайти до нього. Я зрозумів – він не відвідував курсів українізації, але йому потрібна була посвідка, що він іспити склав. Ідучи до його кабінету, я був готовий опиратися намаганням дістати незаконну посвідку. Який же я був приголомшений, коли цей інженер, який в тресті говорив тільки російською мовою, звернувся до мене чистою літературною українською мовою... Так до сьогодні я не збагну, що це була за людина – головний інженер тресту Хемвугілля, який, наскільки я знаю, в тресті не виказував, що він свідомий українець" [3, с.184].

Під тиском комплексу меншовартості відбувалась остаточна втрата українцями міст УСРР національної ідентичності. Нова ідентифікація особи відбувалась за такою національністю як більшовик. Анекдотом із "новітнього фольклору" С. Єфремов ілюструє настрої того часу: "На двірці перед поїздом кондуктор здержує публіку й перевіряє білети. Протискується й проштовхується якийсь суб'єкт: "Кондуктор! Місце мені... ось мій партійний білет". – "Ну, й до чого ж тут національність? – відповідає кондуктор" [2, с.189].

Заміна національності "українець" на зручне для маніпулювання безнаціональне "більшовик" мала допомогти уникнути занадто свідомого та старанного ставлення до "українізації" з боку українців-городян. "Свідоме ставлення" до "українізації" не віталася. Віталася рабська покора. Так, на думку С. Єфремова, новий більшовицький лад був рабським. "На рабах далеко не зайдеш, а не дурно ж у теперішніх радянських скороченнях корінь "раб" превалює ("рабкор", "сорабкоп", "сарабіс" і десятки інших). Саме от – раб, а не робітник" [2, с.104].

Ставлення до "українізації" з боку українців-харків'ян, що відвідували українізаційні курси висвітлює "українізатор" І. Майстренко. Усіх курсантів (за здібностями і ставленням до українізації) він поділив на три групи: українці, росіяни, євреї.

Перша група – українці, різнилась своїм ставленням до "українізації" залежно від віку: "молоді українці, особливо з харківських передмість, вивчали українську мову добре і часом навіть із свідомим ставленням до "українізації". Але таких було мало"; старі царські фахівці-малороси становили більшість, але "ім було важко засвоювати українську мову". Ті ж з них, хто прагнув оволодіти українською мовою, відчували труднощі.

І. Майстренко пригадує: "Пам'ятаю старого сивоусого інженера-шляховика (залізниць) ... Української мови він абсолютно не знав, хоч говорив з українським акцентом. Але почував себе українцем і до українізації ставився прихильно, дарма, що вона йому не давалася. Коли я його викликав "до дошки" і диктував якийсь речення, він кречав, мучився, хотів зробити добре, але в нього не виходило. Такими були майже всі старші зрусифіковані українці. Тільки старий член компартії і член колегії наркомату інспекції Затон сам говорив зі мною українською, хоч і не зовсім правильною мовою, підкреслюючи тим самим своє прихильне ставлення до українізації".

Загальний висновок І. Майстренка в оцінці першої групи курсантів невтішний: "Свідомих українців, крім Затона та молодого рахівника з тресту Хемвугілля (з харківського передмістя Основи), я не пам'ятаю" [3, с.183].

Друга група курсантів – євреї, була найстараннішою в українізації і різнилась своїм ставленням до "українізації" залежно від партійної приналежності: безпартійні євреї були прихильні і "здібні в цій справі може тому, що самі походили з України, багато з українського містечка"; "євреї-члени компартії, були менш прихильні до українізації і політично горнулися до імперської еліти.

Третя група курсантів – росіяни, була на курсах найменш чисельною. "Ті одиниці, яких я пам'ятаю, були ще менш здібні до українізації, ніж русифіковані малороси". Своїм ставленням до "українізації" ця група курсантів не дуже різнилась: "Виглядало так, що росіяни вважали українізацію сезонною несерйозною справою, хоч ставилися до неї мовчки льояльно, проте їхніх зацікавлень вона не зачіпала" [3, с.184].

Ставлення до "українізації" пересічних городян визначало динаміку, глибину, рамки, природність та інші показники національних перетворень і не могло не контролюватися більшовиками. Контроль поширювався не лише на ділову сферу буття громадян, але й особисту, зокрема – сім'ю.

Сім'я відіграє важливе місце у становленні поглядів, переконань, оцінок, психіки та культури людини. У 20–30-і рр. ХХ ст. під впливом

ряду чинників (урбанізація, активне переміщення населення з села до міста, з аграрних регіонів до промислових, а також з малих міст до великих, індустріалізація, примусова колективізація тощо) традиційна українська сім'я зазнала значних змін, трансформувались не лише її економічна роль та демографічний склад, але й традиційні для української родини цінності. Очевидно, "міграція із села до міста сприяла розпаду сім'ї, що складалася з трьох поколінь" [8, с.100]. Нова урбанізована сім'я потроху втрачала мовні та культурні зв'язки з власним корінням, а нове оточення контролювалося більшовиками і не сприяло формуванню національної ідентичності нових поколінь.

На той час, харківський студент (згодом "українізатор") І. Майстренко у 1924 р. одружився й "перебрався мешкати до батьків дружини", то розповідає про свою нову сім'ю так: "Це була зрусифікована українська родина, як майже все харківське робітництво, але з певними "малоросійськими" традиціями: мій тесть охоче відвідував українські театри (тільки українські) під час їх вистав у Харкові (театр Кропивницького та інші). Родина була співуча, і тесть із братами добре виконували українські пісні. Але мова в хаті була російська" [3, с.202].

Тесть І. Майстренка читав вдома газету "Харьковский пролетарий" російською мовою, але через її українізацію "змушений був (зі скреготом зубовним) читати українську газету". Таке відношення до українізованої газети І. Майстренко пояснює не відразу до українського, а іншими причинами: технічною – "українська транскрипція була йому незнайома", "чимало літературних слів і висловів були йому не знайомі, хоч сам він походив з повітового містечка Валки на Харківщині"; культурно набутою у зрусифікованому міському середовищі – "до "мужицької" мови була легенька погорда"; психологічною – звичкою читати російською мовою. "До української газети мій тесть швидко звик, отже, якби читання її тривало довгі роки, то поворот до російської газети для його флегматичної української вдачі був би, мабуть, так само важкий і неприємний, як і перехід з російської на українську" [3, с.202].

Якщо до читання українізованої преси в родині І. Майстренка звалили, то "тверду українську лінію", що її вніс у сім'ю зять, не поділяли. Коли в родині з'явилося немовля і молодий батько, "знаючи, які важливі для дитини перші життєві враження, обов'язково волів мати няню з українського села", то "теща, не входячи в українізаційну політику, знайшла старшу російську жінку, досвідчену няню з Курської губернії" [3, с.203]. І. Майстренко наполог і пізніше мав у хаті лише українських нянь. Сина послав до українського садочка, пізніше до української школи, "навіть на Донбасі, де переважала російська школа". Але, заради справедливості, слід відзначити, що таких свідомих прихильників "українізації" у побуті, у сім'ї було не багато. Головним чином, це була інтелігенція.

У доповідній записці до Центральної комісії українізації радапарату при НКО УСРР зазначено, що радянізований службовець

"знаходиться в руському оточенні. Домашнє оточення руське, газета, книжна, розговорна мова дома і на службі теж руська" [9, с.12]. Така ж ситуація спостерігалась у середовищі робітництва.

У родині І. Майстренка зрусифіковане оточення, поверховість "українізації", її нетривалість, а згодом і його арешт, звели нанівець всі намагання молодого батька виховати сина як свідомого українця. Із сумом І. Майстренко відзначає: "Проте мій син, хоч і вчився в українській школі, але на вулиці й дома розмовляв російською мовою... Коли я повернувся з Сибіру, мій син був уже у восьмому класі десятирічки. Він купив собі історію давніх часів (шкільний підручник) російською мовою Цей самий підручник був і українською мовою для українських шкіл. Я його запитав, навіщо він купив підручник російською мовою. А він мені у відповідь: "Яка різниця, багато учнів роблять так"" [3, с.204].

Вплив "українізації" на міську сім'ю однозначним визнати неможливо. Як свідчать звіти: "по деяких підприємствах частина робітників-українців не розірвала ще зв'язку з селом, має там свою сім'ю, землю та дбає також про своє сільське господарство. Домашнє оточення робітників-українців здебільшого є українське – жінка, родина – українці; діти вчаться по українських школах" [10, с.55]. Але, не дивлячись на те, що "українське робітництво знаходиться часто-густо в українському оточенні (жінка, діти, батьки, родичі, кіно, театр, побут), офіційне оточення майже цілком є російським" [11, с.13].

І тим не менш, міста українізуються. Українізується молодь, студентство. Про українство Харкова І. Майстренко говорить, що це був "островок, який одначе швидко зростає... Українським студентством переповнялись вузи... Українізація харківських вузів і шкіл збільшувала в столиці кадри української інтелігенції. На заводи теж приходила з села молодь, яка вчилася в українській школі, хоч нові заводи тоді ще не будувалися" [3, с.205].

Цікавими є згадки Києва доби "українізації" людиною сторонньою, білоруським студентом Миколою Улащиком: "Ми бігали по всьому Києві... Оглядали музеї. Зазвичай в музеї, зачувши нашу говірку, питали: "Це з Білорусі", і, почувши нашу відповідь запрошували: "Будь ласка!" Це означало – заходьте, громадяни не купуючи квитків. І одразу починалися зацікавлені питання про Білорусь, про театр, видавництва і насамперед про білорусизацію. Надто хвалитися своїми досягненнями нам не доводилося. В Києві українізація була не порівняно сильнішою. Скрізь чулася українська мова. Але українці були ще не задоволені своїми темпами й, довідавшись, що в нас значно гірше, дивувалися: що ж це за держава, яка не говорить по своєму" [12, с.172].

Свідченням зростання свідомого ставлення до "українізації" може слугувати прихильність та прийняття власної культури у побуті. Зовнішня демонстрація такої прихильності виражалась у носінні національного українського одягу. За спогадами Миколи Улащика кийські дівчата носили вишиті сорочки: "Одягнуті ці красуні гарно й колоритно. На них

вишиті сорочки, а зверху якісь особливі безрукавки, що прилягають до стану. Загалом такий одяг, у який одягнуті українки, в усіх старих виданнях". Не цуралися, а з погордою носили українське вбрання не лише звичайні пересічні городяни, але й академіки. Ось, як згадує свою зустріч із С. Єфремовим М. Улащик: "Ми пішли до Української академії, щоб дізнатися, яку дослідницьку роботу ведуть українські студенти. Нас прийняв хтось із адміністрації Академії – здоровий дядько років під сорок, у вишитій сорочці" [12, с.172].

"Українізація" міст набирала обертів. Під час своєї чергової відпустки у Київ у 1927 р. М. Улащик відзначив: "Київ і взагалі Україна, українська мова, газети, журнали, українізація Києва справили на мене велике враження. Я почав посилено читати літературу з українознавства, особливо з історії національного руху в Україні. У мене в голові міцно сиділа думка, що незабаром мало розпочатися військове зіткнення СРСР з капіталістичним світом. Роздумуючи далі, я дійшов висновку, що такі передові республіки як Україна, Грузія, мають створити самостійні республіки. Минуле 1917–1921 рр. було гарною репетицією. Особливо вдалими мені здавалися перспективи України. Багатство надр (залізна руда, вугілля) і ґрунтів, море і клімат – все це, здавалося, складає передумови для створення незалежної Української республіки" [12, с.174].

Як бачимо, у своїх оцінках "українізації" (від поміркованих до радикальних) учасники цього процесу не однозначні. Але єдині в тім, що у наслідок "українізації" міста УСРР почали втрачати позиції цитаделі російської ідентичності. Натомість активно формувалася українська міська ідентичність. Саме тому більшовики повели активний наступ на "українізацію".

Феномен міста як середовища життєдіяльності людей являє собою дуже складне явище, а "українізація" міст і в рамках сьогодення, і в історичній перспективі передбачає багатоплановість культурних, політичних, соціальних перетворень. Сьогодні "українізації" міст перешкоджають різні чинники. Серед них психологічний аспект: зберігаються психологічні стереотипи, упереджене ставлення частини населення до української мови, небажання її вивчати та користуватися у повсякденному житті. Тому для формування національної ідентичності, для розбудови держави, для дієвого та ефективного проведення національної політики нам необхідне вивчення досвіду минулого. Суб'єктивні спогади, свідчення – це джерело інформації, що пояснює ставлення до українізації, її сприйняття масами та окремим пересічними учасниками процесу. У подальших наукових розвідках аналіз мемуарів, спогадів та свідчень сучасників, що відображають якісний бік "українізації", зокрема у великих містах, мають бути доповнені свідченнями мешканців невеликих містечок.

Література і примітки

Слово "аспект", що походить від латинського *aspectus* – погляд, вид, розуміємо як "точку зору, з якої розглядається предмет, явище, поняття".

1. **Єфремов С. О.** Щоденники. 1923–1929 / С. О. Єфремов . – К.: ЗАТ "Газета "Рада"", 1997. – 848 с. 2. **Майстренко І.** Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон: Канадський ін-т українських студій, Альбертський ун-т, 1985. – 416 с. 3. **"Українізація"** 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки: [колективна монографія / За ред. В. А. Смолія]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с. 4. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.2455. 5. **Кравченко Б.** Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – Київ: Основи, 1997. – 424 с. 6. **Кульчицький О.** Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства в 2-х томах. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т.1, Ч.2. – 1949. – 906 с. 7. **Скуратівський В. А.** Основи соціальної політики: навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. – К.: МАУП, 2002. – 200 с. 8. **ЦДАГО України**, ф.1, оп.20, спр.2253. 9. **ЦДАГО України**, ф.1, оп.20, спр.2455. 10. **ЦДАГО України**, ф.1, оп.20, спр.2253. 11. **Матяш І.** Київ 1920-х років очима Миколи Улащика / І. Матяш // Київська старовина // – 2001. – №2. – С.172–174.

Идрис Н. А. Исследование психологических аспектов "украинизации" городов УССР в 20-х – начале 30-х гг. XX столетия по мемуарам и свидетельствам современников

В статье проанализированы психологические аспекты политики "украинизации" городов УССР в 20-х – начале 30-х гг. XX столетия по мемуарам и свидетельствам современников

Ключевые слова: "украинизация", Украина, психология.

Идрис Н. О. Дослідження психологічних аспектів "українізації" міст УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ століття за мемуарами та свідченнями сучасників

У статті проаналізовано психологічні аспекти політики "українізації" міст УСРР на початку 30-х рр. ХХ століття за мемуарами та свідченнями сучасників.

Ключові слова: "українізація", Україна, психологія.

Idris N. O. Investigations of the psychological aspects of cities of "Ukrainization" of the Ukrainian SSR in 20th – at the beginning of 30s of XX cr. based on the contemporaries' memoirs and memories

This article is devoted to the analysis of "ukrainization" of the cities of Ukrainian SSR in 20th at the beginning of 30ies of XX century. For this purpose the following sources were worked with – memoirs and memories of the participants of "ukrainization".

Keywords: "Ukrainization", Ukraine, psychology.

УДК 94(477) «10/12»

Н. Д. Кальницька

**УКЛАДАННЯ МІЖКНЯЗІВСЬКИХ ДОГОВОРІВ НА РУСІ В
УДІЛЬНУ ДОБУ**

Актуальність обраної теми полягає у необхідності ретельного вивчення "білих плям" історичного простору України. Внутрішня дипломатія Русі у добу феодалізму, часів федеративного устрою Русі є темою недостатньо дослідженою, тому потребує додаткової уваги із залученням нових свідоцтв письмових джерел.

Метою роботи є аналіз процесу підписання договорів між удільними князями наприкінці XI – 30-х рр. XIII ст. із залученням нових літописних свідоцтв. Завданнями постають встановлення типології договорів та визначення їх структурних елементів.

В історичній літературі загальним проблемам розвитку удільних князівств Русі присвячені праці П. П. Толочка, О. П. Толочка, М. Ф. Котляра, Л. В. Войтовича, В. М. Рички тощо. Вивченням саме міжкнязівських угод у свій час займалися Б. О. Рибаків, М. Ф. Котляр [1]. Сучасний дослідник церкви В. М. Ричка окрему увагу приділяв традиції хрестоцілування під час укладання договорів між князями. Огляд історичної літератури та джерел надає підстави визначити, що час удільної доби до початку монгольської навали має велику кількість прикладів укладання договорів давньоруських князів. Слід визнати, що у літописах наводиться значна кількість подібних угод, оскільки саме цей період характеризувався активними військовими акціями князівських кланів, які закінчувалися підписанням подібних угод. Тому не дивно, що наприкінці XI ст. була створена специфічна система договірних відносин.

Перед тим, як розпочати огляд цієї проблеми, слід зазначити, що підписанню угод передувало проведення дипломатичного листування. Головною тематикою листування між князями ставали проблеми взаємин, умови договорів, створення міжкнязівських коаліцій, попередні умови шлюбних угод тощо. Листування між князями надає можливість скласти уяву про наміри окремих князів, про загальні обставини внутрішнього життя давньоруських князівств удільної доби, інколи про напрямки зовнішньої політики володарів окремих князівств.

Дипломатичне листування між давньоруськими князями в удільну добу зародилося на основі дипломатичного досвіду давньоруських князів під час організації дипломатичних місій до іноземних держав. Зрозуміло, що у внутрішній дипломатії не використовувалася вся атрибутика дипломатичних відносин. У подальшому міжкнязівське листування знайшло своє продовження і в часи перебування українських земель під владою іноземних держав.

Активізація дипломатичного листування у середині XII ст. свідчить про новий етап у розвитку міжкнязівських відносин. Зрозуміло, що письмових текстів залишилося небагато, майже вся інформація проходить через літописні оповідання. Про наявність письмового листування між князями свідчать літописці. Давньоруські хроністи намагалися відрізнити переговори безпосередньо між князями, переговори через послів і листування між представниками різних гілок князівського клану Рюриковичів. Не можна стверджувати, що за часів удільної роздробленості існувала налагоджена система дипломатичного листування між князями, те ж саме можна сказати і про наявність професійних дипломатів у вказаний час. Проте факт залишається фактом – дипломатичне листування між князями з початком феодалного дроблення вже оформлювалося, і це свідчило про нову форму дипломатичних відносин, про вдосконалення взаємин між князями.

У літописах наводиться свідчення про угоди, що підписувалися між князями в усній та письмовій формі протягом XII – першої третини XIII ст. Найбільшу групу складають договори між князями для створення коаліцій, а також міжкнязівські перемир'я. Додатково могли підписуватися договори про заміщення князівських столів, про відношення васалітету-сюзеренітету. Окрему групу складають угоди з правителями інших держав, так би мовити, державні угоди. Цікавими є варіанти договірних стосунків із городянами, в яких мається достатньо інформації про економічний потенціал окремих міст, про торговельні стосунки на Русі.

Починаючи огляд процесу укладання договорів, слід розпочати від найменшого за кількістю згадувань – угод князів із городянами. У часи нестабільності князівської влади активну роль у вирішенні нагальних (навіть державницьких) питань стали відігравати віча, котрі досить часто представляли інтереси окремих князів. У скрутні часи, коли ситуація виходила за межі контролю князя, інколи завдяки активності віча вдавалося встановити мир на Русі. Зрозуміло, що подібний мир в умовах постійної боротьби за владу був нестійким. Новим етапом у відносинах між князями та віче стала практика укладання угоди між ними, тобто залучення підтримки віча князями. Це, у свою чергу, свідчить про зростання роль впливу вічевого зібрання на міжкнязівські відносини у часи удільності Русі.

У цілому діяльність віче являла собою протипагу князівським з'їздам, а також була наслідком погіршення внутрішньополітичного становища на Русі. Цікавою у зв'язку з цим є роль віче у вирішенні міжкнязівських конфліктів. Першим серйозним випадком, коли вічові зібрання зіграли важливу роль у вирішенні питань державного рівня, були збори під час правління київського князя Ізяслава Ярославича. Так, у 1068 р. об'єднані сили трьох Ярославичів потерпіли поразку від кочовиків під Переяславом: "И людне кыевскийи прибѣгоша Кыеву, и створиша вече... рѣше пославшесе ко князю глаголюше: "Се половцы

росулися по земле, вдай княже оружне и кони, и еще бьемся с ними" [2, стб.170]. Літописні повідомлення надають найбільшу інформацію про діяльність київського віча, але існують приклади про активне втручання віча інших міст у вирішенні міжкнязівських конфліктів. Класичним прикладом вічової активності є діяльність віча у Новгороді, де досить впливовими були представники верхівки місцевого населення. На Галичині князь Данило Романович використовував "градських" мужів для боротьби з боярством. Тому можна з впевненістю заявити, що найвпливовішою силою у вічових зібраннях частіше відігравали саме ці "градські" мужі, хоча історія має й виключення.

Якщо угоди між князями та міськими мешканцями носили винятковий характер, то угоди міжкнязівські були широко відомі. Слід визнати, що протягом XII ст. у цілому на Русі була створена загальна схема, формула для укладання угод поміж князями. Перш за все, існувала окрема назва для самих угод. На Русі укладання мирної угоди називалося "принять в любов", "быть в великой любви" тощо. Можна навести приклади подібних договорів: у 1150 р. князь Ізяслав Мстиславич, що на деякий час втратив київський стіл, звернувся з проханням до сина князя Юрія Долгорукого Андрія: "Въведи мя к отцю твоюму в любовь" [3, с.407]. Вже після смерті князя Ізяслава Мстиславича і вокняжіння в Києві на початку 1155 р. князя Юрія Долгорукого, котрий вирішив зав'язати мирні стосунки з його братом Ростиславом, лідером смоленського князівського клану. У пропозиції Юрія Долгорукого відзначалося бажання поділити владу на Русі – разом "Рускую землю держати". Можна припустити, що князь Юрій визнавав зростання політичного потенціалу смоленських князів і запропонував форму управління у вигляді дуумвірату, а можливо це було проявом, за виразом М. Ф. Котляра, "куртуазного визнання політичної важливості фігури Ростислава в Південній Русі" [4, с.242]. У відповідь на це князь Ростислав попросив "принять в любов" і його братів Володимира, Мстислава та Ярослава [3, с.480–481]. Князь Юрій погодився.

Затвердження угоди супроводжувалося цілуванням хреста у головному храмі міста чи князівства. Перша згадка про подібну церемонію відноситься до 1059 р., коли брати Ярославичі, звільнивши свого стрія Судислава із в'язниці, "заводивъше кресту". Проте ще під час угод князя Олега Віщого з греками у літописах згадувався подібний ритуал – символ непорушності взятих на себе зобов'язань. Як зазначає В. М. Ричка, обряд хрестоцілування відновлював правопорядок на Русі та слугував гарантом збереженості її цілісності. Церемонія хрестоцілування та пов'язана з нею система норм християнської моралі зменшували кількість міжкнязівських протиріч і встановлювали, хоча б й тимчасовий, мир на Русі [5, с.36–37]. Хрестоцілування практикувалось здебільшого у князівському середовищі, а в зовнішній дипломатії – виключно між правителями-одновірцями. Так, у 1155 р. смоленський князь Ростислав Мстиславович "...целова хрест съ братьею своею съ Рязаньскими князи

на всеї любви; они же вси зряху на Ростислава, имеяхуть его отцем себе..." [3, с.482]. Це свідчить про посилення смоленського князівського клану, і про те, що володимиро-суздальський князь Юрій намагався будь-яким чином залучитися підтримкою смоленського князя, оскільки він навіть поступився на користь глави того клану частиною свого сюзеренітету над Руссю.

У 1149 р. під час походу князя Долгорукого до Чернігово-Сіверської землі князь Володимир Давидович нагадав київському князю Ізяславу Мстиславичу, що вони з братом Ізяславом "к тебе хрестъ целовали" [3, с.374]. Практика скріплення угод цілуванням хреста відноситься і до початку XIII ст. Так, після раптової смерті князя Романа Мстиславича у 1205 р.: "И положиша в Галиче у святця Богородица, а крестъ целоваша сыну его Данилу" [6, с.60]. А в 1210 р. "приходи Матфеи митрополить из Киева ко Всеволоду о Олговичи, о миру; Всеволодъ виде покорение ихъ и взя миръ с ними, и крестъ целоваша" [6, с.62–63]. Таким чином намагалися встановити спокій на Галичині.

Цікавим є той факт, що навіть під час зради або вбивства практикувалося скріпляти договори цілуванням хреста. У 1147 р. посол Ізяслава Мстиславича Гліб (Уліб) у Чернігові дізнався, що Давидовичі та Святослав Всеволодович цілували хреста князю Святославу Ольговичу, що був ворогом київського князя. Князь Ізяслав нагадав їм про їхню присягу йому як сюзерену, проте Давидовичі та Святослав Всеволодович відверто заявили про те, що вони цілували хрест київському правителю нещиро: князь Володимир "...по неволи есмь хрестъ целоваль к Изяславу" і зрадили його тому, що той скинув їх брата Ігоря Ольговича у 1146 р. [3, с.360; 7, с.40–41].

На жаль, з часом "хрестоцілування" при укладанні угод втратило свою значущість. У літописах фіксується декілька прикладів демонстративного повернення хресних грамот. У дійсності це означало розрив стосунків, а в деяких випадках – і початок воєнних дій. Так, у 1196 р. київський князь Рюрик Ростиславович звернувся до володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича, який на той час був найстаршим на Русі, і звинуватив його зятя – волинського князя Романа Мстиславича – у змові з ворожими обом великим князям – Ольговичами: "А к Роману, зятю своєму послав, обличи его и грамоты повръже ему" [7, с.104]. Відомо, що "тое же осени Романъ Мьстиславичъ... пославъ люди свои воевать волость Рюриковоу" [3, с.696]. Князю Роману нічого не залишалось як втекти до Польщі.

Додатково для збереженості дії угод практикувалося укладання шлюбних угод. У добу удільності династичні шлюби ставали своєрідним гарантом збереження мирних та дружніх стосунків між кланами. Перші найбільш відомі – це два шлюби у 1143 р., коли київський князь Всеволод Ольгович оддружив свого сина Святослава з донькою полоцького князя Василька Рогволодовича – Марією. Тоді ж суперник Всеволода – Ізяслав Мстиславич – "отда дочерь свою Полотьску за

Борисовича за Роговолода" [2, стлб.310]. Стратегія подібних шлюбів зрозуміла – заручитися підтримкою полоцького князя у боротьбі за Київ.

Слід визнати, що династичні шлюби частіше укладалися з представниками більш значимого князівського клану. Траплялися випадки, коли вже авторитетні князі шукали підтримки менш значимих володарів для засвоєння нових політичних просторів. Цікавим є приклад шлюбної діяльності Юрія Долгорукого, який задля боротьби із Ізяславом Мстиславовичем за Київ методично сколочував собі союз. Породичалися з Юрієм тоді і Ольговичі, і галицький князь Володимирко Володаревич. Тут спостерігається новий рівень шлюбної дипломатії з далекоглядною стратегією.

Зазначимо, що у другій половині XII ст. відпрацьовувалася нова лінія взаємин – породичання найбільш впливових князівських кланів з Південної та Північної Русі. Частіш за все, це були представники володимиро-суздальського клану – на півночі, та Ольговичі та Мономаховичі – на півдні. Наприклад, за часи піднесення Андрія Боголюбського більшість князів Південної Русі сподівалися на допомогу далекого володимиро-суздальського князя. У 1159 р. Ізяслав Давидович, що боровся із Ростиславом Мстиславовичем за Київ, "посла к Дюргевичю к Андрееви спроси у него дщерь (Ростиславу) за сыновца своего за Святослава, и испроси у него помочь" [2, стлб.350]. Андрій Юрійович погодився на цей альянс, а також надав допомогу. Союзники Ростислава Мстиславовича – Ольговичі – не ризикнули вже виступати проти князя Ізяслава та пішли на мирну угоду.

Шлюбна дипломатія стала однією з пріоритетних засобів заохочення до себе нових союзників та збереження миру. Цікавими є основні напрямки династичних шлюбів князів окремих земель. Як зазначає Л. В. Войтович, династична політика князів була підпорядкована інтересам їх територій [8, с.379]. Найбільш широкими шлюбними зв'язками відрізнялися чернігівські Ольговичі. У добу удільності Ольговичі були однією з найбільш впливових князівських гілок у боротьбі за Київ. Для нейтралізації своїх конкурентів – київських Мономаховичів – вони уклали шлюбні угоди з галицькими та полоцькими князями. Серед клану Мономаховичів не було єдності. Київська гілка постійно виборювала свої права на Київ, суздальський клан намагався самостійно зайняти київський престол, окремо виступала волинська гілка Мономаховичів. Таким розмежуванням сил користувалися чернігово-сіверські князі. Найбільш блискучою була династична політика Святослава Ольговича. Він видав одну дочку за смоленського спадкоємця Романа Ростиславовича у 1149 р., другу – за Володимира Андрійовича, який став рішуче наступати на волинських князів. А третя дочка Марія у 1166 р. стала дружиною бузького князя Ярослава Ізяславовича з волинської династії. Таким чином, князю Святославу за допомогою династичних шлюбів вдалося створити можливість гідно виборювати свої права у Південній Русі.

Отже, спочатку шлюбні угоди нагадували лише спроби вирішити тимчасові проблеми, але з часом шлюбна дипломатія стала однією з стратегічних варіантів для побудови окремих князівських союзів у боротьбі за Київ.

Цікавим залишається зміст всіх угод, що склалися у писемній формі. Загалом збереглася певна кількість текстів грамот. У 1150 р. союзник князя Юрія Долгорукого галицький князь Володимирко Володаревич пішов війною на київського князя Ізяслава. Останній звернувся по допомогу до старшого брата Юрія Володимировича В'ячеслава: "Ты ми есть отець, а се ти Киев". В'ячеслав після вагання погодився: "И тако целоваста хрест на том: Изяславу имети отцом В'ячеслава, а В'ячеславу имети сыном Изяслава" [3, с.399–400]. У тому ж році Ізяслав вступив до Києва та звернувся до В'ячеслава Володимировича, запрошуючи його княжити у стольному граді: "Ныне же, отце, даю ти Киев, поеди, сяди же на столе деда своего и отца своего" [3, с.418]. Подібне формулювання "даю ти Киев" засвідчує дійсний статус кожного із співправителів: В'ячеслав сидить на великокнязівському столі, але Київ він отримав від небожа.

Отже, міжкнязівські договори удільної доби склалися, головним чином, із так званого змістовного елементу, а також для підтвердження значущості угоди скріплялися цілуванням хреста. Додатковим гарантом могли слугувати шлюбні угоди. Щодо варіантів договорів, то найбільш розповсюдженою була форма союзного договору для створення коаліцій, князівські перемир'я, договори про заміщення князівських столів, про відношення васалітету – сюзеренітету. Нечастими були договори князів із міським населенням. У зв'язку з цим перспективним для подальшого дослідження постає визначення впливу соціального фактору на розвиток міжкнязівської дипломатії.

Література

1. Див. напр.: **Толочко П. П.** Київська Русь / Петро Петрович Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / Алексей Петрович Толочко. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с. – (Труды / Ин-т истории Украины, Ин-т украинской археологии АН Украины); Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-західної Русі / Микола Федорович Котляр. – К.: Вид-во Інституту історії України НАН України, 2002. – 247 с. – (Праці / Ін-т історії України НАН України); Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Леонтій Вікторович Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с. – (Праці / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України); Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 592 с. (Труды / Академия наук СССР).
2. **Полное** собрание русских летописей. / Авт. предисл. Б. М. Клосс. – М.:

Языки русской культуры, 1991. – Том I. Лаврентьевская летопись. – 733 с.– (Препринт / Ин-т рос. истории РАН). 3. **Полное** собрание русских летописей. / Авт. предисл. Б. М. Клосс. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Том II. Ипатьевская летопись. – 604 с. – (Препринт / Ин-т рос. истории РАН). 4. **Котляр М. Ф.** Історія дипломатії Південно-західної Русі/ Микола Федорович Котляр. – К.: Вид-во Інституту історії України НАН України, 2002. – 247 с. – (Праці / Ін-т історії України НАН України). 5. **Ричка В. М.** Політична етика і культура міжкнязівських взаємин на Русі у вимірі релігійної традиції хрестоцілування // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. / Під заг. ред. П. П. Толочка. – С. 35–37. 6. **Полное** собрание русских летописей/ Авт. предисл. Б. М. Клосс. – М.: Языки славянской культуры, 2004.– Том XXIII. Ермолинская летопись. – 256 с. 7. **Полное** собрание русских летописей./ Сост. Я. И. Березников. – Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. – СПб: Изд-во Археограф. комиссии, 1856. – 544 с. 8. **Войтович Л. В.** Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Леонтій Вікторович Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с. – (Праці / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

Кальницкая Н. Д. Заключение договоров между князьями на Руси в удельный период

Автор рассматривает процесс заключения внутренних договоров между русскими князьями удельного периода, особое внимание уделено типам соглашений и методам их соблюдения.

Ключевые слова: Русь, удельный период, князь, договор.

Кальницька Н. Д. Укладання міжкнязівських договорів на Русі в удільну добу

Автор розглядає процес укладання внутрішніх договорів на Русі за удільної доби, особливу увагу приділено типам угод та методам їх дотримування.

Ключові слова: Русь, удільний період, князь, угода.

Kalnitskaya N. D. Process of composition of agreements between princes in Rus in period of apnage principalities

The article is devoted to the process of composition of agreements between princes in Rus in period of apnage principalities. The main attention is devoted to looking through of types of agreements and methods of their support.

Keywords: Rus, period of apnage principalities, agreement.

УДК 94 (477.8)

А. В. Киданюк

**ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
ДО ВХОДЖЕННЯ В НОВУ СИСТЕМУ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН (1944–1946 РР.)**

На сьогоднішній день можливість об'єктивного вивчення вітчизняної історії нерідко докорінно змінює усталене трактування багатьох історичних подій, явищ та процесів. В першу чергу це стосується відрізка, який іменується дослідниками "радянською добою". Історично доведено, що стратегічні інтереси держави визначаються її економічними потребами. Отож, дослідження історичного зрізу соціально-економічних процесів в Україні, зокрема у регіональних аспектах, мають значну актуальність. Ще більшого значення набуває аналіз економічної моделі, застосованої радянською владою на західних землях, оскільки її наслідки відчуваються в українському селі ще й сьогодні.

Актуальність тематики викликає значний дослідницький інтерес. У радянський період це питання вивчали такі науковці як І. П. Богодист, М. К. Івасюта, В. І. Масловський, В. П. Столяренко, Й. Д. Черниш [1–3; 4–6; 7–8; 9–10; 11]. Проте у їхніх працях, незважаючи на численний фактологічний матеріал щодо колгоспного будівництва у західних областях УРСР, процес колективізації все-таки висвітлюється як єдино можливий правильний варіант розвитку аграрного сектору. Нову оцінку соціально-економічних процесів у західноукраїнському селі у 1944–1946 рр. намагаються зробити історики незалежної України. Серед них відзначимо П. В. Когута, О. М. Малярчука, І. В. Рибак, І. В. Сушик, В. П. Ткачука та інших [12–14; 15–16; 17; 18; 19]. Вони прагнуть, на основі сучасних методологічних та світоглядних підходів, переосмислити суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися в західноукраїнському селі у повоєнний час.

Суперечливість окремих способів дослідження і позицій, діаметральність оцінок зумовлюють потребу подальшого дослідження піднесеної проблематики. Відтак, ми поставили за мету: на основі глибокого аналізу та різносторонності підходів розглянути процес підготовки Західної України до масової колективізації, виявити закономірності та особливості входження західноукраїнського села у нову систему соціально-економічних відносин. При цьому автор намагається сфокусувати увагу на процесі колективізації крізь призму тогочасних конкретно-історичних умов, відмовившись від домінування власних світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій.

Висвітлення специфіки підготовчого етапу радянізації сільського господарства західноукраїнських земель, на нашу думку, слід розпочати

з аналізу соціально-економічного становища краю, оскільки це дає змогу зрозуміти основні тенденції у прагненнях селян. Після приходу в 1944 р. радянських військ стан сільського господарства у західноукраїнському регіоні був надзвичайно важким. За підрахунками О. М. Малярчука, чисельність селянських господарств з 1941 р. по 1945 р. зменшилась на 468962, одна одиниця тяглової худоби, в кращому випадку, припадала на три селянські двори, значна частина селян змушена була проживати у напівзруйнованих хатах і землянках [20, с.299]. Слід було докласти колосальних зусиль, щоб ліквідувати величезні руйнування, заподіяні сільському господарству війною. З метою зміцнення радянської влади, забезпечення потреб індустріалізації краю та завершення початої ще до війни колективізації, компартійно-радянські органи розробили цілу систему заходів по уніфікації господарської системи західних областей УРСР з іншими регіонами Радянського Союзу.

Одним з перших заходів радянської влади у сфері аграрної політики після звільнення краю від німецьких загарбників було наділення селян землею. Акцент, в даному випадку, робився на сільську бідноту та середній клас селянства. Станом на 1 лютого 1945 р. селянським господарствам Західної України повернули 352,6 тис. га, що становило 60,9 % від площі, яка підлягала поверненню. Поряд з цим, у ряді областей і районів робота проводилась незадовільно. Зокрема, через формальне ставлення до справи, у Старожинецькому районі Чернівецької області і Станіславському районі Станіславської області сільські Ради депутатів трудящих при поверненні земель обмежувались лише номінальним складанням списків та повідомленням людей про те, що їм повернуто землю [21, с.51–52].

Виходячи з особливостей ідеологічних засад радянської соціально-економічної моделі господарювання, клас заможних селян залишався поза її межами. Тому одночасно з наданням селянам землі розпочалась кампанія, спрямована на обмеження так званих "куркульських господарств". У них органи влади вилучили 250 тисяч га землі, які були передані бідняцьким господарствам [22, с.392]. Проте слід наголосити, що основу західноукраїнського села склали бідняки та середняки, і лише 4,8% від загальної кількості – "куркулі", тому розпалювати ворожнечу між цими соціальними верствами радянська влада можливості не мала.

В планах радянської влади в процесі підготовки до колективізації регіону важливе місце відводилось МТС, які повинні були стати матеріально-технічною основою для колгоспного способу виробництва та потужними центрами політичного впливу на селянські маси. До кінця 1944 р. в Західній Україні було відновлено роботу 152 МТС, а вже весною 1945 р. 175 МТС надали допомогу 72 тис. індивідуальним селянським господарствам в ремонті інвентаря та обробітку землі [7, с.80]. Проте, незважаючи на позитиви машинного обробітку землі, західноукраїнське селянство впродовж 1944–1945 рр. відносилось з

недовірою до діяльності машинно-тракторних станцій, а тому, в переважній більшості, не використовувало їх можливостей. Так, наприклад, в 1946 р. у колгоспах Товстенського, Заліщицького, Пробіжнянського районів Тернопільської області проводився весняний посів не машинізовано, а вручну [23, арк.158].

Одним із способів залучення на свій бік сільського населення Західної України було надання Радянською владою в 1945 р. селянам, інвалідам війни, робітникам та службовцям МТС західних областей УРСР довготермінових кредитів загальною сумою 38 150 тис. крб. на будівництво, придбання худоби і сільськогосподарського інвентаря. Крім того, селянським господарствам та відновленим колгоспам, які найбільш потерпіли від німецьких окупантів, було видано в позику понад 1600 тис. пудів насіння [24, с.376].

Прагнучи врахувати попередній досвід проведеної колективізації, постановою Раднаркому УРСР від 14 березня 1945 р. "Про створення земельних громад у селах західних, Чернівецької та Ізмаїльської областей" та постановою ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР від 7 травня 1945 р. "Про заходи по відбудові та дальшому розвитку у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 р." було введено таку форму виробничої кооперації як земельні громади або земельні товариства. У постанові, зокрема, підкреслювалося, що їхніми завданнями є "наведення порядку у використанні громадських земель і забезпеченні участі широких мас трудящого селянства у вирішенні всіх господарських питань громадського порядку" [25, с.43]. Відповідно до Примірною Статуту земельної громади, затвердженого Раднаркомом УРСР, усіма господарськими питаннями керували загальні збори, а в проміжках між зборами – Рада земельної громади, яка обиралася на загальних зборах та складалася з трьох осіб [26, с.50].

У 1945 р. у західноукраїнському краї вже діяло 7 тис. земельних громад. До складу їх рад входили так звані "сільські активісти", передусім наймити і бідняки, які не мали що втрачати, а натомість отримали великі можливості суспільно-політичного зростання [7, с.80]. У той же час земельні громади у окремих селах не були організовані або існували формально і не могли виконати поставлені перед ними завдання [25, с.44]. Через створення земельних громад, Комуністична партія і Радянський уряд переслідували мету майнової градації, щоб "не імуці і бідніші селяни організовувались окремо від заможних селян". Влада вважала, що матеріально-технічна допомога Радянської держави біднішому селянству, захист його інтересів створять більш сприятливі умови підготовки до соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР, при яких не буде потреби вдаватися до методів боротьби з "куркульством", властивих процесу підготовки колективізації сільського господарства в Україні в 20-і рр. ХХ ст. (комітети незаможних селян, комітети бідноти) [25, с.44.]

З самого початку комуністичною партією було взято курс на практичне керівництво зміцненням провідної ролі робітничого класу серед трудящого селянства західних областей республіки. При уряді УРСР було створено Раду допомоги західним областям, а в 1945 р. при ЦК КП(б)У – відділ по західних і Закарпатській та Ізмаїльській областях УРСР з метою подання їм постійної практичної допомоги [27, с.80–81]. Закономірним є те, що організаційною основою керівництва усіма суспільними сферами суспільного життя в регіоні стала партійна структура. До її централізованої вертикалі входили обкоми, райкоми партії та первинні парторганізації. Перед ними постало складне завдання – усунути перешкоди, що стримували і ускладнювали колгоспне будівництво. Був вибраний стратегічно правильний акцент на виховання та розстановку партійно-радянських і господарських кадрів за рахунок місцевого населення [28, с.8]. Проте існував значний розрив у рівні партійного кадрового забезпечення між сільськими та районними, а надто вже обласними Радами. Так, наприклад, серед членів виконкомів Західної України у період їх становлення комуністи в обласних Радах становили 91,5%, а в сільських – лише 1,7% [14, с.207]. Це зумовлювалось тим, що направлені з інших регіонів працівники залишалися працювати переважно в обласних та районних центрах, а сільські Ради комплектувались в основному з місцевого населення [14, с.207].

Для підготовки сільськогосподарських кадрів західноукраїнського краю було створено 16 вищих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів та 31 одно- і дворічну сільськогосподарську школу [28, с.8]. З метою надання агрономічної та зоотехнічної допомоги в організації сільськогосподарських робіт у західних областях Наркомзем УРСР надіслав на постійну роботу зі східних областей 1622 фахівців сільського господарства [29, с.124]. Поряд з тим, на місцевій базі було вишколено понад 3 тис. трактористів і шоферів [28, с.8]. Втім, незважаючи на значну організаційну роботу, проведену партійними організаціями, процес відновлення, а також створення нових колгоспів у західних областях УРСР в 1944–1946 рр. відбувався повільно. Так, станом на 1 серпня 1946 р. в краї організовано роботу лише 233 колгоспів, при цьому матеріальна база багатьох з них була дуже слабкою [28, с.8; 30, арк. 30, 49].

Основна причина невдачі швидкого входження західноукраїнського села в радянську модель господарювання полягала в тому, що колективізація від самого початку не мала міцного внутрішнього зв'язку з традиціями обробітку та особливостями менталітету західноукраїнського селянина, тому, як правило, була чужою для загальної маси селянства. У свідомості західноукраїнського селянина, який в основній масі впродовж століть не мав можливості володіти землею, було закладено прагнення бути власником, а тому він бажав отримати від нової влади землю і вільно нею розпоряджатися.

Разом з тим, сільське населення краю не поділяло ідей колгоспного способу виробництва також через те, що було обізнане з колективізацією українського села 20-х років ХХ ст. та сумними наслідками голодомору 1932–1933 рр. та голоду, що розпочався в центральних районах країни в 1946 р. Найбільш гострою формою боротьби селянства Західної України проти колгоспного будівництва в регіоні була їх участь у збройних формуваннях ОУН-УПА, які чинили відчайдушний опір встановленню радянського режиму, в тому числі й колективізації.

Аграрна програма ОУН-УПА відповідала інтересам селянства і передбачала приватну власність, розвиток вільного підприємництва та кооперації. Селянин-одноосібник мав стати основним виробником сільськогосподарської продукції, а за майновим станом це мав бути міцний самодостатній господар [31, с.371]. Тому селяни бачили в повстанцях своїх захисників, надавали їм допомогу їжею, одягом, грошми, переховували від переслідувань та надавали їм розвідану інформацію.

Впродовж 1946 р. у західних областях України проведено 2598 різного роду заходів, спрямованих проти впровадження радянського зразка ведення сільського господарства [31, с.375]. Усе це, з одного боку, стримувало процес примусової колективізації, а з іншого – завдавало страждань багатьом людям, які ставали жертвами протиборства. Радянська влада добре розуміла, що не придушивши національно-визвольного руху, вона не зможе перейти до суцільної колективізації села. Відкрите збройне протистояння призвело до виселення західноукраїнського населення у віддалені райони СРСР. Перша хвиля депортації мала місце вже в 1944–1946 рр. Станом на 1 вересня 1945 р. із західних областей УРСР було виселено 9615 сімей "бандитів і їх посібників" (загальною кількістю 24888 осіб) [16, с.231].

Таким чином, слід розуміти, що колективізація була безальтернативною складовою радянської політики як в західних областях, так і в Україні загалом. Оскільки на перший план ставилась міцність радянсько-партійної системи, а не створення сприятливих умов для ведення індивідуального господарства, то і методи її проведення не завжди були справедливими по відношенню до західноукраїнського селянства. Такі заходи радянської влади, як передача землі селянам, створення земельних громад та мережі партійних організацій на селі, надання податкових пільг і кредитів та технічної допомоги від держави, очікуваної результативності не дали і не створили сприятливого ґрунту для проведення колективізації. Основними причинами довгого створення колгоспів були: збройний опір достатньо міцної та розгалуженої мережі ОУН-УПА, надзвичайно слабкий рівень матеріально-технічної бази у повоєнний період, брак місцевих кадрів, обізнаних з колгоспним будівництвом та особливості способу мислення західноукраїнського селянина, котрий не сприймав усупільнення засобів і кінцевого продукту праці. Виселення, репресії та адміністративний тиск в цей час

ще не досягли свого апогею, проте, як це часто бувало в радянській практиці, засвідчили свою результативність.

Література

- 1. Богодист І. П.** Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1959 рр.) / І. П. Богодист – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 176 с.
- 2. Богодист І. П.** З приводу ролі земельних громад у соціалістичній перебудові західноукраїнського села / І. П. Богодист // Укр. іст. журн. – 1962. – № 3. – С. 113–116.
- 3. Богодист І. П.** Соціалістична перебудова західноукраїнського села / І. П. Богодист // Укр. іст. журн. – 1957. – № 2. – С. 69–82.
- 4. Івасюта М. К.** Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / Михайло Кирилович Івасюта. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.
- 5. Івасюта М. К.** Нарис історії колективізації на Тернопільщині: 1939–1950 рр. / Михайло Кирилович Івасюта. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 116 с.
- 6. Івасюта М. К.** Закономірності та особливості колективізації сільського господарства західних областей УРСР / Івасюта Михайло Кирилович // Укр. іст. журн. – 1984. – №9. – С. 49–58.
- 7. Масловский В. И.** В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. / Виталий Иванович Масловский. – Львов : Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 188 с.
- 8. Масловский В. И.** Классовая борьба на селе в западных областях Украинской ССР в период построения основ социализма (1939–1950 гг.) : [Историогр. пробл.] / Виталий Иванович Масловский. – М., 1983. – 49 с.
- 9. Столяренко В. П.** Соціалістичне перетворення сільського господарства на Волині (1944–1950 рр.) / Столяренко В. П. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1958. – 110 с.
- 10. Столяренко В. П.** Діяльність парторганізацій в період колективізації західноукраїнського села (1947–1950 рр.) / В. П. Столяренко, І. Х. Сас // Укр. іст. журн. – 1963. – № 5. – С. 71–79.
- 11. Черниш Й. Д.** Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.) / Й. Д. Черниш – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 267 с.
- 12. Когут П. В.** Колективізація в західноукраїнському селі / Петро Володимирович Когут; Львів. філ. УАДУ при Президентові України. – Л.: Логос, 2000. – 80 с.
- 13. Когут П. В.** Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Петро Володимирович Когут; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2000. – 243 с.
- 14. Когут П.** До питання про запровадження компартійної основи суспільних відносин у західноукраїнському селі (1944–1947 рр.) / Петро Володимирович Когут; Львів. філ. УАДУ при Президентові України // Актуальні проблеми державного управління : [зб. наук. праць / за заг. ред. А. О. Чемериса, А. В. Ліпенцева]. – Львів : ЛФ УАДУ, 1999. – Вип.1. – С. 202–214.
- 15. Малярчук О. М.** Аграрна політика партійно-радянської влади (1944–

1964 рр., західні землі України): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олег Михайлович Малярчук; Терноп. акад. народного госп-ва. – Тернопіль, 2005. – 247 с. **16. Малярчук О.** Особливості соціально-економічної підготовки західно-українського села до суцільної колективізації (1944–1947 рр.) / Олег Михайлович Малярчук // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 228–232. **17. Рибак І. В.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни труднощі, проблеми (20-і – початок 90-х рр. ХХ ст.) / Іван Васильович Рибак. – К. : Рідний край, 1997. – 166 с. **18. Сушик І. В.** Соціально-економічні та культурні процеси на Волині (1944–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ірина Вікторівна Сушик; Луц. держ. техн. ун-т. – Луцьк, 2004. – 271 с. **19. Ткачук В. П.** Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Василь Петрович Ткачук; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1998. – 141 с. **20. Малярчук О.** Радянізація господарського сектору західноукраїнського села (1944–1946 рр.) / Олег Михайлович Малярчук // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2005. – Вип. 1. – С. 299–304. **21. Постанова** Раднаркому УРСР в ЦК КП(б)У про хід робіт по поверненню трудящим селянам земель, відібраних німецькими загарбниками в західних, Ізмаїльській та Чернівецькій областях Української РСР // З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР : зб. док. і мат. / [Упоряд. Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатюнок, О. А. Кірсанова та ін.]. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 51–53. **22. Історія** українського селянства: нариси в 2-х т. / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій ; редрада : В. М. Литвин (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2006. – Т.2. – 654 с. **23. Державний архів** Тернопільської області (ДАТО), ф.2, оп.2, спр. 50. **24. Історія** селянства Української РСР: у 2-х т. Т. 2. Від великого Жовтня до наших днів / редкол.: І. І. Компанієць (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1967. – 634 с. **25. За щастя** оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / [М. К. Івасюта, В. І. Масловський, А. І. Мартинюк, В. В. Нечитайло] ; Акад. наук Української РСР, Ін-т. сусп. наук. – К. : Наук. думка, 1979. – 212 с. **26. Примірний** Статут земельної громади, затверджений Раднаркомом УРСР // З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР : зб. док. і мат. / [Упоряд. Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатюнок, О. А. Кірсанова та ін.]. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 48–51. **27. Чернявський Ф. Ф.** Провідна роль робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1939–1950 рр.) / Чернявський Ф. Ф. // Укр. іст. журн. – 1980. – №11. – С. 77–86. **28. Івасюта М. К.** Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР / Івасюта Михайло Кирилович // Укр. іст. журн. – 1959. – №4. – С. 3–13.

29. Повідомлення газети "Радянська Україна" про допомогу спеціалістами сільського господарства західним областям Української РСР // Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР в 1939–1979 : зб. док. і мат. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 124. **30. ДАТО**, ф.2, оп.2, спр. 52. **31. Сеньків М.** Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. / Михайло Сеньків ; Ін-т історії НАН України // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки [міжвід. зб. наук. праць]. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 371–379.

Киданюк А. В. Особенности подготовки западноукраинского села к вхождению в новую систему социально-экономических отношений (1944–1946 гг.)

В статье автор осветил основные тенденции и специфику подготовки к массовой коллективизации сельского хозяйства западноукраинских земель.

Ключевые слова: коллективизация, Западная Украина, советская власть

Киданюк А. В. Особливості підготовки західноукраїнського села до входження в нову систему соціально-економічних відносин (1944–1946 рр.)

У статті автор висвітлив основні тенденції та специфіку підготовки до масової колективізації сільського господарства західноукраїнських земель.

Ключові слова: колективізація, Західна Україна, радянська влада.

Kydaniuk A. V. The peculiarities of the western Ukrainian village's preparation to the entering into a new system of socio-economic relations (1944–1946)

In this article the author pointed out main tendencies and specific characteristics of the preparation the West-Ukrainian lands to massive collectivization of agriculture.

Keywords: collectivization, Western Ukraine, soviet power.

УДК 94 (477.83/.86):553.63 «XIX–XX»

В. М. Клапчук

СОЛЕВАРІННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОЛІТЬ

Східна Галичина, поряд з лісовими ресурсами, надзвичайно багата на різні корисні копалини. Серед них особливе місце займають поклади солей. Виробництво солі відоме тут ще з середньовіччя. Видобування сировиці (природний розчин солі) та виробництво продукції з солі відбувалось в багатьох регіонах державою, місцевими громадами та окремими мешканцями. Промисловим це виробництво можна вважати лише з кінця XVIII ст.. Найбільшого розвитку воно досягло у другій половині XIX – на початку XX ст., коли малі виробництва були закриті, і вся власність перейшла до рук держави. У статті торкнемось питання розвитку солеваріння у Східній Галичині в другій половині XIX – XX ст..

Уривчасті дані про солеваріння знаходимо в працях В. Шухевича, В. Грабовецького, М. Лаврук, у колективній монографії "Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження" та інших [1; 2; 3; 4; 5]. Детальну характеристику розвитку цієї галузі господарства можна почерпнути лише у працях австрійських та польських вчених XIX–XX століть [6; 7; 8].

Нижче подаємо характеристику промислового виробництва, опираючись, перш за все, на власні детальні матеріали з верхнього Припруття та дані архівів по Східній Галичині. Ця галузь господарювання є важливою на сучасному етапі економічного розвитку нашої Держави, тому історія виникнення і розвитку солеваріння в Східній Галичині є актуальною, потребує широкого вивчення і узагальнення.

Нами опрацьовані матеріали австрійських та польських вчених, джерела з Центрального державного історичного архіву у Львові, Івано-Франківського обласного державного архіву та оригінальні матеріали Домашнього архіву Клапчуків.

Аналіз процесів видобування та виробництва солі потребував використання не тільки загальноісторичних методик, але і статистичного опрацювання матеріалів, аналітичних узагальнень тощо.

Соляне виробництво має свою багатовікову історію. До середини XIX ст. сіль в досить великих розмірах продукували лише урядові солеварні. Проте, сіль втридорога продавалась селянам через спекулянтів. Місцеві жителі впродовж декількох днів, а то й тижнів стояли з возами в чергах біля солеварень. Це викликало незадоволення жителів краю, оскільки ще в багатьох місцях відкривалися поклади солі, які чомусь було заборонено використовувати. З часом деякі солеварні відновлено. Великі запаси соляних джерел було відкрито майже по всій

Східній Галичині, однак їх використання було незначним. В 1810 р. в Східній Галичині добувалися сіль у 20 родовищах із 500 наявних, у 1860 р. на 8, а в 1875 – на 9 родовищах [9].

У другій половині XIX ст. основними виробниками солі були солеварні у Болехові, Делятині, Долині, Дрогобичі, Калуші, Косові, Лацку, Ланчині та Стебнику (табл. 1) [10, с.56–57].

Таблиця 1. Продукція кухонної солі на солеварнях Східної Галичини в другій половині XIX століття (центнери)

Ро- ки	Боле- хів	Деля- тин	Доли- на	Дрого- - бич	Калуш	Ко- сів	Лацко	Лан- чин	Стеб- ник
1868	54888	43129	40842	44847	46355	34080	51812	Не працю -вала	62799
1869	55111	45648	38914	40590	Дані ві	37180	51506	20826	55105
1870	57767	44540	48424	47112	дсутні	36021	52615	36553	61003
1871	64403	52026	47946	47113	(від-	34180	52882	33828	68280
1872	70393	54614	27600	47560	носи-	34320	56139	45648	71036
1873	71256	57122	13498	49008	лась до	28135	56889	42743	70005
1874	53538	53709	43618	51398	акціо-	53774	56056		48401
1875	51475	54888	47431	50984	нер- ного	54463	59433	Не працю	46708
1876	52076	64778	51358	49303	товарис -тва)	55410	65131	-вала	63000
1877	53683	37230	45297	48280	20442	52398	63002	37053	76100
1878	50773	36852	47932	50415	37158	47604	65251	39367	62484
1879	51575	32896	54650	43624	38290	46708	66753	41750	54449
1880	54601	36808	54970	47951	36075	40514	68855	42900	69477
1881	55266	39100	50155	48018	32578	42870	68107	43050	64971
1882	53683	45100	53485	49339	23774	46000	67205	42100	66641
1883	57487	37130	54200	49891	36451	45810	68345	45288	68000
1884	58227	35525	57414	50957	37669	44700	70227	43895	64750
1885	58145	31152	57231	53306	38565	42840	68800	41635	69000
1886	63337	25584	56060	51258	38751	45509	65180	43828	67280
1887	63707	23164	59239	50479	39379	46225	66600	40469	68600
1888	63665	24141	57654	46658	42467	49235	61580	43905	66870

Ро- ки	Боле- хів	Деля- тин	Доли- на	Дрого - бич	Калуш	Ко- сів	Лацко	Лан- чин	Стеб- ник
1889	62396	32756	54980	47699	44539	42430	70600	43760	68350
1890	64318	30760	55672	46316	42943	36726	49646	38710	86900
1891	65473	36600	57770	46345	48404	39629	66870	41480	91600
1892	62069	36639	57185	50046	47609	45430	70500	37900	91700

За кількістю виробленої продукції (кухонна сіль) незаперечне лідерство мала солеварня у Стебнику, яка за цей період випускала від 5,5 до 9,17 тонн солі щорічно, найстабільніше працювали солеварні у Болехові, Дрогобичі та Лацко. Найбільше лихоманило солеварню у Делятині, де впродовж 20 років випуск продукції стрибав у межах 4 тисяч тонн або 60%. Чим це було викликано – не зрозуміло, адже ця солеварня вважалася однією з найкращих за технологією та культурою виробництва у Східній Галичині. В загальному, солеварні Східної Галичини продукували від 4 до 9 тисяч тонн солі щорічно або до 50 тисяч тонн загалом. Враховуючи, що кількість населення тих часів складала (1880 р. – близько 6 млн. осіб), то на 1 мешканця вироблялось близько 10 кг солі. При річній потребі солі на 1 жителя 3–3,5 кг стає зрозумілим, що решта солі експортувалась у інші регіони Австро-Угорщини або за кордон.

Нижче детальніше розглянемо ареали поширення соляних джерел Східної Галичини та особливості великих родовищ [10, с. 63–73].

На схід Добромиля знаходиться широка смуга родовищ солі та старих солеварень: між Сяном та Дністром, а також між Самбором та Нижанковицями можна назвати Хуско, Корманіце, Аксманіце і Сольце; біля Нижанковиць – Лацко, Хучко і Тарнава; біля Добромиля – Хирів, Стажава, Березів; біля Хирова – Стара Сіль, Шуміне і Бачине біля Старого Міста.

В кінці XIX ст. на цій території існувала єдина солеварня в Лацку, на відстані 2 км від Добромиля. Вона знаходилася на 14-метрових покладах солі і давала штучну сировину (сировицю) з середньою місткістю до 24,2% кам'яної солі. Згідно аналізу Кріппа з 1867 р., сировиця в Лацку містила 24,9 % солі, зокрема: хлориду калію – 24,27 %, хлориду магнію – 0,1, сульфід магнію – 0,01, сульфід кальцію – 0,49 тощо [10, с.64].

За даними соляного управління місцевої солеварні, видобуток сировиці складав немалі труднощі. Незважаючи на них, виробництво солі в Лацку у кінці XIX століття було відносно великим і коливалось від 5 до 7 тисяч тонн (в 1892 р. – 7,05 тонн) і з поміж 9 солеварень Східної Галичини лише Стебницька перевищувала в 1892 р. виробництво Лацка, видобувши 9,17 тонн солі.

Стебник відноситься вже до наступної території соляної формації, що знаходився між Дністром і Стриєм. На цій території дуже важливим був цілий ряд пунктів, що відомі своїми родовищами солі – Кобло Старе, Блажів, Спринка, Черехава, Лукавиця, Викоти; біля Самбора – Ступниця і Селец; біля Дублян – Урош, а також Нагуєвичі, Ясениця Сольна, Попелі, Баня Котовська, Воланка, Тустановиці, Уніятичі, Трускавець, Модрич, Кольпец, Солець і Станила біля Дрогобича і нарешті Улезно біля Стрия. Ще в багатьох місцях знаходились старі солеварні, що були закинуті в кінці XVIII або на початку XIX ст.. У кінці XIX ст. в Дрогобичі і Стебнику існують солеварні, які продукують велику кількість солі.

В момент приєднання Галичини до Австрії там було 3 солеварні – одна була надана старості Ржевуському, друга належала по закону Кармелітам, а третя – королівська – приносила 94,5 тисяч польських злотих річного прибутку. Менші солеварні були занедбані, а на солеварні в Дрогобичі вироблялось від 4 до 5 тисяч тонн солі. Лише в 1874, 1885, 1886 рр. ця цифра була перевищена.

Стебник, який знаходиться в південно-східному напрямку, мав на той час найбільшу та найзначнішу солеварню в Галичині. Місцеве виробництво, починаючи з 1874 р. стабільно зростало і в 1892 р. досягло позначки 9170 тонн. Поклади Стебника без сумніву могли використовуватись ще продуктивніше. Розвідка солі тут розпочалась в березні 1842 року, а в січні 1844 на глибині 46 метрів було знайдено перший поклад "чистої кристалічної солі" шириною понад 2 м., на глибині 51 м. знайдено другий пласт солі, що складався з двох частин: гірської, товщиною 45 метрів, відділеній лише метровим шаром пісковика від нижньої, 18-метрової частини. Нижче, на глибині 113 м., залягав третій поклад зеленої солі товщиною 6 м і, нарешті, на глибині 122 м. – затверділий четвертий, ще повністю не проколотий поклад солі, товщиною 97 м.. Отже, товщина покладів солі аж до глибини 220 м. становила 168 м., що перевищувала немалі соляні поклади польської Велічки.

Хімічний склад солі в Стебнику, представлений нижче, складено згідно аналізів А. Кріппа з 1868 р. [10, с.66] (табл. 2).

Таблиця 2. Хімічний склад солі у Стебницькому родовищі.

Проба сировиці	I	II	III	IV	V
К-сть солі	25,798	25,613	24,790	25,210	25,223
загалом, %					
NaCl	25,209	24,949	24,094	24,545	24,521
CaCl ₂	0,055	0,022	–	–	–
MgCl ₂	0,158	0,278	0,139	0,197	0,243
K ₂ SO ₄	Сліди	Сліди	–	0,010	0,014
MgSO ₄	–	–	0,140	0,034	0,031

Проба сировиці	I	II	III	IV	V
CaSO ₄	0,376	0,364	0,365	0,388	0,388
CaCO ₃	–	–	0,052	0,036	0,026

Біля Моршина, між ріками Стрий та Лімниця розташовувалась велика кількість соляних джерел: біля Моршина – в Жулині, Лукавиці Верхній, Нінові Верхньому і Довгому; біля Болехова – Лисовиці, Волоське Село, Тисів, Тур'я Велика, Болехів, Тростянець, Солуків і Слобода; біля Долини – Рахиня, Тур'я, Новичка і Кадобна; біля Рожнятова – Рахів, Креховичі, Струтинь Верхній, Цінява, Рипне; тут же Загірне біля Калуша. На той час працювали солеварні у Болехові, Долині та Калуші. Їх можна віднести до єдиної групи солей, оскільки її склад є подібний і навіть річна продукція менш-більш однакова. В останній третині XIX ст. в Болехові та Долині щорічно вироблялось по 5–7 тисяч тонн солі, в Калуші спостерігалися значніші зміни і стрибки в річній продукції, особливо 1869–1876 рр.. У Долинській солеварні після пожежі 1872 р., яка знищила головний будинок варильні, запроваджено нові технології і відтоді вона входила до числа найкращих в Галичині.

У Калуші солі представлені сильвіном і каїнітом. Солеварня вперше згадується ще в другій половині XV ст., а з 1809 р. – розширювалася і збільшувалася. Територія шахт, що пробита численними поверхневими кар'єрами, перешкоджала наприкінці XIX ст. відновленню солі. Проте, хоча відновлення гальмувало обсяги діяльності варильні, вона з 1877 р. постійно підвищувала свій річний видобуток і в 1892 р. дійшла до 4,76 тонн готової продукції. Хімічний склад солі, яка використовувалася в солеварні, складено згідно аналізу А. Кріппа в 1867 р. [10, с. 68] (табл. 3).

Таблиця 3. Хімічний склад солі у Калуському родовищі.

Проба сировиці	Кар'єр № 2	Головна труба у солеварні	Шахта Віснера	Шахта Рітгінгер а
К-сть солі загалом, %	25,523	27,991	28,388	27,301
NaCl	25,860	25,888	26,316	25,677
KCl	–	0,689	–	0,545
MgCl ₂	0,095	0,905	0,665	0,623
K ₂ SO ₄	0,044	0,037	0,708	–
MgSO ₄	0,170	–	0,529	–
CaSO ₄	0,354	0,472	0,170	0,456

Східніше Калуша, між ріками Лімницею та Бистрицею Надвірнянською, є ряд пунктів з відомими соляними джерелами: біля Калуша – Адамівка, Новиця, Угринів Середній і Старий та Петранка;

біля Небилова – Красна; біля Богородчан – Росільна, Майдан, Лесівка і Хлібівка; біля Солотвини – Солотвина, Дзвиняч, Жураки, Старуня; біля Надвірної – Маркова, Манява, Кричка, Гвізд, Бабче, Молотків і Битків. Між цими пунктами заслуговують на особливу увагу багаті поклади калійної та магнієвої солей у Росільній, а також поклади озокериту в Дзвинячі та Старуні. Солеварня в Росільній належала до найпродуктивніших Галичини в першій половині ХІХ ст., виробляючи понад 3 тисячі тонн солі (1841–1851 – 3,4 т).

Між Бистрицею Надвірнянською і Прутом відомі теж численні території із соляними джерелами. Це – Надвірна та Пнів біля Надвірної; Делятин, Гориш, Шевелівка і Лоева – біля Делятина; Ланчин, Красна, Іванове – біля Ланчина; Отинія, Опрашина – біля Отинії; Кам'янка Мала – біля Коломиї. Наприкінці ХІХ ст. солеварні працювали лише в Делятині та Ланчині. В 1890-х рр. обидві солеварні виробляли майже однакову кількість продукції (в межах 3,7 т) [10, с.69].

Делятинська солеварня в 1841–1866 рр. не працювала, пізніше (1871–1873) виробляла 5,2–6,4 тисяч тонн солі, але з невідомих причин відтоді зменшила об'єм продукції, опускаючись у 1886–1888 рр. до дуже малої кількості, ледь 2,3–2,5 тисяч тонн, тобто у 2–3 рази. На думку В. Кельба, Делятин давав "найбагатші притоки натуральної (природної) сировиці" [11, с.149–456]. Разом з тим, тут близько до поверхні залягають величезні поклади солі (до 2000 м), тому, тим більше незрозумілою є мала річна продукція. Тим паче, що головні шахти – Франціско Кароля та Єлизавети, черпають без труднощів сировицю з глибини майже 16 і 20 м об'ємом 18–22 тисячі тонн.

У Ланчині менші поклади солі, і солеварня, існуюча щонайменше від другої половини ХVІІІ ст., в 1874–1876 рр. повністю перебудована і використовувала природну сировицю, яка знаходилася в головній шахті на глибині 53 м.

На солеварнях в Делятині та Ланчині постійно працювало по 12 годин щоденно, відповідно, 80 та 60 робітників, заробляючи в рік по 600–800 золотих. [12, с.18–19, 72–73]. В 1862 р. в Делятині функціонувала солеварня Франціско Кароля, а в Ланчині – салінеамт під керівництвом Йозефа Хааса [13, с.203–205]. Про значні поклади солі під Делятином пише В. Кельб [14, с.135–156]. З шахти Франциска Кароля за 34 години добуто 4319, а з шахти Єлизавети протягом 31 години – 3943 кубічні стопи сировиці (1 стопа – 0,3 м; кубічна стопа – 0,027 м³), тобто, відповідно, 116 та 106 м³. В 1877 р. на цих солеварнях працювали досить освічені працівники [15, с.163] (табл. 4).

Таблиця 4. Штатний розпис солеварень Делятина та Ланчина в 1877 р.

Посада	Делятин	Ланчин
Завідуючий	М.Кельб	Е.Мімлер
Гутмайстер	Л.Рогавський-Рогошин	Г.Флехнер
Практикант	Е.Нехай-Фельзайс	
Лікар	Ф.Сланіна	
Магазинер	Ф.Єлінек	
Контролер	Ф.Фішер-Фішерінг	
Доглядачі черенів	2	1
Вимірювач	1	
Возний	1	
Робітники	22	48

В 1879 р. картина виглядала так [16, с.148] (табл. 5):

Таблиця 5. Штатний розпис солеварень Делятина та Ланчина в 1879 р.

Посада	Делятин	Ланчин
Завідуючий	Е.Мімлер	П.Рогойський
Гутмайстер	Л.Рогавський	Г.Флехнер
Практикант	Е.Нехай-Фельзайс	
Лікар	Ф.Сланіна	
Доглядачі черенів	2	1
Вимірювач	1	
Возний	1	
Робітники	22	48

На виварювання солі в Делятинській солеварні використали 838 м³ бука, 3657 м³ берези, вільхи та ялиці, 60 м³ вільхи та осики; у Ланчині – 106 м³ дуба, 524 м³ бука, 6186 м³ берези, вільхи та ялиці, 1646 м³ вільхи та осики [17, с.83–84]. В 1897 р. собівартість 1 кг солі складала 1,5 крейцера, а продажна ціна – 9 крейцерів [18, с.10]!

Хочемо навести надзвичайно цікаву інформацію [19, с.126–319] по цих солеварнях з 1900 року (табл. 6).

Таблиця 6. Технічна характеристика солеварень у Делятині та Ланчині з 1900 р.

Характеристика	Делятин	Ланчин
Кількість шахт	2	1
Глибина шахт	16; 18	54
Об'єм резервуарів, гектолітри (=100 ліграм)	3808	1900
Кількість печей для виварювання солі	Делятин	Ланчин
Кількість продуктопроводів для сировиці, м	1443	212
Кількість складів солі	6	6
Кількість резервуарів на сировицю	580	2
Довжина водопроводів		

Тривалість виварювання солі	42,5	29
Витрати на виварювання солі:		
сировиці (гектолітри)	183219	148649
дров (м ³);	12378	9575
металу (т);	2,9	2,4
цегли вогнетривкої (шт.);	456	274
цегли звичайної	4300	3420
Виріток солі на 1 робітника за 12-годинну зміну (кг)	12773	11251
Витрати сировиці на виготовлення 1 тонни солі (літри)	31359	32742
Середньодобове виготовлення солі на 1м ³ дров (кг)	472	474,2
Річна кількість людино-змін	17186	18315
Річна кількість відпусток (днів)	156	572
Річний видобуток сировиці (гектолітри)	182489	148600
Загальний персонал, в т.ч.	87	65
урядники	5	5
лікарі	2	–
службовці	4	5
виробничники, в т.ч.:	70	39
шахтарі	18	–
робітники	52	39
Персонал солеварень разом з членами їх сімей	353	239
Загальна заробітна плата, корони	71168	53048
Захворюваність на 100 чоловік:		
в шахтах	26,0	–
в салінах	34,8	52,6
Середня тривалість хвороб:		
в шахтах	6,6	–
в салінах	15,14	9,02
Захворювання на туберкульоз	2	–

Слід зауважити, що солеварня у Делятині під час I світової війни була зруйнована і вже не відновила своєї діяльності.

Між р. Прут і кордоном Буковини відомі також пункти з соляними джерелами: біля Делятина – Зарічя, Білі та Чорні Ослави; біля Печеніжина – Печеніжин, Молодятин, Марківка, Рунгури; біля Коломиї – Княждвір та Сопів; біля Яблунева – Яблунів, Ключів Малий і Великий, Мишин, Стопчатів, Іванівка, Люча, Березів Верхній, Баня-Березів, Лючки, Текуча; біля Косова – Косів, Старий Косів, Пістинь, Уторопи, Монастирське; Космач та Акрешори біля Космача та Кути.

Крайньою точкою солевидобування на Східній Галичині є Косів, де існувала виключно лише шахта кам'яної солі, що пізніше перетворена на солеварню. Продукція Косова, яка коливалася в межах 3–5 тонн кухонної солі, в 1892 р. становила 4,5 і рівнялась виробництву солі у Калуші. З 1869 р. в Косові започатковане видобування кам'яної солі, видобуток якої переважно був призначений для вивозу до Росії. Продукцію виключно кам'яної харчової солі в Косові представляє

таблиця 7, що складена за даними президії дирекції скарбу у Львові [20, с.71].

Таблиця 7. Виробництво солі у Косові в 1869–1878 рр.

Рік	Видобуток солі, т
1869	714,9
1870	734,9
1871	783,0
1872	452,8
1873	85,5
1874	236,6
1875	604,9
1876	597,0
1877	478,0
1878	314,0

Отже, протягом 10 років в Косові разом видобуто 5026,5 тонн кам'яної солі. Хімічний склад тих кам'яних солей такий: KCl – 25,649 %, CaCl₂ – 0,066, MgCl₂ – 0,043 та CaSO₄ – 0.4 %.

За Косовом на схід є лише одна точка із соляними джерелами – це Кути. Тут давніше існувала досить значна солеварня, яка була закрита в 1790 р. З того часу в цілій Буковині була одна-єдина буковинська солеварня в Качиці. Там також не бракує соляних джерел (30 місцевостей), але всі вони, крім Качиці, мали ту саму долю, як і величезна більшість джерел Галичини; їх закрили чи засипали і пізніше про них цілковито забули [20, с.72].

Отож, характеризуючи виробництво солі у Східній Галичині в другій половині XIX – першій третині XX ст., хочемо описати сукупність соляних джерел цієї території та їх розвиток від кінця XVIII ст..

В 1773 р., згідно записів графа Пергена, в Східній Галичині функціонували 92 солеварні в 68 місцевостях а середній річний виробіток в них був понад 56 тисяч тонн [21, с.136].

Після запровадження монополії на сіль в Галичині і захоплення приватних соляних шахт у власність держави розпочався період злиття менш витратних чи географічно менш важливих покладів солі. Так, в 1773–1799 рр. у Східній Галичині закрито 49 солеварень, список яких наведемо в наступному хронологічному порядку [22, с.73]:

- 1773 – в Корманицях,
- 1774 – в Сольці,
- 1776 – в Ясениці Солянній та Струтині Верхньому,
- 1780 – в Улічні,
- 1781 – у Пнів'ї,
- 1782 – в Слободі Рунгурській,
- 1783 – в Адамівці і Гарнаві,
- 1784 – в Трускавці і Колпці,
- 1786 – в Тустановицях, Лоевій, Космачі, Текучій, Ключові Малому, Стопчатові та Гнилиці,

- 1787 – в Спринці, Марковій, Дубрівці, Бокшові, Молодятині, Марківці, Рунгурах, Малому Ключеві, Сопові та Кам'янці,
- 1788 – в Гунську, Шумені, Нагуєвичах, Солотвині та Заріччі,
- 1789 – в Тур'ї Великій і Красній,
- 1790 – в Рожнятові, Шевелівці і Кутах,
- 1791 – в Тисові, Новічці, Рахиню, Росільній та Білих Ославах,
- 1793 – в Станілі,
- 1797 – в Свірській Бані та Пістині,
- 1798 – в Гвіздці,
- 1799 – в Верхньому Березові та Бані-Березів.

На початку ХІХ ст. існувало ще 27 солеварень, а саме: в Тарнаві (1891), Петранці (1820), Слободі Лісній (1820), Печеніжині (1820), Красній (1820), Яблунові (1820), Молоткові (1821), Тураві Сольовій (1824), Лісовицях (1826), Гучку (1830), Княждворі (1830), Маняві (1831), Модричі (1836), а також в ще 13 місцевостях, які пережили, так звану соляну концентрацію 1847 р.: Стара Сіль (1853), Сольце (1855), Росільна (1856), Уторопи (1868) та ще в 9 існуючих на той час солеварнях, які вказані вище. Зі зменшенням кількості солеварень зменшилася і загальнорічна продукція. Згідно з Гакетом, річна продукція 30 діючих в 1782 році солеварень становила лише 46374 тонн [23, с.239–242]. У 1841 р. загальна продукція 12 в той час чинних солеварень зменшилась до 25339 тонн. До 1851 р. річна продукція тих же 12 солеварень дещо збільшилась і досягла 31408 тонн.

У 1892 р., тобто за 120 років панування Австрії та Австро-Угорщини, продукція усіх разом солеварень Східної Галичини становила 49950 тонн або на 6830 більше, ніж у 1772 р.

Співставлення даних з 1773 і 1892 рр. могло би кинути, справді, погану тінь на ціле соляне господарство останніх 120 років, але це був би скороспішний висновок, адже було б несправедливо не врахувати позитивну зміну у торгових відносинах. Тоді припинилась доставка російської солі, яка давніше вивозилась у великих кількостях на Волинь і Україну, до Молдавії, Малопольщі і до Торуня. Після 1772 р. її замінила галицька сіль.

Важливим є і той факт, що солеварні Східної Галичини, що розвивались під управлінням держави, хоч і повільно, але все-таки удосконалювались у технічному відношенні – покращувалось обладнання, використовувались енергозберігаючі технології тощо.

За часів Речі Посполитої, незважаючи на дуже примітивні технічні способи видобутку і виварювання, сіль становила незаперечне і велике багатство цілого краю і всього населення, а з моменту захоплення Галичини Австрією і запровадження соляної монополії, натомість, сіль стала виключно скарбом уряду, предметом лише податкової вартості, без важливого значення для краю і його широких кіл населення. За 20 років після захоплення Галичини за галицьку сіль надійшло в країну 1,5 млн.

злотих, а в 1832 р. продаж солі лише за кордон приніс дохід у 1,386 млн. злотих. Зате в 1891 р. вартість галицької солі, що продається за австрійським кордоном, сягала всього лише 6–7 тисяч ринських золотих.

Щоб зрозуміти такий дивний результат треба розглянути всі сторони соляного господарства (грошова вартість всього галицького соляного виробництва, ціна продукції, ціна продажу, загальний дохід монополії, збут усіх гатунків солі, споживання у державі, вивіз до інших провінцій Австрії та за кордон). Грошова вартість галицької продукції солі як для окремих солеварень, так і для основних видів солі, тобто кам'яної разом з фабричною, а також кухонної представлена в таблиці 8 за даними державного управління казначейства у Львові [24, с.78–79].

Таблиця 8. Вартість продукції солі у Східній Галичині в 1868–1892 рр. (у ринських золотих*)

Ро- ки	Боле- хів	Деля- тин	Доли- на	Дрого- бич	Ка- луш	Ко- сів	Лац- ко	Лан- чин	Стеб- ник	Ра- зом
1868	569400	390831	399010	471850	4138 41	272632	468120	Не працю- вала	66818 1	365386 9
1869	492011	406011	347501	414671		266204	457695	186005	48249 0	305258 9
1870	515715	397832	431998	479999		256001	469713	326379	53507 5	341271 5
1871	574963	464727	427784	483752		234723	472109	301639	60537 2	356507 2
1872	628499	487704	222273	484079	Дані від- сутні	248143	500823	408173	65441 7	363411 4
1873	636127	510098	120397	500743		243586	507488	381244	60434 1	350402 6
1874	477964	479563	389138	525322		458795	500126		47126 7	330217 7
1875	459534	490203	423399	518930		427715	530430	Не працю- вала	40118 9	325140 3
1876	468687	582901	462129	443532		441613	586179		55188 0	353692 3
1877	481116	335037	407577	434424	1839 52	417015	566937	333457	67722 8	383174 8
1878	456980	331622	431379	453241	3343 87	384584	587175	354267	55820 4	389184 2
1879	464186	296026	491809	392289	3445 56	391949	600607	375660	48389 2	384097 8
1880	491405	331248	494652	413275	3246 30	363791	619833	386046	61254 0	403742 4
1881	497391	351882	451366	431790	2951 74	382847	612864	387402	57246 9	398316 6
1882	483143	405888	481330	443634	2142 94	410325	604714	378840	58594 0	400811 0
1883	517384	334158	487720	448499	3280 26	410454	614980	407522	59727 0	414601 6
1884	524040	319716	516666	458147	3389 93	400938	631938	394983	57398 3	415940 7
1885	523305	280350	515022	479398	3470 51	384489	619080	374636	61284 0	413617 2
1886	570032	230251	504485	461284	3487 52	409234	586512	394383	59641 2	410134 8
1887	573365	208466	533094	454281	3546 72	415730	599340	364156	60384 0	410694 7
1888	572984	217264	518838	419825	3826 49	443034	554172	395082	59357 4	409742 3
1889	561564	294798	494750	429253	4017 11	381680	635338	393786	60654 0	419942 3

1890	578862	276834	509974	416824	3911 09	330378	444794	348354	76988 4	406701 6
1891	589259	329418	519897	417057	4404 84	356567	601764	373272	81050 4	443822 4
1892	558623	329670	514650	450367	4577 05	408826	634440	341064	81033 6	450568 3

* ринський золотий – назва австрійського (австро-угорського) гульдена (флорена) у Галичині в період її перебування у складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. Під час грошової реформи 1892 р. було вилучено з обігу і замінено на нову грошову одиницю – крону у співвідношенні 1 ринський золотий – на 2 крони. .

Вражає, насамперед, дуже знижена загальна грошова вартість всієї продукції солі, починаючи від 1872 р., коли грошова вартість всієї продукції солі становила понад 12 млн. ринських золотих, в той час як в 1892 – не доходила навіть до 8 млн. Цей спад заставляє задуматись над продажними цінами, які нормують грошову вартість всієї продукції. Монопольні ціни продажу солі з кінця XVIII ст. багаторазово змінювались, покладаючись з 1868 р., зазвичай, на австро-угорську угоду від 7 червня 1868 р. і на закони австрійської монархії та розпорядження австрійського міністерства фінансів. Вищеназваною угодою були знижені для всієї Австрії тодішні ціни продажу солі майже на 5 ринських за центнер і відмінено продаж тваринницької солі.

Від 1868 р. ціни продажу солі в Австрії не зазнали корінних змін і зі змінами діяли після 1875 р., коли була впроваджена метрична система. Ціни продажу солі у 1881 р. [25] наведені у таблиці 9:

Таблиця 9. Ціни продажу солі в Галичині у 1881 році

Місце продажу	Вид солі	Ціна за 1 центнер, ринські золоті	
		Для держави	Для Росії
Солеварні Східної Галичини	У топках	9-00	–
	Сіра	8-40	–
	Насипом	1-34	–
Косів	Кам'яна (знижка 0,5 %)	–	3-13
	Кухонна (знижка 1 %)	–	1-79

Для розрахунку чистого доходу з галицьких соляних копалень необхідні також дані з вартості продукції і продажу, тобто реальний дохід з продажу виготовленої солі. Для обчислення використовувались статистичні щорічники [25] за 1868–1890 рр. (табл. 10).

Таблиця 10. Доходи видатки та чистий прибуток з виробництва солі у Східній Галичині в 1868–1890 рр. (ринські золоті)

1868	7219310	626075	133334*	7978719	1250971	6727748
Роки	Дохід з	Дохід з	Побічні	Загальний	Видатки	Чистий
1869	5850402	628166	5991	6484559	1397814	5086745
	продажу	продажу	доходи з	дохід з		дохід
1870	693093	63797	19378	792288	1191699	5840569
	Галичині	кордоні	продажу солі	продажу солі		

1871	6494877	656296	2610	7153783	1360805	5792978
1872			Недостатні дані			
1873	6581443	423084	2880	7007407	1165548	5841859
1874	6467160	430047	2236	6899443	1042432	5857011
1875	6623978	399619	2771	7026368	1063113	5963255
1876	6664663	440806	3428	7108897	913858	6195039
1877	6910834	250845	3363	7165042	946900	6218142
1878	6851863	298035	4891	7154789	888785	6266004
1879	6974409	226772	20012	7221193	878896	6342297
1880	7262122	249159	16647	7527928	924744	6602184
1881	7103444	291225	21806	7416475	884877	6531598
1882	7359404	187568	21299	7568271	944534	6623737
1883	7580824	157564	27528	7765916	941818	6824098
1884	7568018	136315	34154	7738487	966005	6772482
1885	7479204	88604	34404	7602212	961139	6641073
1886	7428803	45839	42204	7516846	1018592	6498254
1887	7493764	1124	27665	7522553	936545	6586008
1888	7712141	14803	30195	7757139	967679	6789460
1889	7701075	21930	33555	7756560	990101	6766459
1890	7617152	18643	44445	7680240	1009462	6670778
1891			Недостатні дані			
1892			Недостатні дані			

*сіль віддана для Угорщини.

Ця таблиця висвітлює загальний стан на реальний дохід державної казни з галицьких солей, а загальні цифри, що відносяться до чистого доходу, є з багатьох точок зору цікавими. Витрати як виробництва, так і продажу солі, найменше представляють зміни, які б заслуговували на особливу увагу. Видно, що з 1869–1879 та 1881 рр. витрати на виробництво солі зменшуються, напевно, через те, що загалом виробництво харчової солі в тих роках було зменшене, і тільки з 1882 р. йде ріст витрат виробництва більш-менш паралельно з виробництвом солі. Більше світла на загальні витрати виробництва солі могло б кинути детальне зіставлення коштів виробництва 1 т солі по окремих соляних копальнях і окремих гатунках солі, але, на жаль, такі дані відсутні, а ті, що зустрічаються в урядових звітах тих часів, не відповідають поставленій меті.

В 1910 р. чотири солеварні (Болехів, Долина, Дрогобич та Ланчин) для виварювання солі використовували тільки натуральну солянку (сировицю), а солеварні у Стебнику, Делятині, Калуші і Косові –

багатющі запаси ропи з вмістом солі 25–60%, що розташовані в 22 підземних коморах, з яких використовуються тільки 14 загальним об'ємом 61 тисяч тонн [26, с.73–74]. В 1923 р. поклади солі в Делятині досягали глибини 2000 метрів; потужність пластів – 16–20 метрів (18–22 тисяч тонн кожен); щорічний випуск продукції може досягати 5–6 тисяч тонн [27, с.150].

Видобуток солі на солеварнях у Ланчині та Косові в 1913–1935 рр. був не дуже вражаючим [28, с.279; 29, с.955; 30, с.4; 31, с.14] (табл. 11). Слід зауважити, що солеварня у Ланчині в 1930-х рр. належала до акціонерної спілки "Royal" і на ній працювало 30 робітників, а солеварню у Косові було закрито у 1938 р. [32, с.15].

Таблиця 11. Виробництво солі на окремих солеварнях в 1913–1935 рр. (тонни).

Солеварня	1913	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1934	1935
Ланчин	4460	4548	5613	5743	5921	4847	4252	1512	1450
Косів	1451	3333	3423	4425	5241	4165	4378	?	?

В цілому хочеться констатувати, що солеваріння у Східній Галичині, яке розпочалось у середньовіччі, найбільшого розвитку набуло в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.. У розвитку солеваріння можна виділити 3 етапи: перший – до кінця ХVІІІ ст., який характеризувався значним розвитком невеликих приватних солеварень та декількох великих державної форми власності (30 діючих в 1782 р. солеварень випускали 46374 тонн солі); другий – ХІХ ст., коли відбувалась концентрація соляного виробництва у руках держави, скорочення кількості солеварень з 27 до 9, які випускали значну кількість продукції (від 25 тисяч тонн щорічно у середині та до 50 – наприкінці століття [33]), що складала близько 50% загального по Польщі виробництва, і третій – перша третина ХХ століття, що супроводжувався різким ростом продукції до Першої світової війни, і занепадом галузі у післявоєнний період, коли більшість солеварень припинили свою діяльність.

Література

1. **Шухевич В.** Гуцульщина [Текст] / В. Шухевич. – Львів: Друк. НТШ, 1901.– Т.4. – Ч.2. – С.145–318.
2. **Грабовецький В. В.** Гуцульщина ХІІІ–ХІХ століть (Історичний нарис) [Текст] / В. В. Грабовецький. – Львів.: Вид. об'єдн. "Вища школа", 1982. – 152 с.
3. **Лаврук М. М.** Гуцули Українських Карпат (етногеографічне дослідження) [Текст] / М. М. Лаврук. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 288 с.
4. **Гуцульщина** (Історико-етнографічне дослідження) [Текст] / П. І. Арсенич, М. І. Базак, З. Є. Болтарович та ін. – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с.
5. **Клапчук В. М., Клапчук М. М.** Делятинщина: історико-географічне дослідження [Текст] / В. М. Клапчук, М. М. Клапчук. – Делятин: Фоліант, 2007. – 584 с.
6. **Kelb von M.** Die Soolequellen von Galizien [Текст] / Von M. Kelb // Jahrbuch der

kaiserlich-königlichen Geologischen Reichsanstalt. – Wien: Alfred Holder k. k. Universitäts-Buchhändler, 1876. – Band XXVI. – 201 s. 7. **Siemiradzki J.** Plody kopalne Polski [Tekst] / Josef Siemiradzki. – Lwów: Druk. H. Altenberga, 1922. – 256 s. 8. **Szajnocha W.** Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i zużytkowanie [Tekst] / W. Szajnocha. – Lwów, 1899. – Cz. II. Sole potasowe. Kopalnie i warzelnie soli. Wosk ziemny. – 160 s. 9. **Грабовецький В. В.** Гуцульщина XIII-XIX століть (Історичний нарис) [Текст] / В. В. Грабовецький. – Львів.: Вид. об'єдн. "Вища школа", 1982. – 152 с. 10. **Szajnocha W.** Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i zużytkowanie [Tekst] / W. Szajnocha. – Lwów, 1899. – Cz. II. Sole potasowe. Kopalnie i warzelnie soli. Wosk ziemny. – S.56–85. 11. **Kelb von M.** Die Soolequellen von Galizien [Текст] / Von M. Kelb // Jahrbuch der kaiserlich-königlichen Geologischen Reichsanstalt. – Wien: Alfred Holder k. k. Universitäts-Buchhändler, 1876. – Band XXVI. – S.149–156. 12. **Центральний** державний історичний архів у Львові (ЦДАЛ), ф.146, оп.7, спр.726. 13. **Handbuch** des Lemberger Statthalterei-Gebietes in Galizien für das Jahr 1862. – Lemberg, 1862. – S.203–205. 14. **Kelb von M.** Die Soolequellen von Galizien [Текст] / Von M. Kelb // Jahrbuch der kaiserlich-königlichen Geologischen Reichsanstalt. – Wien: Alfred Holder k. k. Universitäts-Buchhändler, 1876. – Band XXVI. – S.135–156. 15. **Szematyzm** królestwa Galicyi i Lodomeryi na rok 1877. – Lwów, 1877. – S.163. 16. **Szematyzm** królestwa Galicyi i Lodomeryi na rok 1879. – Lwów, 1879. – S.148. 17. **Rocznik** statystyki przemysłu i handlu krajowego. – Lwów: Druk. i Litografija Pillera i Ski, 1888. – Zeszyt 10. Przemysł drzewny. – Cz. 1. – 88 s. 18. **Громадський** голос. – 1897. – 15 січня. – С.10. 19. **Die Salinen** Österreich im Jahre 1900. – Wien, 1900. – S.126–319. 20. **Szajnocha W.** Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i zużytkowanie [Tekst] / W. Szajnocha. – Lwów, 1899. – Cz. II. Sole potasowe. Kopalnie i warzelnie soli. Wosk ziemny. – S.71. 21. **Kelb von M.** Die Soolequellen von Galizien [Текст] / Von M. Kelb // Jahrbuch der kaiserlich-königlichen Geologischen Reichsanstalt. – Wien: Alfred Holder k. k. Universitäts-Buchhändler, 1876. – Band XXVI. – S. 136. 22. **Szajnocha W.** Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i zużytkowanie [Tekst] / W. Szajnocha. – Lwów, 1899. – Cz. II. Sole potasowe. Kopalnie i warzelnie soli. Wosk ziemny. – S.56–85. 23. **Hacquet B.** Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen [Text] / B. Hacquet. – Nürnberg: Raspe, 1791. – T. II. – 249 p. 24. **Szajnocha W.** Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i zużytkowanie [Tekst] / W. Szajnocha. – Lwów, 1899. – Cz. II. Sole potasowe. Kopalnie i warzelnie soli. Wosk ziemny. – S.56–85. 25. **Podręcznik** statystyki Galicyi, wydane przez krajowe Biuro statystyczne: Oddział statystyki przemysłu i handlu pod kierunkiem T. Rutowskiego. Rok I. 1886. – Lwów: Druk. Pillera i Ski, 1887. – 294 s. 26. **Bujak Fr.** Galicya [Tekst] / Fr. Bujak. – Warszawa: Księgarnia pod Firmą E. Wende i Ska, 1910. – Tom II. Leśnictwo, górnictwo, przemysł. – 173 s. 27. **Siemiradzki J.** Plody kopalne Polski [Tekst] / Josef Siemiradzki. – Lwów: Druk. H. Altenberga, 1922. – S.150. 28. **Polska** gospodarcza. – 1932. – Zesz. 10.

– S.279. 29. *Przemysl i handel*. – 1929. – Zesz. 22. – S.955. 30. **Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО)**, ф.58, оп.1, спр. 74. 31. **ДАІФО**, ф.58, оп.1, спр.81. 32. **ДАІФО**, ф.58, оп.1, спр.81. 33. **Mały rocznik statystyczny**. – Warszawa-Grodno: Zaklad Graficzny L. Mejlachowicza, 1938. – 406 s.

Клапчук В. М. Солеварение в Восточной Галичине во второй половине XIX – первой трети XX ст.

В статье дана характеристика соляных месторождений, солеварен и специфики солеварения в Восточной Галичине во второй половине XIX – первой трети XX ст.

Ключевые слова: Восточная Галичина, солеварение, сировиця (природный раствор соли), шахта, ринский золотой.

Клапчук В. М. Солеваріння у Східній Галичині другої половини XIX – першої третини XX століть

У статті наводиться характеристика соляних родовищ, солеварень та специфіки солеваріння у Східній Галичині в другій половині XIX – першій третині XX століть.

Ключові слова: Східна Галичина, солеваріння, сировиця (природний розчин солі), шахта, ринський золотий.

Klapchuk V. M. Salt production in Eastern Galychyna at the second half of XIX – the first third of XX cr.

The article reveals the characteristic of saline deposits, salterns and peculiarities of salt production in Eastern Galychyna at the second half of XIX – the first third of XX centuries .

Keywords: Eastern Galychyna, salt production, natural salt solution, mine, rynsky zloty.

УДК 378: 371.13(477.61) «193»

А.О.Климов

**ВИЩА ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА НА ЛУГАНЩИНІ
В 30-і РОКИ XX СТОЛІТТЯ**

Неупереджене вивчення історії розвитку вищої, зокрема педагогічної, освіти в Донбасі в добу радянської модернізації українського суспільства, її безперечного злету й водночас важкого, а іноді й трагічного стану є однією з актуальних проблем сучасної історіографії, оскільки історіографії радянській притаманна заідеологізованість, а багатий фактичний матеріал, що використовувався дослідниками, відбирався ними з огляду на компартійні вказівки та вимоги. Це, наприклад, роботи І. І. Паніотова, М. А. Бистрова, І. О. Кліцакова та ін. [1–3]. В останні роки науковий доробок з означеної

проблеми збагатився працями А. О. Климова, В. С. Курила, В. В. Липинського, узагальнюючими виданнями з історії краю [4–7]. Проведена розвідка присвячена дослідженню одного з аспектів цієї історії – функціонуванню Луганського педагогічного інституту в 30-і роки минулого століття.

У здійснюваному в цей час форсованому соціалістичному будівництві першорядна роль відводилась індустріалізації, використанню й нарощуванню економічного потенціалу Донбасу як найпотужнішого промислового центру України. У середині 30-х років тут видобувалося 60,5 % усього вугілля, витоплювалося 30 % чавуну, 25 % сталі, вироблялося 26 % прокату, 70 % коксу, третина паротягів від виробництва СРСР [8, с.34; 9, с.37]. Економічна специфіка Донбасу зумовлювала й демографічні процеси: швидкими темпами зростала кількість міст та їх населення, зокрема чисельність робітників. Сюди і за власним бажанням – у пошуках роботи, і за оргнабором приїздили українці із західних регіонів, росіяни – переважно із сусідніх областей Російської Федерації, мешканці практично з усіх радянських республік.

Через це, попри трагедію голодомору 1932–1933 років, населення краю зростало, перевищивши в 1937 р. 4,6 млн. осіб, з яких 1280 тис. – робітники і службовці [10, спр. 831, арк. 32]. Серед робітників було багато молоді: у вугільній промисловості, наприклад, молоді шахтарі (майже 90 тис.) становили 39 % від усіх працюючих [10, спр. 739, арк. 32]. Отже, високою була й народжуваність: тільки за 1934–1936 рр. вона зросла втричі [10, спр. 841, арк. 34].

Такі процеси зумовлювали високе навантаження на систему шкільної освіти, розбудова якої була значним досягненням того часу. Якщо у 1929 р. в школах навчалося 327 тис. учнів, то через десять років, у 1938 р., вже 900 тис., або у 2,7 рази більше [10, спр. 148, арк. 51; 10, спр. 843, арк. 65]. Це, безумовно, потребувало постійного збільшення фінансування освіти, будівництва нових шкіл, розвитку вищої педагогічної освіти для забезпечення шкільної мережі кваліфікованими кадрами вчителів. І хоча першочергове фінансування отримувала промисловість Донбасу, насамперед важка та оборонна, позитивні зрушення відбувалися також в освітній галузі: у 1937 р. на освіту в Донбасі витратили 307 млн. крб. проти 113 млн. у 1934 р.; тільки за 1934–1936 рр. було побудовано 290 шкіл [10, спр. 841, арк. 33].

Однак забезпечення шкільної мережі вчителями відставало від зростаючих потреб, їх у 30-і роки не вистачало, хоча підготовка постійно збільшувалася. У 1928 р. в Україні було усього 12 педагогічних вишів, де навчалося 6534 студенти, у 1936 р. їх кількість зросла до 33 із 27518 студентами (збільшення в 4,4 рази, темпи зростання були більшими, ніж у цілому по вищих навчальних закладах України) [11, с. 272]. Треба було також урахувати й таку специфіку Донбасу, як функціонування шкіл з різними мовами навчання: у середині 30-х років майже 500 тис. вчилася у школах з українською мовою навчання, 210 тис. – з російською, 10 тис.

з німецькою та понад 5 тис. з грецькою [10, спр. 231, арк. 103]. Одним з провідних і найбільших педагогічних вишів України був Донецький інститут народної освіти, перетворений 1934 р. на Луганський державний педагогічний інститут (з 1935 р. Ворошиловградський), який повинен був вдовольнити потреби Донбасу у вчителів.

У досліджуваній період з огляду на брак учителів (у 1938 р. не вистачало понад тисячі вчителів, перш за все історії та іноземних мов) [10, спр. 843, арк. 65], плани прийому до інституту постійно збільшувалися: на денну форму навчання вони досягли 480 осіб, з яких на спеціальність "Історія" відводилося 180 місць, "Географія" – 120 [10, спр. 361, арк. 29]. При педінституті функціонував як єдина з ним система учительський інститут з 2-річним терміном навчання, де в 1937 р. було відкрито відділення іноземних мов.

Але підготовка вчителів ускладнювалася низкою проблем, однією з яких був відбір абітурієнтів. Правляча партія робила все для створення такої нової робітничо-селянської інтелігенції, яка б становила інтелектуальну основу сталінського режиму. Особливо це стосувалося вчителів, які повинні були виховувати молодь суто в марксистсько-ленінському дусі. Тому діяла система відбору для навчання партійно-комсомольського активу, ударників, тих, хто своєю діяльністю засвідчив відданість новому ладу. З цією метою за рішенням Раднаркому УРСР від 29 липня 1932 р. при фабриках, заводах, радгоспах, МТС і колгоспах було створено комісії сприяння комплектуванню інститутів, технікумів і робітфаків [10, спр. 1, арк. 33 – зв.]. Щорічно Донецький обком КП(б)У затверджував розкладку з набору комуністів та комсомольців. У 1935 р., наприклад, вона становила 65 комуністів і 200 комсомольців, яких повинні були виділити для навчання міські та районні комітети партії і комсомолу [10, спр. 362, арк. 29]. При зарахуванні обов'язково вимагали документи про соціальне походження. Як наслідок, прошарок студентів, у першу чергу вихідців з робітників був дуже високим, у середині 30-х рр. у вишах Донбасу він досягав 78 % [10, спр. 148, арк. 56]. Ситуація почала змінюватися лише наприкінці 30-х років у зв'язку із постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 р. "Про роботу вищих навчальних закладів та про керівництво вищою школою", за якою вступ до інститутів здійснювався тільки за конкурсом на основі результатів вступних іспитів [12, с.266].

Збільшення планів прийому загострило ситуацію з матеріальною базою. У 1930 р. став до ладу навчальний корпус інституту по вулиці Оборонній з добре обладнаними кабінетами природничих, фізико-математичних та історичних дисциплін, фундаментальною бібліотекою. Однак вже через кілька років з огляду на швидке зростання контингенту, а також аудиторне навантаження навчальних площ почало бракувати. Слід зазначити, що аудиторне навантаження тоді становило на першому курсі 30 годин за тиждень, на другому – 28, третьому – 24 і четвертому – 18 при шестиденному робочому тижні. Тому заняття проводилися в три

зміни: зранку вони починалися на чотирьох факультетах, друга зміна працювала з 15 години до 20 години 20 хвилин, а третя – з 17 години 45 хвилин до 22 години, що ускладнювало роботу викладачів і навчання студентів [10, спр. 724, арк. 44]. Щоб зняти гостроту проблеми, Донецький обком КП(б)У в 1935 р. порушив клопотання перед Раднаркомом України про дозвіл придбати для інституту в Луганськкоопбуду частину новозбудованого приміщення [10, спр. 376, арк. 7]. Однак справа залишилася невирішеною.

До цих ускладнень додавалися погані побутові умови для студентів. У 1932 р. став до ладу перший гуртожиток, у 1935 р. почалося будівництво другого. У 1936 р. місця в гуртожитку було надано 770 студентам, понад 200 мешкали в найманих кутках приватних квартир [10, спр. 724, арк. 45]. При нестачі бюджетних коштів навіть у новому гуртожитку умови перебування були скрутними, потрібен був неабиякий хист до навчання, щоб щоденно долати негаразди. Для розміщення якомога більшого числа студентів їх селили по 7 осіб у кімнату, що створювало тісняву. Майже всі ліжка були без сіток, їх замінювали звичайні дошки; матраци набито соломною, до того ж не всім мешканцям її вистачало. Не було елементарних речей: стільців, тумбочок, тазів. Студенти вимушені були зберігати їжу у валізах і кошиках разом з білизною та книгами, а сидіти на ліжках та затягнутих у кімнати садових лавках. Не вистачало кип'ятку і доводилося вирішувати, як його використати – для чаю чи миття голови. Не було можливості прати й прасувати, у кімнатах було погане електричне світло. О 12 годині ночі його вимикали і студенти продовжували готуватися до занять, використовуючи власне освітлення: у блюдечко наливали олію й запалювали гніт з ганчірки. До цього додавалися відсутність радіомережі, великі черги до умивальних кімнат та їдальні, страви в якій були дорогими й низької якості [10, спр. 455, арк. 42–43].

Проте й такі умови навчання та побуту були затьмарені здійсненими в 30-і роки кількома погромами викладацького складу. Перша хвиля репресій, пов'язаних з так званою боротьбою з троцькізмом, накрила виш у 1933 р., набувши неабияких масштабів і всеукраїнського розголосу. Про викриті потужну контрреволюційну троцькістську організацію органи НКВС повідомили вище партійне керівництво України; 18 листопада 1933 р. за підписом П. П. Постишева до Донецького обкому КП(б)У було надіслано інформацію такого змісту: "В Луганську викрито троцькістську групу, що проводила активну діяльність в І. Н. О. На чолі цієї групи був директор інституту Цикін, який 3 рази виключався з партії за троцькізм" [10, спр. 34, арк. 119]. Реакція керівництва Донбасу була швидкою: усіх "членів організації" звільнили з роботи та заарештували, у тому числі директора інституту Костянтина Павловича Цикіна, який, до речі, працював на цій посаді лише з 1932 р., водночас завідуючи кафедрою ленінізму.

Донецький обком партії зобов'язав Луганський міськком "навести в інституті порядок", що означало перевірку всіх викладачів і студентів на відданість сталінському партійному курсові, відповідальність за це поклали на призначеного виконуючого обов'язки директора Шамесу. Тоді навчальний заклад втратив майже всіх викладачів соціально-економічних дисциплін, завідувача кафедри історії народів СРСР І. М. Погодіна, заступника директора із заочного навчання К. О. Колікову, секретаря-педагога заочного відділення Т. Г. Дарагана, а також багатьох студентів, серед яких був талановитий поет-початківець П. С. Височин [13, с.32–37].

Однак цього виявилось замало й наприкінці грудня 1933 р. Донецький обком КП(б)У визнав боротьбу з троцькістськими елементами в інституті незадовільною. Тепер уже з роботи звільняють Шамесу, а справу про нього передають до обласної партійної контрольної комісії, для проведення чистки студентського загалу до інституту відряджено спеціальну комісію. На той час викладацькому складу завдали такого удару, що обком КП(б)У був вимушений звернутися до ЦК партії з проханням надіслати для викладацької роботи 5 викладачів гуманітарних дисциплін, а також директора інституту [10, спр. 77, арк. 102].

24 грудня 1933 р. новим директором призначено професора, завідувача кафедри історії партії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІНУ) Іллю Георгійовича Паскеля. Він намагався зміцнити викладацький склад. Зокрема, на початку 1934 р. професором кафедри історії народів СРСР стала відома представниця наукової школи академіка Д. І. Багалія, автор праць з історії Гетьманщини XVII ст., історії селянських рухів XX ст. Наталя Юстівна Мірза-Авак'янц, професором кафедри української літератури – відомий літературознавець Григорій Олександрович Костюк. Пройшовши згодом сталінські концтабори й опинившись в еміграції у США, де він прожив понад півстоліття, до своєї смерті у 2002 р., у написаних спогадах "Зустрічі і прощання" він так згадував про цей період:

"Під час чергового візиту до НКО (Народного комісаріату освіти), в секретаріаті мені сказали, що ректор Луганського ІНО шукає викладача історії літератури й хоче мене бачити. Просять почекати, бо він незабаром прийде. Я сів у почекальні. За деякий час до мене підійшов молодий чоловік, років на два-три старший від мене і відрекомендувався ректором Луганського ІНО на прізвище Паскель. Прізвище не українське. Але говорив доброю літературною українською мовою, хоч, видно, завченою. Пізніше я довідався, що він був з балтійців – чи то латиш, чи то литовець. Закінчив інститут філософії ВУАМЛІНУ. Враження справляв приємне, дружнє, культурне. Відразу сказав, що шукає для Інституту професора історії української літератури. Що він ознайомився з моєю особистою справою. Мій соціальний статус, моя

освіта, науковий ступінь, друковані праці й педагогічний стаж – все це відповідає його вимогам і він пропонує мені роботу в своєму інституті.

Ця пропозиція для мене була не тільки приваблива, але й порятункова. Але я вагався... З преси я знав, що недавно в Луганському ІНО викрито було ціле кубло "троцькістсько-націоналістичних змовників" і заарештовано ряд викладачів, а також ректора й секретаря партійної організації, які, мовляв, це кубло очолювали. І ось цей зовні симпатичний новопризначений ректор запрошує мене на роботу саме в це ще розпечене, небезпечне місце.

...Він говорив щиро, впевнено й авторитетно. Це мені надало відваги. І я дав згоду. За дві години я вже мав на руках призначення на посаду професора історії літератури Луганського ІНО. За кілька днів я виїхав до Луганська. Після зимових вакацій, десь з 10 чи 15 січня почав там свої лекції.

...Енергійний ректор Паскель укомплектував інститут справді добрими кваліфікованими новими викладачами. Історію почала читати професор Мірза-Авак'янц, Наталя Юстівна, відома авторка багатьох досліджень з історії, наукова співробітниця, на той час уже розгромленої, кафедри академіка Багалія. Блискучий лектор, глибокий знавець історії, вона відразу стала улюбленою професоркою всього студентства. Всі мовознавчі предмети почав відомий молодий харківський лінгвіст Іван Троян. ...Російську літературу читав Пулинець Олександр Степанович. Вихованець Ніжинського ІНО, де він також закінчив аспірантуру. В Луганському інституті він викладав уже другий рік. Пережив усю осінню катастрофу і щасливо продовжував роботу. ...Сам Паскель читав два курси: історію революційних рухів і історію філософії. Ті, що слухали його, казали, що лектор з нього першорядний, а історію філософії читав надзвичайно цікаво і глибоко.

...Все йшло ніби добре. Але ще з весни я помітив, що за мною якийсь суб'єкт стежить. За кожним моїм кроком. ...Приїхали до Луганська в справі писання історії заводів (відома затія М.Горького) мої друзі – Т.Масенко й І.Сенченко. Йдемо вулицею, філер – за нами.

...Десь, здається, 24 листопада приходжу до інституту, як звичайно. Раптом на "Дошці об'яв" бачу наказ ректора. Читаю (переказую з пам'яті):

...Наказом ректора від такого-то числа за націоналістичні прояви в лекціях та перекручення програми професора Григорія Костюка з роботи зняти.

Це був шок. Якийсь момент я не міг рушити з місця. Прийшовши трішки до себе, зібравшись з думками, я відразу пішов до кабінету ректора.

...Він, не дивлячись на мене, почав був щось мені мимрити, пояснювати, мотивувати. Я того не пам'ятаю. Знаю, що було те все дуже нелогічне, непереконливе, нещире. Я побачив, що він у стані не меншого

нервового збудження, ніж був я. Було ясно: його самого несподівано примусили дати такий наказ. Дальша розмова була зайва.

...За пару годин я вже мав на руках: повний фінансовий розрахунок за роботу й довідку про звільнення. На жаль, ця довідка в мене не збереглась. Вона приблизно звучала так:

Цим свідчиться, що такий-то, ім'я рек, працював у Луганському інституті народної освіти на посаді професора історії літератури від такого-то до такого-то числа і року.

І все. Печатка інституту й чіткий підпис: ректор Паскель.

Цим і завершилась моя професорська діяльність в Українській Радянській Соціалістичній Республіці назавжди" [14, с.451–457].

Отже, у 1934-му і подальших роках зашморг репресій продовжував душити інститут.

З новою силою винищення "ворогів" розгорнулося після вбивства члена політбюро ЦК ВКП(б) і члена Президії ЦВК СРСР С. М. Кірова, яке сталося в Ленінграді 1 грудня 1934 р. Викритими ворогами стали викладачі української мови І. Л. Троян та І. А. Дерев'янка, діалектичного матеріалізму Димирський, студент літературного факультету І. С. Карлов. Було ретельно перевірено книжковий фонд фундаментальної бібліотеки, з якого вилучили та знищили 300 примірників троцькістської та націоналістичної літератури. Почалося шельмування Н. Ю. Мірзи-Авак'янц. На загальноінститутських партійних зборах, що відбулися 31 січня 1935 р., її звинуватили в тому, що "недостатньо долає своє націоналістичне минуле, в лекціях опошляє М. М. Покровського, говорячи, що в нього є помилки" (пізніше, у 1936 р. вона була звільнена з роботи й у 1938 р. репресована). Чимало ворогів знайшли й серед студентства. На цих же зборах в антирадянських настроях звинуватили студента історичного факультету Тупиченка, а студентку літературного факультету Тарасенко – в націоналізмі і "підступних зв'язках з професором Г. О. Костюком", їх негайно виключили з інституту. За все це І. Г. Паскеля звинуватили у "зниженні класової пильності" [10, спр. 304, арк. 26–27]. Наприкінці 1934 р. в інституті працює спеціальна комісія ЦК ЛКСМУ, пильно шукаючи і знаходячи серед викладачів і студентів "українських націоналістів" [15, с.7].

Цим, фактично, долю І. Г. Паскеля було вирішено, він ледь допрацював до кінця навчального року. 1 липня 1935 р. бюро Донецького обкому КП(б)У, розглянувши питання "Про роботу Луганського педагогічного інституту", дійшло висновку, що І. Г. Паскель "не вів більшовицької боротьби проти чужих елементів з викладацького та студентського складу, які засмічували педагогічний інститут". Констатувавши далі, що він "приховував свої власні помилки націоналістичного характеру", на цьому засіданні було ухвалено "негайно відсторонити Паскеля від роботи в педагогічному інституті. Питання про перебуванні його в лавах партії розглянути додатково" [10,

спр. 376, арк. 6]. Так директор інституту 16 липня 1935 р. став безробітним, згодом був заарештований уже як учасник контрреволюційного націоналістичного "Донецького центру УВО", засуджений, відбув покарання в Далекосхідних таборах ГУЛАГу. Але йому пощастило вижити й навіть повернутися до викладацької роботи: у 1941–1950 рр. він – завідувач кафедри марксизму-ленінізму інституту, потім – доцент кафедри філософії Ужгородського університету [13, с.33].

Ще до цього рішення обкому партії ЦК КП(б)У призначає новим директором інституту Неверовського, й бюро залишалося лише порушити перед ЦК клопотання про "прискорення його присилки". Тут же, порушуючи всі норми законодавства, обком звільняє з роботи викладачів математики Д. Л. Симонова (у добу національно-демократичної революції той був членом Центральної Ради, директором першого департаменту Державного контролю, комісаром Державного контролю, Державним контролером УНР; у 1938 р. його розстріляли), А. Ю. Квенцеля (постраждав як колишній член єврейської партії БУНДу та за те, що, навчаючись у Бельгії, під час зустрічі в 1913 р. з В. І. Леніним, вступив з ним у дискусію з національного питання та перспектив соціал-демократичного руху; був розстріляний у 1938 р.), а також інших викладачів – Д. Д. Ірклієвського, Г. Д. Зелінського, Й. Т. Зелінського, Охотського. Учинивши чергову розправу над викладачами, партійне керівництво Донбасу просить ЦК КП(б)У та Наркомосвіти "через велику нестачу педагогічних кадрів задовольнити заявку на викладачів-істориків та літературознавців" [10, спр. 376, арк. 7]. Не обійшли увагою й студентів: було визнано за необхідне додатково перевірити вихідців із селян-одноосібників, їх тоді навчалось 81 [10, спр. 376, арк. 7].

Минуло лише три місяці, й 1 жовтня 1935 р. бюро Донецького обкому КП(б)У знову розглядає питання "Про стан роботи в Луганському педагогічному інституті". Тепер уже його нового директора Неверовського та секретаря парткому Кузіна звинувачують у млявій боротьбі з "націоналістами" та класовими ворогами. І хоча було викорінено на той час додатково знайдених "ставлеників дворушника Паскеля" – викладачів Абрамовича, Крухмалю, у провину новому керівництву поставили те, що на роботу взяли "колишнього анархіста і націоналіста Рубана, націоналіста Стешенка", а у 20 зарахованих на навчання студентів не виявилось необхідних документів про соціальне походження. Керівництву навчального закладу було суворо заборонено брати на роботу викладачів без санкції відділу культурно-пропагандистської роботи обкому [10, спр. 501, арк. 52; спр. 404, арк. 32].

Вишукуючи в інституті "ворогів народу", ініціатори їх винищення насаджали в колективі підозрілість, заохочували доноительство, деформували психіку і свідомість молоді, культивуючи підлість, ущербне уявлення щодо честі й порядності.

Невдовзі й нове керівництво закладу стало "ворожим". У травні 1936 р. воно було відсторонено від роботи, а новим директором призначено Євгена Гарасимовича Ажaju. Погром тривав. Ворогів вишукували в партійній організації, яка нараховувала 150 членів ВКП(б), на усіх 12 кафедрах, які тоді були в інституті. Дійшло до того, що жоден з працюючих деканів не був затверджений у вченому званні, адже всім їм, у тому числі декану історичного факультету Я. Л. Пічкуренку, філологічного – Гнезділову партійною організацією було висловлено недовіру, а завідувача кафедри літератури О. С. Пулинця звинувачено в троцькізмі та націоналізмі (у вересні його було заарештовано). Від роботи було увільнено і невдовзі репресовано Н. Ю. Мірзу-Авак'янц. На початку 1936/37 навчального року залишилося всього 62 викладачі, з них лише 3 виконували обов'язки професора і стільки ж затверджено доцентами [10, спр. 724, арк. 45–46].

Пік терору в країні, як відомо, припав на 1937 та 1938 роки. Колективові інституту було завдано нового удару: він залишився без таких кваліфікованих викладачів, що були репресовані, як директор Є. Г. Ажажа (заарештований у липні 1938 р. і розстріляний), заступник директора з навчальної частини М. О. Козуляев, викладач німецької мови Я. К. Герц (розстріляний), завідувач заочного сектору факультету мови і літератури С. Г. Кутько, завідувач кафедри військових дисциплін І. А. Рутковський, секретар навчальної частини інституту математик Я. Є. Алексєєв (розстріляний), заступник декана хіміко-біологічного факультету І. М. Рубашко, викладач І. О. Барібін (розстріляний) [16, 149–150]. Усього в 30-і роки від політичних репресій постраждало понад 250 викладачів, співробітників і студентів.

Однак і в цих умовах надзорського політичного тиску і безпідставних репресій інститут продовжував готувати учительські кадри. На кінець 30-х років загальна кількість студентів денної форми навчання перевищила 2,2 тис., збільшившись за десять років майже в 4 рази. Ще більше навчалось за заочною формою, в 1938 р. було додатково відкрито екстернат. Число викладачів перевищило 100. А з нагоди святкування 125-річного ювілею Т. Г. Шевченка інститутіві 26 квітня 1939 р. указом Президії Верховної Ради УРСР було присвоєно його ім'я. Пройшовши через усі випробування, вища педагогічна освіта на Луганщині й далі розвивалася.

Література

1. **Паніотів І. І.** Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931–1941 рр.) / Іван Ілліч Паніотів. – Харків: вид-во Харківського ун-ту, 1973. – 186 с. 2. **Бистров М. А.** Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму 1917–1937 рр. / Микола Андрійович Бистров. – Харків: вид-во Харківського ун-ту, 1974 – 142 с. 3. **Клицаков І. А.** Из истории подготовки и воспитания учительских кадров (1917–1937 гг.). / Иван Алексеевич

Клисаков. – Луганск, 1991. – 419 с. 4. **Климов А. О.** Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. 1923–1998. Історичний нарис. / Анатолій Олексійович Климов. – Луганськ: ВАТ "ЛОД", 1998. – 127 с.; **Його ж:** Історія Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка в особах його професорів – Луганськ: Альма-матер, 2001. – 168 с.; **Його ж:** До історії історичного факультету Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка – // Істфак и время: 70 лет ист. факту ЛНПУ им. Тараса Шевченка. – Луганск: Знание, 2004. – С.6–20; **Його ж:** Історичні краєзнавчі розвідки: монографічний нарис /Анатолій Олексійович Климов; Держ. закл. "Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка". – Луганськ: ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2008. – 304 с.; **Климов А. О., Курило В. С.** Від педагогічних курсів до кращого регіонального університету України // Освіта Донбасу. – 2001. – № 2. – С. 5–11; **Климов А. О., Курило В. С.** Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. Історія. Сьогодення. Перспективи. / Анатолій Олексійович Климов. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 120 с. 5. **Курило В. С.** Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. / Віталій Семенович Курило. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с. 6. **Липинський В. В.** Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. /Віталій Володимирович Липинський. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 247 с. 7. **Історія** Луганського краю /За ред. В. С. Курила; авт. кол.: І. Ю. Бровченко, А. О. Климов, К. І. Красильніков, В. І. Подов, В. Ф. Семистяга; Держ. закл. "Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка". – Луганськ: Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2008. – 400 с. 8. **Угольная** промисленность СССР за 50 лет: Стат. справочник. – М.: Недра, 1968. – 768 с. 9. **Партробітник** України. – 1938. – № 2. 10. **Державний архів** Донецької області, ф.П-326, оп.1. 11. **Праця** в УРСР. – К.: Народне господарство та облік, 1937. – 302 с. 12. **КПРС** в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.5. – К.: Політвидав України, 1980. – 472 с. 13. **Семистяга В.** Інститутська Голгофа // Бахмутський шлях. – 1998. – №5. – С. 31–40. 14. **Костюк Г.** Зустрічі і прощання: Спогади у двох кн. / Григорій Олександрович Костюк. – К.: Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – 720 с. 15. **Центральний державний архів** громадських об'єднань України, ф.7, оп.7-1, спр.1080. 16. **Климов А. О., Намдаров Г. М.** Командировка без повернення // Реабілітовані історією: У 27 т. Луганська область: У 3 кн. – Кн. 1. – Луганськ, 2004. – С. 146–151.

Климов А. А. Высшее педагогическое образование на Луганщине в 30-е годы ХХ в.

На основе большого числа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, рассматриваются вопросы работы Луганского педагогического института: проблемы набора, обучения и

бытовых условий студентов, политического давления и репрессий, постигших преподавателей и студентов в 30-е годы XX века.

Ключевые слова: высшее образование, педагогический институт, 30-е годы XX века, политические репрессии.

Климов А. О. Вища педагогічна освіта на Луганщині в 30-і роки XX століття

На основі великої кількості архівних документів, що вперше вводяться в науковий обіг, розглядаються питання роботи Луганського педагогічного інституту: проблеми набору, навчання та побутових умов студентів, політичного тиску та репресій, під які підпали викладачі та студенти в 30-і роки XX століття.

Ключові слова: вища освіта, педагогічний інститут, 30-і роки XX століття, політичні репресії.

Klimov A. A. The higher pedagogical education on Luhanskchine in 30 years of 20 cr.

On the basic of a great number of archival which are entered for the first time into a scientific turn questions of work of Luhansk teacher training college are considered: problems of a set of students, training and conditions of the life of students, political pressure and reprisals of the comprehended teachers and students in 30 years of 20 centuries.

Keywords: higher education, teacher training college, 30 years of 20 centuries, political reprisals.

УДК 378(477)

Н. М. Сафонова

СТРАТЕГІЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ СУВЕРЕННОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ПЕРЕБІГ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Історія неодноразово доводила, що переломні події в житті суспільства завжди викликають наступну трансформацію діяльності освітніх закладів. Державотворчі процеси в Україні наприкінці ХХ ст. не стали винятком. Актуальним і цілком виправданим є інтерес до проблеми висвітлення реформування систем вищої освіти в країнах колишнього Радянського Союзу, зокрема, суверенної України. Набуття Україною державної незалежності об'єктивно викликало структурні і змістовні зміни у системі вищої освіти. Цій проблемі присвячені дослідження Ю. Алексєєва, І. Вакарчука, М. Згуровського, В. Кременя, В. Литвина, С. Ніколаєнка, В. Яблонського та ін., в яких автори відтворюють схему пошуків нової моделі освітньої системи, шлях формування державотворчої стратегії освіти, висвітлюють принципово нове становище вищої школи, пов'язане з її орієнтацією на потреби інформаційного суспільства та необхідністю реагування на загальноосвітні тенденції [1].

В історичному контексті функції вищої школи розглядаються як категорія, що відображає зміст діяльності окремих елементів соціальної системи в цілому. До основних соціальних функцій вищої школи можна віднести соціально-економічні, пов'язані з формуванням і розвитком інтелектуального, науково-технічного і кадрового потенціалу суспільства; соціально-політичні, реалізація яких дозволяє забезпечити безпеку суспільства в найширшому її розумінні, соціальний контроль, соціальну мобільність, стійкий розвиток суспільства, його інтернаціоналізацію і залученість до загальноцивілізаційних процесів; культуротворчі функції, що сприяють розвитку духовного життя суспільства, де вищій школі належить вирішальна роль, бо вона не лише безпосередньо впливає на формування особистості, але й формує в неї відчуття соціальної відповідальності, дозволяє зберегти, розвивати і передавати духовну спадщину. Необхідно також відзначити зростаючу тенденцію взаємодії і переплетення вищеназваних функцій. Адже трансформація соціальних функцій вищої освіти – явище достатньо постійне. Проте у певних історичних періодах швидкість цих змін істотно різниться. Визначити загальні тенденції у досліджуваній період відповідно та внаслідок трансформації системи вищої освіти уявляється цілком реально. Аналіз цих тенденцій, на думку автора, багато в чому обумовить і подальшу стратегію освітянського розвитку.

Бум вищої освіти, що розпочався у 90-і рр. ХХ ст., на початку ХХІ ст. сягнув своєї кульмінації. Якщо кількість студентів вищих навчальних закладів І–ІV рівнів акредитації на 10 тис. населення становила

у 1994 р. 297 осіб, то у 2007 р. – 578 осіб, у тому числі у державних вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації відповідно 173 і 174 особи на 10 тис. населення. У 2007/2008 навчальному році мережа вищих навчальних закладів налічує 904 заклади усіх рівнів акредитації та форм власності у порівнянні з 920 у попередньому 2006/2007 н.р., оскільки відбулося скорочення на 16 вишів, головним чином за рахунок оптимізації та реорганізації вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації. Серед них – 202 приватних навчальних заклади – майже чверть від функціонуючих [2, с.22]. Отже, за нових умов зріс попит на вищу освіту, що призвело до збільшення загальної чисельності тих, хто її отримує. Разом з цим відбулася трансформація певних функцій вищої освіти. Основою цього процесу стали нові концептуально-правові засади розвитку освіти в Україні.

Значною зміною в реформуванні української вищої школи стало корегування структури предметів. У цьому відношенні зменшилася частка студентів, які навчалися інженерним спеціальностям та вивчали природничі науки. Проте збільшилась кількість студентів, які вивчають право, економіку, бізнес тощо. Можна погодитись з думкою дослідників Я. Ширмера та Д. Снелбекера, які вважають, що найуспішнішими у перехідному періоді від тоталітарного суспільства до демократії вважаються країни з високою часткою студентів, які вивчають суспільні науки, та меншою часткою студентів, які вивчають природничі (інженерні) науки. На середину 90-х рр. такими країнами були Словенія, Польща та Естонія, стосовно ж України аналогічні процеси лише набували чинності [3, с.43]. Проте вже через десять років розвитку суверенної України профільні пріоритети абітурієнтів змінилися. Так, вже на початок 2002 р. порівняно з 2000 р. кількість зарахованих за галузями знань за державним замовленням з гуманітарних дисциплін збільшилася на 6,3%, права – на 19%, а економіки, комерції та підприємництва на – 19,4% [4]. У той же час кількість зарахованих за напрямом "Інженерія" підвищилася лише на 3,7%. Отже, аналізуючи наведені цифрові дані, можна заключити, що поряд із зростанням чисельності студентів гуманітарного напрямку, стабілізувався також обсяг державного замовлення, став домінуючим попит абітурієнтів щодо спеціальностей технічного і технологічного профілів.

Перебудова системи підготовки фахівців у вищих навчальних закладах зумовила виникнення нових підходів до розроблення форм та методів навчання, тобто педагогічних технологій. З них на цьому етапі найбільш актуальними виявилися інформаційні та комунікаційні, інтерактивні, традиційні. Активного впровадження набуло дистанційне навчання, застосування інформаційних мереж, засобів масової інформації та телекомунікаційного зв'язку, що вимагали набуття відповідних компетенцій.

На початку 90-х рр. XX ст. в Україні з'явилась реальна можливість більш динамічного розвитку зв'язків із навчальними закладами Західної Європи, Сполучених Штатів Америки та інших держав. Зокрема, Закон

України "Про освіту" (травень 1991 р.) містив розділ "Міжнародне співробітництво". В ньому закладам освіти, науковим, науково-виробничим установам системи освіти, органам державного управління освітою надавалося право укладати договори про співробітництво, встановлювати прямі зв'язки із закладами освіти, науковими установами освіти зарубіжних країн, міжнародними організаціями, фондами тощо відповідно до чинного законодавства України; а також здійснювати зовнішньоекономічну діяльність відповідно до законодавства на основі договорів, укладених ними з іноземними юридичними, фізичними особами, мати власний валютний рахунок, створювати спільні підприємства [5, с.37]. У першій половині 90-х рр. ХХ ст. однією з форм міжнародного співробітництва пострадянських країн з іншими державами, в т.ч. і США, виявилось сприяння навчанню студентів в зарубіжних навчальних закладах. Частка українських студентів, які навчалися у вищих навчальних закладах США у середині 90-х рр. ХХ ст., виявилась найбільшою у порівнянні з ситуацією в інших колишніх радянських республіках і навіть окремих країнах Східної Європи. Це доводило зацікавленість України у взаємних контактах в освітянській сфері, наближало новий етап розвитку Болонського процесу за участю східноєвропейських пострадянських держав. Одним із перших встановив контакт із вищими навчальними закладами зарубіжних країн Національний технічний університет "Київський політехнічний інститут". У 2004 р. він мав 94 договори про співпрацю з університетами в 34 країнах світу. Цікавий досвід набув Львівський національний університет імені Івана Франка. У 2001 р. за безпосередньою участю Львівського національного університету імені І. Франка створений Європейський колегіум польських і українських університетів (м. Люблін). Співробітництво вищих навчальних закладів України з міжнародними організаціями та установами (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Європейським Союзом, Радою Європи), Світовим банком, зарубіжними освітянськими фондами, певними вищими навчальними закладами впроваджувалось на дво- та багатосторонній основі. Такі поняття, як франчайзинг, валідаційна угода, закордонний кампус, транснаціональна освіта стали повсякденними реаліями нового століття. Останнє водночас є очевидним викликом і національній системі забезпечення якості освіти.

Аналіз діяльності вишів в досліджуваний період дозволяє заключити, що протягом 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. переосмислення та трансформація системи гуманітарної освіти призвели до появи нових навчальних дисциплін, збагачення навчально-виховного процесу через гуманізацію та гуманітаризацію. За цих умов зросла роль україністики, дисциплін українознавчого циклу та курсу історії України в національно-громадянському вихованні молоді, формуванні у студентів здатності синтезувати національні й загальнолюдські надбання. Важливою функцією вищих навчальних закладів стало забезпечення подальшого поглиблення знань викладачів і студентів з української мови та її практичного

застосування. До середини 90-х рр. ХХ ст. у багатьох вищих навчальних закладах України викладання, в тому числі профільних дисциплін, велось в основному російською мовою. Домінувало видання російською мовою підручників, методичних посібників, навчальних програм, планів семінарських і практичних занять. Викладачі та студенти слабо володіли українською мовою та не завжди її застосовували. Формальний підхід до цього питання викликав необхідність активного, системного, але все ж таки поступового впровадження комплексу заходів з метою поширення та вдосконалення застосування державної мови.

Проблема навчання українською мовою обговорювалася на засіданнях колегії Міністерства освіти і науки України, зокрема, у 1997 р. Було відзначено, що в навчальних закладах міністерства здійснювався планомірний процес переходу на викладання українською мовою. Хоч темпи були досить повільними, все ж у порівнянні із 1991 р. частка академічних груп, в яких викладання здійснювалося українською мовою, зросла з 23 % до 52 %. Кількість викладачів, які викладали державною мовою, становила на той час 58 %. За державною статистикою, українською мовою навчалось 67 % студентів вузів I–II рівнів акредитації та 62 % студентів вузів III–IV рівнів акредитації. На жаль, в окремих регіонах ситуація на краще майже не змінювалася. Це, насамперед, Автономна Республіка Крим, де практично навчання державною мовою не велось. Труднощі були в Донецькій та Луганській областях, де ці показники відповідно становили 7 % та 22 % по вузах першого рівня; 10 % і 9 % – по вузах III–IV рівнів акредитації. В Одеській, Харківській, Дніпропетровській та Запорізькій областях українською мовою навчалось менше половини студентів [6, с.90]. Нешвидко здійснювалася підготовка україномовних підручників, тому в рішеннях колегії визначались заходи щодо більш ефективного використання української мови у вищих навчальних закладах усіх рівнів акредитації.

В досліджуваний період держава, МОН України та вищі навчальні заклади значну увагу приділяли вивченню і поглибленню знань студентів з української мови та літератури. Проведені заходи сприяли поступовому зростанню кількості студентів, які навчалися українською мовою: за даними статичної звітності станом на 2003–2004 н.р. у вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації державною мовою в Україні навчались вже 82%, російською – 18%; у навчальних закладах III–IV рівнів акредитації – відповідно 78% та 22%. Цьому в значній мірі сприяло те, що збільшилась кількість викладачів, які викладали певний ряд дисциплін державною мовою [6, с.91].

Питання інтеграції України в європейський освітній простір у рамках Болонської декларації акцентувало увагу на небезпеці сліпого копіювання інноваційних процесів в освіті. Застереження зводяться до упередження механічного копіювання реформи замість того, щоб приділяти головну увагу умовам, у яких можливий її успіх.

Узагальнивши набутий вузами досвід, колегія Міністерства освіти і науки України 24 квітня 2003 р. прийняла рішення "Про проведення педагогічного експерименту щодо запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації". В ньому зазначалось, що "однією з передумов входження України до єдиного Європейського та Світового освітнього простору є запровадження у системі вищої освіти Європейської кредитно-трансферної та акумулюючої системи (ECTS), що функціонує на інституціональному, регіональному, національному та європейському рівнях і є ключовою вимогою Болонської декларації 1998 року". У першій половині 2003 р. визначився склад учасників педагогічного експерименту та було проведено розподіл напрямів підготовки за галузевими групами вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації; почалося створення відповідних робочих груп у вищих навчальних закладах. До початку нового навчального року була розроблена програма проведення педагогічного експерименту, а вже наприкінці 2003 р. – нормативна база для забезпечення його реалізації. 23 січня 2004 р. Міністерство освіти і науки України затвердило програму, тимчасове положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців та план заходів щодо їх реалізації, перелік вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, що заявили про участь в експерименті щодо її запровадження. На початку 2004 р. заявили про участь в педагогічному експерименті щодо запровадження кредитно-модульної системи організаційно-навчального процесу 45 університетів, 8 академій, 5 інститутів. Наказ Міністерства освіти і науки від 23 січня 2004 р. визначив сім регіональних базових вищих навчальних закладів, які координували діяльність певних закладів, що брали участь в проведенні експерименту: Київський національний університет імені Т. Шевченка, Національний технічний університет "Київський політехнічний інститут", Національний університет "Львівська політехніка", Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Харківський національний університет радіоелектроніки, Одеський державний економічний університет, Національний гірничий університет.

Аналізуючи характер змін у вищій школі, автор дійшов висновку, що в досліджуваній період стратегічні напрями модернізації освіти України визначені об'єктивними тенденціями загальноосвітнього розвитку і тісно пов'язані з внутрідержавними процесами. З урахуванням поширення тенденції глобалізації, яка, зокрема, означає загострення конкуренції між державами-націями, охоплення нею, окрім економіки, інших сфер, стає очевидним, що лише країна, яка забезпечить адекватний вимогам часу розвиток освіти і науки, може сподіватися на гідне місце в світі. Тобто, заклади вищої освіти ототожнюють собою водночас інтелектуальний інструмент матеріального прогресу та гарант збереження загальнолюдської системи цінностей і гуманізації суспільного життя. Саме ці функції вищої школи визначають позитивну перспективу будь-якої держави.

Особлива роль знання у сучасному світі репрезентує процес формування суспільства знань як нової суспільно-економічної формації у ХХІ ст. 19 червня 2008 р. у Києві відбувся "круглий стіл" на тему "Проблеми та перспективи входження України в європейський інтелектуальний простір". У проекті Концепції гуманітарного розвитку України, підготовленому робочою групою Всеукраїнського форуму інтелігенції, який відбувся у Києві у березні 2008р., зазначається: "Гуманітарний розвиток – це модель розвитку, орієнтована на максимальне розкриття потенціалу кожної людини і соціуму в цілому, створення гідних умов для реалізації всіх інтелектуальних, культурних, творчих можливостей людини і нації" [2, с.3]. Виходячи з цього, основні напрями державної політики щодо формування суспільства знань передбачають створення інформаційного (мережевого) суспільства на базі інформаційно-комунікаційних технологій, стимулювання результатів наукових досліджень і розробок для інноваційного розвитку економіки, а також розвиток інтелектуального потенціалу нації шляхом забезпечення конкурентоспроможності освіти, модернізації культурної політики та сприяння соціальній і громадянській активності людини [2, с.17].

19 червня 2008 р. у Києві відбувся "круглий стіл" на тему "Проблеми та перспективи входження України в європейський інтелектуальний простір". На часі знов постали питання про європейський та український інтелектуальні простори, особливості та можливості інтеграції, про модернізацію освітньої системи України та ключові проблеми розвитку вітчизняної науки в контексті входження України в європейський інтелектуальний простір. Для того, щоб ринок освітніх послуг, запропонований Україною, був ефективним, він повинен бути, по-перше, конкурентним, і, по-друге, чим він більший, чим він більш ємкий, тим ефективніше працює ця система. Для України, як і інших учасників європейського освітнього процесу, Болонська система задумана і реалізується в контексті того, який метод, який інструмент, ринковий механізм застосувати в організації сфери освіти і науки.

Викладене дозволяє зробити певні висновки. По-перше, збільшення кількості тих, хто навчається у вищій школі, свідчить про зростання престижу вищої освіти. Але це – досить формальний показник. Бум вищої освіти ще не є ані ознакою її ефективного застосування, ні тим більш – зростання економічного рівня держави. Суспільство повинно уникнути ілюзії, що з досягненням певного освітнього рівня, скажімо, половиною населення виникне кардинально нова економічна ситуація. Для того, щоб отримана освіта, персоніфіковані знання здатні були впливати на стан економіки, необхідне функціонування механізму їх ефективного використання, а також деякий час, щоб відчуті позитивні зміни.

По-друге, існуючий принцип відповідності освіти потребам ринку праці поступово отримав домінуючий характер. Думка про те, що сучасні вищі навчальні заклади в умовах ринку перетворюються на своєрідні економічні корпорації, не є зовсім новою, бо неодноразово вона вже

висловлювалась на просторах СНД. Вищий навчальний заклад став суб'єктом ринкових відносин і його діяльність теж підлягає принципу "те, що не продається, не повинно вироблятися". Звідси вища освіта стає суб'єктом підприємницької діяльності з усіма наслідками.

Тут простежуються два моменти. Перший полягає у тому, що питома вага працюючих за отриманим фахом завжди буде суттєво відрізнятися від кількості випускників-спеціалістів. Далі слід пам'ятати, що принцип "ціна – якість" під час надання освітніх послуг має відображати фактичну ситуацію, бо саме цей принцип перетворюється інколи у вирішальний фактор під час вибору вищого навчального закладу абітурієнтами або їх батьками.

По-третє, масовий характер вищої освіти вже сьогодні має істотний недолік – профанацію вищої освіти. Наявність дипломів про вищу освіту, додаткову чи післядипломну, не завжди відповідає реальним знанням, реальному освітньому рівню його власника. В подальшому є загроза поглиблення цієї тенденції, котра здатна деформувати моральний та економічний стан розвитку суспільства.

Останнє. Майбутнє ґрунтується на теперішньому. Свої наукові кадри Україна мусить виростити сама, дбаючи про національний інтелектуальний потенціал. Саме тому ідеологічним постулатом трансформації освіти стає формула: працювати на українське суспільство знань, а не на ринок дешевої робочої сили.

Сьогодні національну ідею, навколо якої намагаються згуртувати українців, шукають будь-де і будь у чому. Якість, що перетворено у національну ідею, дозволяє в свою чергу країнам, що опинилися у стані економічної депресії, з успіхом вийти з кризи. Тож поняття "якість" стає категорією, яка поширюється на різні аспекти, в тому числі й на сферу освіти. Нова концепція якості і корисності освіти – найважливіша, але поки ще не вирішальна і, навіть, невиспівана ланка у житті вищого навчального закладу.

Європейський вибір є реальністю для суверенної України. Проте слід зважити, що Європа сама сьогодні шукає механізму підвищення ефективності і конкурентоздатності власної освіти. Узагальнення досвіду освітянських реформ в історичному аспекті дозволить переорієнтувати інтелектуальну сферу України на кінцевий результат, яким є пошкваллення інноваційного процесу. Подальше дослідження названої проблеми, як уявляється, доцільно проводити у контексті порівняння набутого в історичному плані вітчизняного і світового досвіду з цього питання за двома напрямками: по-перше, аналізуючи досвід країн пострадянського суспільства, з якими сучасна Україна має багато спільного у минулому; та, по-друге, розглядаючи спільні та особливі аспекти розвитку вищої освіти країн Західної Європи і Північної Америки.

Література

1. Див., напр.: **Алексєєв Ю.** Україна: освіта і держава (1987–

1997 рр.) / Юрій Миколайович Алексєєв. – К.: Експрес-Об'ява, 1998. – 110 с.; Вакарчук І. Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи / Іван Олександрович Вакарчук // Вища школа. – 2008. – №3. – С.3–18; Кремень В. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / Василь Григорович Кремень. – К.: Грамота, 2003. – 216 с.; Ніколаєнко С. М. Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні. Парламентські слухання про вищу освіту / Станіслав Миколайович Ніколаєнко // Педагогіка толерантності. – 2004. – №2–3. – С.104–116; 2. **Концепція** гуманітарного розвитку України (проект). Всеукраїнський форум інтелігенції, Київ, 28 березня 2008р. / Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2008. – 34 с. 3. **Ширмер Я.** Реформи на Україні: ідеї та заходи / Я. Ширмер, Д. Снелбекер. – К.: Альтерпрес, 2000. – 220 с; 4. **Дані** про кількість зарахованих за галузями знань за державним замовленням (2000–2002 рр.) [Електронний ресурс]: За матеріалами Міністерства освіти і науки України. – Режим доступу: www.mon.gov.ua; 5. **Освіта** України. Нормативно-правові документи. – Офіц. вид. – К.: Міленіум, 2001. – 472 с. – (Нормативні документи МОН України); 6. **Сопівник Р. В.** Зростання ролі студентів у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів України: історичний аспект (90-і рр. ХХ – початок ХХІ ст.): дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Сопівник Руслан Васильович. – Луганськ, 2004. – 256 с.

**Сафонова Н. М. Стратегія трансформації вищого
освіти суверенної України: історичне
розвиток і перспективи**

В статті проаналізовані основні напрями модернізації системи вищої освіти в Україні на рубежі ХХ–ХХІ ст. Автор показує, що відбулися зміни в системі вищої освіти України.

Ключові слова: Україна, система вищої освіти, трансформація.

**Сафонова Н. М. Стратегія трансформації вищої освіти
суверенної України: історичний перебіг та перспективи**

У статті проаналізовано основні напрями модернізації вищої освіти в Україні на рубежі ХХ–ХХІ ст. Автор показав зміни, що відбулися в цей період в системі вищої освіти України.

Ключові слова: Україна, система вищої освіти, трансформація.

**Safonova N. M. Main directions of modernization in the system of
Higher Education in Ukraine: course of events and results**

Main directions of modernization in the system of Higher Education in Ukraine in late 20th – early 21st cr. are analyzed. The author reveals the changes of activity of higher educational institutions in sovereign Ukraine.

Keywords: Ukraine, system of Higher Education, transformation.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930.2:94(5) «08/09»

Д. О. Анікєєв

**ЗМІНА ОЗНАЧЕНЬ МАДЯРІВ У ТВОРАХ УЧЕНИХ АРАБСЬКОГО
ХАЛІФАТУ ІХ–Х СТОЛІТЬ**

На нинішній час у якості пріоритетного напрямку розвитку українського джерелознавства визначилося дослідження писемних документів, які походять від язичницької доби історії Київської Русі. Адже на той час на території України відбувалися складні етноісторичні процеси, у межах яких формувався український етнос. Ця обставина визначає той факт, що саме згадана історична доба являє собою своєрідні засади, на яких ґрунтується дослідження історії України пізніших часів. З цієї причини визначена у даному дослідженні проблематика є актуальною саме тому, що вона являє складову одного з фундаментальних напрямів досліджень, що розвиваються в українській історичній науці, як-от вивчення етноісторичних процесів, які відбувалися в степовій смузі України протягом доби раннього середньовіччя.

У зв'язку з цим, у якості мети пропонованої наукової статті ми визначили простежити ті зміни у самоназві мадярської етнічної кочової спільності під час її міграції до Центральної Європи, які відображені у творах учених-географів Арабського халіфату ІХ – першої половини Х ст. Тому предметом нашої уваги є ті фрагменти згаданих творів, у яких міститься інформація про етнос угрів. Аналіз цієї інформації уявляється важливим для розширення кола писемних джерел з історії Європи доби раннього середньовіччя, тому що досліджувані нами звістки ґрунтуються, з одного боку, на античній писемній традиції, а з іншого – на реаліях означеної історичної доби. Наведена мета обумовлює необхідність, по-перше, відновити етимологію та семантику термінів, наведених у творах учених Арабського халіфату доби раннього середньовіччя, по-друге, виокремити із загального обсягу джерельного матеріалу інформацію про культуру, релігію, та звичаї названого етносу, а по-третє, простежити еволюцію самоназви мадярів під час їхньої міграції.

В європейській орієнталістиці вивчення згаданої проблематики визначилося висновками українського арабіста В. М. Бейліса стосовно титулу правителя "ал-Анкубарда" / الانكبردة / та дослідженням французького сходознавця А. Мікеля, в якому він зробив аналіз повідомлень арабських географів про людність, що означалася

згаданим етнонімом [1]. Втім, очевидним недоліком останньої наукової розвідки є брак обґрунтування міркувань автора та його неуважність до очевидних контамінацій. Польський арабіст Т. Левицький здійснив аналіз звісток арабських географів IX–X ст. про країни та людності Європи з наданням до цього аналізу оригінальних арабських текстів [2].

Важливим здобутком європейської орієнталістики було поєднання у складі "Каспійського зводу" повідомлень арабських писемних джерел про етнічні спільності Східної Європи, здійснене радянським арабістом Б. Н. Заходером [3]. При цьому було впроваджено оригінальну методику порівняльного аналізу окремих "тем", в межах яких містяться загальні для багатьох арабських авторів доби раннього середньовіччя уявлення про деякі етноси Східної Європи, у том числі і про мадярів. Однак оригінальні арабські тексти в цьому дослідженні не наведені. Отже, сукупного критичного аналізу згадок про дану людність в історичній науці не було здійснено. Першою спробою впровадити такий аналіз є дослідження українського арабіста В. Г. Крюкова, в якому повідомлення арабських авторів доби раннього середньовіччя про мадярів розглянуті у контексті міграції названої етнічної спільності в західному напрямі [4]. Саме тому ми вважаємо, що дана проблематика потребує подальшого дослідження.

Справа у тому, що більшість інформації про мадярів являє собою окремі уривчасті згадки, що містяться у сюжетах, присвячених іншій проблематиці. Лише в творах "Книга дорогих цінностей" / *كِتَابُ الْأَعْلَاقِ النَّقِيسَةِ* / географа початку X ст. Абу Алі Ахмада ібн Руста та "Золоті луки і родовища коштовностей" / *مروج الذهب و معادن الجواهر* / й "Книга попередження й перегляду" / *كِتَابُ التَّنْبِيهِ وَالْإِشْرَافِ* / ученого-адіба середини X ст. Абу ал-Хасана Алі ал-Масуді наведені окремі докладні розповіді про дану людність [5]. Тим чинником, що значно ускладнює опрацювання нами означеної проблематики, є докорінна зміна етнічної самоназви мадярів, що простежується у тих повідомленнях вчених Арабського халіфату IX–X ст., що походять від тих часів, ідентифікованих з різними етапами великої міграції мадярів на захід.

Певним винятком є розповідь, звана "Країна мадярів" / *المجغرية* /, що міститься в повідомленні анонімного мандрівника другої половини IX ст. про людності Центральної та Східної Європи, наведеного в сьомій частині вище вказаної компілятивної праці ібн Руста. Дійсно, згаданий арабський мандрівник другої половини IX ст. здійснив подорож від північного узбережжя Каспійського моря рікою Волгою, й далі – сухопутним шляхом через територію Київської Русі до володінь Святополка I Великоморавського [6, с.143–145]. Із повідомлення цього мандрівника виявляється, що східна межа "Країни мадярів" співпадала з територією первісного розселення мадярів у Прикам'ї та в Приураллі, а західна її частина розташовувалася у

місцевості, званій "Atil közöt", тобто "межиріччя", у даному випадку – межиріччя Нижнього Дніпра та Нижнього Дунаю [4, с.184].

Отже, належить уважати, що первісна самоназва мадярів являє родову назву одного з етнічних угруповань великої спільності угрів, що у досліджуваний період залюднювала південну частину лісової смуги Східної Європи. Цей територіальний простір простягався із заходу на схід від Верхнього Поволжя, що було заселене племенами "чудь" / thiudos / (басейн рік Онега й Північна Двина), "весь" або "вєспи" / vasi / (район озера Біле), "меря" / merens / (поблизу від озер Неро та Клешин), "мещера" / imniscaris / (басейн ріки Ока) та "мордва" / mordens / (межиріччя Оки й Ками), до Приуралля, де перебували мадяри [7, с.116]. Із досліджуваної записки виявляється, що після відходу зі своєї прабатьківщини до місцевості "Аτελκούζου", а також в період тимчасового перебування в названій місцевості, мадяри зберегли родову самоназву [8, с.158].

Аналіз головних сюжетів розповіді анонімного мандрівника про мадярів виявляє той факт, що в даному документі повідомляється насамперед про спосіб життя названої людності, про характер соціально-політичного устрою, та про відмітні ознаки взаємин мадярів з іншими людностями Східної Європи, зокрема зі слов'янами та візантійцями. Текст даного історичного джерела вказує на кочовий спосіб життя мадярів. При цьому простежується не лише певна деталізація описів регіональних міграцій цих кочівників та їхньої зовнішньої торгівлі, але й спроби передачі через написання арабською мовою угорських термінів.

Зокрема, виявляється, що у мадярів існував розподіл влади між верховним правителем, званим "к.нда" / كندا /, який очолює двадцять тисяч вершників, та його помічником, званим "дж.ла" / جلا / який розпоряджається владою у всьому, що стосується війни, оборони й інших справ [6, с.142]. Дана обставина надає нам право стверджувати, що досліджуваний документ являє собою розповідь очевидця, що деякий час перебував на території розселення мадярів у Північному Причорномор'ї і отримав наведену ним інформацію безпосередньо від мадярів. Саме тому належить відзначити, що назва країни мадярів, тобто "ал-Маджгарійя" / المجغرية /, є арабською передачею етнічної самоназви досліджуваної людності. Більш того, текстологічний аналіз згадок ібн Руста засвідчує збереження родового характеру семантики наведеного етноніму, в умовах, коли мадяри являли собою кочове населення межиріччя Нижнього Дніпра та Нижнього Дунаю.

Втім, після відходу мадярів із названого межиріччя на захід, а саме – до Паннонської низовини, яке відбулося під тиском кочових племен печенігів у 889 р., простежується зникнення етнічної назви "ал-Маджгарійя" із тих повідомлень арабських писемних джерел, які походять від першої половини X ст. Разом з тим, виявляються значні зміни семантики арабської передачі етноніму, що позначав суто

європейський етнос, а саме германців-лангобардів, який у візантійській писемній традиції наведений у таких варіантах: λογοβάρδοι, λαγοβάρδοι, λογοβάρδια [2, с.96]. В арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя етнонім "ал-Лугубардійун" / اللغبرديون / вперше виявляється у творі "Книга шляхів й царств" / كِتَابُ / المسالك والممالك / географа другої половини IX ст. Абу ал-Касима 'Убайдаллаха ібн 'Абдаллаха ібн Хурдазбіха, який був написаний близько 272 / 885 р. В даному повідомленні цей термін міститься в описі Середземноморського торговельного шляху, який сполучав Кордовський емірат з областями Близького Сходу, а саме в переліку етнічної належності європейських невільників, які постачалися із Європи до Багдада [9, с.153–155]. Зокрема, окрім "ал-Лугубардійун" в цьому переліку згадані слов'яни / الصقالبة /, візантійці / الروم / та франки / الافراج / [9, с.92]. Дана обставина дозволяє ідентифікувати етнонім "ал-Лугубардійун" саме з германською людністю лангобардів.

Аналогічне значення досліджуваного етноніму простежується також в анонімному творі першої половини X ст. "Звістки часу й дивини країн" / البلدان كتاب اخبار الزمان عجائب / або "Скорочення дивин та чудес" / مختصر العجائب و الغرائب /, де він наведений у формі "ал-Іхтарда" / الاهتردة / [10, с.233]. Ми вважаємо, що у даному випадку має місце спотворення написання етноніму "ал-Анкубарда" / الانكبردة /. Слід припустити, що літера "ха" /ه/ є сполученням двох літер, а саме "нун" / ن / і "каф" / ك / при відсутності діакритичних крапок. Отже, виявляється, що лангобарди означені грецьким терміном "λογοβάρδοι", який у свою чергу, набув форми "الاهتردة". Той факт, що в цьому випадку йдеться про суто європейський етнос, свідчать звістки про сусідні з лангобардами етнічні спільності та згадки про географічне розташування країни лангобардів.

Зокрема, в даному історичному писемному документі згадується, що "ал-Іхтарда поселилися між франками та візантійцями, їхнє царство велике, а в їхньої держави високе положення, й у них є багаточисельні міста" [11, с.72]. Дійсно, захоплені лангобардами італійські землі межували у Центральній та в Південній Італії з володіннями Візантії, а на заході – з Франкським королівством [12, с. 201]. Згадка про те, що "вони воюють з франками і слов'янами, які живуть по сусідству з ними й тиснуть на них", вказує на лангобардів періоду до 773–774 рр., тобто до того часу, коли Лангобардське королівство зазнало поразки з боку військ Карла Великого [11, с.73].

На перший погляд, на той самий регіон зорієнтовані також повідомлення арабського мандрівника Харуна ібн Йахйя, записка якого також наведена у творі Ібн Руста. Ураховуючи описання шляху цього мандрівника, який пролягав із Константинополя / القسطنطينية / через країну слов'ян / الصقالبة / й через Венецію / بندقس / до міста Рим / الروم /, належить припустити, що Харун ібн Йахйя неминуче відвідав

на цьому шляху Ломбардію. Але перед згадкою міста Венеції у записці повідомляється про країну "ал-Анкубарда" / الانكبردة /, головним містом якої є Балатіс / بلتس /. Втім, звістка про те, що "ал-Анкубарда мешкають у наметах", а за своїм зовнішнім виглядом вони нагадують курдів, надає привід до сумніву стосовно того, що в даному випадку йдеться про Ломбардію, населення якої складала нащадки лангобардів [6, с.127]. Адже в даному фрагменті йдеться про кочовий народ, який нещодавно прибув на територію, прилеглу з півночі до Апеннінського півострова.

Це надає нам можливість припустити, що повідомлення, яке розглядається, виникло після відходу мадярів з території "Atil között" на захід під тиском печенігів. Саме тому ми вважаємо, що в досліджуваному сюжеті йдеться не про Ломбардію, а про територію Паннонії, на якій перебували мадяри після згаданої історичної події. Зауважимо при цьому, що здійснений нами висновок аж ніяк не суперечить описанню шляху Харуна ібн Йахйї від Константинополя до Венеції через країну слов'ян. Ми лише вважаємо за доцільне припустити, що після того, як названий мандрівник минув територію розселення балканських слов'ян, він потрапив до Паннонії, а вже звідти спрямував свою подальшу подорож до Венеції.

При цьому назву лангобардського населення цієї північно-італійської області Харун ібн Йахйї поширив також на Паннонію, де перебували мадяри. Таке поєднання, імовірно, було спричинене близькістю арабського написання самоназв лангобардів / الانكبردة /, й угрів / الانرد /. Адже наведені нами арабські форми написання згаданих етнічних назв відрізняються тим, що в останній відсутня літера "ба" / ب / порівняно з терміном "ал-Анкубарда". При цьому належить мати на увазі той факт, що назву головного міста лангобардів, а саме "Балатіс" / بلتس /, не можна співвіднести з північноіталійською Павією. З точки зору звукового ладу арабська передача цього слова має іншу форму. Дійсно, написання третьої букви "та" / ت / може бути змінене на "ба" / ب /, а, враховуючи відсутність діакритичних точок у слові оригіналу, літера "сін" / س / може бути прочитана як "шін" / ش /. Як наслідок, ми отримуємо вже топонім "Бадабиш" / بدبش /, у якому легко впізнається Будапешт, а отже, і територія Середньо-Дунайської низовини.

Досить складно ідентифікувати лангобардів та угрів у творах ал-Масуді. Зокрема, у праці "Книга попередження й перегляду" міститься розповідь про вторгнення на територію нижньодунайських володінь Візантійської імперії союзу кочових племен, яке відбулося після 320 / 932 р. Зважаючи на те, що головним об'єктом цього вторгнення було місто Валандар / ولندر /, яке ототожнюється дослідниками з селищем Дебелтос, що знаходиться поблизу від сучасного болгарського міста Бургас, належить уважати, що ареною бойових дій під час згаданої історичної події були землі, розташовані

на південь від дельти Дунаю [13, с.308]. Отже, згадані кочовики вторгнулися на ці землі з території Буджакського степу, що розташовувався на північ від дельти Дунаю. Щодо самоназви тих племен, які входили до складу досліджуваного об'єднання кочівників, то ал-Масуді згадав, що до складу цього союзу входили чотири племінні угруповання, два з яких мали самоназви печенігів, тобто "баджанак" / بجاناك / й "баджна" / بجنا /. Два інші племінні угруповання кочівників названі відповідно "баджгірд" / بجگرد / та "нукарда" / نوگرد / [14, с.180]. Щодо першого з названих етнонімів, то він є самоназвою башкірів, які на початку IX ст. оселяли землі, що простягалися від Середнього Прикам'я до Приуралля. Перебування башкірів у Подунав'ї, на нашу думку, могло бути спричинене рухом на захід мадярів, до якого були залучені деякі сусідні мадярам та кривні їм племена башкірів. Отже, можна впевнено співвіднести другий етнонім, а саме "ан-Нукарда", з самоназвою угрів-огурів дещо спотвореної в арабській передачі відображеної в досліджуваному творі.

Після відходу мадярів із межиріччя Нижнього Дніпра і Нижнього Дунаю під тиском печенігів, ця етнічна спільність перебувала на території, прилеглої до печенізьких володінь із заходу [15, с.92–93]. Тому ми вважаємо за можливе сумісні напади деяких окремих печенізько-мадярських племінних угруповань на придунайські володіння Візантійської імперії. Отже, виявляється, що в даному випадку мадяри означені етнонімом "ан-Нукарда".

Разом з означенням етнонімом у ал-Масуді міститься окрема розповідь про "ан-Нукубарда" у творі "Золоті луки і родовища коштовностей", де повідомляється про міста лангобардів, що розташовані на Апеннінському півострові, а саме Барі, Тарент, Салерно та інші. Однак, в тому самому фрагменті повідомляється також про найвеличніший з числа міст "ан-Нукубарда", і столицю їхнього царства "Йаст" [16, с.76]. В арабському написанні назви цього міста, а саме *يست*, явно упізнається місто Пешт. Дійсно, для відновлення правильної форми цього топоніму належить вилучити одну з двох діакритичних крапок першої літери, й додати до другої літери три діакритичні крапки. Таким чином, коректне арабське написання назви згаданого міста набуває форми "Башт". Зважаючи на те, що в даному випадку літера "ба" /ب/ й огласовка "а" являють собою заміни відсутніх в арабській мові звуків "п" та "є", можна стверджувати, що наведена арабська форма названого топоніму є передачею назви "Пешт" / پشت /, тобто столиці державного утворення мадярів, що виникло на землях Паннонії та рівнини межиріччя Дунаю й Тиси [8, 187].

Отже, у даному випадку має місце явна контамінація відомостей про лангобардів Апеннінського півострова та мадяр Середньо-Дунайської низовини. Згадане припущення підтверджується

звіткою ал-Масуді про те, що "іх, ан-Нукубард, об'єднує один правитель, а їхні правителі у попередні часи носили ім'я Адакіс /اداكيس/" [16, с.76]. Зауважимо, що наведений термін є арабською формою множини означення титулу "dux", тобто "герцог". Очевидним є те, що, з одного боку, йдеться про єдину державу угрів, а з іншого – про Італію, що була роздрібненою і управлялася численними герцогами. До цього належить додати, що ал-Масуді навів звістки про напади мадярів на Візантійську імперію. При цьому важливою є та обставина, що на відміну від Ібн Руста, він називає дану людність вже не "ал-Маджгаріййа", тобто "мадяри", а "ан-Нукарда", тобто "угри". Отже, виявляється, що після витіснення мадярів печенігами на захід до Паннонії, вони почали називатися саме уграми, що знайшло своє відображення у творах арабських географів. Зміна самоназви досліджуваної етнічної спільності з родового на видове поняття, на наш погляд, відбулася тому, що після заселення нею території Паннонії і здобуття там нової батьківщини, вона потрапила у слов'яно-германське етнічне оточення, що спричинило впровадження тієї самоназви, яка визначала її відмінність від сусідів вже виключно за етнічною, а не за племінною ознакою. Дійсно, мадяри являли собою представників угорського етносу у Європі, оточених чужорідною етнічною спільнотою. Отже, саме зміна самоназви мадярів з родового на видове поняття знайшла своє відображення у творі ал-Масуді. Окрім цього, за арабським написанням етнонім "ан-Нукубард" /النوكيرد / відрізняється від написання етноніму "ан-Нукард" / النوكرد / лише однією літерою "ба" / ب/. А тому носіїв цих самоназв, тобто лангобардів та угрів, ал-Масуді уважав за єдину людність, і об'єднував її у складі однієї держави.

Таким чином, при текстологічному аналізі арабських географічних джерел, в яких зустрічаються терміни "ал-Маджгаріййа", "ан-Нукубард", та "ан-Нукард", належить визначати семантику названих етнонімів окремо в кожному конкретному випадку. Семантика досліджуваних етнонімів являє собою контамінацію відомостей про лангобардів та мадярів. Арабські писемні джерела, що походять від означеного часу, відображують зміни самоназви угрів у відповідності до міграційних процесів і генези етносу. Етнічна трансформація самоназви угорських племен від "мадяри" до "угри" є відображеною у процесі хронологічної зміни системи згадок про даний етнос у творах арабських вчених доби раннього середньовіччя. Особливого значення набуває у кожному окремому випадку виокремлення тієї частини інформації, в якій йдеться саме про угрів. Саме тому дане дослідження є перспективним у межах подальшого дослідження етноісторичних процесів, що відбувалися у степовій смузі Південно-Східної і Центральної Європи протягом означеного часу.

Література

1. Див., напр.: **Бейлис В. М.** К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX–XIII веков о Восточной Европе / В. М. Бейлис // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Москва, 1989. – Вып. I. – С.52–66.; Miquel A. La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11siècle. Géographie arabe et representation du monde: la terre et l'étranger / A. Miquel. – P.: La Haye Mouton, 1975. – 705 p. 2. **Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki /; [Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). Pod redakcja Gerarda Labudy]. – Wrocław; Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956. – Т. I. – 1956. – 383 s. 3. **Заходер Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе : в 2 т. / Б. Н. Заходер. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1967. – (Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне). – Т.2. – 1967. – 210 с. 4. **Крюков В. Г.** Міграція й розселення мадярів за повідомленнями вчених Арабського халіфату IX–X століть / В. Г. Крюков // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – № 4 (121). – С. 182–190. 5. Див., напр.: **Kitāb al-alāq an-nafisa** auctore Abū Alī Ahmed ibn Omar ibn Ruste et **Kitāb al-Boldān** auctore Ahmed ibn Abī Jakūb ibn Wādih al Kātib al-Jakūbī // Bibliotheca geographorum arabicorum. – 1892. – Pars VII. – 373 p.; Macoudi. Les Prairies d'or: Tome I–IX / Macoudi; [Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille..]. – P.: Imprimé par autorisation de l'empereur a l'imprimerie impériale, 1864–1877. – Т. III. – 1864. – 464, [6] p.; **Kitāb at-tanbīh wa'l ischrāf** auctore al-Masūdī. Accendunt indices et glossarium ad tomos VII et VIII // Bibliotheca geographorum arabicorum. – 1894. – Pars VIII. – 508 p. 6. **Kitāb al-alāq an-nafisa** auctore Abū Alī Ahmed ibn Omar ibn Ruste et **Kitāb al-Boldān** auctore Ahmed ibn Abī Jakūb ibn Wādih al Kātib al-Jakūbī // Bibliotheca geographorum arabicorum. – 1892. – Pars VII. – 373 p. 7. **Iordanis.** Romana et Getica / Iordanis // Monumenta Germaniae Historica. Inole ab anno Christi quingentesimo usque ab Annym Milessimum et Quingentesimum. Autorum antiquissimorum. – Beroloni: Apud Wieobmannos. – Beroloni, 1870. – Tomi V, pars prior. – 1870. –116 p. 8. **Константин Багрянородный.** Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий. / Константин Багрянородный ; [ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев]. – М. : Наука, 1991. – 493 (3) с. 9. **Kitāb al-Masālik wa'l Mamālik** (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kāsim Obaidallāh ibn Abdallāh ibn Khordābbeh et Excerpta e **Kitāb al-Kharādj** auctore Kodāma ibn Dja'far // Bibliotheca geographorum arabicorum. – Leiden, 1889. – Pars VI. –308 p. 10. **Набока О.В., Анікеєв Д. О.** Семантика етноніму "Ас-Сін" / الصين / в анонімному ранньосередньовічному арабському географічному творі

"Звістки часу" / *الحبر الزمان* / (імовірно – XIII ст.) / О. В. Набока, Д. О. Анікеєв // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). – 2008. – № 15 (154). – С.233–240.

11. أَخْبَارُ الزَّمَانِ وَمَنْ أَبَادَهُ الْجِدَّتَانِ عَجَائِبُ الْبُلْدَانِ... تَصْنِيفُ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ الْمَسْعُودِيِّ... مَطْبَعَةُ عَبْدِ الْحَمِيدِ أَحْمَدَ حَنَفِيٍّ. – الْقَاهِرَةُ، 1348 هـ / الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ م. 1938. 12. **Крюков В. Г.** Сообщение анонимного автора "Ахбар аз-Заман" ("Мухтасар ал-'аджа'иб") о народах Европы // Древнейшие государства на территории СССР: Сб. статей / В. Г. Крюков. – М., 1981. – С.194–208. 13. **Miquel A.** La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11^{siècle}. Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger / A. Miquel. – P.: La Haye Mouton, 1975. – 705 p. 14. **Kitāb at-tanbīh wa'l ischrāf** auctore al-Masūdi. Accendunt indices et glossarium ad tomos VII et VIII // Bibliotheca geographorum arabicorum. – 1894. – Pars VIII. – 508 p. 15. **История Венгрии:** в 3 т. / [Отв. ред. В. П. Шушарин]. – М.: Наука, 1971. – Т. I. – 1971. – 644 с. 16. **Macoudi.** Les Prairies d'or: Tome I-IX / Macoudi; [Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille.]. – Paris: Imprimé par autorisation de l'empereur a l'imprimerie impériale, 1864-1877. – Т. III. – 1864. – 464, [6] s.

Анікеєв Д. А. Изменение обозначений мадьяр в произведениях ученых Арабского халифата IX–X столетий

В статье приведен текстологический анализ сообщений о мадьярах в арабских письменных источниках IX–X ст.

Ключевые слова: арабские источники, текстологический анализ, угры, лангобарды.

Анікеєв Д. О. Зміна означень мадярів у творах учених Арабського халіфату IX – X століть

У статті наведений текстологічний аналіз повідомлень про мадярів в арабських писемних джерелах IX – X ст.

Ключові слова: арабські джерела, текстологічний аналіз, угри, лангобарди.

Anikyeyev D. O. The change of the designations of the Magyars in the works of the erudites of the Arabian caliphate of the 9th – 10th cr

The textual analysis of the accounts about the Magyars contained in the Arabic written sources of the 9th – 10th centuries is represented in the article.

Keywords: semantics, textual analysis, contamination, Arabic sources, the Magyars, the Lombards

В. Г. Крюков

ТАЄМНИЦЯ "ОСТРОВА РУСІВ"

Етимологія етноніму "ар-рус" / *الرُّوس* /, що міститься в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя, тривалий час являла собою предмет напруженої дискусії в європейській орієнталістиці. В цій дискусії значна увага приділялася виявленню значення терміна "Острів русів" / *جَزِيرَةُ الرُّوس* /, наведеного в "Книзі коштовних цінностей" / *كُتَابُ الْأَعْلَاقِ النَّفِيسَةِ* /, яка була написана близько 903 р. арабським географом Абу Алі Ахмадом ібн Руста [21, с. XXII; 10, с. 159; 18, с. II (II), 8]. Загадковість інформації про даний багнистий "острів", розташований посеред великого озера, спричинила значну розбіжність міркувань серед дослідників щодо ідентифікації названої місцевості з реаліями. Відзначимо, що в цьому питанні переважним є міркування про відповідність "Острова русів" або Новгородській землі взагалі, або місцевості, що прилягає до озера Ільмень [2, с. 824; 16, с. 145–146; 19, с. 201; 4, с. 25; 14, с. 433–434]. Зважаючи на те, що вище згадане міркування уявляється нам сумнівним, у якості мети пропонованої наукової статті ми визначаємо виявлення семантики етнічної назви "ар-рус" в даному історичному писемному документі через здійснення текстологічного аналізу щодо наведеної в ньому інформації.

Насамперед належить зазначити, що повідомлення про "Острів русів" являє собою складову розповіді анонімного автора, імовірно купця, про його подорожування через територію Східної Європи до Прикарпаття. Отже, цю розповідь, або її фрагмент, було запозичено Ібн Руста і наведено в його географічному творі. Той факт, що звістки згаданого анонімного мандрівника про країни та людності Східної Європи містять інформацію про розташування відносно одна одної тих місцевостей, які були відвідані цим автором на різних етапах його подорожування, має принципове значення для нашого дослідження.

Виявляється, що маршрут подорожі згаданого анонімного автора пролягав насамперед через територію "країни печенігів" / *أَلْبَجَانَاكِيَّة* / [16, с. 143]. Зважаючи на те, що дана країна названа як така, що межує з регіоном розселення людностей Середнього Поволжя, можна уважати, що під нею розумілася територія первісного перебування цієї кочової етнічної спільності. Згідно з повідомленням візантійського автора середини X ст., імператора Константина VII Багрянородного, прабатьківщиною "пачінакітів" / *Πατρίνακίται* /, тобто печенігів, була місцевість, яка знаходилася поміж двома ріками, званими "Атил" / *ποταμόν Ἀτήλ* / і "Геїх" / *ποταμόν Γεήχ* / [9, с. 154–155]. Ґрунтуючись на цій інформації, більшість дослідників співвідносять прабатьківщину

печенігів з тими землями, що охоплюють басейни рік Нижня Волга, Урал, та Емба [19, с.78–79; 14, с.313, 443; 18, с.ІІ (ІІ), 96]. Саме на названих землях людність печенігів перебувала до 884 р., тобто до того часу, коли під тиском іншої кочової тюркської етнічної спільності, на яку поширилася назва "гузи", вона відкочувала зі своєї прабатьківщини в західному напрямі [3, с.127; 13, с.283–292; 22, с.137–139].

Згідно з анонімним мандрівником, поміж розглянутою країною та Волзько-Камською Болгарією / *البلکاریّة* /, розташована "країна мадярів" / *ألمجعریّة* / [16, с.142–143]. Таким чином, в даному випадку йдеться про територію, що знаходиться у межиріччі Волги й Уралу, сягаючи на півночі земель, прилеглих до Волзько-Камського межиріччя [6, с.24; 1, с.350; 18, с.ІІ (ІІ), 33, 83–84, 95]. На початку ІХ ст. дану територію залюднювала угорська кочова етнічна спільність, звана мадярами, яка у означений час під тиском печенігів змушена була відійти із місця свого первісного пробування до степової смуги Дніпро-Дунайського межиріччя [7, с.ІІ, 129–130; 1, с.336–248; 18, с.ІІ (ІІ), 33–35, 94–95, 102–103].

Із досліджуваного історичного писемного документу виявляється, що, рухаючись рікою Волгою на північ, а потім на північний захід, анонімний мандрівник, минувши ті землі, що входили до складу володінь Волзько-Камської Болгарії, досягнув місцевості, що була залюднена "буртасами" / *بُردّاس* /, оселі яких знаходилися поблизу від ріки, званої "Атил" / *أتل* /, тобто Волги [16, с.141]. Отже, йдеться про угро-фінську етнічну спільність, відому як мордва. Названа етнічна спільність залюднювала територію, що знаходилася на тій частині правобережжя Волги, яка розташовувалася поміж гирлами рік Ока та Кама [20, с.62–63]. Що стосується подальшого шляху цього анонімного мандрівника, то його описання потребує особливого пояснення.

Із тексту розповіді, що розглядається, виявляється, що наступним після "волзького" етапу подорожування її автора, подальший шлях цього мандрівника пролягав "країною слов'ян" / *الصقلبيّة* /. Розглядаючи семантику згаданого топоніму, належить звернути увагу на назву "міста" / *مدینة* /, розташованого поблизу від початкової межі "країни слов'ян", а саме "Вантіт" / *وانتیت* /. Щодо ототожнення цього "міста" з реаліями, то висловлені міркування про його ідентичність або місту Краків, або місту Київ [5, с.264; 12, с.28–29, 124–125]. Уважаючи дані міркування за сумнівні, ми звертаємо увагу на те, що в арабській мові слово "мадіна" має значення не лише як "місто", тобто населений пункт, але також як певна "місцевість", на якій розташовані окремі населені пункти [17, с.93; 18, с.І, 101].

На наш погляд, в даному випадку коректним є саме друге значення названого слова. Ґрунтуючись на висловленому, ми погоджуємося з міркуванням щодо ідентичності терміна "місто Вантіт" найменуванню розташованої в басейні ріки Ока місцевості, в якій мешкала слов'янська людність в'ятичів [18, с.І, 149–150]. Дійсно, якщо

виправити явно спотворену арабську передачу даного етноніму через заміну останньої його літери з "та" / ت / на "джім" / ج /, то правильне написання назви набуває форми "вантідж" / وَاثِيَج /, тобто "в'ятич".

Розглянута ідентифікація надає підставу для твердження про те, що анонімний мандрівник, минувши "волзький" етап свого шляху, рухався надалі тим торгівельним маршрутом, який сполучав Київ зі столицею Хозарського каганату, містом Атил / أَتِل /, а точніше – з торгівельною частиною згаданого міста, званою "Хамлих" / خَمْلِيخ /. Свідченням того, що названий торгівельний маршрут досить активно функціонував наприкінці IX – на початку X ст., є докладне його описання, наведене в творі арабського географа другої половини IX ст. Абу ал-Касима Убайдаллаха ібн Абдаллаха ібн Хурдазбіха, званому "Книга шляхів і царств" / كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ / [17, с.153–155]. Виявлено, що від Києва даний торгівельний маршрут прямував до верхоріччя Оки, і надалі цією рікою – до Волги [18, с.I, 149–150]. Тому належить уважати, що анонімний автор досліджуваного писемного документу подорожував до Києва саме названим маршрутом, але в зворотному напрямі.

При цьому належить зауважити, що описання "Острова русів" у розповіді згаданого мандрівника міститься після повідомлення про "країну слов'ян". Отже, виявляється, що, згідно з уявленням цього арабського автора, даний "острів" є суміжним з "країною слов'ян", але з протилежного від "країни буртасів" боку, тобто не з північного сходу, а з північного заходу. Саме тому ототожнення "Острова русів" із територією мешкання ільменських словенів належить визнати за помилкове: адже південно-східна межа цієї території наприкінці IX – на початку X ст. пролягала поблизу від місця витоку ріки Волги, але аж ніяк не поблизу від басейну ріки Ока [18, I, 115].

Грунтуючись на вище викладених міркуваннях, ми вважаємо, що багнистий "Острів русів", розмір якого, згідно з наведеними в творі Ібн Руста даними, дорівнює трьом дням шляху (90 фарсахам, або 520-ти кілометрам), має розташовуватися, певно, на тому територіальному просторі, що простягається із заходу на схід від верхоріччя Волги до пониззя ріки Ока [8, с.7; 18, с.I, 124]. Даний територіальний простір є відповідним тим землям, які залюднювала фінно-угорська етнічна спільність, відома як "вепси". Дійсно, до складу території мешкання вепсів входили саме ті землі, що простягалися зі сходу на захід від Ладозького озера до Білого озера. Таким чином, можна припустити, що наприкінці IX століття південні межі прабатьківщини вепсів були наближені з півночі до Верхньої Волги та до басейну ріки Ока.

Підтвердженням даного міркування є перелік найменувань фінно-угорських племен Східної Прибалтики та Верхнього Поволжя, що наведений у творі готського історика середини VI століття Йордана [15, с.XII, 116]. Починається цей перелік згадкою людності, означеної етнонімом "Thiudos". Даний етнонім є відповідним найменуванню "чудь", яке міститься в київському літописі [11, с.1, 6, 12, 13, 16, 45, 67,

86, 89, 110, 176, 185, 186, 324, 325]. Отже, йдеться про фінську людність, яка мешкала в Естонії, а також в басейнах рік Онега та Північна Двіна [23, с.304]. Після цього у творі Йордана згадується етнонім "Vasinabroncas", перший елемент якого, тобто "Vasi-" явно співвідноситься з найменуванням "весь", яким в київському літописі означалися саме вепси [11, с.1, 6, 12, 13; 23, с.304]. Надалі називаються "Merens" та "Imniscaris". Перший з цих етнонімів ототожнюється з назвою "меря", якою в київському літописі означалася інша фінно-угорська людність, що мешкала в районі озер Неро та Клещин, тобто на тих землях, що прилягають до Верхньої Волги з півдня. Щодо другого етноніму, то в ньому простежується назва фінно-угорської етнічної спільності, званої "мещера". Уявляється важливим той факт, що "мещера" залюднювали землі басейну ріки Ока, тобто саме тієї території, на якій під кінець IX століття пробували в'ятичі [20, с.62; 23, с.304]. Отже, виявляється, що "Острів русів", тобто країна вепсів, на південному сході прилягала до території, залюдненої в'ятичами, яка в досліджуваному документі означена назвою "країна слов'ян".

Тепер нам залишається виявити, чому населення країни вепсів означене в творі Ібн Руста назвою "руси". Ми вважаємо, що згадана суперечність спричинена певною схожістю графічного зображення в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя назв даних етнічних спільностей. Дійсно, арабською передачею назви "весь" був етнонім "вісу" / ویسو / [23, с.304; 24, с.170–171]. Можна припустити, що під час переписування досліджуваного історичного документу Ібн Руста перетворив невідоме йому найменування "вісу" на відоме "ар-рус" / الرُّوس / через заміну першої літери невідомого найменування "вав" / و / на схожу за своїм графічним зображенням літеру "ра" / ر / та перенесення першої на другу позицію в цьому слові; а також через вилучення другої літери "йа" / ي / і останньої літери "вав" / و /; та додання до слова означеного артикля "ал" / ال / . Саме таким чином, на нашу думку, назва "вісу" / ویسو / перетворилася на найменування "ар-рус" / الرُّوس / . Отже, означення населення загадкового "острова" в творі Ібн Руста як русів, на нашу думку, належить визнати за помилкове.

Література

- 1. Артамонов М. И.** История Хазар / М. И. Артамонов. – Л.: Государственный Эрмитаж, 1962. – 523 с.
- 2. Бартольд В. В.** Арабские известия о руссах // В. В. Бартольд. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / В. В. Бартольд. – М.: Восточная литература, 1963. (Бартольд В. В. Сочинения). – Том II. – С.810–858.
- 3. Божилов И.** България и печенезите (896–1019) / И. Божилов // Исторически преглед. – № 2. – Софи : Издава от Института по история към Българската академия на науките, 1973. – С.37–128.
- 4. Вестберг Ф.** К анализу восточных источников о Восточной Европе / Ф. Вестберг // Журнал Министерства народного просвещения. – Часть

13, 14. – №№2, 3. – Отдел 2. – СПб.: Императорская Академия наук, 1908. – С.364–412, 1–52. **5. Гаркави А. Я.** Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р.Х.) / А. Я. Гаркави. – СПб.: Императорская Академия наук, 1870. – IX, 308 с. **6. Заходер Б. Н.** История Восточного средневековья. Халифат и Ближний Восток / Б. Н. Заходер. – М.: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 1944. – 152 с. **7. Заходер Б. Н.** Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне / Б. Н. Заходер. – М.: Восточная литература, 1967. – (Каспийский свод сведений о Восточной Европе). – Том II. – 210 с. **8. Ибн Хордадбех.** Книга путей и стран / [текст, пер. и прим. Н. Велихановой; ред. З. М. Буниятов]. – Баку: Элм, 1986. – 427 с. **9. Константин Багрянородный.** Об управлении империей. Изд. 2-е, испр. / [Ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев]. – М.: Наука, 1991. – 494 с. **10. Крачковский И. Ю.** Арабская географическая литература / И. Ю. Крачковский. – М.-Л.: Академия Наук СССР, 1957. (Крачковский И. Ю. Избранные сочинения). – Т. IV. – 919 с. **11. Літопис Руський** за Іпатським списком / [переклад з давньоруської Л. Є. Маховця; відп. ред. О. В. Мишанич] – К.: Дніпро, 1989. – XIV, 590 с. **12. Хвольсон Д. А.** Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописям Британского музея / Д. А. Хвольсон. – СПб.: Императорская Академия наук, 1869. – XIII, 799 с. **13. Györffy G.** Sur la question de l'établissement des Pethénegues en Europe // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica. – T.25. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. – P.283–292. **14. Hudud al-'alam.** "The Regions of the World": A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. / [translated and explained by V. Minorsky; with the pref. by V. V. Barthold]. – L.: Gibb, Memorial Series. New Series XI, 1937. – (Memorial Series. New Series). – Part XI. – XX, 524 p. **15. Iordanis** Romana et Getica / [Edidit Societas aperiendis fontibus Rerum Germanicarum medii aevi. Alcimi a viti opera]. – Beroloni : Apud Weidmannos, 1861. – (Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auctorum antiquissimorum). – Tomi V. – Pars prior. – Beroloni, 1861. – P. 35–138. **16. Kitab al-a'lak an-nafisa** auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi / [edit M. J. de Goeie]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1892. – (Bibliotheca geographorum arabicorum). – Pars VII. – VIII, 373 p. **17. Kitab al-Masalik wa'l Mamalik** (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far / [edidit M. J. de Goeie]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E. J. Brill, 1889. – (Bibliotheca geographorum arabicorum). – Pars VI. – XXIII, 216, 308 p. **18. Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa

Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954) / T. Lewicki. – T. I. – T. II (część I). – T. II (część II). – Wrocław – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956, 1969, 1977. – 383, XIV s.; 159 s.; 151 s. **19. Marquart J.** Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940) / J. Marquart. – Leipzig: Dieterich, 1903. – L, 557 s. **20. Mikkola J. J.** Die Naten der völker Hermannairichs / J. J. Mikkola // Finnisch-Ugrische Forschungen. Zeitschrift für Finnisch-Ugrische sprach und volkskunde. – Band 15. – Helsinki: Druckerei der Finnischen Literatur, 1915. – S.56–66. **21. Miquel A.** La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. Géographie et géographie humaine dans la littérature arabe des origines à 1050 / A. Miquel. – P.: La Haye Mouton, 1967. – XLIX, 420 p. **22. Reginonis abbatis Prumiensis** Chronicon cum continuatione Treverensi / [Recongovit F. Kuzze] // Scriptorum Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recudi fecit G. H. Pertz. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1890. – XX, 196 p. **23. Schafarik P. J.** Slavische Alterthümer. Deutsch von Mosig von Achrenfeld / P. J. Schafarik; herausgegeben von Heinrich Wuttke. – Band I. – Leipzig: Verlag von C. Böhme, 1847. – 522 s. **24. Validi Togan A. Z.** Ibn Fadlan's Reisebericht. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes / Validi Togan A. Z. // Im Auftrage der Deutsche Morgenländischen Gesellschaft. – Band 24: Deutsche Morgenländische Gesellschaft. – Wiesbaden: Kommissionsverlage F. A. Brockhaus, 1939. – S.39–324.

Крюков В. Г. Тайна "Острова русов"

Статья посвящена анализу сообщения о загадочном "острове русов", помещенного в отчете анонимного арабского путешественника начала X в. о путешествии в Восточную Европу.

Ключевые слова: "ар-рус", Ибн Руста, финно-угоры, арабские источники.

Крюков В. Г. Таємниця "Острова русів"

Статтю присвячено аналізу повідомлення про загадковий "острів русів", вміщений у звіті анонімного арабського мандрівника X ст. про подорож до Східної Європи.

Ключові слова: "ар-рус", Ібн Руста, фінно-угри, арабські джерела.

Krukov V. G. "Island of the Russ's" secret

The article is devoted to the research of the information about the mysterious "island of the Rus" / جزيرة الروس / contained in the account of an anonymous Arabic traveller about the journey into Eastern Europe.

Keywords: "ar-rus", ibn Rusta, Finno-Ugric ethnic group, Arabic sources.

УДК 930.2 (=411.21) «10/12»

З. А. Саидов

**РАННИЙ МУСУЛЬМАНСКИЙ РАЦИОНАЛИЗМ НА КАВКАЗЕ
(ПО СВЕДЕНИЯМ АРАБСКИХ БИОГРАФИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ)**

Задача формирования и распространения достоверных знаний об истории ислама и разных формах его бытования требует от современных исследователей выявления и анализа новых источников информации о периоде формирования цивилизации классического ислама в средние века.

Биографические сведения предоставляют возможность впервые обозначить и осветить некоторые стороны духовной жизни разных регионов Арабского халифата, остававшиеся вне внимания исследователей. Таковыми являются известия о кадаритах и ранних му'тазилитах, посетивших Армению в первой половине VIII века, и ученых из Аррана, которые получили известность в странах Халифата как последователи раннего мусульманского рационализма.

Му'тазилиты ("обособившиеся", "отделившиеся") сыграли значительную роль в религиозно-политической жизни Халифата в VII–IX вв. По преданию, му'тазилиты получили свое наименование в связи с "обособлением" от кружка ал-Хасана ал-Басри (ум. в 728 г.) в Басре его учеников Василя б. 'Ата' (ум. в 748 г.) и 'Амра б. 'Убайда (ум. в 761 г.). В IX веке во времена му'тазилита Абу-л-Хузайла ал-'Аллафа (ум. в 841-м или 849 г.) были окончательно сформулированы "пять основоположений" му'тазилитизма. Учение му'тазилитов о свободе человеческой воли дало основание их противникам причислять их к кадаритам, хотя сами му'тазилиты отрекались от этого прозвания, имевшего негативную коннотацию в свете хадиса "Кадариты – маги этой общины". Идеологически связанные с просвещенными кругами средних слоев городского населения, му'тазилиты выступали в качестве одной из оппозиционных Омейядам религиозно-политических партий. Симпатии му'тазилитов к зайдитам во многом обусловили их отрицательное отношение к Аббасидам, при которых (особенно при Харуне ар-Рашиде) они подвергались преследованиям. Но при ал Ма'муне и двух его ближайших преемниках – ал-Му'тасиме и ал-Васике (813–847) – положение му'тазилитов в Халифате существенно изменилось. Некоторые из них занимали ответственные посты, деятельность му'тазилитов, равно как и других мыслителей-рационалистов, поощрялась государством, принятие тезиса о "сотворенности" Корана рассматривалось в качестве критерия лояльности богословов существующему режиму. Однако при ал-Мутаваккиле (847–861) му'тазилиты опять подверглись гонениям и их идеологические позиции в государстве были сильно подорваны. Му'тазилиты вновь появились на политической арене во времена

правления Буидов (945–1055), при которых процветала му'тазилитская школа 'Абд ал-Джаббара (ум. в 1025 г.).

На протяжении всей его истории в му'тазилитизме существовало множество соперничавших между собой группировок, связанных с именами тех или иных его представителей. Главными школами му'тазилитизма в IX–X вв. были басрийская и багдадская. Видными представителями первой школы были Му'аммар б. 'Аббад (ум. в 830 г.), Абу-л-Хузайл ал-'Аллаф, ан-Наззам (ум. в 835–36-м или 845 г.), ал-Джахиз (ум. в 868–69 г.), Абу 'Али ал-Джубба'и (ум. в 915 г.) и его сын Абу Хашим (ум. в 933 г.). К основанной Бишром б. ал-Му'тамиром (ум. после 825 г.) багдадской школе, отличавшейся своими в целом проалидскими симпатиями и меньшим элитаризмом, принадлежали Сумама б. ал-Ашрас (ум. ок. 828 г.), ал-Мурдар (ум. в 840 г.), Ахмад б. Аби Ду'ад (ум. в 854 г.), ал-Хаййат (IX в.) и ал-Ка'би (ум. в 929 или 931 г.).

Гносеология му'тазилитов характеризуется тезисом о превосходстве разума над верой, отрицанием таклида (слепого следования авторитетам, под которыми прежде всего подразумевались религиозные авторитеты) и всяких убеждений, принятие которых не предваряется сомнением в их истинности. Этический рационализм му'тазилитов проявляется в учении о том, что "прекрасное" (добро) и "безобразное" (зло) суть нечто, устанавливаемое не Богом, а человеческим разумом, исходящим из объективных свойств описываемых этими словами явлений. В области политики му'тазилиты подчеркивали светский по своему происхождению и назначению характер власти халифа (*имама*). Ранние му'тазилиты считали, что халиф необязательно должен быть курайшитом, но некоторые поздние му'тазилиты утверждали, что некурайшит не может стать имамом, если есть достойный этого звания курайшит. Согласно му'тазилитам, имам приходит к власти и не по божественному указанию или установлению другого имама (*ан-насс*), на чем настаивали ши'иты, но избирается из мусульманской общины независимо от его социальной и этнической принадлежности. Вместе с хариджитами они рассматривали справедливость как необходимое качество имама и, исходя из своего пятого принципа, считали долгом общины отстранять от власти (если надо, и силой) несправедливого имама. Деятельность му'тазилитов способствовала формированию философской мысли, ориентированной на эллинистические традиции (*фалсафа*) [12, с.175–176].

Как отмечено выше, предшественниками му'тазилитов в проблеме божественного предопределения считают кадаритов, чье учение, проповедовавшее свободу человека в его действиях, возникло во второй половине VII в. Основателями учения кадаритов были Ма'бад ал-Джухани, распятый по приказу халифа 'Абд ал-Малика (685–705), его ученик Гайлан ад-Димашки (уб. ок. 742 г.) и ал-Хасан ал-Басри (642–748). Учение кадаритов о свободе воли сложилось под влиянием христианства. В конце правления Омейядов кадариты стали вести пропаганду против правящей династии, и они рассматривались как политическое движение. Кадариты

утверждали, что человек рожден со свободной волей. Они также отстаивали догмат о "божественной справедливости", утверждая, что дурные поступки не могут исходить от Бога. Соответственно определяли ответственность человека за свои поступки. Их учение было развито и обосновано му'тазилитами [14, с.384–388].

В *табакате* о му'тазилитах ал-Балхи сообщает об Абу Марване Гайлане б. Муслиме ад-Димашки, который в начале 40-х гг. II – нач. 50-х гг. VIII в. со своим учеником Салихом отправился в Арминию с целью пропаганды учения кадаритов, за что поплатился жизнью [8, с.229–232]. По обвинению в "ереси" он был схвачен и в 125/742 г. казнен в Дамаске [2, с.216]. Одновременно были предприняты усилия по распространению му'тазилитского учения в Восточном Кавказе. Источники связывают их с именем основателя му'тазилитской школы в мусульманской теологии Василя б. 'Ата' (80/699–131/748). По определению М. Бернана, он открыл дорогу к му'тазилитскому каламу, положил начало теологической доктрине му'тазилитов [13, с.28]. Как известно, Василь б. 'Ата' не только разработал теологическую доктрину му'тазилитов, но и разослал эмиссаров во все концы Халифата для распространения своего учения. В частности, он послал в Арминию Абу 'Амра 'Усмана б. Халида ат-Тавила. Биография Василя б. 'Ата' в упомянутом выше *табакате* содержит любопытный рассказ о разговоре Усмана б. Халида со своим учителем перед отправкой в Арминию: "Он (Василь б. 'Ата') сказал: "Иди в Арминию". ('Усман б. Халид) сказал: "Эй Абу Хузайфа, возьми половину моего богатства, но не посылай меня". И сказал ему (Василь б. 'Ата'): "Эй ат-Тавил, Аллах надеется, чтобы ты сделал это". (Потом) 'Усман говорил: "Я ушел (в Арминию) и выиграл миллион дирхемов от сделки в мою пользу, и большинство жителей Арминии ответили мне" [8, с.67]. Факт отклика большей части жителей Арминии на проповеди 'Усмана б. Халида отмечается также в биографической заметке о самом эмиссаре му'тазилитов [8, с.251]. Пропагандисты му'тазилитского учения, разосланные Василем б. 'Ата' "одновременно вели антиомейядскую пропаганду и тем самым способствовали падению омейядской династии" [2, с.192]. Вероятно, и 'Усман б. Халид в своих проповедях также подстрекал жителей Арминии против Омейядов.

О том, что му'тазилитскому проповеднику удалось привлечь на свою сторону часть жителей Аррана, свидетельствует другой автор – Абу-л-Хасан ал-Балхи (ум. в 319/930 г.). В числе регионов и местностей Халифата, где возобладали учение му'тазилитов, он упоминает Барда'а и Байлакан. Ал-Балхи пишет, что в "Арминии, в рабаде Барза'а, неисчислимы поселения", жители которых придерживаются му'тазилитского мазхаба. А Байлакан назван как местность в Азербайджане, где "все (жители) изучают тот (мазхаб), часть из них хариджиты, и нет расхождений между ними (хариджитами и му'тазилитами) по оснополагающим вопросам" [8, с.111].

Данную информацию о му'тазилитском учении в Арране дополняют биографии его сторонников из Барда'а в сочинениях ал-Кади 'Абд ал-Джаббара, Ибн ан-Надима, ал-Хатиба ал-Багдади, Ибн Абу-л-Вафа', Ибн ал-Муртада.

Во второй половине IX в. общался с 'улама' Багдада Ахмад б. ал-Хусайн Абу Са'ид ал-Барда'и. О его жизни и деятельности сообщают ал-Кади 'Абд ал-Джаббар, Ибн ан-Надим, ал-Хатиб ал-Багдади, Ибн ал-Муртада, аз-Захаби, Ибн Абу-л-Вафа' и Ибн Кутлубуга. Ал-Хатиб ал-Багдади характеризует его как "одного из *факихов* мазхаба Абу Ханифы и *мутакаллимов* му'тазилитского направления" [6, с.99]. У 'Абд ал-Джаббара наряду с нисбой "*ал-Барда'и*" названо еще одно относительное имя по местности *ал-Ушрусани*. Но Ибн Абу-л-Вафа' в конце статьи об Ахмаде б. ал-Хусайне отмечает, что "он относит свое происхождение к Барда'а, а это город на границе Азербайджана" [3, с.67]. Что касается нисбы "*ал-Ушру сани*", то, вероятно, она отражала родственную связь Ахмада б. ал-Хусайна с окружением победителя Бабека, а затем наместника халифа в Армении, Арране и Азербайджане Афшина Хайдара б. Кавуса. Известно, что Афшин и многие его военачальники происходили из Ушрусаны и поддерживали связь со своей родиной [10, с.253–280]. Сведения об Абу Са'иде ал-Барда'и отражают его деятельность в Багдаде, но не исключено, что до прибытия в столицу Халифата он посетил ряд центров просвещения. Ибн Кутлубуга в биографии внука Абу Ханифы Исма'ила б. Хаммама б. ал-Имам Аби Ханифа (ум. в 212/827 г.), выполнявшего обязанности судьи в Басре и Ракке, называет бардийца как его ученика как в *фикхе* [5, с.17–18]. Информация Ибн Кутлубуги позволяет определить время посещения Ахмадом б. Хусайном ал-Барда'и Басры – первая треть IX в. Кроме Басры, он, скорее всего, обучался и в других центрах просвещения. И во время посещения Багдада Абу Са'ид ал-Барда'и был уже признанным авторитетом в *фикхе* ханафитского толка. В Багдад он прибыл, совершая хадж в Мекку, но вынужден был прервать его, вступив в полемику с Даудом б. 'Али аз-Захири (ум. в 270/883 г.), эпонимом одноименной правовой школы и его сторонниками [1, с.118]. Ал-Хатиб довольно подробно описал один из эпизодов его спора с эпонимом захиритской школы *фикха* и этот рассказ дословно воспроизведен у Ибн Аби-л-Вафа'. Хатиб ал-Багдади отмечал, что уже после первого диспута с захиритами Абу Са'ид решил остаться в Багдаде и преподавать *фикх* до тех пор, пока не увидит преобладание ханафитов над захиритами [6, с.100]. И он был признан одним из самых авторитетных ханафитских правоведов. Ибн Аби-л-Вафа' считал его "одним из крупных правоведов и ранних шайхов (учителей) в Багдаде" [3, с.67]. А в *Тадж ат-тараджим* Ибн Кутлубуга повествовал об Абу Са'иде как о правоведо, к которому после кончины внука Абу Ханифы перешло первенство среди ханафитов Ирака [5, с.39]. Столь высокое признание Абу Са'ид ал-Барда'и заслужил в первую очередь за свою преподавательскую деятельность в течение нескольких десятилетий в Багдаде. В это время у него обучался

известный законовед ханифит Багдада Абу-л-Хасан ал-Кархи (X в.). Как сообщал 'Абд ал-Джаббар, Абу-л-Хасан ал-Кархи посещал ученого из Барда'а "в каждую среду, для того чтобы учиться каламу", и это принесло ему огромную пользу [8, с.319–320]. Деятельность ал-Барда'и не ограничивалась преподаванием и Ибн ан-Надиму было известно о наличии у него собственных сочинений. [Ибн ан-Надим, с.207]. При отсутствии названий сочинений мы можем только предположить, что они были посвящены вопросам *фикха* и калама. После долгого пребывания Ахмад б. ал-Хусайн отправился в хадж и по пути в Мекку был убит при нападении карматов в 310/922 г. [1, с.118]. При большой значимости сведений об Абу Са'иде ал-Барда'и для Аррана, эпизод из его столичной жизни, описанный Хатибом ал-Багдади, содержит также уникальную информацию о взаимоотношениях между ханафитами и захиритами в самом Багдаде в IX в. "превосходный ученый" стал известен Ахмад б. 'Умар Абу-л-Хасан ал-Барда'и. В *табакате* му'тазилитов 'Абд ал-Джаббара и Ибн ал-Муртада упомянуто что он "был связан с 'Аббадом б. Сулайманом" [8, с.300; 4, с.90]. 'Аббад б. Сулайман ад-Дамри (ум. в 250/864 г.) был басрийским теологом-му'тазилитом, учеником Хишама б. ал-Фувати, критиковавшим основные тенденции басрийской школы, полемизируя с Абу-л-Хузайлом и другими [2, с.200]. Скорее всего, Абу-л-Хасан ал-Барда'и посетил и общался с 'Аббадом б. Сулайманом в Басре. После совершенствования своих знаний он перебрался в Багдад, где затем "жил и стал одним из мутакаллимов му'тазилитского направления в то же время, что и Абу 'Али ал-Джуба'и и Абу Муджаллид Ахмад б. ал-Хусайн и полемизировал с ними обоими" [7, с.290]. Первым оппонентом Ахмада б. 'Умара в богословских спорах был Мухаммад б. 'Абд ал-Ваххаб Абу 'Али ал-Джуба'и (235/850–303/915), блестящий полемист, глава басрийских му'тазилитов [4, с.80–85].

Вторым лицом, с кем полемизировал Ахмад б. 'Умар, был Абу Муджаллид Ахмад б. ал-Хусайн ад-Дарир (конец IX – начало X в.), также упомянутый в *Табакатал ал-иу'тазила* Ибн ал-Муртада. Он охарактеризован как му'тазилитский ученый, пользовавшийся большим авторитетом среди багдадских *мухаддисов* и передававший по памяти несколько тысяч хадисов [4, с.85]. Ал-Балхи в сообщении о диспутах богослова из Барда'а, сохранил рассказ ал-Джуба'и о своем визави из Аррана: "Когда Абу-л-Хасан полемизировал со мной наедине, то он был уступчив (в определении) истины, но когда он спорил со мной на собрании, то начинал противоречить тому, с чем соглашался. Он был прославленным (ученым-му'тазилитом) в Багдаде. Многие *факихи* оспаривали его взгляды скрытно, но всячески превозносили его, когда он присутствовал на диспутах" [8, с.300]. В источниках упоминаются случаи из его жизни, подтверждающие характеристику, данную Ахмаду б. 'Умару ал-Барда'и басрийским ученым. Столь же высоко оценивали достоинства ученого из Аррана и те, кто у него учились. По сообщению 'Абд ал-Джаббара, один из учеников бардийца Абу Тайиб Мухаммад Мухаммад б. Ибрахим б. Шихаб

ал-Халиди (X в.) вспоминал об одном из диспутов, на котором Абу-л-Хасана ал-Барда'и спросили о доказательствах законности *иджма'*, на что он ответил соответствующим аятом из Корана [8, с.300]. Об искусном использовании Абу-л-Хасаном ал-Барда'и профессионального знания текста Священного Писания свидетельствует эпизод, представленный в сочинении Ибн ал-Муртада. В этом же источнике цитируются несколько хадисов, основываясь на которые Абу-л-Хасан ал-Барда'и и отстаивал му'тазилитское объяснение причинности деяний человека.

В заключительной части биографии Абу-л-Хасана ал-Барда'и Ибн ал-Муртада отмечает, что у него "было множество диспутов, книг и последователей" [4, с.91]. К сожалению, источники не сохранили какой-либо информации, основываясь на которую, мы могли бы определить проблематику его сочинений. Что касается его учеников, то любопытную информацию об этой стороне его деятельности представил ал-Кади 'Абд ал-Джаббар. Он писал, что в Багдаде у Абу-л-Хасана ал-Барда'и поодиночке обучались из шафи'ит Абу-л-'Аббас б. ас-Сурайдж (ум. в 306/918 г.), маликит Ибн Мунтаб (ум. после 300/912 г.) захирит ал-Ийади, что свидетельствует об авторитете Абу-л-Хасана ал-Барда'и как мутакалжима среди *факихов* разных школ законоведения и о своеобразном "плюрализме" принципов, который исповедовал ученый из Барда'а.

В середине X в. посетил Багдад еще один му'тазилит из столицы Аррана – Мухаммад б. 'Абдаллах ал-Барда'и. Здесь он общался с автором *Китаб ал-фихрист* Ибн ан-Надимом, который зафиксировал в своем сочинении следующую информацию: "Я видел его в 340/951 г., и он был моим собеседником, представлявшим му'тазилитизм. Он был из числа хариджитов и одним из их *факихов*" [8, с.237]. В сочинении Ибн ан-Надима приведен также перечень сочинений ал-Барда'и: *Китаб ал-муриид фи-л-фикх* ("Книга руководства в фикхе"), *Китаб ар-радд 'ала-л-мухаллифина* ("Книга опровержения противников"), *Китаб джами' фи усул ал-фикх* ("Сборная книга об основах фикха") и другие. Тот факт, что Мухаммад б. 'Абдаллах в одном лице представлял му'тазилита и хариджита, еще раз подтверждает упомянутую выше информацию о му'тазилитах в Байлакане, которые являлись сторонниками хариджитского фикха.

Подводя итог анализу сведений о сторонниках му'тазилитского учения в Арране, следует подчеркнуть, что к информации о "неисчислимых поселениях" вокруг Барда'а и Байлакана нужно отнестись критически. Какие-либо прямые или опосредованные факты доминирования здесь сторонников раннего мусульманского рационализма на протяжении IX–X вв. в других источниках не нашли отражения. Хотя ал-Йа'куби в Истории сообщает, что прибытие одного из наместников ал-Ма'муна (198/813-218/833) Хатима б. Харсамы б. А'йана в Арминию "совпало с раздорами между суннитами и *му'тазилитами*, которые так рьяно уничтожали друг друга, что чуть не погибли все, но с прибытием нового правителя примирились" [10, с.173–174]. Возможно, в период правления поклонника *му'тазилитов* ал-Мамуна они составляли

определенную часть уммы в регионе, а после восстановления халифом ал-Мутаваккилем "правоверия" в империи значительная часть их покинула Арран, что подтверждает малочисленность биографических сведений. Несмотря на последнее обстоятельство, сами жизнеописания му'тазилитов из Аррана открывают еще одну, неизвестную до сих пор востоковедам, страницу истории ислама на Кавказе в раннее средневековье.

Литература

1. **Ал-'Ибар** фи хабар ман габар. Та'лиф Шамс ад-дин аз-Захаби. – Кувейт, 1961. – Дж.П.
2. **Аш-Шахрастани**. Книга о религиях и сектах (Кита бал-милал ва-н-нихал) / [пер. с арабск., введ. и коммент. С. М. Прозорова]. – М.: Наука, 1984.
3. **Джавахир** ал-мадийа фи табакат ал-ханафийа. Та'лиф Мухий ад-дин Аби Мухаммад 'Абд ал-Кахир Ибн Аби-л-Вафа'. – Хайдарабад, б.г.
4. **Китаб** табакат ал-му'тазила. Та'лиф Ахмад б. Йахйа Ибн ал-Муртада. – Байрут, 1961.
5. **Тадж** ат-тараджим фи табакат ал-ханафийа. Та'лиф аш-Шайх Аби-л-Фадл Зайн ад-дин Касим Ибн Кутлубуга. – Багдад, 1962.
6. **Та'рих** Багдад ав мадинат ас-салам ли-л-Хафиз Аби Бакр Ахмад б. 'Али ал-Хатиб ал-Багдади. – Мыср, 1349/1931. – Дж. 3.
7. **Та'рих** Багдад ав мадинат ас-салам ли-л-Хафиз Аби Бакр Ахмад б. 'Али ал-Хатиб ал-Багдади. – Мыср, 1349/1931. – Дж. 4.
8. **Фадл** ал-и'тизала ва табакат ал-му'тазила. Та'лиф Аби – Касим ал-Балхи, ал-кади 'Абд ал-Джаббар, ал-Хаким ал-Хашими. – Тунис, 1985.
9. **Kitab al-fihrist**. Mil Amnerkmigen hrsg.von G. Fnugel, nach dcssen Tode besortgt von J. Roediger und A. Muller. Den text enthaltend, von J. Roediger. – Lpz., 1871. – Bd. 1.
10. **Буниятов З. М.** Азербайджан в VII–IX вв. / З. М. Буниятов. – Баку: Издательство АН АзССР, 1965.
11. **Жузе П. К.** Мутагаллибы в Закавказье в IX–X вв. (К истории феодализма в Закавказье). Материалы по истории Грузии и Кавказа. – Тбилиси, 1937. – Вып. III.
12. **Ислам**: энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991.
13. **Bernand M.** La nation de 'ilmattributs chez les premier Mu'tazilites // *Studia Islamica*. 1972. – Т. 36.
14. **Ess J. van. Kadariyya** // *The Encyclopaedia of Islam*. Nev. Ed. – Т. 4.

Саидов З. А. Ранний мусульманский рационализм на Кавказе (по сведениям арабских биографических словарей)

В статье представлен анализ биографических сведений о представителях раннего мусульманского рационализма, чья деятельность или происхождение были связаны с кавказскими владениями Арабского халифата VIII–X вв.

Ключевые слова: Кавказ, мусульманский рационализм, биографические словари.

Саїдов З. А. Ранній мусульманський раціоналізм на Кавказі (за відомостями арабських біографічних словників)

У статті подано аналіз біографічних відомостей про представників раннього мусульманського раціоналізму, чия діяльність або походження пов'язувались із кавказькими володіннями Арабського халіфату VIII–X ст.

Ключові слова: Кавказ, мусульманський раціоналізм, біографічні словники.

Saidov Z. A. Early moslem rationalism on Caucasus (On information of the Arabic biographic dictionaries)

In the article the analysis of biographical information is presented about representatives early Moslems rationalism, which activity or origin were related to the Caucasian domains of the Arabic caliphate of VIII-X of ages.

Keywords: Caucasus, Moslems rationalism, biographical dictionary.

РЕЦЕНЗІЇ

Марочко В. І.

В. В. ТКАЧЕНКО. НАУКА У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ РОЗВИТКУ УРСР (20–30-І РР. ХХ СТ.). – К.: ДП "ІНФОРМ.-АНАЛІТ. АГЕНСТВО", 2009. – 375 С.

Монографія В. В. Ткаченка висвітлює інституціональний та функціональний статус науки в радянській Україні 20-30-х рр., особливості становлення наукових шкіл, адаптацію "старої" та формування нової інтелігенції, її умови життя і творчості. Соціогуманітарні та інтелектуальні аспекти життєдіяльності творчої інтелігенції в УРСР загалом досліджувалися в історіографії, але автор рецензованої роботи виокремив власний предмет вивчення. Він показав, з одного боку, ідеологічний та політичний вплив партійно-радянської системи влади на науку, а з іншого – створення організаційно-матеріальних умов для її розвитку. Дотримуючись концептуальних засад теорії тоталітаризму, характерної для західної політології та історіографії, В. Ткаченко зосередився на загальних принципах й ознаках поняття та самого явища "наукова школа", розкриваючи соціокультурний феномен української наукової школи у контексті функціонування радянської тоталітарної системи. Він приділив значну увагу лідерам наукових шкіл, взявши за основний показник становлення наукової школи того чи іншого авторитетного вченого, дослідив його персональний внесок у науку, роль і місце у вітчизняному та міжнародному інтелектуальному просторі. Об'єктом історичного дослідження постала наука, а предметом – її різні галузі, наукові

напрямки, конкретні особистості, їх драматична й трагічна доля. Книга стосується, передусім, історії інтелектуального розвитку в радянському суспільстві того періоду.

Цікавим і загалом малодослідженим є розділ про міжнародні стосунки радянських вчених, їх зарубіжні відрядження та участь у наукових міжнародних конференціях. Тема перспективна з точки зору історичної науки, позаяк цей аспект вимагає системного вивчення, не обмежуючись лише науковими зв'язками, оскільки постає питання про організаційно-матеріальний та гуманітарний статус радянського науковця, відряджуваного за кордон, тобто його права, повсякденні турботи, мета і завдання тривалих чи короткоплинних зарубіжних відряджень. Ця проблема заслуговує глибшого і всебічного окремого дослідження. В цілому ж, монографія вирішує чимало суперечливих питань, спонукає до дискусії, вирізняючись оригінальністю авторського бачення проблеми. Відсутність покажчика імен створює деякі незручності для пошуку тих чи інших персоналій, але загалом рецензована праця має важливе наукове й суспільно-політичне значення, а авторський внесок до історіографії не викликає сумніву.

Відомості про авторів

Абакумова Вікторія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Адамович Сергій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Анікєєв Денис Олексійович – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Анпілогова Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бадер Антон Васильович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Байкеніч Дмитро Вікторович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Баранова Наталя Валеріївна – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Барцьось Володимир Володимирович – аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Бернацький Микола Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Богданова Тетяна Геннадіївна – асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Борисова Ольга Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Буканов Григорій Миколайович – здобувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Гаухман Михайло Володимирович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гончаренко Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Грекова Ірина Іванівна – аспірант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. Мечнікова.

Гречишкіна Олена Сергійовна – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Жихарєва Тетяна Леонідівна – викладач кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Заболотна Леся Леонідівна – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ідріс Наталія Олексіївна – викладач кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Кальницька Наталія Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Киданюк Андрій Володимирович – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Клапчук Володимир Михайлович – кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Климов Анатолій Олексійович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Крюков Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Манцева Марія Сергіївна – магістр історії, викладач Стахановської філії Луганського територіального відділення Малої академії наук України.

Марочко Василь Іванович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Машевський Олег Петрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри нової та новітньої історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Онищук Ольга Олександрівна – студентка III курсу історичного факультету Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Орленко Олена Михайлівна – викладач кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Погорелова Інна Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Київ).

Русаков Костянтин Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савенков Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савенкова Інна Юрївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Саїдов Зіявудін Абасович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Саранов Сергій Вікторович – асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сафонова Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Ткаченко Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка.

Харковський Руслан Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціоекономічних дисциплін Краснодонського факультету фінансів та менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Щербань Петро Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач секції всесвітньої історії кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Щербань Тетяна Юрївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

Відповідальний за випуск:

д-р і. н., проф. Бурьян М. С.,
к. і. н. Савенков В. В.,
к. і. н. Савенкова І. Ю.

Здано до склад. 25.08.2009 р. Підп. до друку 25.09.2009 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 38,94. Наклад 200 прим. Зам. № 142.

Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20
e-mail: mail@luguniv.edu.ua